

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ
ԱՐԵՎԵԼԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ
ԵՎ
ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐ

VI

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

СТРАНЫ и НАРОДЫ
БЛИЖНЕГО
и
СРЕДНЕГО
ВОСТОКА

VI

АРАБСКИЕ СТРАНЫ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН

 1974

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ
ԱՐԵՎԵԼԻՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ
ԵՎ
ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐ

VI

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ

 1974

Խ Վ Ր Մ Ղ Բ Մ Կ Ա Ե Կ Ա Լ Ի Գ Ի Ա

Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ (նախագահ), Լ. Գ. ՌՃԻՎՅԱՆ (նախագահի տեղակալ),
Ե. Ղ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Ե. Լ. ՀԹՂԶԱՆՆԻՍՅԱՆ, Լ. Մ. ԵԳՅԱՆՅԱՆ, Խ. Մ. ՉՈՏՈՆՎ,
Վ. Բ. ՔԱՏՐՈՒՐԳՅԱՆ (գրտ. ֆուրկալոր):

Հասցի՝ պատասխանատու խմբագիր

Ե. Լ. ՀԹՂԶԱՆՆԻՍՅԱՆ

Редакционная коллегия

Գ. Խ. ՏԱՐԿԻՍՅԱՆ (председатель), Օ. Դ. ԻՆԺԵՐՅԱՆ (зам. председателя),
Ե. Կ. ՏԱՐԿԻՍՅԱՆ, Ն. Օ. ՕԳԱՆԵՍՅԱՆ, Դ. Մ. ԵԳԱՆՅԱՆ, Խ. Մ. ՉԱՏՈՎ,
Վ. Ա. ԲԱԼԵԲՈՒՐՏՅԱՆ (уч. секретарь):

Отвественный редактор тома

Ն. Օ. ՕԳԱՆԵՍՅԱՆ

THE COUNTRIES AND PEOPLES
OF THE NEAR AND MIDDLE EAST

VI

THE ARAB COUNTRIES

Publishing house of the Academy of sciences
of the Armenian SSR

Yerevan 1974

بلدان و شعوب الشرقين الادنى و الاوسط
المجلد السادس

البلدان العربية

دار نشر اكاديمية علوم ارمينيا السوفياتية

يريفان - ١٩٧٤

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Н. О. ОГАНЕСЯН

**ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИЕ АКТЫ ПРАВИТЕЛЬСТВА
КАСЕМА ПО УКРЕПЛЕНИЮ НЕЗАВИСИМОСТИ
ИРАКСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Революция 14 июля 1958 г. явилась важной вехой в многовековой истории Ирака. Она по своему характеру была не только буржуазно-демократической и антифеодальной, но и антиимпериалистической. Революция низвергла династию Хашимитов, царствовавшую в Ираке с 1921 г., уничтожила монархический режим и впервые в истории Ирака установила республику. С победой революции в Ираке был осуществлен ряд таких важных социально-экономических преобразований, как аграрная реформа, улучшение материального положения и расширение прав трудящихся города и деревни, признание прав курдов и т. д.

Наряду с этим, перед новым режимом и молодой республикой стоял ряд трудных проблем внешнеполитического характера, от успешного разрешения которых зависело не только полное завоевание национальной независимости Ирака, но и осуществление вышеупомянутых прогрессивных мероприятий в области внутренней жизни. Порою внешнеполитические вопросы приобретали исключительно первостепенное значение в исторических судьбах Иракской республики и доминировали над внутривнутриполитическими проблемами. Изучение этих вопросов представляет, как нам кажется, большой научный интерес, особенно если учесть, что на книжном рынке до сих пор не существует специальной работы, большой или малой, посвященной данной проблеме. Этот пробел

не могут восполнить труды, посвященные, главным образом, вопросам внутренней жизни, где коротко и в общих чертах рассматриваются также некоторые аспекты внешней политики правительства Касема.

В данной статье мы перед собой поставили задачу изучить главные шаги, осуществленные правительством Ирака в области внешней политики, которые способствовали завоеванию настоящей политической независимости и укреплению национального суверенитета.

Но прежде чем приступить к анализу конкретных внешнеполитических актов иракского республиканского правительства, считаем необходимым остановиться на освещении тех внешнеполитических концепций, которых придерживалось правительство Касема.

* * *

Изменения, происходившие в июле 1958 г. в Ираке, не были простой сменой правительства и людей. Вследствие революции власть перешла из рук феодалов и поддерживающих их компрадоров в руки национальной буржуазии. Приход к власти иракской буржуазии заложил основы новой политики как внутри страны, так и во внешнеполитических сношениях. Это нашло свое отражение в политике республиканского правительства, сформированного 14 июля 1958 г. Премьер-министром и министром обороны Ирака стал бригадный генерал Абдель Керим Касем. Пост заместителя премьер-министра и министра внутренних дел занял полковник Абдель Салам Ареф. В состав правительства вошли представители всех партий, входивших в фронт национального единства, кроме коммунистической партии Ирака. Так, например, портфели министров финансов и сельского хозяйства были вручены соответственно представителям Национально-демократической партии Мухаммеду Хадиду и Хутейб аль-Хадж Хмаду, один из лидеров партии Независимости Сиддик Шаншаль занял важный пост министра национального руководства, а лидер иракской партии Баас Фуад Рихаби—министра развития. Остальные портфели были вручены военным и независимым. Первым министром иностранных дел стал доктор

Абдель Джаббар аль-Джумурд. Примечательно, что в состав первого республиканского правительства вошли два курда—Мухаммед Салих Махмуд, министр здравоохранения, и Мустафа Али, министр юстиции¹.

Сформирование правительства в основном на базе представителей буржуазных и мелкобуржуазных партий и поддерживающих их программу политических деятелей предопределило новый подход к внешнеполитическим проблемам. Это и понятно. Классовым интересам иракской национальной буржуазии не отвечала прежняя политика подчинения империалистическим странам. Она хотела сама быть хозяйном в своей собственной стране и укреплять ее независимость. В этой связи следует отметить, что Национально-демократическая партия, партии Бас и Независимости, вошедшие в состав нового правительства, еще в начале 1957 г. вместе с коммунистической партией создавшие фронт национального единства, приняли программу действий, где были четко сформулированы задачи правительства Ирака после свержения монархии. В этой программе, опубликованной еще 9 марта 1957 г., выдвигались такие важные требования, как выход Ирака из Багдадского пакта, борьба с любой формой империалистического вмешательства, проведение Ираком независимой политики, основанной на принципах позитивного нейтралитета. Фронт резко осудил «доктрину Эйзенхауэра» как новую форму империалистического господства.

После создания фронта национального единства была установлена связь между ним и тайной военной организацией «Свободные офицеры», возглавляемой Абдель Керим Касемом². «Свободные офицеры» одобрили программу фронта и договорились о совместных действиях. Поэтому когда свершилась революция, то у ее руководителей уже была четкая программа как по внутренней, так и по внешней политике. Об этом говорил Касем в интервью, данном английской газете «Таймс» 23 июля 1958 г. «Наша революция,—заявил

¹ См. Uriel Dann, *Iraq under Qassem. A Political History, 1958—1963*, Jerusalem, 1969, p. 40.

² См. J. Morris, *The Hashimite Kings*, London, 1959, p. 196.

он,—не была произвольным, случайным событием, а явилась результатом подробного и заблаговременного планирования ответственных в революционном движении людей»³. Об этом свидетельствует и первый официальный документ победившей революции, опубликованный за подписью главнокомандующего национальными вооруженными силами Касема 14 июля 1958 г. В нем иракскому народу сообщалось, что национально-патриотические силы начали освобождать любимую родину от господства коррумпированной клики, которая правила народом при поддержке империализма, играла судьбой народа и служила интересам империализма и отдельных личностей⁴. Далее в воззвании говорилось, что силы, поднявшие революцию, будут делать все для народа и будет создана народная республика. Основные задачи республики в области внешней политики, как отмечалось в этом важном документе, заключались в следующем: установить братские отношения с арабскими и мусульманскими странами, уважать принципы ООН и действовать согласно резолюциям Бандунгской конференции⁵.

Таким образом, в этом первом документе уже были выдвинуты три важные задачи, которые должна была решить молодая Иракская республика в области внешней политики, а именно: освободить Ирак от влияния империализма и его агентуры, улучшить отношения с соседними арабскими странами и уважать принципы и решения ООН и Бандунгской конференции. В дальнейшем Касем в своих многочисленных выступлениях более детально говорил о своих внешнеполитических концепциях и о той политике, которую должен вести Ирак. «Иракская республика,—заявил он,—миролюбивая республика. Она чистосердечно желает дружбы со всеми народами мира, защищает свою независимость, территориальную целостность и свою землю от иностранного вмешательства. В основе нашей политики лежат принципы позитивного

³ „The Times“, London, 23. VII 1958.

⁴ См. „Proclamation on the Revolution in Iraq, Baghdad, 14 July, 1958“—„Documents on International Affairs 1958“, London, 1962, p. 285—286.

⁵ См. там же.

нейтралитета и неприсоединения к западному и восточному лагерям»⁶. Касем не раз подчеркивал, что он и его правительство являются сторонниками позитивного нейтралитета и выступают «против группировок и военных союзов»⁷. Он считал, что Ирак должен строить свои отношения с западными странами на совершенно новых началах. «Дружба между Ираком и любым государством, где бы они ни были,— заявил он,—должна основываться на взаимных интересах и взаимном уважении, а не на той или иной форме зависимости. Поэтому наша дружба с Западом должна носить такой характер»⁸. Это означало новый подход к международным проблемам и внесло принципиально новое во внешнюю политику Ирака. Известно, что руководители монархического Ирака придерживались диаметрально противоположных концепций. Они исходили из необходимости тесных военно-политических связей с западными империалистическими странами, что нашло свое выражение в участии Ирака в агрессивном Багдадском пакте, заключении неравноправных договоров и соглашений с Англией и США и т. д. Теперь руководители нового Ирака торжественно заявляли, что они отказываются от этой политики, которая не отвечала интересам как самого иракского народа, так и других миролюбивых народов. В этой связи уместно напомнить выступление нового министра иностранных дел Хашима Джавада⁹ на заседании Генеральной Ассамблеи ООН 29 сентября 1959 г. Отмечая, что перед молодой республикой стоит ряд трудных задач, он заявил, что в области внешней политики главная задача заключается в том, чтобы изменить ее курс в том направлении, чтобы он «с одной стороны, соответствовал национальным и политическим стремлениям народа, а с другой сторо-

⁶ سياسة الجمهورية العراقية الخارجية، بغداد، 1959، ص 3.

⁷ *Jawad Hashim, Iraq's Foreign Policy before the United Nations, 1960, p. 6.*

⁸ „The Times“, 23. VII 1958.

⁹ Хашим Джавад стал министром иностранных дел 7 февраля 1959 г. после отставки ряда министров, в том числе и бывшего министра иностранных дел аль-Джумурда.

ны, находится в гармонии с усилиями других народов, стремившихся сохранять мир и безопасность в мире»¹⁰.

В этот период Касем, министр иностранных дел Хашим Джавад и другие руководители республики очень часто говорили о политике позитивного нейтралитета. Поэтому нам кажется необходимым выяснить, что они подразумевали под этим. Известно, что понятие позитивного нейтралитета довольно общее, даже расплывчатое, и этот термин сам по себе, без разъяснения, не может передать суть этой политики. К сказанному надо еще добавить, что в разных странах давали различные толкования этому термину. Что касается иракских республиканских руководителей, то они под позитивным нейтралитетом подразумевали два момента. Во-первых, они считали, что создание замкнутых блоков неминуемо приведет к усилению международной напряженности. Чтобы способствовать ее разрядке, надо отказаться от политики участия в блоках. Исходя из этого постулата новые лидеры Ирака считали, что Ирак не должен принимать участия в военно-политических блоках, а в борьбе двух мировых блоков он должен занять нейтральную позицию и не дать вовлечь себя в мировые конфликты¹¹. Во-вторых, это не означало, что Ирак желал выступать в роли пассивного наблюдателя. В своем выступлении на Генеральной Ассамблее ООН министр иностранных дел Ирака Хашим Джавад, разъясняя свое понимание политики позитивного нейтралитета, отмечал, что «Ирак, стремясь освободиться от военных союзов, предпринял активные шаги (подчеркнуто нами.—Н. О.), чтобы укрепить свои дружественные отношения со всеми нациями на основе равноправия и взаимных интересов, независимо от их политических и социальных систем»¹². Вот это— активные действия по установлению дружественных отношений со всеми народами, независимо от их политических систем и идеологических различий, составляет второй важный элемент в понятии политики позитивного нейтралитета.

¹⁰ *Jawad Hashim, Iraq's Foreign Policy*, p. 7—8.

¹¹ См. там же, стр. 10.

¹² Там же.

Политика позитивного нейтралитета являлась большим шагом вперед для Ирака. Это означало полный разрыв с политикой дореволюционного Ирака, опиравшейся совсем на иные принципы. Руководители монархического Ирака—как сам король Фейсал II, так и его приближенные Абдул Иллах, Нури Саид, Фадиль Джамали и другие, считали, что Ирак должен участвовать в военных блоках, сколачиваемых империалистическими странами, и поддерживать тесные связи исключительно с западными державами. Как известно, на практике эта антинациональная политика явшла свое выражение в заключении ряда договоров с Англией и США и в участии Ирака в реакционном Багдадском пакте. Теперь, после свержения монархии и установления республики, ее руководители отказывались от этой политики, которая, кроме вреда, ничего хорошего не принесла иракскому народу.

В избрании нового внешнеполитического курса большое влияние оказало на новых руководителей Ирака не только их стремление добиться полной независимости, покончить с подчинением империалистическим странам Запада, но и задачи, стоявшие перед ними в области внутренней политики. Именно внутренние проблемы—преодоление экономической отсталости, развитие национальной промышленности, проведение аграрной реформы, предоставление политических прав гражданам республики в рамках буржуазной демократии и т. д. были вторым важным моментом, оказавшим решающее влияние на формирование новых внешнеполитических концепций у лидеров республиканского Ирака. К чести руководителей республики надо отметить, что они видели прямую связь между экономической отсталостью Ирака и господством иностранного империализма. Касем и его соратники прекрасно понимали, что они не могут добиться успеха в решении внутренних проблем, если не произойдет коренное изменение во внешней политике. В их глазах внешняя политика приобрела особое значение. Сам Касем неоднократно обращал на это внимание, подчеркивая, что перед революцией стоят две главные задачи—внутренние и внешние и что они тесно связаны друг с другом¹³.

¹³ См. 1968, «بغداد»، «خطب الزعيم».

Министр иностранных дел Хашим Джавад прямо заявил с трибуны ООН, что «наши усилия в решении внутренних проблем оказывают определенное влияние на формирование нашей внешней политики»¹⁴. Иракские руководители рассматривали внешнюю политику как важный инструмент в осуществлении задач июльской революции и считали ее составной частью общей национально-освободительной борьбы. Именно это акцентировал Хашим Джавад, говоря об основных задачах иракской внешней политики. «Внешняя политика Ирака, — отмечал он, — является составной частью нашей национально-освободительной политики» и задачи, стоявшие перед Иракской республикой «не могут осуществляться без нашей миролюбивой внешней политики, основанной на принципах позитивного нейтралитета»¹⁵.

Таковы вкратце основные принципы внешней политики Иракской республики. На основе новых концепций выкристаллизовывались главные задачи, стоявшие перед республикой в области внешней политики непосредственно после победы июльской революции. Укрепления политической независимости и национального суверенитета Ирака можно было добиться путем осуществления ряда важных мероприятий, среди которых в первую очередь надо выделить следующее.

Во-первых, отказ от политики участия в агрессивных блоках, выход из Багдадского пакта и денонсация неравноправных соглашений с западными империалистическими странами, в первую очередь, с Англией и США.

Во-вторых, урегулирование и улучшение отношений с соседними арабскими странами, в частности с Объединенной Арабской Республикой.

В-третьих, отказ от однобокой ориентации на западные страны, которая была характерна для монархического Ирака, и установление дружественных и равноправных политических, экономических, торговых и иных отношений со всеми странами, независимо от их социально-политической системы. Лидеры республиканского Ирака особое значение при-

¹⁴ *Jawad Hashim, Iraq's Foreign Policy*, p. 8.

¹⁵ *سياسة الجمهورية العراقية الخارجية*, ص 4.

давали установлению дружественных отношений на широкой базе с Советским Союзом и другими социалистическими странами.

Сразу после революции и установления нового режима иракские руководители начали шаг за шагом претворять в жизнь эти главные задачи.

• • •

Республиканскому правительству Ирака с первых же дней своего существования приходилось действовать в исключительно тяжелых условиях. Революция вызвала переполох в стане империализма. Западные державы не могли спокойно смотреть, как рухнул их надежный бастион на Ближнем Востоке, и примириться с совершившимся в Ираке фактом. О настроении, царившем в правящих и деловых кругах США, Англии и Франции в первые дни после иракской революции, некоторое представление дают сообщения арабской и западной прессы. Кайрская газета «Аль-Ахбар», подчеркивая, что события в Ираке «вызывают смертельным ударом по доктрине Эйзенхауэра и Багдадскому пакту», сообщала, что эти события «вызвали смутные в правящих кругах Лондона, Вашингтона и Парижа»¹⁶. Другая египетская газета поведала своим читателям, что «сообщение о революции в Ираке вызвало настоящую панику на Западе и среди членов НАТО»¹⁷. Арабская пресса ничуть не преувеличивала в своих сообщениях о возникшей панике и первоначальной в странах Запада. Это подтверждают и органы печати Англии и Франции. Английская газета «Файнэншл таймс», стоящая близко к правящим и деловым кругам Англии, с горечью констатировала, что революция уничтожила один из главных опорных столбов английской средневосточной политики¹⁸. Далее, продолжая свои рассуждения о возникшей ситуации, газета подчеркивала, что «события в Ираке — тяжелый удар для Запада вообще и для Англии в частности»¹⁹.

¹⁶ «Аль-Ахбар» (الاعخبار), Каир, 15 VII 1958.

¹⁷ «Аль-Гумхурия» (الجمهورية), Каир, 15 VII 1958.

¹⁸ См. «The Financial Times», London, 15 VII 1958.

¹⁹ Там же.

Но если орган английских деловых кругов всячески старался скрыть нервозность и соблюдать внешнюю респектабельность, то французская пресса об этом ничуть не заботилась и откровенно передавала свои настроения и соображения. Газета «Эко», орган французских деловых кругов, характеризовала свержение монархии и торжество революции в Ираке как «провал Запада по всей линии на Среднем Востоке»²⁰. Воспринимая это как траур, газета заменила традиционные цветные заголовки черным шрифтом. А другая влиятельная французская газета «Орор» пошла еще дальше. Считая, что Багдадский пакт, призванный гарантировать для Запада иракскую нефть, без Ирака не представляет более ценности, она призвала западные империалистические державы «высадить экспедиционный корпус для восстановления порядка»²¹. Она считала военную интервенцию единственным средством спасения позиций западных держав на Арабском Востоке²².

Нашли ли эти призывы соответственный отклик у правящих кругов Запада и насколько реальной была возможность вооруженной интервенции в Ираке? Сопоставление разных документов и материалов позволяет сделать заключение, что в Англии, а также США, серьезно замыслили интервенцию, во всяком случае она не исключалась. Уже 16 июля 1958 г. каирская газета «Аль-Ахбар» сообщала, что Англия ведет подготовку к интервенции в Ираке. «Англия, — писала газета, — намеревается вторгнуться в Ирак в течение ближайших дней. Английским войскам на Кипре и Мальте отдан приказ быть в состоянии боевой готовности. Англия сконцентрировала небывалые по численности ударные силы, готовые к интервенции»²³. В дальнейшем об английской военной интервенции иракскую общественность поставила в известность одна из иракских газет²⁴. Однако для выяснения данного вопроса особого внимания заслуживают некоторые

²⁰ „Echo“, Paris, 15. VII 1958.

²¹ „L'Aurore“, Paris, 15. VII 1958.

²² См. там же.

²³ «Аль-Ахбар», 16. VII 1958.

²⁴ „Аль-Джумхурия“ (الجمهورية), 4. IX 1958.

официальные документы, которые подтверждают опасения арабских источников о готовившейся интервенции. 15 июля 1958 г., т. е. на следующий день после иракской революции, в английской палате общин с сообщением о положении в Ираке и Ливане выступил министр иностранных дел правительства консерваторов Сельвин Ллойд. Он охарактеризовал общее положение в Багдаде и во всем Ираке как еще не совсем ясное. Ссылаясь на сообщение английского посла в Багдаде, Ллойд поставил в известность английский парламент о том, что иракцы напали на здание британского посольства, разрушили и сожгли его, убили полковника Грехма и ранили двух сотрудников посольства²⁵. Далее он заявил, что британское правительство выразило протест и потребовало от иракского правительства гарантии для защиты жизни и имущества британцев, находившихся на территории Ирака. В конце своего выступления Ллойд заявил, что «британские войска в этом районе приведены в боевую готовность»²⁶. Последняя часть заявления министра иностранных дел Англии полностью подтверждает правильность сообщения каирской газеты «Аль-Ахбар», о чем говорилось выше. Но это еще не все. На этом заседании английского парламента один из лидеров оппозиции, лейборист Бивен, требовал от правительства «заверения о том, что никакие британские войска не будут использованы и не будут отправлены в Ирак или Ливан, пока палата общин не будет иметь возможности рассмотреть общую ситуацию»²⁷. Как видно из процитированного, лейбористы серьезно опасались, что правительство готовит интервенцию. Ведь не зря английские войска были приведены в боевую готовность. Эти опасения у них и у английской общественности еще больше усилились, когда Ллойд сообщил, что 15 июля после полудня американские войска должны высадиться в Ливане и что «правительство ее вели-

²⁵ См. „Statement in the House of Commons by Mr. Lloyd regarding the Situation in Iraq and Lebanon, 15 July 1958“—„Documents on International Affairs. 1958“, p. 288.

²⁶ Там же, стр. 289.

²⁷ Там же, стр. 288.

чества полностью поддерживает это действие»²⁸. В ответ на это со скамьи оппозиции раздавались возгласы «Shame» («Позор»)»²⁹. Хотя после этого министр иностранных дел заверил парламент, что английские войска не будут участвовать в интервенции в Ливане, это не могло успокоить оппозицию. Она не успокоилась и после ответа Ллойда на запрос Бивена. «Об использовании британских войск,—заявил он,— мне нечего добавитъ к тому, что я уже сказал. Никакие британские войска не будут использованы в этой операции (т. е. в высадке войск в Ливане.—Н. О.)»³⁰. Таким образом, английское правительство, заявляя о своем неучастии в интервенции в Ливане, не давало никаких гарантий об отказе от интервенции в Ираке. Ллойд в своем ответе просто обошел этот вопрос. Между тем Бивен, как помнит читатель, в своем запросе предельно ясно требовал от правительства дать гарантии, что английские войска не будут использованы или посланы не только в Ливан, но и в Ирак. Умалчивая об Ираке, Ллойд тем самым подтвердил возможность посылки английских войск, т. е. интервенция, в Ирак. Английское правительство в этом вопросе не хотело связывать себя никакими обещаниями и стремилось сохранить полную свободу действий. Оппозиция так и оценила этот шаг. Вот почему она потребовала начать в парламенте дебаты о положении на Ближнем Востоке 16 июля, считая, что 17-го «будет очень поздно, особенно если учесть тот факт, что никакие гарантии не были даны о том, что британские войска не будут приведены в действие в Ираке, Ливане или Иордании до того, как палата будет иметь возможность дискутировать этот вопрос»³¹.

Здесь обращает на себя внимание то обстоятельство, что лейбористы хотели начать дебаты 16 июля, считая, что 17 июля будет слишком поздно. Как известно, 17 июля Англия совершила интервенцию в Иорданию, которая, еще в

²⁸ Там же, стр. 289.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же, стр. 288.

³¹ Там же.

феврале, объединившись с Ираком, образовала Арабскую Федерацию. Тут не может быть сомнения, что оппозиция знала о готовившейся интервенции, которая не могла ограничиваться только Иорданией. Иначе зачем надо было оппозиции настаивать на проведении дебатов именно 16 июля, считая 17 июля слишком поздним сроком. Здесь добавим, что дебаты, начавшиеся 16 июля, никаких положительных результатов не дали. Премьер-министр Макмиллан не связывал себя никакими твердыми обещаниями, в частности в вопросе политики своего правительства в отношении Иордании²⁹. На следующий день, т. е. 17 июля, английские войска высадились в Иордании. Целью английской интервенции было не только подавление национально-освободительного движения в Иордании и сохранение трона Хусейна, шедшего в фарватере политики западных держав, но и при необходимости распространение действия английских вооруженных сил и на Ирак.

В пользу версии, что агрессия США и Англии против Ливана и Иордании была совершена с целью ее дальнейшего распространения и на Ирак, говорят многие другие официальные американские и английские документы. Так, например, Белый дом в своем заявлении о высадке американских войск в Ливане утверждал, что события в Ираке явились причиной, ускорившей вооруженную интервенцию США в Ливане³⁰. Американские официальные лица не скрывали, что агрессия может распространиться и на Ирак. Об этом более откровенно говорили англичане уже после высадки английских парашютистов в Иордании. Английское представительство при ООН, в Нью-Йорке, распространило следующее сообщение о действиях Англии в Иордании: «Английские парашютные войска высадились сегодня в Иордании для оказания поддержки действиям короля Хусейна, направленным на то, чтобы сокрушить иракских повстанцев и отвоевать обратно эту ключевую для Запада ближневосточную страну (т. е. Ирак—Н. О.)»³¹.

²⁹ См. там же.

³⁰ См. «СССР и арабские страны. 1917—1960. Документы и материалы», М., 1961, стр. 517—518.

³¹ Там же, стр. 522.

О возможности вооруженной интервенции против Ирака свидетельствует, помимо вышеназложенного, еще один очень важный факт—позиция стран Багдадского пакта. 17 июля 1958 г., в день английской интервенции в Иорданию, было опубликовано совместное заявление стран-участниц Багдадского пакта. Нам кажется не случайным совпадение даты опубликования этого коммюнике с датой английской интервенции. В этом больше убеждаемся, когда знакомимся с содержанием совместного заявления. В нем было сказано, что главы государств Турции, Ирана и Пакистана с 14 июля, т. е. сразу после революции в Ираке, по 17 июля, когда была осуществлена английская интервенция в Иорданию, непрерывно заседали в Анкаре, рассматривая положение на Ближнем и Среднем Востоке, в частности события, происходившие в Ливане и Ираке³⁵. Главы трех государств, выражая глубокое соболезнование по случаю убийства их «любимых и уважаемых друзей», т. е. короля Ирака Фейсала, а также Абдуль Иллаха и Нури Савида, объявили события в Ираке «выражением подрывной деятельности, инспирированной извне»³⁶. Такое обвинение могло бы дать повод для вмешательства во внутренние дела Ирака, а в данном конкретном случае—организовать интервенцию, потому что согласно первой статье Багдадского пакта стороны обязывались «сотрудничать друг с другом для своей безопасности и обороны»³⁷. При желании можно было революцию в Ираке рассматривать как факт, угрожающий безопасности членов Багдадского пакта, и на этом основании пустить в ход весь механизм этого агрессивного блока. Повторяем, для развития событий в этом направлении были все основания, так как вышеуказанные государства революцию в Ираке считали результатом подрывной деятельности внешних сил. И чтобы не оставить никаких сомнений относительно своих намерений, главы Турции, Ирана и Пакистана в совместном заявлении

³⁵ См. „Joint Communique on the Baghdad Pact Talks, Ankara, 17 July 1958“—„Documents on International Affairs, 1958“, p. 295.

³⁶ Там же.

³⁷ „British Foreign Policy: Some Relevant Documents“, London, 1955, p. 116.

подчеркивали, что они «решили поддерживать всеми возможными путями необходимые меры для приостановления международного бандитизма в этом районе и не признают это проявление дикости (т. е. иракскую революцию.—Н. О.), испирированное извне»³⁸. Не ограничиваясь этим, главы трех государств с глубоким удовлетворением приветствовали высадку американских войск в Ливане, выражая «уверенность, что эта инициатива (интервенция в Ливане.—Н. О.) будет распространяться и на те страны, которым также угрожают»³⁹. Это было явное приглашение на интервенцию в Ирак и в те страны, где тоже могли бы произойти прогрессивные изменения.

Здесь следует добавить, что совместное заявление трех стран-участниц Багдадского пакта было принято с ведома и согласия Англии, являющейся членом Багдадского пакта, и США, которые хотя и формально не были членом агрессивной группировки, но поддерживали тесные контакты с ней.

Следует особенно отметить ту неприглядную роль, которую играла в эти дни Турция. Она заняла крайне воинственную позицию и готова была начать военные действия против своего соседа—Ирака. При этом турецкое правительство даже не стремилось в какой-то степени замаскировать свои намерения. Оно действовало напрямик. 22 июля 1958 г. министр иностранных дел Турции Зорлу в интервью корреспонденту английской газеты «Дейли мейл» заявил, что Турция полностью поддерживает действия Англии в Иордании, и выразил надежду, «что эти действия англичан распространятся и на Ирак»⁴⁰. В случае английской интервенции в Ираке Зорлу от имени своего правительства выражал готовность полностью поддерживать ее. Чтобы получить полное представление о позиции Турции в отношении арабских стран и их стремления освободиться от оков империализма, следует привести еще один факт. В период осуществления агрессии

³⁸ „Documents on International Affairs. 1958“, p. 205.

³⁹ Там же.

⁴⁰ «СССР и арабские страны. 1917—1960. Документы и материалы», стр. 557.

в Ливане Турция предоставила свою военную базу в Адане в распоряжение Соединенных Штатов Америки. Там были сосредоточены американские вооруженные силы⁴¹, высадившиеся 15 июля в эту маленькую арабскую страну. Здесь ничего удивительного нет. Турция занимала традиционную враждебную позицию в отношении арабских стран и часто выступала против их интересов.

Таким образом, круг замкнулся и Иракская республика оказалась в кольце враждебных сил, готовых организовать интервенцию против нее. Два участника Багдадского пакта—Турция и Иран непосредственно граничили с Ираком. На территории третьей страны—Иордании находились английские войска, а в Ливане—американские войска. Таким образом, опасность вторжения на территорию Ирака была слишком велика.

В свете фактов, приведенных выше, по крайней мере, спорным кажется утверждение известного английского историка Дж. Марлоу о том, что «отношение Великобритании к иракской революции с самого начала было нейтральным»⁴². Версия английского автора является несостоятельной и не подтверждается никакими фактами. Да и как могла бы Англия оставаться нейтральной по отношению к существовавшему в Ираке режиму, созданному и навязанному иракскому народу самой Великобританией и в течение десятилетий служившему ее интересам. Англия не могла выступать в роли нейтрального государства хотя бы потому, что революция нанесла тяжелый удар ее интересам и поставила на карту экономические и военно-политические позиции Великобритании в этом важном регионе.

Но, как известно, интервенция в Ираке все-таки не состоялась. Естественно возникает вопрос, почему Англия и ее союзники отказались от ее осуществления. В отказе от идеи интервенции решающую роль, по нашему мнению, сыграли три фактора.

⁴¹ Там же, стр. 558.

⁴² *J. Marlowe, Arab Nationalism and British Imperialism, London, 1961, pp. 185—186.*

Во-первых, Ирак как страна с богатыми традициями антиимпериалистической борьбы резко отличался от Ливана, и, в частности, от Иордании. Иракский народ прошел жестокую школу национально-освободительной борьбы и в течение десятилетий самоотверженно выступал против господства Великобритании. Достаточно указать на такие крупные антиимпериалистические выступления, как общенациональные восстания в 1920, 1936, 1941, 1948, 1952 и 1956 гг. Во время этих восстаний иракская армия очень часто переходила на сторону восставших, а в 1941 г. армия сама выступала против Великобритании. Англия прекрасно знала об этом и должна была учитывать это обстоятельство при осуществлении своих замыслов.

Кроме того, в отличие от правительства Иордании, которое полностью одобрило английскую интервенцию в свою страну и тем самым в значительной степени облегчило задачу интервентов, иракское правительство Касема было против всякого вмешательства во внутренние дела Ирака. Оно пользовалось полной поддержкой народных масс, не только арабов, но и курдов, армян и других, выразивших полную готовность грудью защищать молодую Иракскую республику. Англия понимала, что интервенция в Ираке чревата серьезными последствиями и для английских солдат она не будет легкой прогулкой, как это было в Иордании. При интервенции в Ираке Англия перед собой нашла бы единый фронт правительства, народа и армии. Это обстоятельство не могло не заставить Англию проявить известную сдержанность и осторожность в окончательном решении вопроса об интервенции.

Во-вторых, большую роль сыграла тактика правительства Касема в первый период после революции. Касем исходил из того, что не надо давать повод для интервенции. С этой целью он проводил довольно гибкую и даже можно сказать хитроумную политику, что ясно выразилось в вопросах военных соглашений с западными странами и нефти.

Известно, что Иракская республика не сразу вышла из Багдадского пакта и не аннулировала англо-иракское и ирако-американские военные соглашения. Как в первой про-

кламации иракского республиканского правительства, подписанной Касемом 14 июля 1958 г., так и в своих последующих выступлениях непосредственно после революции Касем лишь в общей форме говорил об укреплении независимости республики. В этот период Касем или кто-либо из руководителей Ирака умышленно не говорили о Багдадском пакте и расторжении вышеупомянутых военных соглашений. Касем не хотел давать повода Англии и США для интервенции и, по всей вероятности, стремился создать видимость, что коренных изменений в отношениях с западными странами не произойдет.

Этой цели служила и политика иракского правительства в вопросе нефти. Касем в этот период был готов делать все, чтобы у иностранных нефтяных компаний не возникли опасения относительно судеб их капиталов и их будущей деятельности. Зная, что этот вопрос очень волнует Англию, США и Францию, Касем 18 июля 1958 г., т. е. спустя три дня после американской интервенции в Ливане и сразу на следующий день после высадки английских войск в Иордании, выступил с официальным заявлением о нефтяной политике своего правительства. В нем говорилось, что правительство Иракской республики заинтересовано в продолжении добычи нефти и ее вывоза на рынки, где она обычно продается. Касем торжественно заявил, что «правительство Иракской республики уважает свои обязательства перед заинтересованными сторонами (т. е. «Ирак петролеум компани».—*Н. О.*). Оно предприняло все необходимые шаги, чтобы защитить нефтяные скважины, насосные станции, нефтепроводы и все остальные установки в пределах Иракской республики»⁴³. Здесь ни слова не говорилось о национализации или ограничении прав иностранных—английских, американских и французских нефтяных компаний. Это было не случайно. Еще раз подчеркиваем, Касем не желал вызвать беспокойство и недовольство западных стран в таком чувствительном для них вопросе, как нефть, и дать повод для интервенции или других форм

⁴³ „Proclamation by Brigadier, Prime Minister of Iraq on Oil Policy, Baghdad, 18 July 1958“—„Documents on International Affairs, 1958“, p. 300.

активного противодействия с их стороны. Не случайным также кажется появление столь важного заявления именно 18 июля, когда интервенция в Ливане и Иордании уже стала свершившимся фактом. Мы видим прямую связь между этим фактом и опубликованием заявления правительства Иракской республики относительно нефтяной политики.

Привлекает внимание и другой факт. На следующий день после заявления Касема, 19 июля, о политике республиканского правительства в нефтяном вопросе выступил председатель конгресса иракских юристов и видный руководитель партии «Аль-Истиклял» Фанк Самаррай. Эта партия входила в фронт национального единства, составляя там правое крыло. Как было отмечено выше, ее представитель вошел в первый кабинет Абель Керим Касема. Так вот, Фанк Самаррай заявил, что «новое республиканское правительство Ирака не обязательно расторгнет контракты с западными компаниями на эксплуатацию нефтяных месторождений, но потребует большей доли доходов»⁴⁴. Своим заявлением лидер партии «Аль-Истиклял», партии, которая придерживалась более правых взглядов и тактики, чем другие партии фронта национального единства, и которая не была сторонницей немедленных и радикальных изменений в отношениях с Западом, как бы хотел успокоить западные державы и завоевать их доверие в отношении намерений правительства Иракской республики. Фанк Самаррай как будто выступал в роли гаранта обещаний Касема об уважении Ираком своих обязательств с нефтяными компаниями. Надо отметить, что иракское республиканское правительство и до заявления Касема от 18 июля 1958 г. делало все, чтобы нефтяные компании действовали бесперебойно. Такая тактика давала свои положительные результаты. Подтверждением этой точки зрения может послужить выступление министра иностранных дел Англии Ллойда 15 июля 1958 г. в палате общин, о чем мы не раз упоминали выше. В своем выступлении Ллойд счел необходимым особо выделить вопрос нефти. По этому поводу Ллойд сказал буквально следующее: «Ирак петролеум ком-

⁴⁴ „The New York Times“, 19. VII 1958.

пали» имеет сведения из Киркука, что там все в порядке и операции идут как обычно. В Басре также спокойно и операции продолжают.

Нет никаких изменений в положении Хаббаниа (военно-воздушная база Англии.—*Н. О.*)»⁴⁹. Иначе говоря, западные монополистические круги не имели пока основания опасаться относительно своих прибылей и под маской «защиты» своих экономических интересов организовать интервенцию или другую форму вмешательства во внутренние дела Иракской республики.

Таким образом, вышеприведенные факты позволяют прийти к выводу, что осторожная и гибкая тактика правительства Касема оправдала себя и явилась важным фактором в предотвращении намечаемой интервенции.

В-третьих, в деле провала интервенции в Ираке исключительно велика роль Советского Союза. Исходя из принципов ленинской внешней политики, он выступал и выступает в защиту прав угнетенных и зависимых стран, за равенство народов и против вмешательства империалистических держав во внутренние дела развивающихся государств. СССР никогда не скрывал, что его симпатии на стороне народов, борющихся против империализма, и оказывал всемерную помощь национально-освободительным движениям, где бы они ни были. Этим и определялось его отношение к июльской революции и образованию Иракской республики. Советский Союз приветствовал появление на Арабском Востоке нового миролюбивого государства, сбросившего с себя британское колониальное иго.

Советский Союз с первых же дней с пристальным вниманием следил за событиями, развивающимися вокруг Иракской республики. Когда была совершена американская агрессия в Ливане, то советский представитель 15 июля 1958 г. на заседании Совета Безопасности ООН по поручению своего правительства осудил действия американского империализма. Советский представитель указал, что цель американского империализма—задушить освободительное движение не

⁴⁹ „Documents on International Affairs. 1958“, p. 289.

только в Ливане, но и в Ираке и других арабских странах⁴⁶. Он требовал от правительства США «прекратить вооруженное вмешательство во внутренние дела арабских государств и немедленно отвести свои войска с территории Ливана»⁴⁷.

16 июля еще до высадки английских войск в Иордании было опубликовано заявление Советского правительства в связи с событиями на Ближнем и Среднем Востоке. В нем подчеркивалось, что у колониальных держав есть широкий план вмешательства во внутренние дела стран Арабского Востока и что американская агрессия против Ливана вызвана революцией в Ираке. «Такое развитие событий на Ближнем Востоке (имеется в виду революция в Ираке.—Н. О.),—читаем в заявлении Советского правительства,—явно не устраивает колониальные державы, которые восприняли создание Иракской республики с нескрываемой враждебностью. Тотчас началась лихорадочная деятельность в Вашингтоне, Лондоне и Анкаре»⁴⁸. Действия колониальных держав создали тревожное для дела мира положение на Ближнем Востоке. Импералистические державы, сбросившие с себя маску, решили путем ввода своих вооруженных сил «проучить» непокорные народы и сохранить свое господство на Арабском Востоке. Советский Союз считал своим долгом ясно и недвусмысленно заявить, что он не оставит в одиночестве Ирак и другие арабские страны и предпримет необходимые шаги для защиты их прав. Советское правительство заявило, что «Советский Союз не может оставаться безучастным к событиям, создающим серьезную угрозу в районе, прилегающем к его границам, и оставляет за собой право принять необходимые меры, диктуемые интересами сохранения мира и безопасности»⁴⁹.

17 июля, после интервенции Англии в Иорданию, представитель СССР в Совете Безопасности ООН А. А. Соболев

⁴⁶ См. «СССР и арабские страны. 1917—1960. Документы и материалы», стр. 514.

⁴⁷ Там же, стр. 518.

⁴⁸ Там же, стр. 518.

⁴⁹ Там же, стр. 520.

вновь осудил агрессоров и потребовал вывести американские и английские войска из Ливана и Иордании и отказаться от намерения вторгнуться в Ирак⁵⁰. В связи с агрессией США и Великобритании на Ближнем Востоке Советское правительство 18 июля выступило с новым заявлением. В нем оно еще раз разоблачило агрессивные планы американских и английских империалистов в отношении Ирака. В этом заявлении убедительно показывалось, что «целью вооруженной интервенции Великобритании в Иордании является не только подавить движение народа Иордании за свою независимость, но, укрепившись в Иордании, использовать эту страну наряду с Ливаном, оккупированным американскими войсками, в качестве военного плацдарма для подавления народной революции в Ираке»⁵¹. Советское правительство, потребовав от США и Великобритании прекратить вооруженное вмешательство во внутренние дела арабских стран, со всей твердостью заявило, что «Советский Союз не будет оставаться безучастным к актам непровоцированной агрессии»⁵².

Из перечисленных документов читатель легко может убедиться, что Советский Союз очень внимательно, час за часом, день за днем следил за развитием событий на Арабском Востоке и использовал разные каналы, чтобы оградить Ирак от агрессии США и Великобритании и сохранить его национальную независимость. Из серии этих документов, относящихся к выявлению роли СССР в деле предотвращения интервенции в Ираке, следует остановиться еще на двух важных документах. Первый из них — послание Председателя Совета Министров СССР президенту США Д. Эйзенхауэру 19 июля 1958 г.⁵³ В нем говорилось, что оккупация Ливана и Иордании и угроза интервенции, нависшая над Ираком, могут привести к крайне опасным последствиям и вызвать та-

⁵⁰ Там же, стр. 522—524.

⁵¹ Там же, стр. 525.

⁵² Там же, стр. 526.

⁵³ С посланием он обратился также к премьер-министру Великобритании Г. Макниллану, председателю Совета Министров Франции Ш. де Голлю и премьер-министру Индии Дж. Неру.

кую цепную реакцию, остановить которую будет невозможно⁸⁴. Не трудно понять, что означали эти слова. Советский Союз хотел, чтобы у США и Великобритании не было сомнений в его готовности оказать помощь Ираку и другим арабским странам. «В этот грозный час истории,—подчеркивалось в послании,—когда нельзя больше медлить ни минуты, Советский Союз, неизменно выступающий за мир во всем мире, против войны, за мирное сосуществование, не может остаться безразличным к тому, что происходит на Ближнем и Среднем Востоке, в непосредственной близости от его границ. Советский Союз не может остаться в стороне, когда решается вопрос: быть войне или быть миру»⁸⁵. Призывая отказаться от агрессии, Советский Союз предложил для решения конфликта немедленно созвать совещание глав правительств СССР, США, Великобритании, Франции и Индии.

И, наконец, второй документ—памятная записка Советского правительства правительству Турции 24 июля 1958 г. В этой записке разоблачалось фарисейское утверждение Турции о ее приверженности делу мира и осуждалась роль Турции как инструмента в осуществлении агрессивных замыслов США и Великобритании в отношении Ирака и других арабских стран. Дело в том, что 22 июля 1958 г. министр иностранных дел Турции Зорлу в своем заявлении, сделанном от имени турецкого правительства временному поверенному в делах СССР в Турции, утверждал, что «Турция не сделает каких-либо шагов, которые вели бы к обострению обстановки на Среднем Востоке»⁸⁶. Это было явным обманом и абсолютно не соответствовало действительности. Об этом было прямо сказано в советской памятной записке. «Можно было бы только приветствовать такое заявление со стороны Турции,—читаем там,—если бы оно соответствовало проводимой политике.

Однако Советское правительство вынуждено констатировать, что это заявление правительства Турции не согласо-

⁸⁴ «СССР и арабские страны. 1917—1960. Документы и материалы», стр. 528.

⁸⁵ Там же, стр. 530.

⁸⁶ Там же, стр. 557.

ется с фактами, касающимися действительной политики Турции в связи с последними событиями на Ближнем и Среднем Востоке»⁵⁷. Что имело в виду Советское правительство? В памятной записке приводился ряд фактов, неопровержимо доказывающих причастность Турции к подготовке интервенции в Ираке и обострению положения на Ближнем Востоке.

Зорлу 22 июля, т. е. в день, когда он от имени своего правительства заверял советское правительство, что Турция предана делу мира и не сделает каких-либо шагов, могущих привести к обострению положения на Среднем Востоке, в интервью газете «Дейли мейл» заявил, что Турция полностью поддерживает действия Англии в Иордании и выражает надежду, что эти действия англичан распространятся и на Ирак. Востину, лицемерие и фарисейство не имеет границ. О лживости турецких заверений свидетельствовал и тот факт, что США во время интервенции в Ливане использовали военную базу в Адане. Помимо этого, Турция приводила в боевую готовность части турецкой армии и сосредоточила их у турецко-иракской границы. В памятной записке на это прямо указывалось турецкому правительству. «Угроза агрессии,— говорилось там,—против Ирака не снята. По имеющимся сведениям, в Турции происходит призыв резервистов, в Диярбекире происходит концентрация турецких военных частей, направляемых к границам Сирии и Ирака, хотя, как известно, ни Сирия, ни Ирак не угрожают Турции»⁵⁸. Эти факты свидетельствовали о том, что Турция, вопреки официальным заявлениям, готовилась участвовать в аванюре против соседних арабских стран. Такая политика была чревата большой опасностью для самой Турции, о чем и Советский Союз считал своим долгом серьезно предупредить ее. «Советское правительство,— говорилось в памятной записке,—считает своим долгом предупредить правительство Турции о тяжелой ответственности за возможные последствия в развязывании военного конфликта в этом районе»⁵⁹. Оно выражало надеж-

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Там же, стр. 558.

⁵⁹ Там же.

ду, что Турция не на словах, а на деле не допустит каких-либо шагов, которые вели бы к обострению обстановки на Ближнем и Среднем Востоке.

Твердая позиция, занятая Советским Союзом в отношении защиты интересов Ирака и других арабских стран, и серьезные предупреждения, сделанные им США, Великобритания и Турции, играли большую роль в провале интервенции в Ираке. В конце концов империалисты вынуждены были отказаться от идеи вооруженного вторжения в Ирак и вывести свои войска из Ливана и Иордании.

Таким образом, можно сказать, что все три фактора, вместе взятые, привели к ликвидации угрозы интервенции, нависшей над Ираком. США и Великобритания шли на попятную. 1 августа 1958 г. Великобритания признала Иракскую республику. Однако за два дня до этого в Лондоне, в королевской церкви Савой, была проведена служба в память иракского короля Фейсала, Абдуль Иллаха и Нури Санда, убитых во время июльской революции⁶⁰. Этим недружелюбным актом по отношению к Иракской республике Англия хотела выставить себя в белом свете и показать, что она не забывает своих «друзей», которые верно служили ее империалистическим интересам.

2 августа Иракскую республику признали также Соединенные Штаты Америки⁶¹.

Так завершился первый раунд борьбы за сохранение и укрепление независимости Иракской республики.

* * *

Иракская республика получила в наследство от старого режима целый груз сложных и трудных вопросов, с разрешением которых было связано укрепление ее независимости. Среди этих вопросов важное место занимали проблема так называемой Арабской федерации и урегулирование отношений с арабскими странами, в первую очередь с Объединенной Арабской Республикой.

⁶⁰ См. *Uriel Dann, Iraq under Qassem*, p. 32.

⁶¹ См. там же.

Арабская федерация образовалась 14 февраля 1958 г. на базе федерального объединения Ирака и Иордании. Она явилась выражением объективного стремления арабских народов к единству, которое было очень сильно в конце 50-х и начале 60-х гг. Однако нельзя любое объединение автоматически считать прогрессивным. В оценке Арабской федерации или другой формы объединения прежде всего надо исходить из того, каким силам она служила: силам прогресса и демократии или реакции и империализма? Арабская федерация была союзом двух реакционных монархов из одного и того же царствующего дома Хашимитов в Ираке и Иордании. Оба государства были тесно связаны военными и иными соглашениями с Англией, позиции которой были самыми сильными в этих странах. Ирак и Иордания фактически были вотчиной британского империализма. С середины 50-х гг. в этих странах усилилось также влияние США. Таким образом, образование Арабской федерации было на руку западным империалистам, в частности английским империалистам. Объединение двух государств, где существовал реакционный антинародный режим, усиливало их позиции на Арабском Востоке и усугубило раскол, существовавший между арабскими прогрессивными и реакционными силами.

Федерация предусматривала общую внешнюю политику, единое дипломатическое представительство, объединение армии Ирака и Иордании под названием Арабской армии, ликвидацию таможенных барьеров и унификацию обучения (ст. IV). Флаг арабской революции 1916 г. был принят в качестве флага как федерации, так и Иордании и Ирака (ст. VII). Глава Ирака считался главой Арабской федерации (ст. IX)⁶².

После июльской революции перед правительством Иракской республики стояла дилемма: либо оставаться в одной федерации с Иорданией, со всеми вытекающими отсюда последствиями, либо добровольно и в одностороннем порядке выйти из нее. Разрешение этой дилеммы имело прямое от-

⁶² См. „Proclamation of the Arab Union of Iraq and Jordan, Amman, 14 February 1958“—„Documents on International Affairs, 1958“, p. 240.

пошение к укреплению независимости молодой Иракской республики. Мог ли республиканский Ирак сохранять государственное единство, хотя и в форме федерации, с Иорданией, где существовал реакционный монархический режим, тесно связанный с империалистами? Предположим, Ирак не вышел бы из федерации. Что могло это означать? Возьмем такой вопрос, как проблема внешней политики. По статье IV положения о федерации, Ирак и Иордания должны были объединить свои внешнеполитические органы, вести единую внешнюю политику и иметь единое дипломатическое представительство за рубежом. Но в создававшихся условиях это было невозможно. В начале этой статьи мы подробно остановились на внешнеполитических концепциях иракского республиканского правительства. Правительство Касема выступало за позитивный нейтралитет—установление равноправных отношений со всеми странами, неучастие в военных блоках и отказ от неравноправных соглашений. А королевство Иордании по-прежнему было сторонником тесных контактов с империалистическими странами и укрепления отношений с Англией. Хозяином в этой стране был британский империализм, и Хашимитский дом держался на английских штыках. По всем кардинальным вопросам Ирак и Иордания занимали диаметрально противоположные позиции, что исключало всякую федерацию или иную форму государственного объединения между ними.

Или же проблема армии. Как отмечалось, армии Ирака и Иордании должны были объединиться. Но после революции в Ираке армии этих двух стран выполняли разные функции. Иракская армия стала инструментом революции, ее ударной силой и надежной опорой созданного в Ираке прогрессивного режима. Одной из ее главных функций была защита республики от посягательств империализма и укрепление ее независимости. Что же касается иорданской армии, то она в основном выполняла жандармские и карательные функции в отношении собственного народа, являлась опорой трона Хусейна и была поставлена под английский контроль. Понятно, что объединение этих двух армий было невозможно.

Тут возможен был и другой вариант. Предположим, Касем, ссылаясь на IX статью федерации, гласившей, что

глава Ирака считается главой Арабской федерации, попытался бы распространить установившиеся в Ираке новые порядки и на Иорданию, иначе говоря, попытался бы экспортировать революцию. Такой шаг был бы чистойшей авантюрой. Этот необдуманный и недальновидный поступок со стороны Касема мог бы послужить подходящим поводом для западных держав, чтобы организовать вооруженное вмешательство в дела Ирака, о чем мы говорили выше. Ведь в этот период империалистические державы усиленно распространили всеческие небылицы об опасности, исходящей от Ирака. Они сами были готовы к авантюрам. Об этом свидетельствует, помимо многочисленных фактов, приведенных выше, и то, что король Иордании Хусейн, «явно по совету своих покровителей, объявил себя главой уже не существующей иракско-иорданской федерации вместо низложенного иракским народом короля Фейсала, хотя для этого он не имел никаких оснований ни по форме, ни по существу»⁸³. В заявлении Советского правительства этот акт Хусейна расценивался как провокационный. Хусейн не скрывал свою враждебность к республике Ирака. Как утверждала американская газета «Кристен сайенс монитор», Хусейн, объявив себя главой иракско-иорданской федерации, лелеял надежду повести «свою армию, поддержанную турецкими, американскими и английскими войсками, против нового иракского режима»⁸⁴.

В свете вышесказанного не трудно прийти к выводу, что в создавшихся условиях самым благоразумным и правильным ходом для Ирака мог бы быть выход из Арабской федерации и расторжение соглашения о ней. Этим можно было бы положить конец, с одной стороны, разговорам о мнимой иракской угрозе или экспорте революции и тем самым лишить Англию и США всякого повода организовать вооруженную интервенцию в Ираке, а с другой стороны, укрепить независимость Иракской республики. С выходом из федерации Ирак отрезал бы ту нить, которая через Арабскую фе-

⁸³ «СССР и арабские страны. 1917—1960. Документы и материалы», стр. 519.

⁸⁴ Цит. по Л. Котлов, *Иордания в новейшее время*, М., 1962, стр. 232.

дерашю и Иорданию протягивалась к британскому империализму.

Касем, трезво оценив создавшееся положение и исходя из национальных интересов Ирака, разрешил дилемму Арабской федерации в пользу выхода Ирака из нее, что было единственным правильным решением. Вечером, 15 июля 1958 г., после заседания правительства, Касем выступил со специальным заявлением о дальнейшей судьбе Арабской федерации. Он поставил в известность иракский народ и все заинтересованные стороны, что иракское правительство приняло решение о выходе из Арабской федерации. Касем отметил, что федерация между Ираком и Иорданией была нереальной и не отвечала интересам народов обеих стран⁶⁵. По его мнению федерация предназначалась для укрепления устаревшего королевского режима и для защиты интересов правителей, которые занимали свои посты вопреки воле народа и ничего не сделали для благосостояния народа. «Учитывая этот факт,—говорил Касем,—правительство Иракской республики заявляет о своем выходе из Иракско-Иорданского союза и считает все относящиеся к нему законы недействительными. Ирак не считает себя более связанным финансовыми и военными обязательствами, принятыми на себя этой федерацией». Согласно этому решению иракскими войсками, находившимся на территории Иордании, было приказано вернуться в Ирак. Иракские войска, так называемые «Хади колонна», были с мая дислоцированы в Северной Иордании, вблизи Мафрака, для «обеспечения безопасности» Иордании⁶⁶. После получения приказа они в полном составе, с оружием и всем снаряжением вернулись в Иракскую республику. Флаги Арабской федерации были спущены и заменены иракскими флагами.

2 августа 1958 г. король Иордании Хусейн признал выход Ирака и роспуск Арабской федерации.

Решение вопроса Арабской федерации сравнительно безболезненно и без военных конфликтов явилось большой

⁶⁵ См. Uriel Dann, *Iraq under Qassem*, p. 32.

⁶⁶ Там же.

победой Иракской республики и важным шагом на пути укрепления ее национальной независимости.

Освободившись от тяжелого груза федерации, Иракская республика немедленно приступила к улучшению отношений с Объединенной Арабской Республикой. Отношения ОАР с Ираком до революции были натянутыми, порою даже враждебными. Причина этого кроилась в том, что монархический Ирак проводил угодную западным империалистам политику, входил в состав агрессивного Багдадского пакта и был связан военными соглашениями с Англией и США, злейшими врагами свободы арабских народов. Политика Ирака внесла раскол в единый арабский фронт борьбы против империализма. ОАР, добившаяся полной независимости и идущая в авангарде борьбы арабских народов против империализма, резко осудила политику правящих кругов монархического Ирака. Но все ее попытки добиться изменения политического курса Ирака и его возвращения в лагерь борющихся против империализма арабских стран не увенчались успехом. Это и явилось главной причиной того, что отношения между Ираком и ОАР доходили до критического напряжения.

Весть о революции в Ираке, ликвидации монархии и провозглашении республики нашла самое благожелательное отношение в ОАР. Ее руководители сумели оценить значение этого события не только для Ирака, но и для всех арабских стран. Они поняли, что в Ираке произошла не простая смена правительства, что на арене появилась новая молодая сила, готовая вести антиимпериалистическую политику. Поэтому правительство ОАР приветствовало революцию в Ираке и одним из первых признало Иракскую республику. Но этим оно не ограничилось. Хорошо зная об угрозе интервенции, нависшей над Ираком, правительство ОАР заявило, что в случае опасности оно не оставит Ирак в одиночестве и окажет ему широкую помощь. Это означало поворот в отношениях между двумя ведущими государствами Арабского Востока.

Благожелательная позиция ОАР в отношении июльской революции и нового режима вызвала большой энтузиазм у иракского народа и политических деятелей. Это и понятно.

Авторитет ОАР, особенно после провала тройственной агрессии Англии, Франции и Израиля, был очень велик, а ее лидер Гамаль Абдель Насер пользовался небывалой популярностью у арабов всех стран, в том числе и Ирака. Поддержка ОАР, несомненно, укрепляла позиции Ирака в борьбе против империализма и в значительной степени способствовала укреплению независимости Иракской республики. Поэтому Касем и другие иракские лидеры приветствовали позицию ОАР и выразили со своей стороны готовность установить с ней настоящие братские отношения. Обобщенное стремление ОАР и Иракской республики к улучшению и укреплению своих отношений нашло свое самое яркое выражение в соглашении, заключенном между ними 19 июля 1958 г. С этой целью в ОАР выехала иракская делегация, возглавляемая заместителем премьер-министра Абдель Салам Арефом. Она вела переговоры с Гамаль Абдель Насером, в ходе которых был рассмотрен широкий круг вопросов—политических, межарабских, экономических и т. д. 19 июля 1958 г. Абдель Салам Ареф в Дамаске, с балкона Дворца гостей, в присутствии Насера, перед собравшимся на площади многотысячным народом провозгласил текст соглашения, подписанный Насером и им. В соглашении говорилось, что они подтверждают пакты и договоры, связывающие их, прежде всего пакт Арабской Лиги и пакт о совместной обороне, заключенный между арабскими странами. Они договорились укреплять солидарность между двумя правительствами. Стороны заявили, что в случае агрессии против одной из них они будут выступать против агрессоров как одна страна. В этом случае немедленно будут приняты необходимые шаги. Далее стороны заявили о необходимости совместных действий по сохранению мира на Ближнем и Среднем Востоке. ОАР и Иракская республика договорились также немедленно предпринять шаги в целях развития экономического и культурного сотрудничества между обеими странами⁶⁷.

Достигнутое соглашение было принято с большим удовлетворением как в Иракской республике, так и в ОАР.

⁶⁷ См. „Agreement concluded between the Republic of Iraq and the United Arab Republic, Damascus, 19 July 1958, —“Documents on International Affairs, 1958”, p. 304.

Улучшение отношений с Египтом и Сирией укрепляло международные позиции Ирака, давало больше решимости иракским республиканским руководителям в их борьбе за сохранение суверенитета страны и явилось важным фактором в стабилизации общего положения на Арабском Востоке. Соглашение, заключенное с ОАР, можно считать одним из первых успехов молодой Иракской республики в области внешней политики, свидетельствующим о том, что новое руководство Ирака действительно на практике руководствовалось принципами, провозглашенными сразу же после ньюльской революции⁸⁸.

В серии актов, проведенных правительством Касема по укреплению независимости республики, особое значение имело улучшение отношений с социалистическими странами, в частности с СССР. Это свидетельствовало о том, что правительство Касема не на словах, а на деле отказалось от односторонней ориентации на западные страны и вступало в полосу установления равноправных отношений со всеми странами, независимо от их социально-политического строя. Новый подход Иракской республики к международным проблемам, естественно, нашел соответствующий благожелательный отклик со стороны Советского Союза и других социалистических стран. Вследствие этого был заложен фундамент советско-иракских дружественных отношений, сыгравших и продолжающих играть в наши дни исключительно важную роль в деле укрепления независимости Ирака и его социально-экономического прогресса.

Советский Союз одним из первых признал Иракскую республику. 16 июля 1958 г. Советское правительство сообщило премьер-министру Ирака Касему, что оно «руководствуясь принципом самоопределения народов и глубоко уважая справедливые национальные устремления народа Ирака, настоящим заявляет о своем официальном признании правительства Иракской республики»⁸⁹.

⁸⁸ В дальнейшем в отношениях между ОАР и Ираком появилось охлаждение, порою и некоторое напряжение, но осмысление этих вопросов не входит в рамки данной статьи.

⁸⁹ «СССР и арабские страны. 1917—1960. Документы и материалы», стр. 516.

18 июля 1958 г. Касем в своей ответной телеграмме, сообщая, что его правительство «с большой радостью и признательностью» встретило весть о признании Советским правительством Иракской республики, добавил: «Искренне желая развития дружественных отношений между нашими странами, я хочу подчеркнуть, что эти отношения получат дальнейшее развитие»⁷⁰. Здесь Касем в первую очередь имел в виду возобновление дипломатических отношений между Ираком и СССР, прерванных по вине монархического Ирака в 1955 г. Еще 6 ноября 1954 г. министр иностранных дел Ирака Шабандер заявил поверенному в делах СССР в Багдаде о том, что иракское правительство, возглавляемое Нури Сандом, решило «по соображениям экономии» закрыть иракскую миссию в Москве⁷¹. В своих разъяснениях Шабандер сказал, что его правительство «ведет открытую борьбу против коммунистов в своей стране» и поэтому пребывание иракской миссии в Москве «противоречило бы этому курсу и могло бы создать для него некоторые неудобства и затруднения»⁷². 3 января 1955 г. иракское правительство вручило новую ноту поверенному в делах СССР в Ираке, где сообщалось, что «в связи с закрытием иракской миссии в Москве решено в настоящее время прекратить дипломатическое представительство между двумя странами»⁷³. В ноте говорилось, что это не означает разрыва дипломатических отношений.

После этого Советский Союз вынужден был отозвать свою дипломатическую миссию из Ирака.

Этот ход правительства Нури Саида был одним из позорных актов в политике монархического Ирака, которая противоречила национальным интересам Ирака.

Теперь правительство Касема желало смыть это позорное пятно, покончить с проимпериалистической политикой монархического Ирака и возобновить дипломатические отношения с великой страной социализма, неизменно высту-

⁷⁰ Там же, стр. 517.

⁷¹ См. там же, стр. 114.

⁷² Там же, стр. 115.

⁷³ Там же.

пающей в защиту прав народов, ведущих антиимпериалистическую борьбу. 18 июля 1958 г. Абдель Керим Касем послал телеграмму на имя Председателя Совета Министров СССР, в которой говорилось: «Имею удовольствие сообщить Вам, что Совет Министров Иракской республики решил возобновить обмен дипломатическими представителями с Союзом Советских Социалистических Республик. Надеюсь, что это приведет к развитию сердечных отношений между нашими двумя странами в интересах укрепления всеобщего мира. Иракская республика будет приветствовать приезд Вашего дипломатического представителя как можно скорее»⁷⁴.

Советский Союз пошел навстречу пожеланиям иракской стороны и сразу дал согласие возобновить дипломатические отношения между двумя государствами. Сообщая об этом правительству Касема, 19 июля 1958 г. Советское правительство заявило, что оно «решило обменяться с Иракской республикой дипломатическими представительствами в ранге посольств»⁷⁵. Замена миссии посольством способствовала повышению престижа Ирака и свидетельствовала о том, что Советский Союз придает большое значение своим отношениям с Ираком и высоко ценит ту роль, которую призван играть Ирак в антиимпериалистической борьбе.

На предыдущих страницах была показана активная и решительная деятельность Советского Союза, как до, так и после возобновления дипломатических отношений с Ираком, в деле ликвидации угрозы англо-американско-турецкой интервенции в Ираке и укрепления его международного положения. Здесь нет необходимости вновь остановиться на этом вопросе. Мы просто хотим снова подчеркнуть, что правительство Касема завоевало поддержку Советского Союза и других социалистических стран благодаря своей антиимпериалистической политике, стремлению нормализовать свои отношения с социалистическими странами и укрепить международное положение республики. Эта дальновидная политика вполне оправдала себя.

⁷⁴ Там же, стр. 823.

⁷⁵ Там же, стр. 572.

После обмена дипломатическими представителями развитие дружественных отношений между СССР и Иракской республикой шло быстрыми темпами и приняло широкий характер. Оно охватило не только политическую область, но и торгово-экономическую и культурную. За короткий период между ними был заключен ряд соглашений, способствующих экономическому развитию Ирака и тем самым являющихся серьезным подспорьем в деле укрепления национальной независимости Иракской республики. Так, 11 октября 1958 г. в Багдаде было подписано торговое соглашение между СССР и Ираком. Оно заложило основу развития равноправных торговых отношений между ними. Обе стороны предоставляли друг другу режим наибольшего благоприятствования в вопросах торговли и судоходства⁷⁶. Эти принципы равноправия укрепили суверенитет Ирака. В отличие от прежней практики с западными странами, Ирак в данном случае выступал как равноправный партнер. В этом прежде всего политическое значение заключенного соглашения. Что же касается его чисто торговой стороны, то СССР обязался поставить Ираку различное оборудование, сельскохозяйственные машины, тракторы, автомашины, прокат черных металлов, медькаменты и т. д. Ирак должен был поставить товары традиционного иракского экспорта—кожевенное сырье, шерсть, хлопок, финики, маслосемена и т. д.⁷⁷ Был подписан также протокол об учреждении в Иракской республике торгового представительства СССР.

Особое значение для Ирака имело соглашение об экономическом и техническом сотрудничестве между СССР и Иракской республикой, заключенное в Москве 16 марта 1959 г. Оно охватило почти все стороны экономической жизни Ирака. Советский Союз согласился на принципах полного равноправия и без каких-либо политических условий содействовать правительству Иракской республики в осуществлении планов развития ее экономики—промышленности и сельского хозяйства. Советское правительство по этому соглашению

⁷⁶ См. там же, стр. 673.

⁷⁷ См. там же.

предоставило Иракской республике кредит в сумме 550 млн. рублей, обязалось оказывать ему содействие в подготовке национальных кадров и т. д.⁷⁸

Иракская общественность восприняла заключение советско-иракского экономического соглашения как большую помощь Ираку в момент, когда для него сложились чрезвычайно тяжелые условия. Орган национально-демократической партии, газета «Аль-Ахали» указывала, что соглашение, заключенное на принципах равноправия, окажет большое влияние на будущее развитие Ирака. Она выражала надежду, что советско-иракское соглашение улучшит «экономический баланс страны, нарушенный сделками, заключенными при прежнем режиме с империалистическими державами»⁷⁹. А «Иттихад аш-Шааб» писала, что «советско-иракское соглашение послужит упрочению экономики Ирака и мира на Ближнем Востоке»⁸⁰. Багдадская газета «Ар-Рай аль-Ами» в связи с заключением соглашения послала «тысячу приветов Советскому Союзу», подчеркивая, что «соглашение заключено в тот момент, когда империалистические державы вместе со странами, идущими в орбите их политики, пытаются экономически задушить молодую Иракскую республику»⁸¹.

Все это свидетельствует не только о том, что различные политические силы и трудящиеся массы были сторонниками сближения с СССР, но и о том, что эти соглашения выходили за рамки чисто экономических отношений и приобретали важное политическое значение. В этих соглашениях они видели один из источников сохранения политической независимости и приобретения экономической независимости.

5 мая 1959 г. между СССР и Ираком было заключено также соглашение о культурном сотрудничестве⁸².

⁷⁸ См. там же, стр. 694—700.

⁷⁹ «Аль-Ахали», (..الاهالي), Багдад, 18. III 1959.

⁸⁰ «Иттихад аш-Шааб» (..اتحاد الشعب), Багдад, 18. III 1959.

⁸¹ «Ар-Рай аль-Ами» (..الراي العام), Багдад, 18. III 1959.

⁸² См. «СССР и арабские страны. 1917—1960. Документы и материалы», стр. 704—707.

Параллельно с этим в советско-иракских отношениях широко практиковался взаимный обмен делегациями на различных уровнях—правительственных, экономических, общественно-политических и т. д. В марте 1959 г. Советский Союз посетила иракская делегация в составе министра экономики Ибрагима Кубба, министра развития Талаат аш-Шайбани, министра здравоохранения Мухаммеда аш-Шавафа и других. Она вела переговоры о заключении экономического соглашения, которое было подписано, как уже указывалось, 16 марта 1959 г. В апреле 1960 г. с официальным визитом Ирак посетил первый заместитель Председателя Совета Министров СССР А. И. Микоян. Он там встречался и имел беседы с Абдель Керим Касемом и другими руководителями Ирака. В одном из своих выступлений А. И. Микоян заявил, что советский народ с уважением относится к свободолюбивому и трудолюбивому иракскому народу и «Советское правительство разделяет и поддерживает провозглашенные иракским правительством главные принципы его внешней политики»⁸³. С точки зрения рассматриваемой в данной статье проблемы, особый интерес представляет то место из выступления А. И. Микояна, где говорилось об отношении Советского правительства к внешнеполитическим актам, уже совершенным в этот период. «Мы приветствовали,—заявил А. И. Микоян,—важнейшие внешнеполитические акты иракского правительства, направленные на обеспечение свободы и независимости молодой республики»⁸⁴.

Взаимный обмен делегациями способствовал не только тому, чтобы лучше узнать друг друга, но и установлению более тесных отношений на основе уважения национальной независимости и суверенитета.

Дружественные отношения установились также между Ираком и другими социалистическими странами—Польшей, Венгрией, Болгарией, Румынией, ГДР и т. д. Они, признав Иракскую республику, заключили с ней ряд равноправных договоров, что в значительной степени способствовало

⁸³ Там же, стр. 722.

⁸⁴ Там же.

укреплению позиции Иракской республики в той тяжелой борьбе, которую она вела против империалистических стран.

Таким образом, отказ от неравноправных отношений с западными странами и установление дружественных равноправных отношений с СССР и другими социалистическими странами были исторической необходимостью для Иракской республики. Эта правильная политика правительства Касема в большой степени облегчила его задачу в сохранении и укреплении независимости Ирака. В летописи борьбы демократических сил Ирака за свободу и независимость благородная позиция Советского Союза и других стран занимает почетное и видное место.

• • •

Самым трудным и сложным вопросом в мероприятиях правительства Касема по укреплению независимости своей страны явился вопрос выхода Ирака из Багдадского пакта, денонсация англо-иракского соглашения от 4 апреля 1955 г. и ряда соглашений, в том числе военного и экономического, заключенного между Ираком и США в течение 1954—1957 гг.

Трудность заключалась в том, что все эти вопросы непосредственно затрагивали интересы Англии и США, привыкших диктовать свою волю Ираку и видевших в нем свою самую надежную опору на Арабском Востоке.

Иракская республика конфисковала находящиеся в стране снаряжение, боеприпасы и все вооружение, принадлежавшее организации Багдадского пакта. Английская военно-воздушная база в Хаббаним была поставлена под охрану иракской армии. Правительство закрыло штаб-квартиру Багдадского пакта, британское консульство в Мосуле и Киркуке и американское консульство в Киркуке. Ирак больше не принимал участия в работах организации Багдадского пакта, и его представитель не присутствовал на заседаниях Совета этой организации, созванных после иракской революции в Анкаре, Лондоне и Карачи. Ирак фактически порвал все связи с Багдадским пактом. Но несмотря на это обстоятельство, он формально еще считался его членом, так как эти акты правительства не подкреплялись официальным заявле-

нием о выходе из Багдадского пакта. Фактически с этим вопросом был связан и вопрос денонсации англо-иракского соглашения. Весь этот период, когда Иракская республика фактически порвала все связи с Багдадским пактом, но формально еще являлась его членом, Касем назвал периодом «замораживания Багдадского пакта»⁴⁵. Излишне говорить, что пока Иракская республика не освободилась от всего груза военных пактов и соглашений с империалистическими странами, не могло быть речи о завершении борьбы за полную независимость и суверенитет.

Как показывают факты, Англия, США, а также Турция стремились воспользоваться этим неопределенным положением, чтобы вмешаться во внутренние дела Иракской республики и попытаться оказать давление на правительство Касема с целью заставить его отказаться от последовательной антиимпериалистической политики и прогрессивных мероприятий в области внутренней политики. Империалистические круги вынашивали также идею организовать, при благоприятных условиях, заговоры против Касема, с целью его свержения.

В августе Ирак посетил представитель государственного департамента США Мэрфи. В его задачу входило побудить Касема к сотрудничеству с западными странами⁴⁶. Дабы облегчить выполнение миссии Мэрфи, американское правительство поставило Ираку военное снаряжение. Это, по замыслу американских империалистов, должно было играть роль приманки в той большой игре, которую развернули они с целью переманить Касема на сторону западных империалистических держав. Однако Касем не попался на удочку и отказался произвести изменения в своей внешней политике.

Спустя несколько месяцев, 15 декабря 1958 г., в Багдаде появился помощник государственного секретаря США Уиль-

⁴⁵ „Report of General Kassem's Statement on Iraq's Withdrawal from the Baghdad Pact, Baghdad, 24 March 1959“—, Documents on International Affairs, 1959*, London, 1963, p. 303.

⁴⁶ См. «Политика Англии на Ближнем и Среднем Востоке», М., 1966, стр. 231.

ям Раунтри, где его встретила враждебно настроенная масса людей, требовавшая, чтобы он убирался восвояси. Недовольство иракцев было так сильно, что иракские войска вывели Раунтри с багдадского аэропорта через задние ворота, чтобы избавить его от встречи с демонстрантами, выкрикивавшими: «Убирайся домой, грязный Раунтри». Переговоры, которые он вел с Касемом в течение двух дней, ничего не дали, и Раунтри покинул Багдад раньше намеченного срока, не добившись никаких результатов.

Кроме этих официальных визитов, убедительно показавших, что невозможно склонить Касема на свою сторону, США и Англия в союзе с оставшейся еще недобитой внутренней иракской реакцией готовили заговоры с целью смести Касема и на его место посадить людей, готовых сотрудничать с империалистическими силами. За короткий период, с ноября 1958 по март 1959 г. было раскрыто три заговора против правительства Касема. За некоторыми из них стояли иностранные империалистические силы. Так, например, в коммюнике Касема о раскрытии серьезного заговора, который предполагалось осуществить 9—10 декабря 1958 г., говорилось, что он «подготавливался продажными элементами, при поддержке иностранных элементов». Но если Касем в своем коммюнике по каким-то соображениям избегал конкретно указать кого он имеет в виду под «иностранными элементами», то одна из багдадских газет решила назвать вещи своими именами. «Американская разведывательная служба,—писала газета,—действующая в Ираке, имеет тесные связи с раскрытым заговором»⁸⁷. О причастности США к неудавшемуся заговору сообщил также ряд египетских источников.

Но не только США принимали участие в декабрьском заговоре. В его подготовке принимали участие Англия и все члены Багдадского пакта. В заявлении ТАСС говорилось, что к заговору была «прямо причастна организация Багдадского пакта»⁸⁸. Как раз после провала этого заговора, 15 декабря 1958 г., Багдад посетил помощник государственного

⁸⁷ «Ар-Рай аль-Акм», 13. XII 1958.

⁸⁸ «Правда», 25. I 1959.

секретаря США Раунтри, обещавший Касему, что Соединенные штаты не будут вмешиваться во внутренние дела Ирака.

Что касается третьего заговора против Иракской Республики (8 марта 1959 г.), то его организаторы также были связаны с иностранными реакционными силами, в частности с Англией и странами Багдадского пакта⁸⁵. Как известно, и этот, третий по счету, заговор потерпел полный провал.

Однако Касем понимал, что долго так продолжаться не может. Ситуация требовала от него предпринять необходимые контрмеры против западных империалистов, их сателлитов и приспешников внутри страны. Давно назревала необходимость покончить со всеми пактами и соглашениями с западными странами, формально дававшими повод для вмешательства во внутренние дела Ирака. Этого требовали иракский народ и все демократические силы. Движение в Ираке за выход из Багдадского пакта особенно усилилось после декабрьского заговора. Различные организации посылали на имя Касема многочисленные телеграммы, письма и петиции с этим требованием. Багдадская газета «Саут аль-Ахрар» писала: «Чтобы покончить с империалистическими заговорами и иностранным вмешательством, необходимо, чтобы Ирак официально вышел из Багдадского пакта»⁸⁶. Газета призывала не только фактически, но и формально порвать с этим военным пактом.

24 марта 1959 г. по Багдаду и по всему Ираку разнеслась радостная весть. В этот день, в 9 часов вечера, на пресс-конференции Абдель Керим Касем заявил, что его правительство приняло решение с сегодняшнего дня, т. е. с 24 марта 1959 г., выйти из Багдадского пакта. «Я поздравляю вас,—сказал он,—потому что Ирак стал свободным от уз любого пакта или договора. Он освободился от всего этого»⁸⁷. В этот же день министр иностранных дел Ирака пригласил послов Англии, Турции, Ирана и Пакистана—членов Багдадского пак-

⁸⁵ См. «Политика Англии на Ближнем и Среднем Востоке», стр. 234—235.

⁸⁶ «Саут аль-Ахрар» (صوت الأحرار), Багдад, 26. XII 1958.

⁸⁷ «Documents on International Affairs. 1959», p. 303.

та, и вручил им ноту об официальном выходе Ирака из этой группировки⁸². О своем решении иракское правительство поставило в известность также посла США в Багдаде.

Иракская общественность с полным одобрением встретила это важное решение правительства Касема. Газета «Саут аль-Ахрар» писала, что «Ирак сбросил цепи, сковывающие его независимость и суверенитет»⁸³. Орган Коммунистической партии Ирака газета «Иттихад аш-Шааб» подчеркивала ту мысль, что «впервые после многих веков рабства и политического подчинения Ирак превратился в независимое государство, которое не признает никакой власти, кроме власти народа, не заключает никаких соглашений, могущих ограничить эту власть и нанести ущерб интересам народа»⁸⁴. А по мнению газеты «Аль-Ахбар», «выход Ирака из зловещего Багдадского пакта позволил иракскому народу сбросить последние цепи, сковывавшие независимость Ирака, освободиться от всех подобных пактов и соглашений»⁸⁵.

Дружная положительная реакция различных иракских политических сил свидетельствовала не только о том, что они поддерживали любые шаги правительства в области укрепления национального суверенитета страны, но и о том, что давно надо было сделать этот шаг, что условия для него вполне созрели.

Правительство Касема приняло решение о своем выходе из Багдадского пакта спустя 8 месяцев после июльской революции. Восемь месяцев Ирак формально считался членом этой группировки, хотя правительство Касема не раз декларировало о своем решении отказаться от всех пактов и договоров, ущемляющих суверенитет и независимость Иракской республики. В этой связи естественно возникает вопрос, почему Касем не сразу решил вопрос о выходе из Багдадского пакта и связанной с этим денонсации англо-иракского соглашения. Почему он медлил?

⁸² См. там же.

⁸³ «Саут аль-Ахрар», 25. III 1959.

⁸⁴ «Иттихад аш-Шааб», 25. III 1959.

⁸⁵ «Аль-Ахбар», 25. III 1959.

В объяснении этой политики правительства Касема имеются разные версии. Существует мнение, что «задержка с решением выхода из Багдадского пакта объяснялась зависимостью Ирака от поставок вооружения и снаряжения из Англии и США. Весной 1959 г. эта зависимость с помощью СССР была ликвидирована»⁶⁶. А в Египте было распространено мнение, что Касем, мол, не очень хотел выйти из Багдадского пакта и что он сделал это под сильным нажимом «всемогущего движения арабского национализма», а также президента Насера⁶⁷. «В результате всего этого,—пишет влиятельная египетская газета «Аль-Ахрам»,—Касем был вынужден уступить отчаянному народному давлению»⁶⁸.

Эти факторы, действительно, сыграли какую-то роль в окончательном решении срока дальнейшего пребывания Ирака в Багдадском пакте. Вполне понятно, что Ирак, до выявления новых источников, не хотел сразу лишиться старого источника снабжения вооружением. Нельзя недооценивать также и позицию арабских прогрессивных и освободительных сил и то влияние, которое они могли оказать на Касема. Но вместе с тем нам кажется необоснованным решение столь сложного и запутанного вопроса, каким является вопрос о выходе Ирака из Багдадского пакта, целиком и исключительно сводить к проблеме изыскания новых источников поставки вооружения или влиянию арабского национализма и его популярных лидеров. Нам представляется явно преувеличенным значение этих факторов. Они не вскрывают настоящих причин задержки выхода Ирака из Багдадского пакта и, следовательно, не дают полную картину.

Не отрицая определенного значения вышеуказанных факторов, мы, вместе с этим, считаем, что главной причиной задержки выхода Ирака из Багдадского пакта явилась забота Касема о предотвращении немедленного выступления Англии, США и стран Багдадского пакта против Ирака.

⁶⁶ А. Ф. Федченко, Ирак в борьбе за независимость. 1917—1969, М., 1970, стр. 230.

⁶⁷ *Аль-Ахрам, (١٩٥٩), Кавр. 25. III 1959.

⁶⁸ Там же.

В начале этой работы, где рассматривались причины провала готовившейся интервенции, мы уже указали, что Касем сознательно проводил довольно гибкую политику. Ему надо было создать впечатление, что он не стремится сразу изменить сложившиеся с Западом отношения и что он не снимет с повестки дня возможность дальнейшего сотрудничества, в том числе и по военной линии, с Англией, США и другими странами. Иначе говоря, правительство Касема избегало вызвать сильную отрицательную реакцию в империалистических странах и тем самым ускорить готовившуюся интервенцию. Касем хотел этим путем выиграть время, чтобы укрепить новый режим в Ираке. Известно, что республиканский режим вначале был еще слаб и имел много врагов внутри страны. В случае иностранной интервенции они бы подняли голову и активизировали свои действия, что могло представить смертельную опасность для еще не окрепшей республики. А это можно было предотвратить, формально оставляя в силе, а фактически заморозив, все существующие пакты и договоры. Вот эти соображения, по нашему мнению, лежали в основе отношения правительства Касема к дальнейшим судьбам как Багдадского пакта, так и англо-иракских и американо-иракских соглашений. Мы еще больше убеждаемся в этом, когда знакомимся с текстом заявления Касема о выходе Ирака из Багдадского пакта, прочитанным им на пресс-конференции 24 марта 1959 г. В нем Касем вновь утверждал, что в задачи июльской революции входило освобождение Ирака от всех пактов и договоров. Но, сказал он, «мы были мудрыми в нашем поведении»⁹⁹. Под этим он подразумевал осторожность, взвешивание всех «за» и «против», выяснение последствий дальнейшего нахождения Ирака в Багдадском пакте или его немедленного выхода. «Мы изучали,—продолжает Касем,—все эти вопросы. Мы хотели последовать политике затяжки»¹⁰⁰. Хорошо взвесив все обстоятельства, а также окончательно выяснив желания самого иракского народа, правительство Касема, по его словам,

⁹⁹ Documents on International Affairs, 1959*, p. 303.

¹⁰⁰ Там же.

пришло к выводу, что «политика государства, основанная на нейтралитете, не согласуется с его пребыванием в качестве члена пакта, военного или агрессивного блока»¹⁰¹. В выступлении Касема большой интерес представляет его замечание о том, что «метод замораживания (имеется в виду замораживание Багдадского пакта, т. е. фактическое неучастие Ирака в его работах.—Н. О.) был полезным для нас»¹⁰². Такая политика Касема позволила ему выиграть время, которое было использовано для упрочения республиканского режима, и в более спокойных условиях, без излишней нервозности решать вопрос окончательного и официального выхода Ирака из Багдадского пакта. Как заявил Касем на пресс-конференции, формальное членство Ирака в Багдадском пакте «могло создать у народа впечатление, что его независимость и суверенитет все еще не являются полными»¹⁰³. Теперь, с решением правительства от 24 марта 1959 г., этому тоже был положен конец. Официально заявляя о своем выходе из этой агрессивной группировки, правительство Касема тем самым сделало очень важный шаг на пути укрепления независимости и суверенитета Ирака.

Иракское правительство решило 24 марта объявить днем национального праздника и каждый год отмечать его как «фестиваль свободы»¹⁰⁴.

Выход Ирака из Багдадского пакта автоматически повел к аннулированию англо-иракского специального соглашения от 4 апреля 1955 г. Оно было заключено после присоединения Англии к ирако-турецкому, т. е. Багдадскому пакту. При заключении специального соглашения Англия и Ирак договорились (ст. 9), что если одна из сторон выйдет из Багдадского пакта, то англо-иракское соглашение потеряет свою силу.

Это соглашение, как известно, заменяло англо-иракский договор 1930 г., но Англия по-прежнему сохранила свое

¹⁰¹ Там же.

¹⁰² Там же.

¹⁰³ Там же.

¹⁰⁴ Uriel Dann, *Iraq under Qassem*, p. 185.

военно-политическое господство в Ираке. Соглашение установило (ст. 12), что Ирак и Англия будут сотрудничать в целях своей безопасности и обороны. Англия сохранила право использовать военно-воздушные базы в Хаббанин, Шуййбе и Маргиле. В Ираке остался персонал английских военных баз, инструкторы, техники и т. д. «для оказания помощи и обучения иракской армии». Английские военные самолеты могли свободно летать над территорией Ирака, а корабли английского военно-морского флота—свободно входить в воды реки Шатт аль-Араб¹⁰⁶.

После выхода Ирака из Багдадского пакта иракское правительство, согласно девятой статье, аннулировало англо-иракское специальное соглашение. Англия вынуждена была вывести свой военный персонал и эвакуировать военно-воздушные базы. Эвакуация английских вооруженных сил началась в апреле 1959 г.¹⁰⁶ До ее завершения иракское правительство не разрешало самолетам английских ВВС совершать полеты в Хаббанин¹⁰⁷. Полный вывод английских вооруженных сил завершился 31 мая 1959 г.¹⁰⁸ Английские войска вступили на территорию Ирака в 1914 г. и под разными предлогами оставались там ровно 45 лет. С выводом последних континентов английских военных частей Ирак избавился от военного контроля Англии и сделал еще один шаг в укреплении своего национального суверенитета.

Теперь на очередь была поставлена судьба ирако-американских соглашений. Здесь речь идет о трех соглашениях: 1) соглашение о военной «помощи», заключенное 21 апреля 1954 г.; 2) соглашение об использовании военного снаряжения, заключенное 5 июля 1955 г., и 3) соглашение об экономической «помощи» по «доктрине Эйзенхауэра», заключенное в 1957 г.

¹⁰⁶ См. „Pact of mutual co-operation between Iraq and Turkey, and Special Agreement between the Government of the United Kingdom and the Government of Iraq“, *British Foreign Policy: Some Relevant Documents*, London, 1956, p. 119—123.

¹⁰⁷ См. «Аль-Ахбар», 4.IV 1959.

¹⁰⁸ См. там же.

¹⁰⁹ См. „Documents on International Affairs, 1959“, p. 305.

Надо отметить, что движение в Ираке за аннулирование иракско-американских соглашений о военной и экономической «помощи» началось еще до выхода Ирака из Багдадского пакта и денонсации англо-иракского специального соглашения. Газета «Аль-Билад» еще в январе 1959 г. писала, что события последних лет со всей очевидностью доказали неприемлемость политики американских правящих кругов и, в частности, «доктрины Эйзенхауэра»¹⁰⁹. Она справедливо отмечала, что народы Азии и Африки «всем сердцем ненавидят американскую политику и ждут лишь подходящего момента, чтобы избавиться от империализма и его агентов»¹¹⁰. Иракские прогрессивные силы считали США страной с наиболее ярко выраженной империалистической политикой. Поэтому газета «Ас-Саура» заявила, что «американский империализм является нашим постоянным врагом»¹¹¹. Обращает на себя внимание тот факт, что в этот период американский империализм стремится оставить в силе не только уже заключенные соглашения, но и навязать Ираку новые. 21 февраля 1959 г. было передано сообщение министерства экономики Иракской республики о том, что правительство решило отклонить предложение правительства США о заключении соглашения о вложениях частного американского капитала в Ирак. Отказ иракской стороны мотивировался тем, что такое соглашение противоречит политике полной независимости Ирака. Этой политике противоречило также сохранение трех американо-иракских соглашений.

Правительство Касема после решения вопросов Багдадского пакта и англо-иракского соглашения поставило вопрос об американо-иракских соглашениях. 1 июня 1959 г. представитель министерства иностранных дел Иракской республики заявил, что его правительство решило аннулировать все три соглашения¹¹². В заявлении говорилось, что эти соглаше-

¹⁰⁹ См. «Аль-Билад» (المبلاد), Багдад, 16. I. 1959.

¹¹⁰ Там же.

¹¹¹ «Ас-Саура», (الثورة), Багдад, 11. II. 1959.

¹¹² См. «Report Regarding the Iraqi Cancellation of Three Agreements with the United States, Baghdad, 1 June 1959» — «Documents on International Affairs, 1959», p. 305.

ния включали в себя определенные условия, а именно: следовать в области военной и внешней политики американскому курсу и «согласиться осуществлять планы и тактику, требуемые американской политикой в разных областях международной политики»¹¹³. Далее в заглавии говорилось, что соглашения, заключенные с США, «ограничивали независимость Ирака и умаляли его суверенитет во внутренних и внешних вопросах»¹¹⁴. Находя, что они связывали Ирак с западным лагерем против восточного лагеря и подвергали страну опасностям холодной войны, правительство Касема считало, что их существование не соответствует новой политической линии Иракской республики, провозглашенной после революции 14 июля 1958 года¹¹⁵. Поэтому оно денонсировало все три ирако-американских соглашения. Тем самым Ирак освободился от последних неравноправных военно-политических уз, связывавших его с западным империализмом.

В Ираке и во всем мире этот шаг правительства восприняли как «новое достижение в упрочении иракского суверенитета»¹¹⁶. А по мнению газеты «Аль-Билад», освобождение Ирака «от империалистического призрака» явится началом конца империалистического влияния не только в Ираке, но и в других арабских странах¹¹⁷.

В июне 1959 г. иракское правительство предприняло еще один шаг, достойный самой высокой оценки. Оно решило выйти из стерлинговой зоны, что означало ликвидацию еще одного звена в общей цепи зависимости Ирака от Англии. Это способствовало приобретению экономической и финансовой независимости Ирака, и не могло не отразиться положительно на укреплении политической независимости страны. Характеризуя значение этого акта правительства Касема, иракская газета отмечала, что «наша экономическая независимость—это опора нашей политической независимости»¹¹⁸.

¹¹³ Там же.

¹¹⁴ Там же, стр. 306.

¹¹⁵ См. там же.

¹¹⁶ «Иттихад аш-Шааб», 6. VI 1959.

¹¹⁷ См. «Аль-Билад», 6. VI 1959.

¹¹⁸ «Аль-Ахбар», 8. VI 1959.

Таким образом, 1958—1959 гг. явились решающими с точки зрения осуществления на практике принципов внешней политики, декларированных правительством Касема после свержения монархии. Благодаря целому комплексу мероприятий, Ирак избавился от оков, наложенных на него Англией и США с помощью иракских продажных и антинациональных кругов, и фактически совершил скачок в деле укрепления своей национальной независимости.

* * *

Нам еще остается рассмотреть отношение иракского республиканского правительства к нефтяным компаниям— «Ирак петролеум компани» (ИПК) и ее филиалам, и вообще политику Касема в отношении иностранных компаний и иностранных советников, экспертов и т. д.

Сразу должны оговориться, что в наши задачи не входит освещение этих вопросов во всех их аспектах. Данный вопрос нас интересует постольку, поскольку он перекликается с проблемой национальной независимости и суверенитета Ирака.

Правительство Касема сравнительно быстро и легко решило вопрос об использовании иностранных, главным образом английских, а также американских, голландских и других экономических и технических «советников». Эти советники и эксперты заполняли различные ведомства и распространяли свою деятельность на все области политической, экономической и военной жизни Ирака. Институт иностранных советников являлся одним из тех важных каналов, через которые западные страны оказывали влияние на Ирак и давали политическому и экономическому развитию Ирака выгодное им направление. Их существование говорило об ограничении национального суверенитета Ирака. Считая освобождение от опеки «советников» западных империалистических стран составной частью общей политики упрочения национальной независимости, правительство Касема уже в августе 1958 г. уволило несколько сот английских, а в дальнейшем и других экспертов и технических специалистов из правительственных учреждений. Правительство разъясняло, что

многие из этих должностей казались. Приблизительно 80 иностранных служащих были уволены из ведомства экономического развития и управления порта Басры, 50—из министерства просвещения, 35—из иракской гражданской авиации. Многие иностранцы потеряли свои места в министерствах обороны, железнодорожного транспорта, внутренних дел, финансов, экономики, связи, сельского хозяйства, а также Багдадской электрической компании, медицинском колледже и т. д. Простое перечисление этих фактов уже свидетельствует о том, как далеко протигивали свои шупальца иностранные монополии, установив свой контроль над ключевыми позициями иракского общества. Продолжая курс ликвидации иностранного контроля, правительство Иракской республики в сентябре 1958 г. решило прекратить действие контрактов с английскими военными инструкторами в Ираке. Увольнение распространилось также на иностранных технических специалистов, занятых на нефтяных предприятиях. В декабре 1959 г. на одной из пресс-конференций премьер-министр Касем заявил, что иракское правительство освободилось от услуг 157 иностранных экспертов, работающих главным образом на нефтеочистительном заводе в Доре¹¹⁶.

Взамен уволенных западных «советников» и «экспертов» правительство Касема, при необходимости, приглашало технических специалистов из соседних арабских стран или же из СССР и других социалистических стран, в соответствии с договорами и соглашениями, заключенными на принципах полного равноправия, уважения национального суверенитета и невмешательства во внутренние дела.

Что же касается политики правительства Касема в отношении «Ирак петролеум компании», то надо отметить, что оно не стремилось к ее национализации или ликвидации. Касем и поддерживающие его в этом вопросе демократические силы, в том числе и компартия Ирака, находили, что условия для национализации еще не созрели. Поэтому иракское правительство в основном стремилось поставить ИПК

¹¹⁶ См. *Abdul Kerim Qasim, Objectives of Iraq's Revolution*. Baghdad, p. 54.

под правительственный контроль, лишить ее возможности влиять на политику правительства, увеличить долю Ирака с получаемых от нефти прибылей и т. д.

В августе 1958 г. начались переговоры между иракским правительством и ИПК. Они, по вине ИПК, шли медленно, с большим трудом и слишком затянулись. 10 апреля 1961 г. министерство нефтяной промышленности Ирака опубликовало материалы этих переговоров. Иракская сторона выдвинула 12 требований. Главными из них были: упорядочение стоимости и фиксация цен; увеличение доли Ирака с получаемых прибылей от нефти; назначение иракских директоров в Совете директоров ИПК в Лондоне и установление контроля со стороны иракского правительства на расходы компании; постепенная иракизация ИПК; отказ со стороны последней от территорий, которые не эксплуатируются ею; использование иракских танкеров при транспортировке иракской нефти; предоставление Ираку права иметь 20% общего капитала ИПК и т. д.¹²⁰

Руководители ИПК отказались удовлетворить требование иракского правительства. Тогда последнее решило в одностороннем порядке ввести определенные ограничения в деятельности ИПК. 12 декабря 1961 г. оно приняло закон о нефти. По этому закону те территории, которые не эксплуатировались ИПК, были изъяты из ее компетенции. Закон ограничивал деятельность нефтяных компаний теми районами, которые они эксплуатировали. Им было оставлено около 2000 кв. км, а то время как по условиям прежней концессии в их распоряжении находилось 370 тыс. кв. км—почти вся территория страны. Закон предусматривал также создание иракской государственной нефтяной компании. Но окончательное решение об этом было принято 8 февраля 1963 года¹²¹.

Таковы главные направления и итоги политики правительства Касема в вопросе нефти. Хотя оно не ставало вопрос

¹²⁰ См. „The Revolution Government and Oil Negotiations. Prepared by the Ministry of Oil., Baghdad, 1961, p. 1—2.

¹²¹ „The Middle East and North Africa, 1964—1965. A Survey and Directory“, London, 1964, p. 223.

о национализации нефтяных компаний и последние продолжали свою деятельность, нельзя не видеть разницу в политической роли этих компаний при старом и новом режиме Ирака. В монархическом Ираке, находящемся в полном подчинении у империалистов, в частности, английских, ничем не ограниченная деятельность ИПК являлась неоспоримым свидетельством формальности характера независимости Ирака и ограничения его суверенитета. Иностранные нефтяные компании активно вмешивались во внутренние дела Ирака и играли далеко не второстепенную роль в определении как внутренней, так и внешней политики правительства Ирака.

После июльской революции и установления в Ираке нового режима, который вел независимую внешнюю политику и добился крупных успехов в завоевании полной независимости, положение изменилось. Компании, хотя они не были ликвидированы, были поставлены под определенный контроль и, самое главное, лишились возможности влиять на политику правительства Иракской республики. Следовательно, их существование не могло служить поводом для того, чтобы взять под сомнение полную независимость и суверенитет Иракской республики.

Годы правления Касема (1958—1963) были ответственным периодом в истории Ирака. Это один из сложнейших периодов, полный драматизма, ошибок и упущений, в частности, во внутренней политике. Политика Касема внутри страны шла зигзагообразно. Касем то опирался на левые силы против правых, то блокировался с правыми—против левых. Однако эти колебания, имевшие в конце концов трагический исход лично для него, существенно не отразились на внешней политике его правительства. Внешняя политика Иракской республики в годы правления Касема никогда не сходила с антиимпериалистических рельсов и в целом носила прогрессивный характер. Именно при правлении Касема Ирак из формально независимой страны превратился в действительно независимую страну. В первую очередь, этим и определяется место Касема в многовековой истории Ирака.

ԿԱՍԵՄԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՔԱՆԿԵՐԸ
ԻՐԱՔԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՄՐԱԳԵՂԻՄԱՆ
ՈՐՂՆՈՒԹՅԱՄԲ

Ա մ փ ո փ ու ռ

Հանրապետական Իրաքի ղեկավարները նոր սկզբունքների վրա խորախմբած արաբին բազարականությունը իրավացիորեն համարում էին ընդհանուր ազգային-ազատագրական պայքարի քաղկացուցիչ մասը: Առանց հրամարվելու միապետական Իրաքի պրոիմպերիալիստական քաղաքականությունից անհնար էր ամրացնել նորաստեղծ Հանրապետության անկախությունն ու սուվերենությունը: Այդ ընտզամասում Կասեմի կառավարության առջև կանգնած գլխավոր խնդիրներն էին. դուրս գալ Բաղդադի ազդեցիվ պահափցի և չեղյալ հայտարարել Անգլիայի և ԱՄՆ-ի հետ կնքված մի շարք ռազմական պայմանագրերն ու համաձայնագրերը, կարգավորել և բարելավել հարաբերությունները հարևան արաբական երկրների, առաջին հերթին Արաբական Միացյալ Հանրապետության հետ, և, վերջապես, հրամարվել միայն Արևմուտքի հետ սերտ կապեր հաստատելու միապետական Իրաքի կառավարության սխալ քաղաքականությունից և բարեկամական ու իրավահավասար հարաբերություններ հաստատել ըստ երկրների հետ, անկախ նրանց սոցիալ-քաղաքական կառուցվածքից: Հանրապետական Իրաքի ղեկավարները մեծ նշանակություն էին տալիս բարեկամական կապերի հաստատմանը Սովետական Միության և սոցիալիստական մյուս երկրների հետ:

Կասեմի կառավարությունը ընդհանուր առմամբ հաջողությամբ լուծեց իր առջև դրված այս խնդիրները, որի շնորհիվ Իրաքը, իրոք, վերածվեց անկախ պետության:

ن. ه. هوفياتيسيان

خطوات حكومة قاسم في السياسة الخارجية

باتجاه توطيد استقلال الجمهورية العراقية*

(ملخص)

كان قادة العراق الجمهوري محققين عند ما اعتبروا سياسة الخارجية القائمة على الميثاق الجديدة جزءا مكيثا لسياسة التحرر الوطني عامة. فبدون

* ժողովմանում զեռնգրված արարներն ըստ ամփոփումների ընկալից Բաղդադան է Գ. Մարաշյանը:

التراجع عن سياسة عراق الملكى الموالية للاستعمار، يكون توطيد استقلال وسيادة الجمهورية الفتية ضربا من مستحيل. وفي ذلك المجال، واجهت حكومة قاسم القضايا الرئيسية الآتية - الانسحاب من حلف بغداد العدواني وانغاء الاتفاقيات والمعاهدات العسكرية المعقودة مع انكلترا والولايات المتحدة الاميركية، تسوية وتحسين العلاقات مع الدول العربية المجاورة، وفي المرحلة الاولى، مع الجمهورية العربية المتحدة، و اخيرا، التراجع عن السياسة المغاطنة لحكومة العراق اذلكى بشأن اقامة روابط متينة مع الغرب فقط، وارساء علاقات صداقة و المساواة مع جميع بلدان بغض النظر عن نظمها الاجتماعية والسياسية. لقد اولى قادة العراق الجمهورى اهتماما كبيرا لتوطيد الروابط مع اتحاد السوفييتى وغيره من البلدان الاشتراكية.

لقد نجحت حكومة قاسم مرميا في حل القضايا التى واجهتها، واربها يرجع الفضل فى تحول العراق الى دولة مستقلة حقا.

А. М. ГОЛДОБИН

ИЗ ИСТОРИИ БОРЬБЫ ЗА РЕСПУБЛИКУ В ЙЕМЕНЕ В КОНЦЕ 1967 г.

Развитие йеменской революции, которая началась 26 сентября 1962 г. свержением монархического строя, оказалось чрезвычайно сложным. Почти немедленно после революционного переворота против молодой республики вспыхнуло контрреволюционное восстание, которое вскоре охватило север, северо-восток и восток страны и получило поддержку извне. Началась гражданская война, продолжавшаяся около восьми лет (примерно до мая 1970 г.). Эта война велась с величайшим ожесточением, унесла десятки тысяч жертв и привела к большим разрушениям. Долгие годы Йеменская Арабская Республика (ЙАР) должна была с оружием в руках отстаивать самое свое существование.

В этих условиях исключительно важную роль в истории йеменской революции сыграла Объединенная Арабская Республика. В самый трудный для Йемена момент, когда он практически не располагал никакими регулярными военными силами, на помощь ему прибыли египетские войска, на которые легла главная тяжесть боев с монархическими мятежниками и их иностранными покровителями.

Первые египетские войска высадились в Йемене 5 октября 1962 г.¹ Они пробыли в нем до 9 декабря 1967 г.², более пяти лет.

Египетская армия явилась тем щитом, который прихрыл

¹ «Аль-Ахрам», (الأحرار), Каир, 6. X 1962.

² «Аль-Ахрам», 11. XII 1967.

молодую республику и спас ее в критический период. Есть все основания полагать, что в противном случае монархисты и интервенты задушили бы революцию; ее постигла бы судьба выступлений 1948 и 1955 гг., направленных против правившей династии имамов, тем более, что еще никогда ранее реакционные силы не получали столь щедрой помощи из-за границы.

«Благородна роль ОАР,—отмечала газета «Правда»,—которая помогала республиканскому Йемену отстоять завоевания революции»³.

Разумеется, это несколько не умаляет заслуг самих йеменских республиканцев, активно боровшихся против монархической контрреволюции. В то же время реальные условия в ЙАР складывались так, что республиканскому правительству все не удавалось создать собственную многочисленную армию.

18 сентября 1966 г. тогдашний президент ЙАР Абдаллах ас-Салляль создал правительство, которое сам возглавил (оно просуществовало с реорганизациями до 5 ноября 1967 г.).

Эта была последняя попытка сохранить республиканский режим в той форме, которую он принял после переворота 26 сентября 1962 г.

Абдаллах ас-Салляль сыграл значительную положительную роль в йеменской революции. В известной мере это относится и к последнему пребыванию его у власти в 1966—1967 гг. Продолжались военные действия (правда, преимущественно оборонительного характера) против монархистов. Во внешних делах ЙАР поддерживала прочные связи с ОАР, примыкала к прогрессивному лагерю в арабском мире. Была сделана попытка создания в Йемене массовой политической организации, которая составила бы гражданскую опору правительства. В декабре 1966 г. было объявлено о создании Народного революционного Союза. 18—20 января 1967 г. в Санае состоялась его конференция, на ней присутствовало около тысячи делегатов⁴.

³ «Правда», 26. IX 1967.

⁴ «Аль-Ахрам», 19. I 1967.

Однако все попытки закончить гражданскую войну военными методами не давали результата, причем собственные вооруженные силы правительства оставались незначительными. В то же время усиливался разлад внутри республиканского лагеря. Многие виднейшие деятели революции, как, например, Хасан аль-Ахри и Хамуд аль-Джавфи, а также их многочисленные сторонники, были отстранены от дел, находились в ссылке, заключения, эмиграции. В таком же положении пребывала умеренная республиканская группировка⁵ во главе с такими влиятельными политиками, как Ахмад Мухаммад Ну'ман и Абд ар-Рахман аль-Арьяни. За отстраненными от руководства республиканцами стояли важные общественные силы: офицеры правительственных войск (достаточно сказать, что 7 октября 1966 г. Салляль сразу сместил около 100 офицеров йеменской армии⁶), шейхи племен, поддерживавших революционный режим, духовенство, судейский аппарат, часть буржуазии и интеллигенции. В конечном счете, большинство республиканцев оказалось в оппозиции к Саллялю, утратившему в значительной мере политическое чутье и принимавшему часто произвольные, неоправданные решения, например, репрессивные меры.

Тем временем произошли внешнеполитические события первостепенной важности.

Руководство ОАР давно уже считало, что его войскам пора завершить свою миссию в Йемене и передать свои обязанности йеменским силам. Это сделалось совершенно необходимым после арабо-израильской войны в июне 1967 г., когда значительная часть египетской территории была оккупирована израильскими войсками, а Суэцкий канал превратился в линию фронта. Египет теперь нуждался во всех своих силах для обороны своей собственной территории. Не лишне напомнить, что именно египетская армия должна была защищать самый важный в стратегическом отношении участок арабских позиций в целом. Находившаяся в Йемене египет-

⁵ Так как именно она была главным организатором конференции 2—8 мая 1966 г. в Хамере, то ее часто называют «хамерской».

⁶ «Аль-Ахран», 8. X. 1966.

ская армия состояла из ветеранов, имевших значительный военный опыт; она особенно была нужна на суэцком фронте.

1 августа 1967 г. на конференции министров иностранных дел арабских стран, открывшейся в Хартуме, министр иностранных дел ОАР Махмуд Риад предложил провести в жизнь план, принятый еще в 1965 г.: египетские войска выводятся из Йемена, в Саудовская Аравия прекращает помощь йеменским монархистам.

Риад предложил также создать комитет из представителей трех арабских стран для осуществления перемирия в Йемене и наблюдения за выполнением соглашения⁷.

31 августа 1967 г. соответствующее соглашение было достигнуто во время встречи Насера с королем Файсалом в Хартуме. Президент ОАР, прежде всего, исходил из того, что республиканский режим в Йемене упрочился. Он учитывал коренные изменения всей обстановки на Ближнем Востоке и необходимость укрепления суэцкого фронта против израильских оккупантов. Он, далее, стремился привлечь Саудовскую Аравию к общеарабскому патриотическому объединению (кстати, на следующий день саудовская делегация объявила о своем согласии выплачивать денежную субсидию ОАР и Иордании в размере 50 млн. фунтов стерлингов). Наконец, Насер видел изменение условий в Юго-Западной Аравии. К этому времени стало очевидным крушение британского владычества в Адене. Попытки Англии создать Федерацию Южной Аравии не давали ощутимых результатов.

В сентябре 1967 г. сильнейший из всех султанов шериф Бейхана, Хусейн, некогда имевший армию из 10 тыс. чел. и активнее всех помогавший йеменским монархистам, бежал в Саудовскую Аравию⁸. 30 ноября предстояло провозглашение независимости Южной Аравии. Это означало решительное улучшение внешнеполитического положения ЙАР, ликвидацию угрозы со стороны южной границы, прекращение прямого вмешательства Англии и ее вассалов в гражданскую войну. Все эти факторы повлияли на решение Насера о соглашении с Саудовской Аравией и выводе войск из Йемена.

⁷ «Аль-Ахрам», 2. VIII 1967.

⁸ «Life», 25. XII 1967, p. 23.

В этот момент в Йемене было 25—27 тыс. египетских солдат⁹.

Конференция в Хартуме постановила создать тройственную комиссию в составе представителей Ирака, Марокко и Судана для урегулирования йеменской проблемы и достижения перемирия.

Было очевидно, что перемены в египетской политике требуют от йеменского правительства быстрых и смелых действий по расширению и упрочению своей политической базы и укреплению республиканской армии. Несмотря на все благоприятные факторы, позволявшие республике, уже устоявшейся за пять лет—по крайней мере, в наиболее развитой и населенной части страны,—обойтись без вооруженной помощи ОАР, руководство ЙАР должно было перестроить всю свою деятельность применительно к новым условиям.

К сожалению, президент Салляль оказался не в состоянии сделать этого.

Сразу же, 1 сентября 1967 г. он с порога отверг соглашение Насера с Файсалом. Представитель Йемена в Хартуме объявил, что это соглашение является посягательством на суверенитет Йемена, хотя, как убедительно показали последующие события, суверенитет Йемена, напротив, укрепился в результате инициативы ОАР.

В заявлении от 3 сентября 1967 г. Салляль осудил Хартумское соглашение, которое расценил как «предательство», утверждая, что ОАР нанесла Йемену удар в спину. Продолжались распри Салляля с большинством йеменских республиканцев. Попытки создания политической организации окончились безуспешно.

Салляль много говорил о необходимости укрепить республиканскую армию, но ничего не сделал. Вооруженные регулярные части ЙАР, включая президентскую гвардию, парашютистов и курсантов военных училищ, насчитывали не более 4 тыс. чел. в строю (по некоторым данным—только 3 тыс. чел.¹⁰). Внутри самого правительства происходили конфлик-

⁹ „U. S. News and World Report“, 11. IX 1967, p. 57; „The New York Times“, 2. IX 1967.

¹⁰ „L'Express“, 18—24. III 1968, p. 21.

ты. Салляль разошелся с влиятельным генералом Джузайланом, который около года пробыл его заместителем.

1—3 октября 1967 г. в Санае проводились демонстрации против тройственной комиссии, видимо, инспирированные президентом. Салляль отказался принять комиссию, и 4 октября ее членам, пробывшим в Йемене один день, пришлось вернуться в Каир.

Во время демонстрации имели место беспорядки, перестрелки, бесцельные столкновения.

Когда ряд членов правительства высказался за принятие Хартумского соглашения и сотрудничество с комиссией, назначенной конференцией в Хартуме, Салляль произвел реорганизацию кабинета. Он уволил всех сторонников сотрудничества с комиссией по перемирию¹¹. 12 октября 1967 г. он назначил новый состав правительства, заняв сам посты премьера и министра иностранных дел. Салляль приказал арестовать некоторых бывших министров. Среди них были такие известные деятели республиканского лагеря как Мухаммад аль-Ахнуми (бывший министр внутренних дел), Мухаммад Абд аль-Азиз ас-Салим (бывший министр иностранных дел), Яхья Бахраи (бывший министр ориентации и информации)¹². Через несколько дней их освободили, но выслали из Йемена.

Несмотря на позицию Салляля, вопрос об эвакуации экспедиционного корпуса был твердо решен в Каире. 25 сентября в Йемен прибыл из Египта командующий египетскими войсками генерал-майор Абд аль-Кадир Хасан. Ему было поручено завершить эвакуацию не позднее 15 декабря 1967 г.¹³

В октябре 1967 г. начался вывод египетских войск из Йемена.

15 октября 1967 г. из Ходейды отбыла морем первая группа египетских войск, покидавших Йемен в соответствии с Хартумским соглашением. В ней было 6 тыс. чел.¹⁴ Еще 5 тыс. чел. ждали транспортов в Ходейде, а 10 тыс. чел. дви-

¹¹ «Аль-Ахрам», 13. X 1967.

¹² «Аль-Ахрам», 17. X 1967.

¹³ «Аль-Ахрам», 26. IX 1967.

¹⁴ «Аль-Ахбар» (الأنباء), Каир, 17. X 1967.

гались из Саны и Таиза к побережью. Предполагалось также отозвать политических советников ОАР при Йеменском правительстве¹⁵.

Становилось все более очевидным, что режим Салляля исчерпал себя и не может обеспечить упрочения республиканского строя.

Вожди племен, игнорируя президента, просили Абд ар-Рахмана аль-Арьяни организовать национальный конгресс, отобрав его делегатов¹⁶. В самый разгар политического кризиса, 1 ноября 1967 г., Салляль оставил Сану, вылетел в Каир. Как стало известно позднее, он передал письмо Абд ар-Рахману аль-Арьяни, в котором сообщал, что больше не вернется в Йемен и предполагает удалиться в Багдад¹⁷. Фактически он отказался от власти, а Арьяни оказывался его естественным преемником.

Видимо, на консультациях в Каире, которые имел Салляль, отразились его противодействие Хартумскому соглашению и выпады против ОАР. Во всяком случае, Египет ничем не поддержал Салляля¹⁸, который уехал в Багдад.

Такова, вкратце, была обстановка, сложившаяся в Йемене к моменту государственного переворота 5 ноября 1967 г.

На первый план выступила сила, окрепшая за время существования нового режима: племена, стоявшие за республику. Как правило, они обеспечивали охрану республиканской территории в ответственных районах и иногда служили известным средостением между египетскими войсками и монархистами. Они смогли приобрести весьма большое количество современного легкого оружия: устарелые ружья были заменены автоматами, пулеметами, минометами, даже бронетранспортерами и артиллерией. Это оружие, в основном, притекало от правительства ОАР и ЙАР, но также и от монархистов. Особенно значительные военные силы находились в

¹⁵ «Аль-Ахрам», 17. X 1967.

¹⁶ «Аль-Ахрам», 13. X 1967.

¹⁷ C. Deffarge et G. Troeller, *Yemen 62—69. De la révolution „sauvage“ à la trêve des guerriers*, Paris, 1969, p. 217.

¹⁸ „Time“, 17. XI 1967, p. 31.

распоряжении верховного шейха конфедерации Хашид Абдаллаха ибн Хусайна аль-Ахмара, который в 1965 г. был министром внутренних дел, а в 1966 г. впал в немилость у Салляля и оказался, практически, в нейтральном положении между республиканским правительством и монархистами.

В обстановке гражданской войны роль шейхов выросла. Советский журналист Е. М. Примаков писал о своей беседе с одним шейхом, который сказал ему, что поддерживает республику, так как при короле Ахмаде он не пользовался «всей полнотой власти», а сейчас, при новом режиме, «шейхи считают себя полными господами в своем племени». И Е. М. Примаков заключил: «...В стране все фактически решают шейхи племен»¹⁹.

Вожди ряда важнейших племен, входивших в республиканский лагерь, — Ахмар играл среди них главную роль — вошли в соглашение с лидерами умеренных республиканцев, из которых в Йемене налицо был Абд ар-Рахман аль-Арьяни. К этому блоку присоединились все остальные недовольные, включая радикально настроенных офицеров и интеллигентов, которых Салляль оттолкнул своей произвольной политикой.

В ночь с 4 на 5 ноября 2 тыс. хорошо вооруженных воинов шейха Абдаллаха аль-Ахмара из племен конфедерации Хашид вошли в Сану и без единого выстрела овладели столицей.

Воинские и полицейские части были предупреждены о перевороте; было известно, что они не окажут сопротивления. Переворот был быстрым и бескровным.

Рано утром 5 ноября 1967 г. радио Саны объявило, что республиканская армия²⁰ берет контроль над страной, чтобы обеспечить соблюдение принципов революции 26 сентября 1962 г., которые были извращены. Действия армии направлены против реакции, оппортунизма и империализма. Новое руководство обязуется выполнять все соглашения, заключенные с иностранными государствами. Оно заявляет о своей дружбе с ОАР.

¹⁹ «Правда», 10. XII 1967.

²⁰ Речь шла об «армии», но, фактически, переворот произвел аль-Ахмар, опираясь на своих воинов, по согласованию с Арьяни.

Салляль был объявлен освобожденным от обязанностей президента, которые переходили к Президентскому Республиканскому совету, или «Правящему совету», из трех лиц, под председательством кадия Абд ар-Рахмана аль-Арьяни. В состав совета вошел также Ахмад Мухаммад Ну'ман, который в момент переворота был в Бейруте; его назначили заочно. Третьим членом был шейх Мухаммад Али Осман.

Республиканский совет должен был действовать в соответствии с временной конституцией, которую провозгласили 8 мая 1965 г. при правительстве Ахмада Мухаммада Ну'мана, но до сих пор мало применяли. Республиканский совет осуществлял законодательную власть и назначал правительство²¹. Председательствование в совете должно было сменяться каждые шесть месяцев (фактически, председателем был бессменно Арьяни).

Арьяни, Ну'ман и Мухаммад Али Осман уже были в 1965 г. членами Республиканского совета, созданного в соответствии с конституцией 8 мая 1965 г., так что теперь как бы восстанавливался ранее существовавший орган, самолично ликвидированный 21 сентября 1965 г. Саллялем. Кстати, Осман был председателем первого Президентского совета Республики, существовавшего с 28 сентября по 1 ноября 1962 г., до того как президентом стал Салляль²².

Все трое были уже немолодыми людьми: им было за шестьдесят лет.

Одновременно радио Саны объявило о назначении правительства. Премьер-министром стал Мухсин аль-Айни, вице-премьером—шейх Абд ас-Салам Сабра, министром иностранных дел—Хасан Макки, министром экономики—Мухаммад Саид аль-Аттар, министром обороны—полковник Абд аль-Карим Суккарни, министром общественных работ—Абдаллах

²¹ Эти функции перешли затем к Национальному совету, заседания которого были открыты 16 марта 1969 г. В декабре 1970 г. он принял постоянную конституцию.

²² Когда произошел переворот, Салляль находился в Багдаде. Он заявил, что намерен там остаться (в Багдаде у него был собственный дом). С тех пор он живет в Ираке на положении частного лица.

Куршуми, министром внутренних дел—майор Ахмад Рухуми. Всего в правительстве было 16 членов.

В результате переворота к власти пришла коалиция. Во-первых, в нее входила группировка умеренных республиканцев, прочно связанных с землевладением, племенами, мусульманским духовенством, судейским аппаратом. Ее возглавляли Абд ар-Рахман аль-Арьяни, Мухаммад Али Осман, Абд ас-Салам Сабра. Затем в ней были представлены вожди племен, державшие в своих руках основные военные средства, которыми в тот момент располагало новое правительство. Их признанным руководителем был Абдаллах ибн Хусайн аль-Ахмар. Существенную роль играла группа интеллигентов, большинство которых перед революцией было в эмиграции. В нее входил Ахмад Мухаммад Ну'ман, выходец из религиозной аристократии, который четверть века возглавлял оппозицию имамам и еще в 1935 г. создал первую политическую группу нового типа («Йеменское общество»). В Йемене он играл примерно такую же роль, как Са'д Заглуль в Египте или Камиль Чадарчи в Ираке, олицетворяя собой принципы парламентаризма и буржуазного либерализма. После революции Ну'ман несколько раз был министром, занимал посты председателя Консультативного совета и представителя Йемена в ООН, а в 1965 г. около трех месяцев возглавлял правительство. Но к моменту переворота 5 ноября Ну'ман уже заметно потерял свою популярность, так как считался сторонником прозападной ориентации. Его собственная политическая и социальная опора в Йемене была очень узкой. К этой же группе интеллигентов принадлежала Куршуми, Аттар и новый премьер, Мухсин аль-Айни, стоявший на ее левом крыле. Айни, выходец из Адена, прибывший в ЙАР после революции, дважды, в 1962 и 1965 гг., короткое время занимал пост министра внутренних дел. Наконец, в коалицию входила часть офицеров республиканской армии, как Рухуми и Али Сайф аль-Хауляни. К ним присоединилась офицерская молодежь, люди, получившие военное образование уже после революции, в том числе за границей, в дружественных государствах. Признанный руководитель военной группировки генерал Хасан аль-Амри еще находился в ОАР.

где он пробыл более года. Вернувшись в середине ноября 1967 г., Амри со всей энергией занялся государственными и военными делами.

В общем несмотря на сравнительно пестрый состав и наличие несомненных внутренних противоречий, новая правящая коалиция включала в себя, практически, все жизнеспособные силы республиканского лагеря, пользовалась доверием народа и могла мобилизовать массы в поддержку революции. В этом было ее коренное отличие от Салляля, оказавшегося в политической изоляции.

Армяни немедленно провел амнистию, освободив свыше 3 тыс. политических заключенных²⁰. Смогли вернуться также республиканцы, оказавшиеся за пределами Йемена. Достаточно сказать, что в их числе были генерал Хасан аль-Амри, генерал Хамуд аль-Джавфи, генерал Хусайн ад-Дафан, полковник Али Сайф аль-Хаулани.

Разъясняя смысл переворота, Республиканский совет заявил 11 ноября, что «движение 5 ноября направлено против единоличной власти с целью восстановления в стране конституционных норм... и принципов коллективного руководства»²¹.

Перед новым руководством стояли чрезвычайно сложные задачи. Прежде всего, необходимо было организовать оборону республики и для этого создать армию, которой, практически почти не было²². Нетрудно было предположить, что монархисты и другие реакционеры постараются воспользоваться выводом египетских войск, чтобы нанести удар именно в тот момент, когда одна армия уже уходит, а другая еще не заняла ее место.

Большой исторической заслугой новых руководителей является успешное решение этой задачи. Республиканский Йемен был охвачен порывом, который одному французскому наблюдателю напомнил «якобинскую горячность»²³, когда

²⁰ «Times», 17.XI 1967, p. 32.

²¹ «Аль-Ахрам», 12.XI 1967.

²² Хотя была полиция, численностью в 10 тыс. чел. «The Economist», II. 1967, p. 507.

²³ «L'Express», 18—24.III 1968, p. 21.

находившаяся в крайней опасности французская республика сумела как бы из-под земли вызвать целые армии. Видимо, большую роль сыграл тот факт, что йеменские республиканцы осознали всю меру ответственности, лежавшей теперь только на них самих.

В то же время новое правительство подтвердило свое намерение сотрудничать с ОАР. Мухсин аль-Айни вскоре выехал в Каир, где встретился с Насером. 13 ноября он заявил на пресс-конференции, что его правительство «рассматривает сотрудничество, существующее между Йеменом и ОАР, как образец сотрудничества между арабскими странами»²⁷. Видимо, нападки Салдяля на ОАР после Хартумского соглашения, его отказ сотрудничать с трюкстивенной комиссией были немаловажной причиной заявления Насера (в послании к Арьяни), что он «высоко ценит все, что делается для сохранения духа революции и устранения препятствий с ее пути»²⁸.

На первых порах переворот все же смутил часть республиканцев. Слухи о том, что Ахмад Мухаммад Ну'ман ориентируется на США, а его поддерживают члены правительства Аттар и Куршуми, произвели неблагоприятное впечатление. 6 и 7 ноября в Санае произошли демонстрации учащихся против нового правительства, с портретами Салдяля. Их поддержала часть полиции и служащих государственной безопасности, на грузовиках и бронетранспортерах. Однако воины Ахмара открыли огонь и рассеяли демонстрантов. Около 25 чел. было убито и ранено. Племена считали, что Арьяни лучше всех сумеет защитить их интересы. В ночь с 7 на 8 ноября было арестовано около 150 противников нового правительства. Намеченная на 8 ноября третья демонстрация не состоялась. Внутренний конфликт, к тому же, отошел на второй план, так как началось наступление монархистов.

Новое правительство желало прекращения гражданской войны и обратилось к мятежным племенам с предложением о переговорах. 12 ноября Арьяни объявил, что удалось достичь соглашения о перемирии с известным военачальником

²⁷ «Известия», 16.XI 1967.

²⁸ «Правда», 11.XI 1967.

роялистов Касимом Мунасиром, который долгое время грозил Санае с северо-востока. Однако если такое соглашение и было заключено, оно оказалось очень недолговечным.

Первое антиправительственное выступление не было прямо связано с монархическим лагерем. В районе Бейт аль-Факиха 12 ноября вспыхнул мятеж племени зараник во главе с Яхьей Мунасиром. Два дня была блокирована дорога Ходейда—Тана. Мятежники не ставили перед собой промонархических задач, но преследовали узкоплеменные цели, рассчитывая на приобретение привилегий и захват добычи. До этого времени племя зараник лояльно относилось к республике, но в обстановке политического кризиса и смены руководства у него проявились местнические настроения. Этот мятеж был прекращен: частично уступками (включая денежные выплаты), а частично военными мерами, но он отвлек республиканские силы в особо ответственный момент.

Сразу после этого монархисты, стабильно занимавшие позиции на севере и северо-востоке Йемена, двинулись в решительное наступление против Саны под руководством своего главнокомандующего, принца Мухаммада ибн Хусайна, двоюродного брата имама Бадре.

В распоряжении принца Мухаммада было 6 тыс. солдат королевской армии, созданной уже после начала гражданской войны и прошедшей подготовку и тренировку в специальных лагерях, в том числе на территории Саудовской Аравии. Но основная часть его воинства все же состояла из ополчений племен, насчитывавших, по некоторым данным, 50 тыс. чел.²⁹, которые, прежде всего, подчинились своим шейхам, привлеченным щедрой раздачей золота. Монархисты были сравнительно хорошо снабжены легким оружием, имели безоткатные орудия, базуки и тяжелые минометы, но не имели танков.

Монархисты пользовались услугами иностранных наемников, среди которых преобладали французы и бельгийцы, участники войны в Алжире и Конго (некоторые наемники были даже доставлены из Конго самолетами). Среди них были та-

²⁹ «Times», 15.XII 1967, p. 31.

кие известные военные-авантюристы, как полковник Луи Мартэн, капитан Робер («Боб») Денар. В их рядах было также некоторое количество немцев, итальянцев и американцев. О численности наемников в советской печати указывалось, что их было «не менее тысячи»³⁰. Ежемесячно каждый наемник получал около тысячи долларов³¹.

Все расходы по найму, содержанию и снабжению монархистов взяла на себя Саудовская Аравия, тем самым явно нарушив решения Хартумской конференции. Один американский журнал даже утверждал, что новое наступление монархистов стоило Файсалу около 300 млн. долларов, учитывая все расходы³².

К 20 ноября 1967 г. они вышли в район Маваха, взяли под обстрел дорогу Ходейда—Сана, движение на которой прекратилось. К 25 ноября монархисты взяли Сук аль-Хамис, западнее Саны, а также подошли к ней с севера и востока, охватив столицу широким полукольцом и подойдя к ней на 15—20 км. К концу ноября осталась только дорога на Танз, которая также подвергалась обстрелам и налетам.

Против монархистов стояли войска шейха аль-Ахмира. Что касается регулярных войск, то их численность на 5 ноября не превышала 4 тыс. чел. Авиации не было совсем и не было ни одного летчика, вполне подготовленного для полетов.

Монархисты, учитывая тяжелое военное положение республики, делали все, чтобы разложить немногочисленную республиканскую армию. Они платили крупные деньги перешедшим к ним офицерам. Любой пришедший к ним рядовой солдат или воин племени получал также немалую сумму—50 фунтов стерлингов золотом. Кроме того, они обещали самые щедрые субсидии племенам, которые согласились бы присоединиться к наступлению на Сану.

В этих условиях, буквально в последний момент и под огнем противника шло формирование республиканских войск.

³⁰ «Правда», 10. XII 1967; «Аль-Ахрам» писала 6. I 1968—«более тысячи».

³¹ «Правда», 29. XII 1967.

³² «Times», 15. I 1968, р. 23.

В середине ноября 1967 г. прибыл из Египта Хасан аль-Амри, сразу же назначенный главнокомандующим.

Кроме того, так как Ахмад Мухаммад Ну'ман не приезжал в Йемен, оставался в Бейруте, а 23 ноября 1967 г. заявил о своей отставке²³, то Хасан аль-Амри был немедленно введен на его место в Республиканский совет. Он обнаружил кипучую энергию, сумел поднять и вдохновить тысячи добровольцев. В случае надобности он сам, с пистолетом в руке, командовал боевыми операциями.

Первостепенную роль продолжали играть войска племен: овалчения шейхов Ахмара, Амина Абу Раса, Кауси, Шагдари. К ним присоединялись все новые части регулярной армии и созданного примерно 6 декабря 1967 г. Народного фронта сопротивления. В республиканские войска вливались добровольцы: рабочие, учащиеся, городская молодежь.

В декабре 1967 г. начала действовать республиканская бригада командос «Молния» («ас-Санка»), численностью в 2 тыс. чел., созданная из добровольцев, в основном, рабочих прибывших из Кувейта, Джибути и других мест. По признанию одного из вождей монархистов, принца Мухаммада ибн Исмаила, бойцы этой бригады «сражались как львы»²⁴. Командовал бригадой 28-летний подполковник Абд ар-Ракиб Абд аль-Ваххаб. Бригада наносила непрерывные удары по позициям роялистов в горах.

Наиболее активное участие в обороне Саны приняли рабочие самого крупного промышленного предприятия страны — открытой в 1967 г. текстильной фабрики. 700 ее рабочих получили винтовки и автоматы и вместе со своим директором, йеменцем, учащимся в Праге, вели бои с монархистами²⁵.

Геронизмом и храбростью отличились отряды, созданные из

²³ Ну'ман оказался в стороне от деятельности нового режима, хотя некоторые из новых руководителей также были его единомышленниками. В дальнейшем разлад стал полным. 7 января 1968 г. Амри даже угрожал предать Ну'мана заочному суду за «измену». Впоследствии конфликт смягчился, и Ну'ман выполнял некоторые поручения за границей.

²⁴ С. Deffarge et G. Troeller, *op. cit.*, p. 263.

²⁵ Там же, стр. 235.

молодежи, в том числе учащихся средних школ. Среди них были даже подростки, сражавшиеся наравне с остальными.

Само появление этих учащихся было, безусловно, результатом пятилетнего существования республиканского строя. В результате мер, принятых революционным правительством, число школьников достигло в 1967 г. 70 тыс. чел.³⁶ До революции в школах всех типов училось, в лучшем случае, несколько тысяч человек.

Оборова Саны особенно наглядно показала рост новых социальных сил в Йемене. Их еще не было в 1962 г., но они приобрели реальный вес к концу 1967 г.

Монархисты не смогли сплотить своих бойцов. Они могли вести затяжные партизанские бои в горах, но не сумели организовать большое наступление. Мухаммад ибн Хусайн вел бесконечные переговоры с вождями племен о согласованных действиях, но ничего не получалось. Хотя под Саной собралось более 50 тыс. воинов-монархистов, они так и не нанесли решительного удара. Возможно, некоторое влияние имел тот факт, что сам имам уже третий год находился вне Йемена³⁷; принц Мухаммад ибн Хусайн не пользовался подобным же авторитетом.

Республиканцы не только сражались; очень активно шли переговоры с колеблющимися шейхами; в итоге удалось привлечь некоторые племена на сторону правительства.

По планам монархистов 2 декабря 1967 г., в день начала Рамадана, они должны были взять Сану. Но в этот день ничего не произошло: принц Мухаммад не добился от своих мало дисциплинированных воинов перехода в наступление.

Бои все же развернулись в последующие дни. Монархисты предприняли ряд атак, стремясь полностью окружить Сану. По временам они перерезали дороги Сана—Ходейда и Сана—Танд, но затем откатывались назад. Атаки на главный аэродром в Рахабе также были отбиты. 7 декабря на центральной площади Саны были расстреляны шесть взятых в

³⁶ «Newsweek», 3.IV 1967, p. 35.

³⁷ Во время событий 1967 года Бадр жил в Таифе (Саудовская Аравия).

плен иностранных наемников: французы, англичане, итальянцы и голландцы.

Неоценимую помощь в эти критические дни оказали Йемену социалистические страны, прежде всего, Советский Союз. Несмотря на трудные условия транспортировки, связанные с закрытием Суэцкого канала, в Йемен в кратчайший срок были доставлены необходимые материалы³⁸.

25 ноября 1967 г. йеменская правительственная делегация во главе с министром иностранных дел Хасаном Макки прибыла в Москву; 28 ноября она встретила с А. Н. Косыгиным и Н. В. Подгорным.

Как уже говорилось, у йеменцев в тот момент не было своих подготовленных летчиков. Поэтому очень важную роль сыграло прибытие алжирских, сирийских³⁹ и иракских добровольцев, составивших первые кадры республиканской военной авиации. Вскоре к ним присоединились йеменские летчики, закончившие подготовку в дружественных странах⁴⁰. Основная авиабаза находилась в Джанаде, в 20 км восточнее Таиза, так как аэродром в Рахабе был ненадежен из-за частых обстрелов его монархистами.

Немедленно после создания независимого государства в Южной Аравии—Народной Республики Южного Йемена (НРЮЯ) ИАР получила от него поддержку. Завершив борьбу против английских колонизаторов, закаленные отряды южноаравийских патриотов, численностью в 25—30 тыс. чел. постоянного состава, начали оказывать помощь йеменским республиканцам, особенно в юго-восточной части страны, районе Мариба. Ранее здесь проходила одна из важных коммуникаций, по которой монархисты получали снабжение из Бейхана, теперь, напротив, южноаравийские части, созданные Национальным фронтом освобождения, вступили в Йемен и отбросили монархистов.

³⁸ 7 ноября 1967 г. новое йеменское правительство подписало соглашение с Советским Союзом о сотрудничестве между Йеменской авиатранспортной компанией и Аэрофлотом.—«Правда», 11.XI 1967.

³⁹ „Washington Evening Star“, 2. I 1968.

⁴⁰ «Аль-Ахрам», 4. I 1968.

Все это вместе взятое привело к тому, что в середине декабря 1967 г. наметился перелом в военной обстановке. Монархисты упустили момент, республика выиграла время, и силы ее быстро увеличивались. Уже в середине декабря 1967 г. Хасан аль-Амри в беседе с иностранными журналистами заявил, что йеменцы выставили 100 тыс. вооруженных людей⁴¹ (очевидно, считая все ополчения племен, поддерживавших республику, и отряды народного сопротивления).

В Санае каждый второй житель города был вооружен⁴². 13 декабря состоялся многотысячный парад народного ополчения.

К этому времени была завершена эвакуация египетских войск. 29 ноября в Ходейде Хасан аль-Амри дал прием египетским командирам по случаю их отъезда из Йемена. В своей речи он воздал должное роли египетских войск в защите республики и освобождении Южной Аравии от английской оккупации. Главнокомандующий войсками ОАР генерал-майор Абд аль-Кадир Хасан отметил, что египетские войска выполнили свою миссию по поддержке славной йеменской революции⁴³. Все присутствовавшие на приеме хорошо отдавали себе отчет в том, что египетские войска отираются не на отдых, а на другой, еще более важный фронт. 9 декабря 1967 г. последний египетский контингент оставил Йемен. 10 декабря он прибыл в ОАР⁴⁴.

После ухода египетских войск у роялистских руководителей был выбит их взлюбленный пропагандистский аргумент о том, что они воюют против «иностранного засилья» в Йемене и желают превратить страну в «могилу египтян», как она некогда стала «могилой туков». Этот факт также улучшил положение республиканцев, в частности, среди племен.

Одновременно потерпел крах и развеялся миф, созданный западной печатью, которая утверждала, что республика в Йемене существует только благодаря присутствию еги-

⁴¹ Deffarge et Troeller, op. cit., p. 249.

⁴² «Правда», 12. XII 1967.

⁴³ «Orient», 1968, Februar, N 168. S. 22.

⁴⁴ «Аль-Азрак», 11. XII 1967.

петских войск. «Правда» писала: «Все эти годы со времени образования Йеменской Арабской Республики западная пропаганда не уставала твердить, что республиканский строй в Йемене, дескать, искусственен, он держится якобы на штыках солдат египетской экспедиционной армии. Не будь, мол, этого фактора, республика не продержалась бы и одного дня. И вот теперь «этого фактора» не существует, а республика продолжает жить»⁴⁵.

В середине декабря 1967 г. роль Хасана аль-Амри в условиях ожесточенных боев настолько возросла, что с общего согласия было решено передать ему руководство правительством.

Мухсин аль-Айни заявил, что главой правительства должен стать «такой решительный и боевой человек, как Хасан аль-Амри»⁴⁶. 18 декабря 1967 г. Амри занял пост премьер-министра, который добровольно уступил ему Мухсин аль-Айни, и сохранял его до 9 июля 1969 г., когда военный кризис был давно уже позади. Айнни и Амри сыграли наиболее важную роль в укреплении республики в самое трудное время, получив прозвище «мозг и меч»⁴⁷.

Первым делом нового премьер-министра был декрет, изданный 18 декабря в Санае, о всеобщей мобилизации всех мужчин с 18 до 40 лет. Новое правительство, заявил Амри, будет «правительством мобилизации к обороне».

23 декабря был издан декрет Республиканского совета о составе нового правительства. Вице-премьером стал Абд-ас-Салам Сабра, министром иностранных дел—Хасан Макки, министром экономики—Мухаммад Санд аль-Аттар, министром внутренних дел—полковник Абдаллах Баракат, министром общественных работ—Абдаллах аль-Куршуми, министром коммуникации—полковник Ахмад ар-Рухуми. Помощником

⁴⁵ «Правда», 18. XI 1967. Стоит отметить, что эта статья была написана в самый разгар наступления монархистов. Ее прогноз полностью подтвердился.

⁴⁶ «Правда», 20. XII 1967.

⁴⁷ «The Economist», 11. X 1969, p. 40.

главнокомандующего по военным делам был назначен бригадир Хусайн ад-Дафан, его помощником по административным делам — бригадир Абд аль-Латиф Дайфаллах. Начальником генерального штаба стал полковник Али Сайф аль-Хаулави.

Состав руководства не изменился существенно ни в политическом, ни в социальном отношении. В него входили большая группа патриотически настроенных офицеров (Хасан аль-Амри, Хаулави, Баракат и др.), интеллигенты левых убеждений (Аттар и др.) и представители религиозной и племенной аристократии, в частности, шариацкие судьи (министр юстиции Мухаммад аль-Хадж, министр вакфов Хусайн ас-Сайяги и др.).

В это время развернулось контраступление республиканских войск. В течение недели они оттеснили монархистов по направлению к горам; последние потеряли 600 чел. убитыми⁴⁸.

Однако отойдя к горам, монархисты закрепились и усилили артиллерийский обстрел Саны и аэродрома в Рахабе. Блокада дорог вызвала в Санае нехватку продуктов питания и трудности в снабжении населения предметами первой необходимости. На склонах гор в нескольких километрах от города продолжались ожесточенные схватки⁴⁹.

Ввиду тяжелого положения столицы из нее был эвакуирован персонал иностранных посольств.

Тем не менее к новому, 1968 г. стало ясно, что планы взятия Саны окончательно провалились⁵⁰. Установилось временное равновесие сухопутных сил.

По оценкам республиканцев, за три недели боев монархисты потеряли 4 тыс. чел. убитыми и утратили наступательный дух⁵¹. В воздухе полностью господствовала республиканская авиация, хотя и немногочисленная. Она непрерывно

⁴⁸ «Правда», 26. XII 1967.

⁴⁹ «Аль-Ахрам», 31. XI 1967.

⁵⁰ Американский журналист сообщал, что захват Саны монархистами является «чрезвычайно сомнительным». — «Newsweek», 25. XII 1967, p. 21.

⁵¹ «Le Monde», 6. I 1968.

атаковала скопления монархических сил, заставляя их отходить дальше в горы. В самой Сана по словам Абдаллаха Баркаты было арестовано 400 роялистов, готовивших удар изнутри; этот замысел был сорван⁵².

Стабилизировав положение, республиканцы со всей энергией готовились к решительному удару. Непрерывно шло формирование и обучение новых частей республиканской армии, а также сил народного сопротивления, поступало оружие из дружественных стран. Племена мурад, хада и бени матар, в прошлом не раз колебавшиеся в своих политических симпатиях, заявили, что они полностью поддерживают генерала Хасана аль-Амри.

В результате боев, происходивших 5—7 января 1968 г., монархисты были оттеснены еще дальше в горы; от столицы их отделяло теперь около 24 км. 15 января была отражена попытка атаковать аэродром в Рахабе; монархисты потеряли около 200 чел. убитыми.

После ряда мелких операций республиканцы 6 февраля 1968 г. нанесли удар по мятежникам, блокировавшим дорогу Ходейды—Сана. Колонна под командованием заместителя главнокомандующего полковника Дайфаллаха наступала от Ходейды. Навстречу ей от Саны двигались войска и ополченцы под личным командованием Амри. Обе колонны соединились. Ряд племен ударил по роялистам с тыла. Около 200 монархистов было убито. В Сану прошло по шоссе 250 грузовиков с продовольствием и товарами⁵³. 10 февраля 1968 г. осада Саны была снята⁵⁴.

Наконец, 12 марта 1968 г. республиканские войска нанесли монархистам тяжелое поражение в районе Хамдана. Командовал ими шейх Абдаллах ибн Хусайн аль-Ахмар.

Это сражение можно считать заключительным событием рассматриваемого периода. Гражданская война продолжалась еще два года, но уже без малейшего шанса на успех для монархистов. Вопрос о том, устоит ли республиканский строй,

⁵² Там же.

⁵³ «Правда», 8. II 1968.

⁵⁴ «L'Express», 18—24. III 1968, p. 21.

будут ли сохранены основные завоевания йеменской революции, был решен.

События конца 1967 г. в Йемене еще раз доказали жизнеспособность арабской революции, необратимый характер прогрессивных изменений в арабских странах. Даже в самом отсталом районе арабского мира стремительно выросли новые силы, которые оказались способными взять в свои руки защиту революционных завоеваний.

Эти события также ярко показали обреченность реакции и полную бесперспективность ее усилий. Казалось бы, йеменские роялисты имели в конце 1967 г. все карты на руках: у них были десятки тысяч воинов, сотни опытных иностранных наемников, полные сундуки саудовского золота для подкупа и раздачи. Однако весь этот грозный с виду механизм был пустым изнутри, лишенным всякого морального и идейного содержания. Не случайно поэтому, что они топтались на месте, вели между собой бесконечные споры, теряли время и, в конце концов, оказались неспособными на смелые наступательные действия.

Конечно, борьба, которую вели революционные силы Йемена, еще далеко не была завершена. Впереди были и распри в самом республиканском лагере, и политические интриги, и компромиссы. Но несмотря на все это, ничто не смогло перечеркнуть значения победы, одержанной революцией в конце 1967 г. Она является одним из важных поворотных событий в истории арабского национально-освободительного движения.

Ա. Մ. ՅԱՎՈՐԱՆ

1967 թ. ՎԱԿԱՆԻ ՎԵՐՋԵՐԻՆ ԵՄԵՆՈՒՄ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ՌԵՖԵՐԱՏԻ ԱՄՐԱՊԵՏՈՒՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Ա մ փ ո փ ո ս լ մ

1967 թ. երկրորդ կեսին Հանրապետական րեֆերատ զոլուբլան համար Ծմեմեում ստեղծվեց շափաղանց ժանր և վտանգավոր դրուբլուե: Գու պայմանավորված էր հիմնականում երկու հանգաման-

քով: Առաջին. 1967 թ. հունիսին արարա-խորայելյան պատերազմից հետո Արարական Միացյալ Հանրապետությունը, հոգալով իր սեփական պաշտպանության մասին, զորքերը դուրս բերեց Նմենից, որոնք հանդիսանում էին Հանրապետական սեփիմի կարևոր հենարանը: Երկրորդ. Եմենի Արարական Հանրապետության պրեզիդենտ աս-Մալլալի ոչ սեռայնասական և անհետատես քաղաքականության հետևանքով զստություն էր առաջացել Հանրապետականների շարքերում: Մալլալի ոչ նկուն քաղաքականությունը հասցրեց նրա մեկուսացմանը և ազգա անկմանը: 1967 թ. նոյեմբերի 4—5-ը անդի ունեցած հեղաշրջման հետևանքով իշխանությունն անցավ Հանրապետականների նոր կոալիցիային:

Ստեղծված ծանր կացությունից փորձեցին օգտվել եմենական միապետականները, որոնք մեծարկեցին մի շարք զորհներ Նմենի մայրաքաղաք Մանան գրավելու և Հանրապետական սեփիմը ապալելու համար: Մակայն եմենի նոր ղեկավարները կարողացան մորթիլդուցնել մասսաներին և հակահարված հասցնել միապետականներին: Հանրապետական սեփիմը զիմացավ ծանր փորձությունը և ապացույցեց իր կենսունակությունը:

١. ٠. گولديين

من تاريخ توطيد نظام الجمهورى فى اليمن سنة ١٩٦٧

(مختصر)

تعرض وجود نظام الجمهورى فى اليمن لوضع حرج و خطير جدا فى منتصف الثمانى لسنة ١٩٦٧، و ذلك ناتج عن طرفين اساسيين: أولا - بعد حرب حزيران العربية - الاسرائيلية عام ١٩٦٧، اهتمت الجمهورية العربية المتحدة بتقوية دفاعها الخاص فسهبت قواتها من اليمن، تلك القوات التى تعتبر دعامة للنظام الجمهورى. ثانيا - ان سياسة السلال، رئيس الجمهورية العربية اليمنية، اللاواقعية والتقصيرة النظر قد خلقت الاستياء فى صفوف الجمهوريين، ان سياسة السلال غير المرنة قد اوصلته الى معزلة فالسقوط نتيجة لانقلاب الذى حدث فى ٤ - ٥ من نوفمبر ١٩٦٧ و الذى تسلم زمان الحكم فيه ائتلاف الجمهوريين الجديد. حاول يمينيون الملكيون الاستفادة من الوضع ايمتا زم فقاموا بعدة هجمات لاحتلال العاصمة صنعاء ولاسقاط النظام الجمهورى. لكن قادة اليمن تجدد استطاعوا تعبئة الجماهير و وجهوا ضربة معاكسة للملكيين، لقد صد النظام الجمهورى للتجربة العاصمة و برهن على حيويته.

Հ. Ս. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՍՈՎԵՏԱ-ՍԻՐԻԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՈՒ ՏՆԵՆԻԿԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԿՈՐՄԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1955—1970 թթ.)

Քաղաքական անկախության եզանած ժողովուրդները և երկա-
յումս համառ պայքար են մղում իմպերիալիստական մտնուպոլիտ-
ների տիրապետությունից ազատվելու և անկախ ազգային տնտե-
սություն ստեղծելու համար:

Ջարգացող երկրներին, այդ թվում նաև Սիրիայի ժողովուրդ-
ների պայքարը տնտեսական անկախության համար դժվար է պա-
կերացնել առանց Սովետական Միության և սոցիալիստական մյուս
երկրներին հետ համագործակցության: Առանց այս համագործակ-
ցության Սիրիայի երեսասարգ պետությունը չի կարող ուղատվել
համաշխարհային կապիտալիստական տնտեսության ստրկացուցիչ
սխտեմից և նաև ազարհ հարթել ազգային տնտեսության վերա-
մուսության համար:

Քաղաքային շրջանից Սիրիան մառանգից ընացած գյուղատը-
տեսություն, միակողմանի զարգացած արդյունաբերություն՝ ժանր
արդյունաբերության բացակայության պայմաններում: Երկրորդ
համաշխարհային պատերազմը Հսկան փոփոխություններ մտցրեց
արարական երկրների դրություն մեղ, որոնք պայքարի գուրս եկան
ազատվելու իմպերիալիստական լծից: Սիրիան երկարատև պայ-
քարով և մեծ զոհուսթյուններով կարողացավ նվաճել իր քաղա-
քական անկախությունը, որը միշտազգային նախալում ստացավ:

1944 թ. հունիսին զիվանագիտական հարաբերություններ հաս-
տատվեցին ՍՍՀՄ-ի և Սիրիայի միջև¹:

¹ «СССР и арабские страны. 1917—1960 гг. Документы и материалы»,
М., 1961, стр. 83.

Գիճակագրական հարաբերությունների հաստատումով սովետա-սիրիական հարաբերությունները հետագայում ավելի զարգացան: Հենվելով Սովետական Միության և սոցիալիստական մյուս երկրների տնտեսական ու տեխնիկական մեծացող հնարավորությունների վրա, Սիրիայի ղեկավարները ձգտում էին արագ կերպով հասնել տնտեսական ու սոցիալական առաջադիմության²: Այս նպատակով երկու երկրների միջև կերպով ձևավորվեցին մի շարք համաձայնագրեր տնտեսական համագործակցության վերաբերյալ:

Մինչ այդ, Սիրիայի առաջ անհրաժեշտություն ծագեց լուծել մի շարք պրոբլեմներ, որոնք կապված էին նրա տնտեսության և արտաքին առևտրի հետ: Իշխանության գլուխ տեղացած սիրիական բուրժուազիան երկրի տնտեսական զարգացման բարենպաստ հնարանները տեսնում էր կապիտալիզմի զարգացման և Արևմուտքի հետ սերտ տնտեսական համագործակցության մեջ: Սիրիայի ղեկավար շրջանները հույսը դրել էին արևմտյան շրջանների ֆինանսական ու տեխնիկական օգնության վրա, ձգտելով նպաստավոր պայմաններ ստեղծել Սիրիայում կապիտալիզմի զարգացման համար: Սակայն իսլամիստական պետությունները ձգտում էին Սիրիան տնտեսապես շահագործել և այն պահել կապիտալիստական շուկայից կախման վիճակի մեջ: Կապիտալիստական ոչ մի պետություն չէր ցանկանում ֆինանսավորել Սիրիային առանց բազարական և տնտեսական գիշումներ ստանալու, որոնք ստեղծարում էին նրա ազգային անվերճությունը: Վարկ տալու դեպքում նրանք պահանջում էին, որպեսզի Սիրիայի բազարականությունը համընդհանր իրենց շահերին ու պլաններին: Բացի այդ, իսլամիստները բարձր առկա էին պահանջում իրենց ուժած վարկերի համար: Օրինակ, վերականգնումն և զարգացման միջազգային բանկը 1955 թ. պատրաստակամություն հայտնեց Սիրիային 30 միլիոն դոլլարի վարկ տալ՝ տարեկան 4.75 տոկոսի հաշվով: Ժառանգիրյա կապիտալիստները, բացի վերահիշյալ պայմաններից, պահանջում էին նաև, որ իրենց մատակարարած ապրանքների համար Սիրիան վճարեր կաշուն վալյուտայով, որի կարիքը Սիրիան խիստ զգում էր³: Նրանք չէին համաձայնվում իրենց ապրանքների դիմաց ստանալ սիրիական ապրանքներ:

Այս փակուղուց դուրս գալու ուղին սոցիալիստական երկրների հետ տնտեսական համագործակցություն հաստատելու ուղին էր,

² «Новая история арабских стран», М., 1968, стр. 40.

³ В. П. Викторов, Экономика современной Сирии, М., 1968, стр. 221.

որը պաշտպանեց 1956 թ. կազմված ազգային-պաշտամեծական նախարար, նրա մեջ մտան ազգային կուսակցություն, Սիրիայի կոմունիստական կուսակցություն, զեմոկրատական բյուրի և մի շարք անկախ զեպուստատներ, որոնք հանդես եկան Սովետական Միության հետ տնտեսական լայն կապեր հաստատելու պահանջով:

Առաջին մեծ քաղաք Սիրիայի և Սովետական Միության միջև տնտեսական համագործակցություն հաստատելու ուղղությամբ հանդիսացավ անտորական և զնարման համաձայնություն կնքումը երկու երկրների միջև, որ ստորագրվեց Գամակոսում 1955 թ. նոյեմբերի 16-ին: Այս համաձայնությամբ նախատեսված էր անտորական կապեր հաստատել երկու երկրների միջև փոխադարձ շահերը հարգելու հիման վրա: Սիրիան սկսեց Սովետական Միությանը մատակարարել բամբակ, բուսական յուղ, շոր ձրգներ, միսխոտ, բուրգ, կաշի և այլ ապրանքներ, իսկ Սովետական Միության կողմից Սիրիային մատակարարվող ապրանքների մեջ մտնում էին մեքենաներ, արդյունաբերական սարքավորումներ, մարդատար և ապրանքատար ավտոմեքենաներ, արակառներ, թիմիական արդյունաբերություն ապրանքներ, զեղուրայք և արդյունաբերական այլ ապրանքներ: Սիրիայի հասարակայնությունը երկու երկրների միջև կնքված այս համաձայնությունը զնահատեց որպես կարևոր քաղաքական Սիրիայի տնտեսությունը սաարերկրյա կախվածությունից ազատելու ուղղությամբ:

Սովետական Միության և սոցիալիստական մյուս երկրների հետ Սիրիայի անտորի առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ նրա անտորական հաշվեկշիռը միշտ ակտիվ է եղել: Գրա շնորհիվ սոցիալիստական երկրների հետ անտորական հարաբերությունների զարգացումը ուղղակի օգնություն է հանդիսանում Սիրիայի անկախ տնտեսության զարգացման գործում:

1956 թ. սկզբներին Սովետական Միություն այցելեցին սիրիական մի քանի խոշոր ֆիրմաների ներկայացուցիչներ: Ի զարգացումն երկու երկրների միջև 1955 թ. նոյեմբերի 16-ին կնքված համաձայնագրի, նրանք պայմանագիր կնքեցին Սովետական Միությունից մեծ քանակությամբ ավտոմեքենաներ, արակառներ, գյուղատնտեսական մեքենաներ և այլ ապրանքներ ստանալու համար:

¹ «СССР и Арабские страны», стр. 126.

² «Новейшая история арабских стран», стр. 71.

³ В. П. Викторов, Экономика современной Сирии, стр. 210.

⁴ Там же, стр. 208.

1955 թ. եռյեմբերին պաշտոնական այցով Սովետական Միության ժամանեց Սիրիայի Հանրապետության պրեզիդենտ Եուրրի Քուաթլին: Երա այցելությունը Սովետական Միություն հանդիսացավ երկու երկրների միջև ամրացող բարեկամության նոր դրսևորում: Սիրիական Հանրապետության պատվիրակությունը Մոսկվայում բանակցություններ վարեց Սովետական Միության ղեկավարության հետ: Բանակցությունների ընթացքում կարծիքների փոխանակում անկի ունեցավ երկու երկրներին հետաքրքրող հարցերի շուրջը, ընդ որում, հաստատվեց կողմերի տեսակետների լրակատար համընկնումը մի շարք կարևորագույն հարցերի վերաբերյալ: Եուրրի Քուաթլիի ընդունելության ժամանակ արտասանած նախում ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության նախագահ Կ. Ս. Վորոշիլովն ասաց. «Սովետական Միությունը և Սիրիան ռեալ պայմաններ և մեծ հնարավորություններ ունեն մեր երկու երկրների միջև տնտեսական և կուլտուրական ընդգլխումում այնքան բարեհաջող զարգացող բարեկամության և համագործակցության հետագա ամրացման համար: Սովետական Միությունը պատրաստ է օգնություն ցույց առնու Սիրիային՝ կարճ ժամանակում հաղթահարելու զարգացող բարեկամության հեռանկարները և ամրապնդելու իր ազգային անկախությունը: Ընդ որում, Սովետական Միությունը չի հեռանկարում շահամուտական ոչ մի նպատակ և չի ձգտում ստանալու որևէ արտոնություններ կամ հատուկ օգուտներ իր համար»¹:

Որկու կառավարությունների ղեկավարներին հանգրպումները և բանակցությունները անցան բարեկամության և անկեղծության մթնոլորտում: Կողմերը հաստատեցին իրենց մշտական ձգտումը զարգացնելու և ամրապնդելու երկու երկրների միջև գոյություն ունեցող բարեկամական կապերը²:

Եուրրի Քուաթլիի այցը Սովետական Միություն ու երա բանակցությունները Սովետական կառավարության ղեկավարների հետ մեծ հեռանկարներ ստեղծեցին երկու երկրների հետագա լայն համագործակցության համար:

1957 թ. հուլիսին Սովետական Միություն այցելեց սիրիական կառավարական պատվիրակությունը պետական մինիստր և ազգային պաշտպանության մինիստր Խուլեդ Ազմի զլխավորությամբ: Բանակցությունների ընթացքում կողմերը կարծիքներ փոխանա-

¹ «СССР и арабские страны», стр. 247.

² «Пресса», 5. II 1956.

կեցին Մերեւազօր ու Միջին Արեւելքում խաղաղության ամրապնդման հարցերի շուրջը: Քաղաքացիական բննարկման ենթարկվեց նաև երկու երկրների միջև տնտեսական համագործակցության ընդլայնման և զարգացման հարցը: Սովետական պատվիրակութիւններ հայտարարեց, որ ցանկանալով աշակցել Սիրիայի տնտեսական զարգացմանը և ընդառաջ գնալով սիրիական կառավարութիւնի ցանկութիւններին, սովետական կառավարութիւնը պատրաստ է համագործակցել սիրիական կառավարութիւնի հետ երկաթուղային և ճանապարհային շինարարութիւն, արդյունաբերական ձեռնարկութիւնների, ուղղման սիստեմի, հիդրոէլէկտրակայանների և այլ կառույցների շինարարութիւնի բնագավառում¹⁰:

Այս բանակցութիւնների հիման վրա 1957 թ. Հոկտեմբերի 28-ին Պամասկոսում կնքվեց համաձայնագիր Սովետական Միութիւն և Սիրիայի հանրապետութիւն միջև տնտեսական ու տնտեսական համագործակցութիւնի մասին: Սիրիայի տնտեսական զարգացմանը աշակցելու նպատակով Սովետական Միութիւնը պատրաստվում էր ապահովել նախագծային աշխատանքները, սարքավորումները և մեքենաների մատակարարումը և նրանց տեղադրումը: Սովետական մասնագետները պետք է տնտեսական օգնութիւն ցույց տալին շինարարութիւն ընթացքում և կառուցված օբյեկտները շահագործման հանձնելու ժամանակ, ինչպես նաև երկրորդական-հետախույզական աշխատանքներ կատարելն համար և հիդրոէլէկտրակայանի շինարարներ հայտարարելու համար: Միաժամանակ սովետական կազմակերպութիւնները պարտավորվում էին օգնութիւն ցույց տալ Սիրիային ազգային կազմեր պատրաստելու գործում, Սովետական Միութիւն օգնութիւնը կառուցվող ձեռնարկութիւններում և կառույցներում աշխատելու համար: Սովետական կառավարութիւնը անհրաժեշտ վարկ էր տրամադրելու սիրիական կառավարութիւնը վերահիշյալ աշխատանքների և մատակարարվող սարքավորումների արժեքը վճարելու համար: Վարկի մարումը կատարվելու է Սովետական Միութիւնը սիրիական ազգանքներ մատակարարելու միջոցով¹¹:

Սովետական Միութիւն և Սիրիայի միջև տնտեսական համագործակցութիւնը հաստատելու գծով զուրա կէան Սիրիայի հետադիմական շրջանները, որոնք մեծ ջանք գործադրեցին խափանելու այս

¹⁰ «СССР и арабские страны», стр. 342.

¹¹ Там же.

համազործակցությունը, ետքը բուրժուապիայի և կալվածատերերի շահերի արտահայտիչ, այսպես կոչված, ժողովրդական կուսակցությունը ամեն կերպ դիմադրում էր երկու երկրների միջև տնտեսական հարցերի վերաբերյալ բանակցություններ վարելուն՝ սպառնալով նույնիսկ եւ կանչել իր ներկայացուցիչներին կառավարության կազմից: Սովետա-սիրիական հարաբերությունների զարգացման դեմ սկսելով կերպով պայքարում էր մեկ այլ հետադիմական կազմակերպություն՝ սՄուսուլման եղբայրները¹², ինչպես նաև իմպերիալիստական պետութունները: Եուրրի Քուսթլիի այցը Սովետական Միության և սովետա-սիրիական տնտեսական համագործակցության պայմանագրի կնքումը առաջացրեց արևմտյան պետութունների դժգոհությունը:

Սվ պետք է նշել, որ երկրի քաղաքական անկայուն դրությունը, ԱՄՆ-ի, Քուրդիայի և Իսրայելի կազմից Միրիայի դեմ ազդեցիկ նախապատրաստումը և երկրում հետադիմական թշնամական տարրերի սկսելովությունը հնարավորություն չտվեցին սովետա-սիրիական համաձայնությունը իրագործելու՝ մեծ հարված հասցնելով Միրիայի տնտեսական զարգացմանը¹³:

1958 թ. Եզրիպասի հետ միանալուց հետո Միրիայի տնտեսությունը շուրջ դժվարությունների առաջ կանգնեց: Դեռ անկախ Միրիայի գոյություն տարիներում մշակված տնտեսական զարգացման ծրագրերը կենսապարժվում էին շտփուղանց զանդադ, խափանվեցին Եզրիպաս զեռի վրա ամբարտակի և էլեկտրակայանի, պարարտանյութերի գործարանի և այլ որչեկանների շինարարությունը, որ նախատեսված էր Սովետական Միության և սոցիալիստական մյուս երկրների հետ կնքած համաձայնագրերով:

Սակայն նույնիսկ Միրիայի պատմության այդ ծանր ժամանակաշրջանում, սովետա-սիրիական տեխնիկա-տնտեսական համագործակցությունը երբևէ չզաղարեց: Ընթշ է, այն արգեն շէր իրագործվում նախկին ծավալով, սակայն որոշ բան, այնուամենայնիվ, կատարվում էր: Այսպես՝ 1961 թ. հունիսի վերջերին Միրիայի և սովետական «Տեխնոէքսպորտ» կազմակերպության միջև Դամասկոսում ստորագրված համաձայնության հիման վրա Միրիայում ստեղծվեցին գյուղատնտեսական գիտահետազոտական երեք կենտրոններ՝ անտառարուծության փորձնական կայան՝ (աթաքիա-

¹² В. П. Викторюк, Экономика стареющей Сирии, стр. 221.

¹³ «Ան-Ախբար» (ج. ٧٠٤٦٠), Beirut, 31. V 1964.

լում, հողերի էիշու սզտագործման, բերքատվության բարձրացման և ցանքերի բարելավման խնդիրները ուսումնական միջոցով լուծելու համար փորձառական բազմաճյուղ կայան՝ Թակկա բազարի շրջանում և բանջարեղենի տեսակների մշակման կայան՝ Կամիշլիի մոտ¹⁴։ Այս կայանները սակզծվեցին Սովետական Միության տնտեսական աշակցությունը և ունեն սովետական նորագույն տնտեսական սարքավորված լաբորատորիաներ։ Այս կենտրոններում սովետական գիտնականները և ժամագիտները սիրիացի պաշտոնակիցների հետ միասին մեծ աշխատանքներ են ասում գյուղատնտեսության բերքատվությունը բարձրացնելու համար։ Այդ աշխատանքներն արգեն տվել են իրենց առաջին արդյունքները։ Այսպես, սովետական գիտնականների ղեկավարությամբ և սովետական տնտեսիկայի օգտագործումով ստացվել է Միրիայի պատմության մեջ շտեմնված բամբակի բերքը։ 30 հեկտար ասրածություն վրա մեկ հեկտարից բերքը կազմել է 32 ցենտներ, իսկ առանձին փորձագաշտերում՝ 45 ցենտներ, այն ժամանակ, երբ երկրում միջին բերքատվությունը կազմել է մեկ հեկտարից 17—19 ցենտներ¹⁵։

Ուշագրություն են արժանի նաև սովետական երկրաբանների ուսումնասիրությունները¹⁶, որոնք կազմեցին ամբողջ Միրիայի և նրա առանձին շրջանների երկրաբանական բարտեզը։ Դա թույլ է տալիս ընդհանուր պատկերացում կազմելու օգտակար հանածոների հանքավայրերի մասին։ Նրանք անցկացրին ֆոսֆորիտների, երկաթաճանրերի, բարազի, ասֆալտի և այլ օգտակար հանածոների պաշարների ուսումնասիրությունը։

Սովետա-սիրիական համագործակցությունը ընդգրկում է նաև ազգային նավթարդյունաբերություն՝ նավթի հետախուզության, արդյունահանման և մշակման մյուզերը։ 1957 թ. հոկտեմբերի 28-ի սովետա-սիրիական համաձայնագրի համադառասխան, սովետական մասնագիտները սկսեցին նավթի հետախուզական լայն աշխատանքներ կատարել։ Նրանք հայտնաբերեցին նավթի հարուստ հանքավայրեր Թոմեյանի, Ալիանի և Կարալուրի շրջաններում¹⁷։ 1961 թ. այս շրջաններում սկսվեցին հորատման աշխատանքները։ Հորատ-

¹⁴ «Մեք ելանարան է Ցաադա, Անյութ, 22.7.1962 թ.։

¹⁵ В. П. Вукторов, Экономика современной Сирии, стр. 231.

¹⁶ «United Nations Economic Developments in the Middle East (1957—1958)», N. Y., 1959, p. 23.

¹⁷ ٢٠٦ ص «بيروت العربي» «تقرير الاقتصاد العربي»

ված անցքերի Աշող մեծամասնությունում հայտնաբերվել են նավթի մեծ պաշարներ⁹։ Հետագայում նավթ հայտնաբերվեց նաև Սուեզիայի և Համզայի շրջաններում։

Ինչպիսիքստաական նավթային ընկերությունները երկար տարիներ ազահարար շահագործել են արարական երկրների նավթը։ Հաշվի առնելով հարևան արարական երկրներում իմպերիալիստների նավթային ընկերությունների գործունեության արդյունքները և նրանց ազդեցությունը այդ երկրների ներքին և արտաքին քաղաքականության վրա, սիրիական կառավարությունը միջոցներ ձևացրեց առավ Կաթերերկրյա նավթային ընկերությունների աշխատանքները զազարեցնելու համար։ 1959 թ. վերջերին Կաթերերկրյա ընկերությունները գրկվեցին կոնցեսիայի իրավունքներից։ Միջին Արևելքի կառավարությունը ստեղծեց Միջին Արևելքի նավթային գլխավոր վարչությունը։ 1964 թ. դեկտեմբերի 22-ի Ձ 113 դեկրետով ազգայնացվեցին նավթը և այլ օդակար հանածոներ։ Միջին Արևելքի Արաբական Հանրապետությունը ձևավորվեց հզով նավթի ազգային արդյունաբերության ստեղծմանը և իր սեփական միջոցներով երկրի բնական հարստությունների պաշարամանը¹⁰։

Աշխուժացան նաև սովետա-սիրիական առևտրական հարաբերությունները։ Այդ առումով մեծ նշանակություն ունեցավ 1965 թ. վերջերին կնքված սովետա-սիրիական երկարաժամկետ առևտրական համաձայնագրից։ Գամալիատում քայցվեց ՍՍՀՄ առևտրական ներկայացուցչությունը։ Նոր համաձայնագիրը հանրագումարի քերեց Կաթերերկրյա փոխադարձարար ձեռնառու համագործակցության արդյունքները և առևտրական կապերը ավելի բարձր առաժնուկի վրա դրեց։ Նրկու երկրների միջև ապրանքաշրջանառությունը զգալի կերպով աճեց։ Այդ մասին են վկայում Հետևյալ թվերը։ Միջին Արևելքի Սովետական Միությունը ներմուծել է 1965 թ. 65 միլիոն, իսկ արտահանել է 26 միլիոն լիրայի ապրանք։ 1966 թվականին՝ համապատասխանաբար 72,9 և 64,4 միլիոն լիրայի ապրանք։ Լիրանանից Հետո Միջին Արևելքի ներմուծվող ապրանքների քանակով Սովետական Միությունը գրավում է երկրորդ տեղը Միջին Արևելքի արտաքին առևտրի մեջ¹¹։ 1965 թ. առևտրական համաձայնագրով երկու կողմերը միմյանց օրամագրեցին առավելագույն բարենպաստ պայ-

⁹ В. П. Викторов, Экономика современной Сирии, стр. 228.

¹⁰ «Азия и Африка сегодня», № 1, 1969, стр. 35.

¹¹ «تقرير الاقتصاد العربي»؛ بيروت، حزيران 1970، ص 197.

մաներն անարական կապերի և ծովային փոխադրումների գործում, ինչպես նաև մաքսային այլ հարցերում: Սովետական կողմը պարտավորվում էր 1966—1968 թթ. ընթացքում Միրիային մասակարարել զանազան մեքենաներ և սարքավորումներ, անտառայութ, մշակված հրկաթ, նավթատար խողովակներ, թուղթ, մաշուի, քիմիական նյութեր, բժշկական սարքավորումներ և այլ ապրանքներ, իսկ Միրիան Սովետական Միության պիտի արտահաներ հում կաշի և ուրիշ ապրանքներ²⁰:

Ի տարբերություն կապիտալիստական երկրների, Սովետական Միությունը Արևելքի երկրների, այդ թվում և Միրիայի հետ իր հարաբերությունները խարսխել է լիակատար իրավահավասարության սկզբունքների վրա: Նա ոչ մի պայման չի փաթաթում նրանց վզին, լինի դա սազմական, քաղաքական կամ տնտեսական: Դա միջազգային համագործակցության նոր մեկ արևակ կարող է ծառայել²¹:

Ի զարգացումն սովետա-սիրիական տնտեսական համագործակցության, 1966 թ. Դամասկոսում ստորագրվեց նոր պայմանագիր Սովետական Միության օգնությամբ 20 նավթավայրերի հորատման և Սուեզիայի շրջանում նավթարդյունաբերության սահգծելու համար: Բնակչությանը կանոնավոր կերպով նավթամթերքներ մասակարարելու գործը ապահովելու համար անհրաժեշտ էր լրացուցիչ նավթամբարների կառուցումը: 1964 թ. պայմանագրով սովետական Միությունը սպառնա միավորումը երկրի զունազան վայրերում մեկ տարվա ընթացքում կառուցեց 30-ից ավելի նավթամբարներ:

Միրիայում նավթի հայտնաբերման կապակցությամբ հարց առաջացավ նրա վերամշակման մասին: Կառավարությունը որոշեց վերակառուցել Հոմսի նավթազտիչ գործարանը: Այդ նպատակով սիրիական կառավարությունը համաձայնություն կնքեց սովետական Միության հետ կազմակերպության հետ՝ ընդլայնելու Հոմսի նավթազտիչ գործարանը և կրկնապատկելու նրա կարողությունը²²: Այս աշխատանքները ավարտվեցին 1968 թ. վերջերին և ներկայումս Հոմսի նավթազտիչ գործարանը տարեկան մեկ միլիոնի փոխարեն երկու միլիոն 700 հազար տոննա նավթ է արտադրում, որը բավարարում է Միրիայի պահանջները²³:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ «Сопределенный Восток», № 4, 1969, стр. 8.

²² «رجال الأعمال» «بيروت» 1971, ص 191.

²³ «Հարթեր», Թեյրոթ, 5.8.1970 թ.:

Միամասնակ հարց առաջացավ նավթամուղի շինարարության մասին՝ հուլիսի 1968 թ. հունիսի 1968 թ. զործարան, ինչպես նաև Միջերկրականի նավահանգիստները հասցնելու համար։ Սովետական մասնագետները մասնակցությունը տեղադրվել են 650 կմ երկարությամբ նավթատար խողովակներ՝ Կարաչուր—Հոմս—Փարթուս (նավահանգիստ Միջերկրականի ծովի ափին)։ Այս խողովակներով տարեկան հինգ միլիոն տոննա նավթ հոսելու է Հոմսի գոտի զործարանը և այնտեղից էլ՝ Փարթուսի նավահանգիստը²⁶։ Կարաչուր—Փարթուս նավթամուղը մեկն է այն խոշոր ծրագրերից, որ իրագործեց Միբիան։ Այն առաջինն է միակ նավթամուղն է Արարական Արևելքում, որ պատկանում է կառավարությանը, և ոչ թե սաարերկրյա նավթային ընկերություններին, ինչպես արարական մյուս երկրներում։ Այս նավթամուղը, ինչպես նշեցինք, շահագործման հանձնվեց 1968 թ.։ Սովետական Միության օգնությամբ Միբիան զարգացավ արարական առաջին երկիրը, որը կարողացավ ինքնուրույն կերպով կազմակերպել նավթի արդյունահանումը, մշակումը, փոխադրումը և արտահանումը²⁷։ 1968 թ. օգոստոսին Ֆրանսիական նավթատար հեղուկանավթը առաջին անգամ լցվեց սիրիական նավթով։ Միբիան զարգացավ նավթ արտահանող երկիր։

Նավթի արտադրությունը Միբիայում, որ սկսվեց 1968 թ. սկզբներին, նույն տարվա վերջին հասավ 2 միլիոն 400 հազար տոննայի, իսկ 1969 թ.՝ 3,5 միլիոն տոննայի²⁸։ Միբիայի մասնագետների հաշվարկումներով նավթի տարեկան արդյունահանումը հնարավոր է հասցնել 4 միլիոն տոննայի²⁹։ Ենթահիվ նավթի արտահանման, Միբիան ստար վալյուսայի կայուն եկամուտ է ապահովում, որը նպաստելու է երկրի տնտեսության հետագա զարգացմանը։ 1969 թ. սիրիական նավթի արտահանումից Միբիան ստացավ 30 միլիոն դոլլարի եկամուտ։ 1970 թ. այս եկամուտը գնահատվում էր 90 միլիոն դոլլար³⁰։ Նավթարդյունաբերության բնագավառում մեծ ընթացք հաշտությունների առթիվ Միբիայի նավթի և էներգետիկայի մինիստր Ահմեդ Յուսուֆ Լասանը նշել է. «Այս հաշտությունը կարելի է գնահատել որպես մեր երկրորդ հաղթա-

²⁶ «Аль-Анба», («الأنبا»), Бейрут, 15. I 1968.

²⁷ «Правда», 19. IV 1969.

²⁸ «Ջորթեր», 5.9.1970 թ.։

²⁹ В. П. Викторова, Экономика современной Сирии, стр. 193.

³⁰ «Ջորթեր», 5.9.1970 թ.։

նակը նավթի համար մղվող պայքարում, որը զգալի ներդրում է մեր պայքարում Արարական Արևելքում օտարերկրյա նավթային մոնոպոլիաների բնութայինների դեմ: Այս հաղթանակը մեզ բերվեց Սովետական Միության աշակցությանը, որը, հետևելով իրենց անկախության համար պայքարող ժողովուրդներին օգնելու իր քաղաքականությանը, մեզ ցույց է տալիս ոչ միայն անխնայական օգնություն, այլև իսկական հղրայրական օգնություն մեր ազգային կազմերը պատրաստելու գործում²⁰:

Սովետական Միության օգնությունը Միրիային ընդգրկում է նաև տնտեսության այլ բնագավառներ: 1966 թ. շահագործման հանձնվեց սովետական նախագծով կառուցված Հոմսի ազոտային պարարտանյութերի գործարանը, որի արտադրողականությունը սարկական կազմում է 150 հազար տոննա²¹: Այս գործարանի կառուցումը հնարավորություն տվեց Միրիային ազատվելու ազոտային պարարտանյութերի ներմուծումից:

Միրիայի տնտեսության վերելքի համար մեծ նշանակություն ունի արանսպորտի և հատկապես երկաթուղային ցանցի զարգացումը: Միրիայի տնտեսական զարգացումը հրատապ անհրաժեշտություն դարձրեց երկրի ներքին հացահատիկային և նավթային շրջանները երկաթուղով Միջերկրական ծովի հետ կապելը: Այն պետք է նպաստեր ինչպես ներքին շուկայի զարգացմանը, այնպես էլ ապրանքների արտահանման մեծացման գործին: Ներկայումս այս հարցը նա լուծվում է: Սովետական Միության տնտեսական և տեխնիկական օգնությամբ կառուցված է 742 կմ երկաթուղյամբ կամիշի—Հալեպ—Լաթաքիա երկաթուղին: Եահագործման հանձնվեց նաև Հալեպ—Տարկա—Քարթուս երկաթուղադիժը, որը Ծփյաատի հիդրոհանգույցի շինարարական շրջանը կապում է երկրի արդյունաբերական կենտրոնների և ծովափի հետ:

Միրիայի տնտեսության հիմքը կազմում է գյուղատնտեսությունը, որտեղ զբաղված են բնակչության մոտ 70 տոկոսը: Գյուղատնտեսական ապրանքները կազմում են Միրիայի արտահանման 60—80 տոկոսը: Գյուղատնտեսական արտադրանքը ստացվում է ոռոգվող հողերից, որոնց տարածությունը հասնում է մոտ 700 հազար հեկտարի, իսկ շոտոզվող հողերի տարածությունը կազմում է մոտ 3,5 միլիոն հեկտար: Այս թվերի համեմատությունը ցույց է

²⁰ «Пресса», 21. X 1966.

²¹ «رجال الأعمال». بيروت. حزيران 1978 ص 24

տալիս, որ երկրի գյուղատնտեսությունը և գյուղացու բարեկեցությունը մեծապես կախված է եզանակի քմահաճույքներից: Համախափ կրկնվող երաշար լուրջ վնաս է հասցնում ցորենի, բամբակի և այլ գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը: Հետևապես Միրիայում սուր կերպով դրված էր սոսոզման ցանցի զարգացման պրոբլեմը: Դեռ 1960—1963 թթ. սովետական մասնագետները կազմեցին Միրիայի ներքին շրային ռեսուրսների պատահործման նախագիծ: Սովետական Միության և Բուլղարիայի Ժողովրդական Հանրապետության համատեղ ջանքերով Օրոնտես գետի վրա կառուցվեց «Ռասսաանի» ամրաբրտակը և էլեկտրակայան՝ 7,5 հազար կիլովատտ/ժամ կարողությունը²¹:

Դեռ 1948 թ. սիրիական իշխանությունները ծրագրել էին ամրաբրտակ կառուցել Եփրատի վրա, սակայն նորաստեղծ պետությունը չունեց համապատասխան ֆինանսական միջոցներ, իսկ արևմտյան ընկերություններն էլ ամրաբրտակի կառուցումը ֆինանսավորելու համար չափազանց ծանր պայմաններ էին առաջարկում: Օրինակ, Արևմտյան Գերմանիան ամրաբրտակի շինարարությունը մասնակցեցու համար պահանջում էր, որ երկրի հյուսիս-արևելյան նավթային շրջանները շահագործելու իրավունքը իրեն արվի, մի բան, որ հակասում էր սիրիացիների կողմից կենսագործվող Երաբական նավթը արարներին լողունգին²²: Օրկար քաղաքում կից հետ սիրիական պրոմագրիպիտատական շրջանների նշման տակ 1963 թ. ստորագրվեց համաձայնություն արևմտագերմանական ֆիրմաների հետ ամրաբրտակի շինարարության մասին: Այս համաձայնությամբ Արևմտյան Գերմանիան Միրիային արամազրեց 350 մլն. մարկ վարկ, տարեկան 3,75 տոկոսի հաշվով²³: Համեմատելով Սովետական Միության արամազրած վարկի պայմանները Արևմտյան Գերմանիայի առաջարկած պայմանների հետ, «Աս-Սուրա» թերթը գրել է. «Միայն տեկոսների տարբերությունը տասը տարվա ընթացքում կազմում է 50 միլիոն սիրիական ֆունտ»²⁴: Վերահիշյալ համաձայնությունը չիրագործվեց: Իշխանությունից այլ քառասականների հետացումը և ազգային տնտեսության ամրացման համար անցկացված ռեֆորմները, հատկապես հանքային ռեսուրս-

²¹ «Международная жизнь», № 1, 1969, стр. 152.

²² «Արարտ», Քեյրթթ, 1.10.1969 թ.:

²³ «Международная жизнь», № 1, 1969, стр. 152.

²⁴ «Ас-Տուրա» («الشرق»), Дамаск, 23. IV 1968.

ների շահագործումը պետությունը հանձնելու մասին ընդունված որոշումը, հարված հասցրին արևմտագերմանական ժողովուրդներին²⁵։

1966 թ. իշխանությունը գլուխ անցավ Քաասի նախ թեք, որն սկսեց ավելի հետևողականորեն կենսագործել առաջադիմական սոցիալ-անտեսական վերափոխումները։ Նոր կառավարության ընդունած ծրագրերում ամենակարևոր խնդիրը համարվեց Եփրատ գետի վրա հիդրոտեխնիկական կամպլեքսի շինարարությունը Եփրատի ամրաբարտակի կառուցումը մեծ նշանակություն ունի երկրի անտեսություն հետագա զարգացման և սիրիական ժողովրդի բարեկեցություն բարձրացման համար։ Սիրիայի հյուսիսային շրջանի հսկա հողա-առաժույթությունները խոպան և անմշակ են, իսկ Գամալիտից արե-վելք ընկած շրջանը հայտնի է Սիրիական անապատ տեսանով։ Ահա այս անմշակ տարածություններից 540 հազար հեկտար տարածու-թյուն պիտի ոռոգվի ամրաբարտակի առաջին հերթի շինարարությու-նից հետո, որ պիտի ավարտվեր 1972 թ.²⁶։ Քացի այդ հազվագեղ է պատահում, որ զարնանային և աշնանային հեղեղումների ժամանակ Եփրատի շրերը իրենց հեռ շտանեն ամբողջ տներ և նույնիսկ գյուղեր, լավերեն ցանված դաշտերը։ Սիրիացիները դարեր շարու-նակ երազել են Եփրատը զուգելու մասին, նրանք գոչք ամրաբ-տակներ են կառուցել, սակայն զեռը նորից ամեն ինչ քանդում էր անխնայորեն։ Մովսեսական Միությունը օգնությունը կառուցվող ամ-րաբարտակի շերտերի Եփրատի վարարումները այլևս որևէ վնաս չպի-տի հասցնեն գյուղատնտեսությանը։ Իսկ գետի վրա կառուցվող էլեկտրակայանը կտա էժան էլեկտրաէներգիա։ Նրա կարողությունը առաջին շրջանում (1972 թ.) լինելու է 300 հազար կիլովատտ/ժամ։ Միջին հաշվով նա տարեկան արտադրելու է 1,5 միլիարդ կիլովատտի ժամ էլեկտրաէներգիա²⁷։ էլեկտրակայանը կլուսավորի Սիրիայի ամենահեռավոր գյուղերը և էներգիայով կապահովի զարգացող արդյունաբերությունը։ Ահա թե ինչու Սիրիայի ժողովուրդը Եփրատի նախագծի իրականացման հետ է կապում իր երազանքները և լավագույն ապագայի հույսերը։

1966 թ. ապրիլին բարեկամական այցով ՄՍՀՄ ժամանեց սի-րիական կառավարական պատվիրակությունը պրեմիեր-մինիստր Յուսուֆ Ջուեյնի գլխավորությամբ։

²⁵ «Международная жизнь», № 1, 1966, стр. 152.

²⁶ «Զարթեք», 29.10.1970 թ.։

²⁷ В. П. Викторов, Экономика современной Сирии, стр. 198.

Մսկվայում, իսկ Հեաազայում Գամակոսում տեղի ունեցած բանակցությունների ընթացքում համաձայնագիր ստորագրվեց Միրիայի պատմության մեջ ամենախոշոր կառույցի՝ Եփրատի հիզրո-հանգույցի առաջին հերթի շինարարության և Սովետական Միության կողմից արվելիք տեխնիկական սզնության ու վարկերի մասին²⁸։

Վերահիշյալ համաձայնագրով Սովետական Միությունը վարկեր հատկացրեց Միրիային, որի համար սիրիական կողմը վճարելու է տարեկան 2,5 տոկոսու Միրիայի համար չափազանց կարեոր է և այն հանգամանքը, որ սովետական վարկերի մարումը պիտի կատարվի սիրիական ապրանքների մասակարարումով։

Սովետական մասնագետների կողմից Եփրատի կամպլեքսի շինարարության նախագծերը կազմելուց և Սովետական Միությանից անհրաժեշտ սարքավորումներ ստացվելուց հետո, 1968 թ. մարտի 6-ին Տարկա վայրում (Մեսքենեի և Թակկայի միջև), Հալեպից 150 կմ հեռավորության վրա, հանգիսավոր կերպով զբվեց հիզրո-կայանի առաջին բարը։ Մինչև 1970 թ. վերջը Սովետական Միությունից Միրիա է ուղարկվել մեծ քանակությամբ սարքավորումներ և զանազան նյութեր։

Ներկայումս Միրիայի ժողովուրդը աշխատանքի է լծված Եփրատի մեծ ամբարտակի շինարարությունը որսչված ժամկետին ավարտելու համար։ Արդեն կազմվում են նախագծեր արդյունաբերության և դյուղատնտեսության մեջ էլեկտրաէներգիայի օգտագործման վերաբերյալ։ Այդ նպատակով 1970 թ. Միրիա այցելեցին սովետական մի խումբ մասնագետներ²⁹։

Ասուանի ամբարտակից հետո Եփրատի ամբարտակը ամենախոշոր կառույցն է Արաբական Արևելքում։

Սովետական Միության օգնությամբ բարձրանում է Տարկա քաղաքը, որտեղ Եփրատի ամբարտակի հիմքն է զբված։ Կառուցված են երկհարկանի տներ արաբ բանվորների, ինժեներների և նրանց ընտանիքների համար։ Երեսարարական տեղամասում են 400 սովետական մասնագետներ և մոտ 10 հազար արաբ բանվորներ, տեխնիկներ ու ինժեներներ։ ԵՍՍՀՍ-ական Միության մասնագետները, — հայտարարել է Եփրատ նախագիծն-ի ընդհանուր գիրեկտոր Սուբհի Քահալին, — արդյունավետ կերպով գործակցում են իրենց սիրիա-

²⁸ ԲՄԿՍ «اقتصادى العربى». بيروت، حزيران 1970 من ص 12.

²⁹ «ԱՆ-ԵՅԵՍ» (شعبه)، 12. XII 1970 ր.

ցի բարեկամների հետ, նրանց են փոխանցում իրենց հարուստ փորձը: Նրանց ամբողջ աշխատանքը ներշնչված է մեր ժողովուրդների ավանդական բարեկամության ոգով⁴⁰:

Միջրիայի անտեսական զարգացմանը, հատկապես Եփրատի ամբարտառի և խոշոր էլեկտրակայանի բարձր շինարարությունը արգելք էին հանդիսանում ոչ միայն նյութա-տեխնիկական քաղալի թուլությունը, այլև կազմերի պակասությունը: 1965 թ. վերջին Միջրիայում կային 150 ինժեներ-տեխնիկներ: Նախնական ավայ-ներով Եփրատի կոմպլեքսի կառուցման համար պահանջվում էին 800 ինժեներներ և տեխնիկներ⁴¹, կազմերի պակասությունը սիրիական իշխանություններին ստիպեց Ճասնագետներ հրավիրել ուրիշ երկրներից, առաջին հերթին սոցիալիստական երկրներից և Սովետական Միությունից: Եփրատի շինարարական առկամասում սովետական մասնագետների օգնությամբ առկոմպլեքս է ուսումնական կենտրոն, որտեղ որակավորվող բանվորների թիվը 1969 թ. հասնում էր մոտ հազարի⁴², Այդպիսի մասնագետներ պատրաստելու գործում մեծ օգնություն է ցույց տալիս նաև Զեխտնոլոգիան: Միջրիայում 1961 թ. աշխատում են սովետական մասնագետներ, հատկապես նավթագործները: Նրանց առաջարկով Ռուսիանում կազմակերպվել է կուրսեր սիրիացիներից որակյալ կազմեր պատրաստելու համար: Բացի այդ Սովետական Միությունում տեխնիկական մասնագիտություն են ստանում մեծ թվով սիրիացիներ: Սովետական Ճարտիկ գիտակցելով իրենց ինտերնացիոնալ պարտքը մեծ օգնություն են ցույց տալիս Միջրիային ազգային կազմեր պատրաստելու գործում:

Այսպիսով, Եփրատի շինարարական առկամասը գառնալու է ոչ միայն Միջրիայի արդյունաբերական խոշորագույն կենտրոններից մեկը, այլև ազգային կազմերի պատրաստման զարբնոցը: Միջրիային տեխնիկական և տնտեսական մեծ աջակցություն է ցույց տալիս ոչ միայն Սովետական Միությունը, այլ սոցիալիստական մյուս երկրները՝ լեհական Ժողովրդական Հանրապետությունը, Գերմանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը և այլն: Փաստորեն Միջրիայի անտեսությունում չկա ոչ մի ճյուղ, որի զարգացմանը չօժանդակեն սոցիալիստական երկրները Սովետական Միության գլխավորությամբ:

⁴⁰ «Արաբուա», 1.10.1969 թ.:

⁴¹ В. П. Викторова, Экономика современной Сирии, стр. 236.

⁴² «Արաբուա», 1.10.1969 թ.:

**ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ԲԱՐԵՓՈՒՆՈՒՅՑՈՒՆՆԵՐԸ ԽՐԱՓՅԱՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՔՐԴԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ**

Հանրապետական Իրաքում և նրա քրդական շրջաններում վերջին տարիներին իրականացվող սոցիալ-տնտեսական վերափոխությունների մեջ առաջնակարգ նշանակություն ունի ագրարային հարցը: Իրաքը ագրարային երկիր է: Այդ նշանակում է, որ նրա հետագա զարգացումը մեծ չափով կախված է այն քանից, թե ինչպիսի քաղաքականություն է տարվում գյուղատնտեսության բնագավառում, ինչպիսի վճարակալություն է գրուկորվում երկրի բնակչության 70 տոկոսը կազմող գյուղացիությանը հողով ապահովելու և գյուղատնտեսության արագ զարգացումը իրագործելու նախապարհին: Ահա այս առումով պատահական չէ այն կարեոր տեղը, որ 1958 թ. հուլիսյան հեղափոխությունից հետո հատկացվում է ագրարային բարեփոխություններին: Երկրի գեմեկրատացման պրոցեսը և նրա հետագա զարգացման նախատաքիքը աներևակայելի է առանց ագրարային հարցի արմատական լուծման: Վերջապես որոշակի չափով նրանից է կախված նաև քրդերի ազգային ինքնավարության համար մղվող պայքարի վախճանը, քանի որ, ինչպես նշել է լենինը, յուրաքանչյուր ազգային շարժում ագրարային շարժում է: Իրացի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները և ագրարային հարցը որոշակի չափով լուսաբանվել են սովետական մի շարք արևելագետ-արաբագետների աշխատությունների մեջ, Բ. Մ. Գանցիգը¹, Ն. Հ. Հովհաննիսյանը², Ս. Գ. Գորելյեկովը³, Ա. Յ. Ֆեդչեն-

¹ Б. М. Данциг, Ирак в прошлом и настоящем, М., 1963.

² Ն. Հ. Հովհաննիսյան, Ազգային-ազատագրական պայքարը Իրաքում, Երևան, 1954.

³ С. Г. Горелкова, Ирак, М., 1963.

կոն՝ Իրաքի ժամանակակից պատմության հարցերին նվիրված իրենց մեկնադրությունների մեջ զգալի տեղ են հատկացրել ագրարային հարաբերություններին: Հիշյալ հարցը հատուկ ուսումնասիրության անարկա է զարկերել Ս. Ն. Ալիաովսկին՝ ժամանակակից Իրաքում աիրող ագրարային հարաբերությունների հարցին են նվիրված նաև Մուհեբ Խալիլ ալ-Սկաուտի և էյֆարի Արզել Զահրայի՝ զինսրուացիոն աշխատությունները:

Բնականաբար այս անկերից հետո հարց է առաջ գալիս. ինչո՞ւ է արգարացվում նորից հիշյալ խնդրի լուսարանման անդրադառնալը: Պատշաճը մատուցելով վերը քվարկված հեղինակների կատարած հետազոտությունը, միաժամանակ պետք է ընդգծել, որ նրանք ուսումնասիրել են ագրարային հարաբերությունները Իրաքում ընդհանրապես: Մինչդեռ մեզ համար հիմնական խնդիր է համարվում Իրաքի ընդհանուր ֆոնի վրա լուսարանել առավելապես քրդական շրջաններում կիրառվող ագրարային բարեփոխությունները: Այս հարցը առանձին ուսումնասիրման կարիք ունի նաև այն պատճառով, որ Իրաքյան Քրդաստանում հողատիրությունն ունի իր որոշակի առանձնահատկությունները, որոնք իրենց արտացոլումն են գտել նաև ագրարային ակֆորմի կիրառման մեջ:

Ներկա հոգվածում, այսպիսով, աշխատել ենք վիճակագրական տվյալների, մամուլի նյութերի և կոմունիստական ու քրդական զինվորատական կուսակցությունների ծրագրային փաստաթղթերի հիման վրա լուսարանել ագրարային հարցի զբաղմբը Իրաքյան Քրդաստանում, որը թերևս, որոշ լավով կարող է նպաստել ինքնավարության համար քրդերի մղած պայքարի սոցիալ-տնտեսական նախադրյալների ներշումները:

Իրաքը մի երկիր է, որի բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը կազմում է գյուղացիությունը. մինչ հեղափոխությունը երկրի տնտեսական, ինչպես նաև քաղաքական կյանքում աիրապետող զիրք էր գրավում ֆեոդալա-կալվածատիրական խավը, որը հանդիսանում էր միապետական ռեժիմի և արտաքին իմպերիալիստական ուժերի հենարանը: Երաքի գյուղական հասարակության

¹ А. Ф. Федченко, Ирак в борьбе за независимость (1917—1969), М., 1970.

² С. Н. Алигоевский, Аграрный вопрос в современном Ираке, М., 1966.

³ Муниб Халиль аль-Скутта, Аграрный вопрос в национально-демократической революции в Ираке, М., 1966; Эдфару Абдель Захра, Аграрный вопрос в Ираке и перспективы его разрешения, М., 1967.

ուսումնասիրությունը, — մինչ հեղափոխական Իրաքի մասին գրում էր Ջաֆար Հայաթը. — ցույց է առնում, որ իրաքյան գյուղերի սոցիալական հարաբերություններում մինչև այժմ գեղևս պահպանվում են նախնադարյան հողագործական համայնքի տարրեր՝ ֆեոդալական հարաբերությունների տիրապետությամբ հանդերձ¹:

Նշված Իրաքի հարավային և միջին շրջաններում, այնպես էլ Քրդաստանում հսկայական թվով գյուղացիներ կամ հողագույրկ էին, կամ էլ ունեին անբերրի հողեր: Կարվածատերերը կազմում էին ընկալություն մեկ տոկոսը, բայց նրանց ձեռքում էր գտնվում Իրաքի ցանովի հողատարածությունների 75 տոկոսը, այն էլ ամենաբերրի հողերը²: ՄՂ բրիտանական իմպերիալիստները, իՂ էլ ֆեոդալները ոչինչ չէին անում երկրի հողային հարստությունները լրիվ սղատագործելու համար: Իրաքում հսկայական չափով հողատարածություններ չէին մշակվում: Այդ վերաբերում է նաև քրդական շրջաններին: Իրաքի հեղինակ Մաքիբ Խասրաքի կողմից ստորև բերվող ալյալները խոսում են այդ մասին:

Գավառը	հողերի ընդ. տարած. քառ. էմ.	ցանովի հողատարած. քառ. էմ.	ցանովի հողատ. տեղա. հարաբեր.
Մուսլիմներ	9632	3651	37%
Նոբիլ	18170	4557	25
Կրիստիան	20376	3743	28
Մասուլ	29770	29038	98

Ամբողջ Իրաքում մշակման համար պիտանի 20 միլիոն հեկտար հողատարածությունից մշակվում էր միայն 7 միլիոն հեկտարը, որից ընդամենը 4,4 միլիոն հեկտարն էր ոռոգվում: Հողագտագործման բնագավառում տիրող նման իրավիճակը հեռանք էր առաջին հերթին գոյություն ունեցող ֆեոդալական հարաբերությունների և մեքենայացման ու ագրոտեխնիկայի ցածր մակարդակի:

Ուշ վերաբերում է քրդական շրջաններին, ապա վերը նշված ալյալներից երկուսն է, որ բացառությամբ Մասուլի, Իրաքյան Քրդստանի մնացած երեք գավառներում, ընայած գյուղացիական հոծ մասսաների հողագույրկ լինելուն կամ սակավահողությունը, ցանքերի տակ էր գտնվում հողերի միայն 25—37 տոկոսը³:

¹ Дж. Хадлет, Иракская деревня, М., 1963, стр. 54.

² «Проблемы мира и социализма», 1969, № 4, стр. 57.

³ شاکر خصباتک، المسألة التکریهية، بغداد، 1969، ص 70.

Եկատի ունենալով Իրաքյան Քրդատանում ժամանակակից տեխնիկայի պակասը և ուսումնական սրահների տերափարար վիճակը, Եսաթիը Խասրաքը գրում է, «Քուրդ գյուղացին մշտապես տարերային ազնանների ավելի շատ է ենթարկվում, քան արաբ գյուղացին: Եսա Ֆինանսական միջոցների և հացահատիկի կարիք ունի և գանդվում է մշտական պարտքերի տակ»¹⁰,

Անհրաժեշտ է նշել, որ Իրաքյան Քրդատանի հողատիրության առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ այստեղ առավելապես տիրապետող էր մանր հողատիրությունը: 1952 թ. վիճակագրության ավյանների համաձայն, օրինակ, Սուլեյմանիեի գավառի հողակտորների թիվը 17628 էր և նրանց միջին չափը հավասար էր 110 հեկտարի, Կիրկուկում համապատասխանաբար՝ 7409 և 118, Մուսթաֆերում՝ 2502 և 177, Փուժում՝ 1531 և 272, իսկ Ամարայում այն հասնում էր սեկորգային թվի. ամբողջ գավառում կար 483 հողակտոր և նրանց միջին չափը հասնում էր 1721 հեկտարի¹¹, վիճակագրական ավյանները ցույց են տալիս, որ քաղաքային Քաղզադի գավառից, արաբական մյուս բոլոր շրջաններում հողաբաժինների միջին չափը անհամեմատ շատ ավելի մեծ էր, քան Իրաքյան Քրդատանում: Գ. Ուորիները այդ առթիվ գրում է. «Մասուլի մի խոշորագույն հողային սեփականատեր ունի 20 գյուղ, որը տարածությունը մոտավորապես հավասար է 20 հազար զոնումի (1 զոնումը հավասար է 1/4 հեկտարի), երկրի հարավային մասում նրա տիրույթը չէր համարվի շատ խոշոր»¹²: 1957 թ. վիճակագրական ավյանների համաձայն Սուլեյմանիեի լիվայում եղած 21.760 տնտեսություններից միայն 100 տնտեսության չափն էր գերազանցում 2000 զոնումից: Այդ ետյն ժամանակ շրջիլի լիվայում 17.626 տնտեսությունների ընդհանուր թվից մոտավորապես միայն 260 հողային տիրույթներն էին ենթակա 1958 թ. հեղափոխությունից հետո ընդունված պարտային սեփորմի վերաբերյալ օրենքի գործողություններին¹³:

Իրաքի ինչպես արաբական, այնպես էլ քրդական շրջաններում մեծ չափերի էր հասնում հողը վարձակալությունը տալու պրակտի-

¹⁰ Եսյն տեղում:

¹¹ „Statistical Abstract“, Baghdad, 1965, p. 81.

¹² Д. Уорнер, Земельные реформы в странах Ближнего Востока (Египет, Сирия, Ирак), М., 1968, стр. 211.

¹³ «Խարաթ» („آب حیات“), Բաղդադ, 4.7.1960.

կան: Գյուղացու բաժինը ստացվող բերքից կախված էր սահմանված պայմաններից: Գրանք տարրեր էին Իրաքի տարրեր շրջաններում: Այսպես, Իրաքյան Փրզստանում հողատերեր իրավունք ունեց գյուղացուց վերցնելու տեխնիկական կուլտուրաների (բամբակ, ծխախոտ՝ առաջին հերթին) բերքի կտոր և հացահատիկային կուլտուրաների տասներորդ մասը¹⁴: Գնալով ավելի լայն տարածում էր գտնում վարձակալման այնպիսի պրակտիկան, երբ հարուստ հողատերերը քակուսթյուն էին հաստատում քաղաքում, իրենց կալվածքի ու տեխնոսթյան կառավարումը թողնելով տեխավարիչներին: Նշելով, թե ինչպես այդպիսի պայմաններում շահագրգռվածություն չկար բարձրացնելու հողի բերքատվությունը, անգլիական մի հանգես գրում էր. «Տե՛ղ էլ ուզում է լինի, ամենից ասաց նա (հողատերերը.—Մ. Մ.) ձգտում է որքան կարելի է շատ սգուս ստանալ՝ նվազագույն ծախսեր կատարելով: Ի հակադրություն այն երկրների հողատիրոջ, որտեղ բանվորական ուժը թանկ է, նա շահագրգռված չէ արտադրողականության բարձրացմանը, քանի որ աշխատանքի վարձատրությունը ուզից համեմատական է բերքին: Բացի այդ, հողը երա համար ոչինչ չարժե, քանի որ նա ոչ վարձակալական վարձ, ոչ էլ հողային հարկ է վճարում, դրա համար էլ շահագրգռվածություն չկա հողային մեկ միավորից առավելագույն բերք ստանալուն»¹⁵: Հողային հարցի սրությունը Իրաքում և Իրաքյան Փրզստանում ակնհայտ փաստ էր: Իրաքի գյուղացիությունը գտնվում էր ծանր լիժ տակ, որի պայմաններում խոսք լինել չէր կարող գյուղատեխնոսթյան ներդաշնակ զարգացման և գյուղատեխնոսթյան մթերքների արտադրության ավելացման մասին: «Մեր գյուղերում,—գրում էր Իրաքի առաջագիտ տեխնոսթյան Մուհամեդ Ալի Ջարբան,—գյուղացիների հնչող մեծամասնությունը, գտնվելով ֆեոդալների անմիջական իշխանության տակ, չի ստանում իր ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու համար անհրաժեշտ նվազագույնը: Նրանք աշխատում են անհավատալի զո՛վար պայմաններում, ոչ մի մարդկային էներգիա ի վիճակի չէ հագեցնելու գյուղական ավազի և շելիի ազահությունը, նրանց ծարավը գնդի շահույթը»¹⁶: Մինչ 1958 թ. հուլիսյան հեղափոխությունը Իրաքում հաշվվում էր շուրջ 3500 կալվածատիրական խոշոր հողային տի-

¹⁴ Дж. Хадэр, Иракская деревня, стр. 37.

¹⁵ „New Statesmen and Nation“, London, 19. VI, 1954, p. 24.

¹⁶ ЦГАОП СССР, ф. 4499, он. 2, ел. xp. 1190, л. 17.

րույթ, որը կազմում էր ավելի քան 19 միլիոն զոնում: Այդ նույն ժամանակ գյուղացիական 194489 ազքատ անտեսությունների ձևերում էր զանվում 2,7 միլիոն զոնումից էլ պակաս Հողատարածություն¹⁷: Մեացած Հողատարածությունները, որոնք կազմում էին 10 միլիոն զոնում, պատկանում էին գյուղական մյուս խավերին՝ միջակ և ուժեղ գյուղացիներին, մանր և միջին կալվածատերերին: Միջին Հաշվով կալվածատիրական մեկ անտեսությանը ընկնում էր 5.500 զոնում, իսկ սակավահող գյուղական անտեսությանը՝ ընդամենը 13 զոնում¹⁸:

Քերես վերք նշվածք բավական է ընդգծելու, թե ինչպիսի տառնահերթ խնդիր էր համարվում Հողային բարեփոխությունների հարցը: Եվ ահա այդ խնդիրը օրակարգի հարց դարձավ Իրաքի հանրապետական կառավարության համար: 1958 թ. հուլիսի 14-ի Հնդափոխության հազմանակից հետո երկրում իրականացվեց քաղաքական, սոցիալական ու անտեսական վերափոխությունների ամբողջության մեջ ազդարային հարցը առաջիններից էր, և թե ոչ առաջինը:

1958 թ. սեպտեմբերի 30-ին Իրաքի հանրապետական կառավարությունը հրատարակեց օրենք ազդարային ռեֆորմի մասին: Կառավարությունը հայտարարեց, որ ազդարային ռեֆորմի նպատակն է՝ 1. վերացնել ֆեոդալիզմը որպես արտադրության եղանակ և պրոիմոգրիալիստական կառուցիչ, ինչպես նաև խոշոր ֆեոդալների քաղաքական իշխանության հենարան. 2. բնակչության, այդ թվում և գյուղացիների կենսամակարդակի բարձրացում, գյուղատնտեսական արտադրության ավելացում¹⁹: Ազդարային ռեֆորմի մասին օրենքը սահմանեց կալվածատերերի և գյուղացիների Հողակտրոնների շահերը: Հաա նոր օրենքի, յուրաքանչյուր կալվածատեր իրավունք ուներ իր ձեռքում պահել մեկ հազար զոնում (250 հա) ոռոգվող կամ 2 000 զոնում (500 հա) անջրգի Հողատարածություն: Սկզբից և՛ թ հարկ է նշել, որ կալվածատերերին թողնվող Հողատարածությունների առավելագույն շահը շատ բարձր էր: Նա ավելի քան Հինգ անգամ գերազանցում էր գյուղացիական տոավել

¹⁷ Эффарс Абдель Захра, Аграрный вопрос в Ираке и перспективы его разрешения (Автореф. канд. дисс.), М., 1967, стр. 7.

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ «توزيع اموال في عامها الاول» بغداد 1967، ص 67

խոշոր հողատարածություն չափին: Ագրարային վերափոխությունների հարցում կառավարության քաղաքականության անհետաքանդանության դրանքում էր հանդիսանում այն փաստը, որ կալվածատերերին իրավունք էր վերապահվում ընտրելու հողատարածությունների առավել բարեբեր մասերը:

Ագրարային օրենքի սահմանած շափը գերազանցող հողատարածությունները ենթակա էին գրավման. գրա դիմաց հողատերերը 20 տարվա ընթացքում ստանալու էին փոխհատուցում, որը հավասար էր հողի լրիվ գնին: Ընդ որում, հաշվի էին առնվում հողի սեփականության տարրեր կասեցորիտները. այսպես, 100 տակա փոխհատուցում նախատեսվում էր բնույթ կատեգորիայի հողերի համար, 75 տակա՝ սթափուս-ի և 50 տակա՝ սլյազմայիս համար, որան ավելանում էր տարեկան 3 տակա վերադիրը²⁰, իրարում կիրառվող ագրարային սեփորմի անհետադարձության մասին է խոսում նաև այն փաստը, որ ագրարային սեփորմի օրենքը նախապատրաստող հանձնաժողովը առաջարկում էր կալվածատերերին թողնվող հողերի և անչրդի հողատարածությունների առավելագույն շափը համապատասխանաբար սահմանել ոչ թե 250 և 500 հեկտար, այլ դակաս՝ 125 և 250 հեկտար: Սակայն Կասեմի կառավարությունը, բուրժուա-կալվածատիրական ուժերի նշման տակ, մերժեց այդ նախագիծը²¹:

Իրարի կամուկոտական և քրդական գեմոկրատական կուսակցությունները, ինչպես նաև երկրի առաջադիմական մյուս ուժերը գտնում էին, որ կալվածատերերին թողնվող հողային տարածությունների տալվելագույն շափը մեծ էր, քանի որ նույնիսկ սեփորմի լրիվ իրականացման դեպքում հողադուրկ գյուղացիների միայն 30 տակաս էր հող ստանալու: Վերը նշվածից պարզ երևում է, որ ագրարային սեփորմի մասին օրենքը չէր վերացնում խոշոր հողատիրությունը, այլ միայն սահմանափակում էր այն: Սակայն ագրարային սեփորմի թերությունները դրանով չէին վերջանում: Հիմնական թերություններից մեկն էլ այն էր, որ նրա լրիվ իրականացման դեպքում անգամ գյուղացիության միայն մի մասն էր հող ստանալու, սակայն և հող մեղք բերելու համար սահմանված գինը, և՛ սեփորմի մյուս ծախսերը, որպես ծանր բեռ, ընկած էին

²⁰ С. Н. Алатовский, Аграрный вопрос в современном Ираке, М., 1966, стр. 138.

²¹ Նույն տեղում:

գյուղացիութեան, մասնավորապէս շրջօր գյուղացիութեան վզին։ Ինչպէս նշել է Վ. Բ. Լենինը՝ «Ազրաբային վերափոխութեանը միայն այն դեպքում շատ թէ քիչ շուրջ պիտի կարող է բերել գյուղացիներին, եթէ երանք հողը ձեռք են բերում առանց վնասի վնասը կլինէր հոր ող գյուղացիութեան վզին...»²⁰։

Համաեւայն ազրաբային ռեֆորմի, հող ստացող իրաքայան գյուղացին պարտավոր էր 20 տարվա ընթացքում վճարել փոխհատուցման այն գումարները, որ կալվածատերերը ստանալու էին պետութեանից, գրան գումարած տարեկան երեք տոկոս վերագրիւր, ինչպէս նաև հողի ընդհանուր զնի 20 տոկոս հողը կալվածատերերից վերցնելու, վերահսկելու և հետո գյուղացուն հանձնելու համար²¹։ Այսպիսով, ազրաբային ռեֆորմի կիրառման հետ կապված ողջ ֆինանսական ժանրութեանը ընկած էր գյուղացիութեան վրա։ Կալվածատերերը փոխհատուցում էին ստանում նաև ջրապահպանի համար։ Զրապահպանի գեները որոշվում էին հատուկ հանձնաժողովների կողմից, որոնք հաճախ խարդախութեաններ էին անում այդ գեները որոշելիս, իհարկէ, հազուա կալվածատերերի։ Վերը նշվածից պարզորոշ երևում է, որ փոխհատուցման գործում օրենքը առավելագույն շահով պաշտպանում էր հողատերերի և առևտրա-վաճառական կապիտալի շահերը։ Փոխհատուցում ստանալու իրավունքից օգտվեցին նույնիսկ այն կալվածատերերը, որոնք հանգնա էին գալիս հեղափոխութեան գեմ։ Ավելին, նույնիսկ միապետական ռեժիմի մինիստրներն իրենց տիրույթների համար փոխհատուցում ստացան։

Կալվածատերերից վերցված հողերը գյուղացիներին էին տրվում հետևյալ շահերով. յուրաքանչյուր ընտանիքի իրավունք էր վերապահվում ստանալու 20-ից մինչև 60 դոնում (7,5—15 հա) օտոգովող կամ 60-ից մինչև 120 դոնում (15—30 հա) անշրջի հողատարածութեան։ Առաջին հերթին հող ստանալու իրավունքը տրվում էր այն գյուղացիներին, որոնք հանգիստանում էին վարձակալողներ կամ կիսարաններ, իսկ հետո՝ շրջանի շրջօր գյուղացիներին։

Ազրաբային ռեֆորմի օրենքը նախատեսում էր նաև գյուղատնտեսական կոոպերատիվների ստեղծում։ Համաեւայն օրենքի այս կոոպերացիաների մեջ կարող էին մտնել այն գյուղացիները,

²⁰ Վ. Բ. Լենին, Օրվեր, հ. 18, էջ 502։

²¹ «الاصلاح الزراعي. الحزب الشيوعي في العراق». بغداد 1929, ص 9

որոնք ընֆորմի իրականացման շնորհիվ հող էին ստանում, Կոստանտինոպոլիսի մեջ բնակվելու կարող էին նաև միևնույն ընթացքում իրականացումը հող դնեցող գյուղացիները: Սակայն այստեղ վերապահում էր արվում այն մասին, որ ավելի զնայքում կոստանտինոպոլիսի մեջ մտնող գյուղացու հողային սեփականությունը չպետք է գերազանցեր կոստանտինոպոլիսի մյուս անդամների հողային սեփականությունը:

Կոստանտինոպոլիսի խնդիրն էր պետական վարկի, սերմացուի, պարարտանյութի, ռոտաման միջոցների և գյուղատնտեսական գործիքների բաժանումը գյուղացիների միջև: Նրանք կոչված էին իրացնելու գյուղատնտեսական միջոցները շուկայում, ստացված գումարներից ևս պահելով ընթացքում իրականացման համար սահմանված ծախսերը, կառավարական վարկերը և այլն: Հատուկ տեղ էր արվում կոստանտինոպոլիսի անդամների մասնագիտական որակավորմանը, սոցիալ-կուլտուրական միջոցառումներին և այլն²¹:

Ազգային վերափոխությունների թաղաքականությունը կոչված էր լուրջ հարված հասցնելու ֆեոդալ-կալվաթատիստական ուժերի տիրապետող դիրքերին, վերացնելու գյուղատնտեսական արտադրության նախապահին եղած արգելքները և այդ կերպ ապահովել արտադրության անը: Ահա թե ինչու Իրաքի արար և ջուրը առաջադեմ ուժերը կամուրջատական կուսակցության պիստոլետներով ակտիվորեն պաշտպանում էին պարսպային վերափոխությունների թաղաքականությունը: Միաժամանակ նրանք, մասնավորապես կամկուսը և քրդական դեմոկրատական կուսակցությունը, հանգստեցնում էին զալիս պարսպային ընթացքի մեջ լուրջ փոփոխություններ մտցնելու պահանջով: Կամկուսը և քրդական դեմոկրատական կուսակցությունը պահանջում էին կրճատել կալվաթատիստներին արվող փոխառությունները և դրանից սրկել այն կալվաթատիստներին, որոնք հանդիսանում են ազգային զավաճանների կամ նրանց գործակալները²²: Կամկուսը վճռահանորեն հանգստեցնում էր զալիս այն սկզբունքի դեմ, որ հող մեք բերելու համար գումարներ էին զանձվում գյուղացիներից, մասնավորապես լքավոր գյուղացիներից²³:

1960 թ. Իրաքի կամկուսը խնդիր դրեց իրենցից կալվաթատիստներին թողնվող հողատարածությունների առավելագույն չափը:

²¹ С. Н. Аветисян, Аграрный вопрос в современном Ираке, стр. 139.

²² «Իրաքի կոմկուսը» (Համալսումնական հրատարակչություն), Բագդադ, Ծ. 1, 1960:

²³ «Проблемы мира и социализма», 1961, № 3, стр. 65.

ստացվող հողատարածություններում՝ 1000 գեռումից 200 գեռումի, իսկ տեղից հողերում՝ 2000-ից 400 գեռումի²⁰։ Հարկ է նշել, որ կոմկուսի պահանջի իրականացման դեպքում հնարավորություն էր ստեղծվում հողով ապահովելու հսկայական թվով հողազուրկ գյուղացիներին, կալվածատիրական հողատարածությունների առավելագույն լափերի նմանորինակ կրճատման հետևանքով լրացուցիչ կարգով կարող էր ազատվել շուրջ 7.380.455 գեռում հող, որով կարելի էր բավարարել գյուղացիական 120 հազար ընտանիք, կամ ավելի քան կես միլիոն մարդ²¹։

Իրաքյան հանրապետությունում ընդունված ագրարային ակտիվ օրենքի լուրջ թերություններից մեկը քրդական շրջանների առանձնահատկությունների անտեսումն էր։ Քրդական շրջաններում ագրարային պրոբլեմը ոչ պակաս սուր բնույթ ուներ, քան արաբական շրջաններում։ Չնայած դրան ագրարային ակտիվ օրենքը փաստորեն չնչին լափով (անտեսությունների 1 տոկոսի) էր շոշափում քուրդ ֆեոդալների և կալվածատերերի շահերը, քանի որ, ինչպես վերը նշվեց, հողային տիրույթների լափերը Իրաքյան Քրդաստանում ավելի ցածր էին, քան երկրի հարավային և մասնավորապես միջին շրջաններում։ Այդ նշանակում է, որ նրանք գրեթե ենթակա չէին ակտիվ օրենքի գործողությանը։ Գրա հետևանքով Քրդաստանի հողազուրկ և սակավահող գյուղացիները հող ստանալու աննշան հնարավորություններ ունեին։ Քրդական գեմոկրատական կուսակցությունն իր ծրագրում նշում էր Իրաքյան Քրդաստանի առանձնահատկությունների փաստը և խնդիր էր դնում վարել ագրարային վերափոխությունների այնպիսի քաղաքականություն, որը լուծեր ագրարային պրոբլեմը քրդական շրջաններում։ Եթանի որ հողային հարցը Քրդաստանում ունի իր առանձնահատկությունները, — ասված էր քրդական գեմոկրատական կուսակցության ծրագրում, — որոնք անանսված են հողային ակտիվ օրենքի մասին օրենքի կողմից, մենք հանդես ենք գալիս այն վերափոխելու օգտին, այն հաշվով, որպեսզի մի կողմից Քրդաստանի բոլոր գյուղացիները ապահովվեն միևնույն լափի հողատարածություններով, մյուս կողմից արմատախիչ արվեն ֆեոդալական հարաբերությունները²²։

²⁰ زكى خيرى، تقرير عن مسائل الإصلاح الزراعى، بغداد، ص ٢٠٠

²¹ Նույն տեղում։

²² Նճ՝ ս շեքուբա, 18.1.1960:

Սակայն ստացվում էր այնպես, որ Եուլյենիակ ազրարային ու-
 ֆորմի լրիվ իրականացման գնալուց Սուլեյմանիեի լրիվայում,
 օրինակ, հող ստանալ կարող էր գլուղացիների միայն 8 առկուսը²⁰,
 Բացի այդ, հողատիրության աստվելագույն լափերը սահմանելիս
 հաշվի չէր առնվել այն իրողությունը, որ Իրաքի տարբեր շրջան-
 ներում հողի բերքատվությունը, և ընդհանրապես մշակվող կու-
 տուրանները տարբեր էին: Այդ իսկ պատճառով էլ, բնականաբար,
 տարբեր էին նաև նրանցից ստացված եկամուտները: Այս հարցի
 ուշագիշտ ուսումնասիրումը բացահայտում է հետևյալ հետաքրքիր
 պատկերը: Օրինակ հիման վրա ոտոզվող հողատարածության տի-
 րոշը տրամադրվում էր երկու անգամ պակաս հող, քան անշրջի
 հողատիրոջը, պայմանականորեն հաշվելով, որ սուզվող հողի
 բերքիությունը երկու անգամ գերազանցում է անշրջիին²¹, Այս
 սկզբունքը միշտ չէ, որ նիշտ էր արահայտում իրական վիճակը:
 Բանն այն է, որ ինչպես նշում էր սեարաթս Թերթը, երկրի մի շարք
 շրջաններում, մասնավորապես Քրդստանում, սուզվող հողերի
 բերքիությունը գերազանցում էր անշրջի հողերի բերքիությանը ոչ
 քան երկու անգամ, ինչպես նշված էր ազրարային ուֆորմի օրնե-
 րում, այլ երեքից չորս անգամ: Ավելին. Աքրայի, Շեյխանի և Իրաք-
 յան Քրդստանի մի շարք այլ բերքառատ շրջաններում սուզվող և
 անշրջի հողերի բերքատվության տարբերությունը կազմում էր
 եուլյենիակ վերը նշված քվեերի կրկնապատիկը²², Սրանից հետևում է,
 որ կառավարությունը քրդական շրջաններում ընդհանրապես կա-
 րող էր հողատիրության աստվելագույն լափերի ավելի ցածր մա-
 կարդակ սահմանել, որի շնորհիվ հնարավոր կլիներ ավելացնել
 հող ստացող գլուղացիների թիվը:

Այսպիսով, նման իրավիճակի անտեսման պայմաններում,
 Եուլյենիակ ազրարային ուֆորմի լրիվ իրականացման գնալուց,
 հիշյալ պրոբլեմը Քրդստանում գրեթե մնալու էր լլուծված:
 Մականյն միայն գրանով հարցը չի սպառվում: Բանն այն է, որ,
 նիշտ է, Իրաքյան Քրդստանում աստվելագույն լայն տարածում ունի
 ոչ չրոփի հողամշակումը, սակայն գոյություն ունենին հողատարա-
 ծությունների երկու տարբեր կատեգորիաներ ևս, որոնք իրարից
 տարբերվում էին ոտոզման եղանակներով՝ ոտոզելի և կիսաոտոզե-

²⁰ محمد حسين أبو عيسى، الثورة والزراعة في العراق، بغداد 1969، ص 2

²¹ սեարաթս, 4.7.1966:

²² Նույն տեղում:

լի, Կիսասոսզելի հողերը այն հողերն են, որտեղ չրի սժանգակ ազրյութներ կան հողը մշակելու համար, եթէ անէրենները պակաս են տեղում: Ի տարրերություն անչրդի շրջանների, այստեղ ամառնը հողը կարելի է ուսգել ազրյութների շրով: Միակգամայն քնական է, որ այս հողատարածությունից ստացվող եկամուտները անհամեմատ ավելի բարձր էին, քան թէ անչրդի հողատարածություններին: Մակայն այս տարրերությունները ազրարային և Բֆորմի միեիարության կողմից հաշվի չէին տանվել: Ըվ ահա Կիսասոսզելի հողատարածությունների շրջաններում կալվածատիրոջը թողնելով էր 2.000 դոնում, այնպես, ինչպես անչրդի տարածություններում:

Հողային հարցի լուծման համար քրգական գեմոկրատական կուսակցության ազրարային ծրագրի մեջ նշված էին Իրաքյան Քրգստանի գյուղացիությանը հողով ապահովելու և քնգհանրագես գյուղատնտեսական արտադրանքը ավելացնելու մի շարք միջոցառումներ:

ԵՔրգստանում մեծ չափի են հասնում լմշակվող հողատարածությունները, — նշված էր այդ ծրագրում, — ուստի անհրաժեշտ է ուսգման ցանցի տակգծման միջոցով գրանք ուսգելի գարմնել և քածանել հողագուրի, ինչպես նաև այն գյուղացիներին, որտեք ունեն ազրարային օրենքի ոահմանած չափից պակաս հողատարածություն: Այս խնգիրը լուծել ուսգման նոր ցանցերի ջրամրարներին, ինչպես նաև պետական ուսգման սիստեմներից գյուղացիներին օգտվելու իրավունք տալու միջոցով: ԹԳԿ-ն պահանջում էր օգնել գյուղացիներին սերմերի հայթայթման, քիմիական պարարտանյութերի մեք քերման գործում, որպեսզի նրանք ի վիճակի լինեն հարստացնելու մշակվող կուլտուրաների տեսակները: Ենգիր էր գրվում գյուղացիներին արամագրել երկարածակես արտոնյալ վարկ, նրանց աղատելով վաշխատուների Հանկերից: Իրաքյան Քրգստանի գյուղատնտեսության մեջ իրականացվելիք միջոցառումների հաշոգության կարևոր պայմաններից մեկը ԹԳԿ-ն համարում էր գյուղատնտեսական կուսպերատիվների տակգծումը, որը տպես է մի կողմից օգներ գյուղացիներին վահանելու իրենց տնտեսությունների արտադրանքը, մյուս կողմից՝ մեք քերելու գյուղատնտեսական ժամանակակից զօրծիքներ և տնխնիկա²¹, Քանի որ տնտեսագահությունը համարվում էր Իրաք-

²¹ ԵՔրչակն գեմոկրատական կուսակցության ծրագիրը, Եհարթ, 4.7.1950,

յան Քրդստանի գյուղատնտեսական արտադրության հիմնական նյութերից մեկը, ՔՊԿ-ն հանդես էր գալիս այդ բնագավառում ֆեոդալական ամեն տեսակ արտոնությունների և տնտեսապահության զարգացումը կաշկանդող այլ արգելիքների վերացման պահանջով:

Մրազրի այքի քնկնող պահանջներից մեկը վերաբերում էր բրդական շրջաններում ծխախոտագործության զարգացման հարցերին: ՔՊԿ-ն պահանջում էր փոփոխության ենթարկել ծխախոտագործների իրավունքները սահմանափակող օրենքը և սահմանել այնպիսի գներ, որոնք համապատասխանեն ավյալ կուլուրան մշակող գյուղացիների շահերին և նպաստեն նրա հետագա զարգացմանը: Նշվում էին ծխախոտագործության զարգացման նպատակին ուղղված մի շարք կոնկրետ միջոցառումներ: Համանման բնույթի խնդիրներ էին առաջադրվում Քրդստանում տնտեսաբանսության պահպանման և զարգացման բնագավառում:

Հիմնավորելով Իրաքյան Քրդստանի գյուղատնտեսության մեջ վերափոխություններ կատարելու անհրաժեշտությունը, ՔՊԿ-ն իր ծրագրում առաջադրում էր հետևյալ պահանջները.

1. ԵՓոփոխություններ մտցնել ազրաբային ռեֆորմի օրենքի մեջ այն հաշվով, որպեսզի Քրդստանում հողային սեփականության առավելագույն շահերը անշրջի և ոռոգվող հողատարածություններում համապատասխանաբար կազմեն 500 և 200 դոնում:

2. Բանագրավել բոլոր այն ֆեոդալների հողերը, որոնք թըշնամական դիրք են զբաղել հանրապետական կարգի նկատմամբ և համագործակցում են ռեակցիոն իմպերիալիստական ուժերի հետ: Բանագրաված այդ հողերի համար նրանց փոխաուուցում չվճարել:

3. Արմատական փոփոխություններ կատարել պետական ապարատում, վարչական և օստիկանական օրգաններում: Այս օրգանների գործունեությունը հարմարեցնել հեղափոխության և ազրաբային ռեֆորմի պահանջներին: Անհրաժեշտ է պետական ապարատը մաքրել ժողովրդի թշնամիներից, որպեսզի հնարավոր լինի իրականացնել ազրաբային ռեֆորմը:

4. Արագացնել գյուղացիների միջև հողերի բաժանման գործը: Գյուղացիներին տրամադրվող հողատարածությունների շահերը ավելացնել: Անշրջի հողատարածություններում նախատեսված 120

զոնումի փոխարեն երանց առ 200 զոնում, իսկ ռոսզվոզ հոգա-
տարածություններում 100 զոնում²⁴:

ՔՊԿ-ի կողմից առաջադրված պահանջները ազրարային վե-
րափոխությունների բնագավառում ելնում էին Իրաքյան Քրդաստանի
ժողովրդական լայն զանգվածների շահերից և կոչված էին ամ-
բապնդելու հանրապետական կարգերը: Ընդունելով հանգերձ Քըր-
դստանի զեմեկրատական կուսակցության ազրարային ծրագրի
անվիճելի առաջադիմական բնույթը, միաժամանակ հարկ է նշել
երա կարևորագույն պահանջներից մեկի կիրառման աննպատա-
կահարմարությունը: ՔՊԿ-ի ազրարային ծրագրի այն մասը, որը
պահանջում էր պահասնցնել խոշոր հողատերերի հողային սեփա-
կանության առավելագույն լափերը, միշտ պահանջ էր, որը պաշա-
պանություն էր գտնում նաև Իրաքի կոմունիստական կուսակցու-
թյան կողմից: Ինչ վերաբերվում է այն հարցին, թե ինչպիսի
սկզբունքով հողատերերից վերցված հողամասերը պետք է հանձ-
նեին գյուղացիներին, այստեղ տարբեր մտածում կար ՔՊԿ-ի
և կոմկուսի կողմից: ՔՊԿ-ն պահանջում էր կալվածատերերին
թողնվող հողերի առավելագույն լափերը կրճատել և դրա հաշվին
ավելացնել գյուղացիներին տրվող հողամասերի լափերը, ռոսզվոզ
և անըրդի հողերում հասցնելով այն 60 և 120 զոնումից, ինչպես
նախատեսված էր օրենքով, մինչև 100 և 200 զոնումի:

Այս հարցում Իրաքի կոմունիստական կուսակցությունը այլ
անսակնտի էր, որն ըստ էության ավելի միշտ էր հաշվի առնում
հողային հարցում Իրաքում և քրդական շրջաններում գոյություն
ունեցող իրավիճակը և համապատասխանում ընդհանրապես գյու-
ղացիության և մասնավորապես լքավոր գյուղացիության շահերին:
Կոմկուսը, ինչպես նշեցինք, նա հանդես էր գալիս հողատերերի
ձեռքում թողնվող հողատարածությունների առավելագույն լափե-
րի պահասնցման օգտին: Սակայն համառայն իրաքյան կոմունիստ-
ների ծրագրի, ազրարային ակթորմի օրենքի սահմանած կալվա-
ծատիրական հողերի լափերի նոր կրճատման հետևանքով աղա-
վոզ հողատարածությունները լպիտք է օգտագործվելին հող ստա-
ցող գյուղացիների հողատարածությունների առավելագույն լափե-
րը մեծացնելու համար, ինչպես այդ պահանջում էր ՔՊԿ-ն, Կո-
մունիստական կուսակցությունը միաժամանակ պահանջում էր
իջեցնել գյուղացիներին տրվող հողատարածությունների առավե-

²⁴ Այս տեղում:

չազույն շահերը, և ի հաշիվ գրա, որքան կարելի է շատ թվով գյուղացիների ապահովել հողով: Կոմկուսի քաղաքականությունը այս հարցում, անտարակույս, ավելի խելամիտ ու նպատակահարմար էր: Ինչու, որովհետև Իրաքի արարական և առավել ևս զբոզական շրջաններում ավյալ պայմաններում ազատագործման համար պիտանի հողատարածությունները բավականին քիչ էին և միայն կոմկուսի առաջադրած ծրագրի իրագործումով կարելի էր առավելազույն թվով սակավահող և հողազուրկ գյուղացիների ապահովել հողով: Ինչ վերաբերվում էր ՔՊԿ-ի ծրագրին այս հարցում, ապա ետ ուներ հետևյալ երկու թերությունները: Ետև, ըստ նրա պահանջի, գյուղացին այնքան հող էր ստանալու, որի մշակումը առանց վարձու աշխատանքի և գյուղատնտեսական մեքենաների օգտագործման (որոնց թիվը, ի դեպ, շատ քիչ էր) անհնարին կլիներ: ԵՄԷժ հողամասերի որամագրումը գյուղացիների մի մասին և խոշոր հողատիրության պահպանումը,— այս առթիվ գրում էր Իրաքի կոմկուսի ԿԿ-ի անդամ Զաքի Խայրին,— կհասցնեն այն բանին, որ որոշ զավառներում, օրինակ, Մուլեյմանիեյում, հող կստանան աննշան թվով գյուղացիներ²⁶, Երկրորդ, եման պայմաններում, հասկապես Իրաքյան Քրդստանում, փաստորեն անհնարին կլիներ լուծել գյուղացիներին հողով ապահովելու պարզեմը, քանի որ գյուղացիական յուրաքանչյուր անտեսությունը 100 և 200 գոնում հող արամագրելու զեպում հողազուրկ և սակավահող գյուղացիների մեծ մասը հող ստանալու հնարավորությունից ընդմիջա կզրկվեր:

Այսպիսով, ընայած այն բանին, որ ազրարային ռեֆորմի գլխավոր նպատակը հայտարարված էր Եֆենդալիզմի լիկվիդացիան (հողված առաչին), իրականում ես չգնաց ֆեոդալական հարաբերությունների լրիվ վերացման նախապահով, այլ միայն սահմանափակեց խոշոր հողատիրությունը:

Ինչպես և պետք էր սպասել, ազրարային ռեֆորմը խորը թշնամանքով ընդունվեց Իրաքի արար և քուրդ հողաչին արիստոկրատիայի կողմից: Վերջինս ոչ մի միջոցի առկա կանգ չէր առնում ազրարային վերափոխությունների գործը խափանելու համար: Հանախակի գործան ազրարային ռեֆորմի կիրառման ակաթիվ գործիչների սպանությունները, տեսորի և ահաբեկման զտ էին

²⁶ Заки Хайри, Закон об аграрной реформе в Иракской республике, «Проблемы мира и социализма», 1959, № 4, стр. 57.

զանձում գյուղացիական միությունների անդամները: Կալվածա-
աները շատ զեպքերում ընդհանրապես հրաժարվում էին սերմա-
ցու արամազրեչ գյուղացիներին: Զրապոմպերի տերերը գյուղա-
տեսական արտադրանքը կրճատեցին, երկրում պարենային
գտվարություններ ստեղծելու և ընդհանրապես անֆորմը վարկարե-
կելու միտումով ձախողում էին ցանքատարածությունների ռոտո-
ման գործը: Արարական և քրդական շրջաններում ֆեոդալական-
կալվածատիրական տարրերը ակտիվ պայքար ծավալեցին ազա-
րային անֆորմի դեմ: Ուշագրություն է գրավում քուրդ հետադիմա-
կան ֆեոդալների գործունեությունը այս ուղղությամբ, որը ուղղա-
կի կամ անուղղակի աշակցություն էր ստանում իրանական և մա-
նավորապես թուրքական իշխանությունների կողմից: Վերջիններս,
ինչպես հայանի է, հարավոր բուր միջոցները գործադրում էին
Իրանում դեմոկրատական վերափոխությունների քաղաքականու-
թյունը ձախողելու համար: Այս երկրներում ապաստանած անկ-
ցիոն քուրդ ֆեոդալները այնպեղից կանոնավոր կերպով կազմա-
կերպում էին իրենց կողմնակիցների հակադեմոկրատական գոր-
ծունեությունը:

Կառավարության միջոցառումները այս ուղղությամբ այժի էին
ընկնում իրենց անհետևողականությամբ: Ավելին, Կասեմի կառա-
վարությունը և տեղական իշխանությունները շատ հանախ իրենք
էին գտվարություններ ստեղծում անֆորմի իրականացման ճանա-
պարհին: Գյուղացիական միությունները, որոնք ստեղծվեցին հե-
ղափոխությունից հետո, լուրջ ուժ էին ներկայացնում և ի վիճակի
էին լրջորեն նպաստելու անֆորմի իրագործմանը: Սակայն կառա-
վարությունը ոչ միայն նպաստավոր պայմաններ չէր ստեղծում
նրանց արդյունավետ գործունեության ծավալման համար, այլև
արգելքներ էր հարուցում նրանց առևճ: Երկյուղ կրելով գյուղա-
ցիական միություններում կոմունիստական և քրդական դեմոկրա-
տական կուսակցությունների օղջեցության աճից, կառավարու-
թյունը զնալով, բառ էության, թշնամական դիրք գրավեց նրանց
նկատմամբ:

Ազրբայի անֆորմը կիրառվում էր զանազա տեմպերով, և
կառավարությունը վճռական միջոցների չէր դիմում այն հետևո-
ղականորեն իրականացնելու համար: Ստորև բերվող վիճակա-
գրական տվյալներից կարելի է պատկերացում կազմել ազրբային
անֆորմի իրականացման ընթացքի մասին: 1959 թ. մինչև 1965 թ.
կալվածատերերից վերցվել է միայն 7.414.407 զոնում հող, այ-

նինչ ագրարային ունեւորման օրենքով սահմանված էր, որ 5 տարվա ընթացքում՝ 1958—1963 թթ. պետք է վերցվեր կալվածատիրական հողատիրություն ուղղակից ուղղակից, որը կազմում էր 11.418.003 գոնուս²⁶։ Մակալի բռնագրավված հողատարածությունները, որոնք կազմում են ընդհանուր նախատեսվածի շուրջ $\frac{2}{3}$ -ը, թերևս ինչ-որ չափով կարողանային նպաստել հողային պրոդյուսի կարգավորմանը, եթե լրիվ բաժանվեին գյուղացիների միջև։ Գծախառնարար ավյալ ժամանակաշրջանում այդ բանը տեղի չունեցավ։ Ահա այստեղ է, որ գրանցվում է Իրաքի կառավարության ագրարային քաղաքականության անվճարականության մեկ այլ կողմը։ Բանն այն է, որ բռնագրավված հողերը միանգամից չեն բաժանվում գյուղացիներին։ Բռնագրավումից մինչև բաժանումը ընկած է մի ժամանակաշրջան, երբ հողը գտնվում է ժամանակավոր կառավարման տակ, որի տեղությունը երբեմն զարմանալի կերպով երկար է։ Այսպես, վերջ արգեն նշվեց, որ 7.414.407 գոնուս գրավված հողերից գյուղացիների միջև բաժանվել էր միայն 4.709.066 գոնուս, այսինքն՝ կեսից մի քիչ ավելին։ Իսկ ինչպիսին էր ընդհանուր վիճակը ավյալ ժամանակաշրջանում քրդական լիմաններում։ Քրդական շրջաններում հողային ավելցուկների բռնագրավման պատկերը ներկայացնում է հետևյալ աղյուսակը (գոնուսներով)²⁷։

Լիման	1959	1960	1961	1962	1963	1964 թ.— 1965 թ. Վարդ
Մոսուլ	598-254	386-215	395-304	63-570	53-850	128-534
Երբիլ	198-206	83-646	117-962	77-409	1-572	14-394
Մուսուլիսի	225-793	1-564	45-085	702	—	160-075
Կիրկուկ	15-951	112-852	135-082	72-414	53-890	—
Հնդամներ	1-029-204	584-287	693-433	210-096	109-312	

Այս ավյալները վկայում են, որ ագրարային վերափոխությունների քաղաքականությունը վերընթաց գծով չի գնացել։ Հարկ է նշել, որ քրդական շրջաններում այդ գործի անմիջիցս վիճակը պայմանավորված էր ոչ միայն մեկ արգեն հայտնի պատճառներով

²⁶ „Statistical Abstract“, Baghdad, 1965, p. 59.

²⁷ Мусав Халим ала-Скертти, Аграрный вопрос в национально-демократической революции в Ираке, стр. 22.

(նախ, որնեք ըստ էության հաշվի չէր առել Քրդստանի հողատիրության առանձնահատկությունները և երկրորդ, համախորհրդանամայնությամբ հետազոտման ուժերի աշխուժացման և կառավարության հակադեմոկրատական դիրքորոշման հետևանքով ագրարային վերափոխությունների գործը առժեգ), այլև նրանով, որ 1961 թ. պատերազմ հայտարարելով քրդական ազգային դեմոկրատական ուժերին, Իրաքի կառավարությունը նոր լուրջ արգելքներ ստեղծեց ագրարային հարցի լուծման հանուպարհին: Կառավարությունը իր հսկողության տակ գանձող քրդական շրջաններում ագրարային ռեֆորմի իրագործումը զաղարհեցրեց: Մասուլի լիվայում, որինակ, ռեֆորմի իրականացումը շարունակվում էր այս կամ այն կերպ իրագործվել արարական շրջաններում, ինչը չէր կարելի ասել քրդական շրջանների մասին, որոնք նույնպես կառավարության հսկողության տակ էին: Կիրկուկի լիվայում քուրդ կալվածատերերի և ֆեոդալների շահերին լցիպչելու կառավարության քաղաքականությունը ավելի էր աչք ծակում: Այստեղ ագրարային վերափոխությունների արդյունքներն ամենաանշան են: Մա քացաւըրում է նրանով, որ կառավարությունը քրդական ազգային դեմոկրատական ուժերի դեմ մղվող պատերազմում ձգտում էր ամբապնդել իր կողմը քրդական ֆեոդալ-կալվածատերական ռեակցիոն տարրերի հետ և պառակտում մացնել քրդական շարժման շարքերում: Սուլեյմանիե լիվայում մինչև 1964 թ. հունվարի 1-ը կալվածատերերից բռնագրավվել էր 68 հազար հեկտար (կամ 272,000 գոնում) հող, որից գյուղացիներին բաժանվել էր ընդամենը՝ 8 հազար հեկտար: Այս լիվայում հող ստացող գյուղացիական ընտանիքների թիվը հասնում էր 1549-ի: Ստացվում է, որ 8 հազար հեկտարը բաժանվել է 1549 ընտանիքներին²⁸: Այստեղ արգեն պարզ հաշվումները ցույց են տալիս, որ լուրջաբանլուր ընտանիքին ընկնում էր 5 հեկտարից (20 գոնումից) մի թիւ տվելի հող, որը Իրաքի պայմաններում չէր կարող բավարարել մեկ ընտանիքի պահանջները: Այլ կերպ ասած, նույնիսկ ռեֆորմի իրականացումից հետո սակավահող գյուղացիներին հողով ապահովելու պրոբլեմը մնում էր լուծված:

Կառավարության քաղաքականության անվստահանությունը, երկրի հետազոտման ուժերի հակազդեցությունը և վերջուպես ներքաղաքական լարված վիճակի առկայությունը, որը կապված էր

²⁸ „Statistical Abstract“, Baghdad, 1964, p. 10.

առաջին Հերթին Իրաքյան Քրդստանում սկսված իրազարժույթյունների հետ, հանգամանքներ էին, որոնք լրջորեն խանգարում էին Հոգային պրորչմի կարգավորմանը: Ռնչպես նշեցինք, արարական և քրդական շրջաններում բռնագրավված Հոգերը անմիջապես չէին բաժանվում գյուղացիների միջև: Բռնագրավումից մինչև բաժանումը այդ Հոգերը գտնվում էին ազրարային ռեֆորմի մինիստրության ստամանակավոր կառավարմանս ենթքո: 1965 թ., օրինակ, Իրաքյան Քրդստանում ստամանակավոր կառավարմանս ենթքո գտնվող Հոգատարածությունները կազմում էին ռեֆորմին ենթակա Հոգերի 43,7%-ը: Այս Հոգերի զգալի մասը, կամ ավելի բան 2 միլիոն գտնումը, գտնվում էր Մասուլի լիվայում: Անցման ժամանակաշրջանում այս Հոգերի մշակումը կազմակերպելու նպատակով, զրոնք վարձակալման հիմունքներով հանձնում էին գյուղացիներին: Նշված ժամանակաշրջանում Իրաքյան Քրդստանի գյուղացիներին վարձակալման էր հանձնվել 3.138.427 գտնում Հոգ²⁸:

Ազրարային ռեֆորմի հաշորց և կարևոր էտապը հանդիսանում էր Հոգի բաժանումը գյուղացիներին ի սեփականություն: Միանգամայն հասկանալի է, որ այս փուլն ամենակարևորն էր, քանի որ գյուղացիներն իրենց տնտեսական վիճակը պետք է բարելավեին ի հաշիվ կալվածատիրական Հոգերի բաժանման: Այդ նշանակում է, որ միաժամանակ լուրջ հարված էր հասցվում կալվածատերերի տնտեսական և քաղաքական դիրքերին: Մտկայն ռեֆորմի օրենքի ընդունումից հետո ընկած ժամանակաշրջանը ցույց է տալիս այց գործի անբավարար վիճակը: Այսպես՝ 1965 թ. վիճակագրական ավյալների համաձայն գյուղացիներին վերջնականապես ի սեփականություն բաժանվել էր պետության ձեռքում գտնվող ամբողջ Հոգերի 23%-ը, որը կազմում էր գյուղացիներին վերջնականապես անցնելիք Հոգատարածությունների միայն 15,4%-ը²⁹: Պաշտոնական ավյալների համաձայն ազրարային ռեֆորմի իրականացման շնորհիվ Հոգ ստացող ընտանիքների թիվը պետք է հասներ 232.000-ի, սակայն Հոգ ստացել էր միայն 45.311 ընտանիք: Այդ նշանակում է, որ լոթը տարվա ընթացքում որպես սեփականություն Հոգ ստացել էին գյուղացիական տնտեսությունների նախատեսված ընդհանուր թվի 20%-ից էլ պակաս մասը: Հաշվումները ցույց են տալիս, որ Հոգ ստացող գյուղացիների տեղոսը Հոգազուրկ ընտա-

²⁸ „Statistical Abstract“, Baghdad, 1966, p. 92.

²⁹ Նայն տեղում:

նիքների ընդհանուր թվի մեջ կազմում է մոտ 8 տոկոս¹¹։ Պարզ է, որ սա աննշան մի թիվ է, որի հետևում թաքնված է հողային պրոդյուսի կարգավորման գործի անբավարար վիճակը Իրաքի արտադան, ինչպես նաև քրդական շրջաններում։

Ռեֆորմի մասին օրենքի ընդունումից հետո էլ շարունակ հավելումներ և ուղղումներ էին արվում, որոնք առաջնապես ուղղված էին կալվածատերերի շահերի պաշտպանությանը։

Օրհրի անտեսական ու քաղաքական կյանքում հեղափոխական վերափոխությունների ուղուց Կասեմի կառավարության հրամարմը բացասական ազդեցություն ունեցավ ռեֆորմի իրականացման վրա։ Ռեֆորմի իրականացման անհյույսմամբ ծագող վեճերը սրպես կատես լուծվում էին հաշտա հաշատերերի, Կոմունիստական կուսակցության ջանքերով կազմակերպված գյուղացիական միությունները, որոնք ակտիվ մասնակցություն էին ցուցաբերում ռեֆորմի իրականացմանը, սկսեցին լեզոբացվել պետական իշխանությունների կողմից։ Ի հակադրություն դրա, կառավարությունը հատուկ զեկրետով ստեղծեց, յայպես կոչված, Եփուղացիական ընկերություններ, որոնք անմիջականորեն ենթակա էին պետական իշխանությունների հսկողությանը։ Ռեֆորմի իրականացման համար պատասխանատու ազրարային ռեֆորմի մինիստրությունը ամեն կերպ աշխատում էր, հիշյալ միջոցառումների իրականացումից հետո պահել գյուղացիական ակտիվ գործիչներին, զրանց փոխարեն տեղ տալով ֆեոդալական տարրերին և նրանց համակրողներին։ Ֆեոդալներին ավելի լայն իրավունքներ ու հնարավորություններ արվեցին իրենց ձեռքում պահելու ընտրովի լավ հողերը։ Այսպես՝ էրբիում և Սուլեյմանիեում լեզյալ հայտարարվեցին արգեն ընդունված որոշումները հողերի բռնագրավման մասին, որպեսզի հնարավորություն արվի կալվածատերերին ընտրելու առավել բերրի հողերը։ Նույնպիսի իրավունք վերապահվեց նաև Գրդաիի շրջանի հողատերերին¹²։

Ազրարային ռեֆորմի օրենքին կատարված հավելումների և ուղղումների մեջ ուրույն տեղ ունի 1963 թ. մտցված ուղղումը։ 1963 թ. հունիսին րասական էքստրեմիստների ռեժիմը հական փոփոխություններ մացրեց ազրարային ռեֆորմի օրենքի մեջ։ Հող առացող գյուղացին այժմ արգեն որպես փոխհատուցում պետք է

¹¹ Նույն տեղում։

¹² С. Н. Алатовский, Аграрный вопрос в современном Ираке, стр. 149.

վնարեր հողի գնի 50%-ը, ետեկին 100%-ի փոխարեն. ընդ որում այդ գումարը վնարվելու էր ոչ թե 20, այլ 40 տարում: Տարեկան տոկոսը 2-ից իջեցվեց 2-ի, իսկ հետո՝ 1%-ի: Ի վերջո ճ ասկոսով կրճատվեց ազրաբային սեֆորմն իրականացնող վարչական մարմինների ժախսերի գումարը⁴³. Նոր ուղղման համահայն կառավարությանն իրավունք էր վերապահվում հողի գնի կեսը վնարելուց ազատել այն գյուղացիներին, որոնք սձգում են բարձրացնել գյուղատնտեսական արտադրությունը, կատարում են կառավարություն և իրենց կոուպերատիվների առչե ստանձնած պարտավորությունները⁴⁴. Բաասական աչ էքստրեմիստական սեֆիմի ակընհայտ հակադեմոկրատական քաղաքականություն, արևմտյան ինդերիալիստական երկրների հետ մերձեցման և սոցիալիստական, ինչպես նաև առաջադիմական սեֆիմ ունեցող երկրների հետ հարաբերությունները վաթթարացնելու և հակաժողովրդական այլ քայլերի ֆոնի վրա ազրաբային քույթի այս միջոցառումները կարող են աարթինակ թվալ: Մակայն բանը նրանումն է, որ կառավարությունը զբանով ուզում էր զարկ տալ գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության ավելացմանը, որի պահանջը հատկապես սրվել էր Քրգոտանում մղվող պատերազմի հետևանքով: Հարցի լուծումը միայն մղվող բուն իսկ պատերազմի ժախսերի մեղ շէր: Այստեղ Հական նշանակություն ուներ Իրաքյան Քրգոտանի հացահատիկային կուլտուրաների և անասնապահական մթերքների ալն մասը, որը լքացել էր պատերազմի հետևանքով: Ի վերջո, կզդիացած բաասական սեֆիմը ձգտում էր հանձնել հող ստացող գյուղացիներին, իր համար հենարան ստեղծել գյուղում: Այս վերջին հարցի հետ սերտորեն առնչվում է փոխհատուցումը վնարելու համար սահմանված նոր՝ 40-ամյա ժամկետը: Վերջինս մի գործոն էր, որը երկար ժամանակ գյուղացուն ուղղակի կախման մեղ կպահեր կառավարությունից: Այստեղ կարևոր է նշել մեկ այլ հանգամանք նա: Բաասականների ազրաբային քաղաքականության այս պրոգրեսիվ քայլերը ըստ լուծյան շէին վերաբերում Իրաքյան Քրգոտանի մի զգալի մասին, քանի որ վերջինս գանվում էր Մուստաֆա Բարզանու ղեկավարած ջրգական ազգային գեմոկրատական ուժերի հսկողության ներքո և ալսպիսով ենթակա շէր կառավարության ղեկընտններին:

⁴³ «Աշ-շաար» (الاشهر), Բազդադ, 16.11.1963.

⁴⁴ Նույն տեղում:

Իրաքի կառավարության ազդարային բնույթի այս քայլերին մեծ նշանակություն տալ առաջելու ևս արգարացված չէր լինի, քանի որ երկու տարի անց այդ ուղղումները ի չիք եղան: 1965 թ. դեկտեմբերին Իրաքի կառավարությունը նոր ուղղումներ մտցրեց ազդարային ունեցող օրենքի մեջ, որոնք ոչնչի համարեցրին 1963 թ. ուղղումները: Փոխհատուցումը վճարելու ժամկետը նորից սահմանվեց 20 տարի, զերականգնվեցին գյուղացիներին կողմից վճարվող տարեկան տոկոսների նախկին լավերը¹⁵: Այսպիսով, եթե ընդհանուր հայացք նետենք հետոնֆորմյան ժամանակաշրջանի վրա, ապա կնկատենք, որ կատարված ուղղումների և լրացումների զգալի մասն ավելի ընդգծված գարեբեցին ունեցող տանց այն էլ ոչ ուղղիկալ ու ոչ հետևողական բնույթը:

Հետոնֆորմյան ժամանակաշրջանի ավելաները խոսում են այն մասին, որ Իրաքում ազդարային հարցը հիմնականում լուծված չէ: 1958 թ. ազդարային ունեցողների նախօրինի քրդական շրջաններում բնակչության ընդամենը 3,2% կազմող մանր, միջին և խոշոր կալվածատերերը տիրում էին բոլոր մշակվող հողատարածությունների 59,5%-ին¹⁶: Ունեցողի մասին օրենքի ընդունումից վեց տարի անց քրդական լիվաններում հող ստացել էր գյուղացիական միայն 13.261 ընտանիք¹⁷: Մինչև 1965 թ. գարեհար Իրաքյան Քրդաշրտանի 1057 կալվածատերերին պատկանող 6,4 միլիոն գեոտոմից վերցվել էր միայն 708 հազ. գեոտոմ: Բայց այդ հողերից գյուղացիները ստացել էին ընդամենը 241 հազար գեոտոմ¹⁸: Դեժպար չէ նկատել, որ եման պայմաններում քրդական լիվաններում հողը շարունակում էր հիմնականում մնալ կալվածատերերի ձեռքում:

Այսպիսով պարզ է դառնում, թե ինչու քրդական ազգային զեմոկրատական շարժման զեկավարները անհրաժեշտ ուշադրություն էին դարձնում ազդարային հարցի վրա, եթե նկատի առնենք նաև այն կարևոր իրողությունը, որ ինքնավարության համար մղվող պայքարի հիմնական շարժիչ ուժը գյուղացիությունն է: Այդ պահանջով էլ 1964 թ. սկսած Բարզանու պիսավորած քրդական ազգային հեղափոխական ուժերի հսկողության տակ գանձվող շրջաններում քրդական զեմոկրատական կուսակցության և գործազիր իշ-

¹⁵ "Quarterly Economic Review", December, London, 1965, p. 10.

¹⁶ «Այլ Իսլամի Զեբրեթ» («الاصلاح الزراعي»), Բազդադ, 1966, № 3, էջ 173.

¹⁷ «تقرير وزارة الاصلاح الزراعي في العراق», بغداد، 1964، ص 18.

¹⁸ «نشرة الاحصائية لوزارة الاصلاح الزراعي»، بغداد، 1965، ص 10.

խանութիան ֆունկցիաները կատարող սեփականական հրամանատարութիան խորհուրդը՝ չողջ գյուղացիներին հանձնելու ուշադրամ բայց քանակաբան Գյուղացիներին բաժանվեցին պետական, ինչպես նաև սեփական այն ֆեոդալների հոգերը, որոնք հանգև էին գալիս քրդական ազգային գեմոկրատական շարժման դեմ։ Գյուղացիները իրավունք չունեն վաճառել կամ գնել իրենց արված չողջը, չողջ հայտարարվեց համազգային սեփականություն⁴⁰։ Մի քանի շրջաններում բնագրավում հողերի վրա կազմակերպվեցին գյուղատնտեսական կոոպերատիվներ, որոնց անդամները համառոտ շահերով իրականացնում էին հողի մշակումը⁴¹։

Որպես որևէ սահմանվեց, որ կալվածատերը իրավունք չունի ոչ մի գյուղացու հետացնել մշակվող հողատարածությունից հարկեր չվճարելու համար։ Քանի որ գյուղացիության մի զգալի մասը այնուհանդերձ շարունակում էր հողագույրի մեջ և այդպիսով, առ ժամանակ գոյատևելու էր կալվածատիրական հողերը վարձակալման հիմունքներով մշակելու պրակտիկան, քրդական շարժման ղեկավարությունը որոշեց կարգավորել վարձակալման կանոնները, ի նկատի ունենալով գյուղացիների շահերի պաշտպանությունը։ Մասնավորապես վարձակալման և հարկերի աստիճանագրության շահեր, ժխտաբան ցանքատարածություններից՝ 2 տոկոս և մտավորապես վեց տոկոս՝ հացահատիկային կուլտուրաներից⁴²։ Ուշադրամ է, որ տներերի հողերից հարկի վճարման ավելի ցածր շահեր էին սահմանված։ Հարկերը հավաքվում էին ոչ միայն Քրդստանի Հյուսիսային շրջաններում, այլև խոշոր քաղաքների մտակայքում գրանցվող քրդական գյուղերում։

Քնն վերը նշված ազդարարային միջոցառումները զանգվածային բնույթ չէին կրում և մի շարք պատճառներով նրանց գործողություն ուրախ լայն չէր, այնուհանդերձ նրանք որոշակի հեռաքրքրություն են ներկայացնում այն իմաստով, որ պատկերացում են ապիս քրդական գեմոկրատական կուսակցության տնտեսական ծրագրի ու նրա իրականացման մասին, հաստատում այն իրողությունը, որ ազգային գեմոկրատական շարժումը Իրաքյան Քրդստանում ունի հեղափոխական-գեմոկրատական բնույթ։

Խոսելով իրաքյան հանրապետությունում, այդ թվում և քրդական շրջաններում ազդարարային վերափոխությունների անբավարար

⁴⁰ «Ինքնաբեր», N 488, հունիս, 1968:

⁴¹ Այն սեփական:

⁴² Այն սեփական:

տեմպերի մասին լպեաք է հակվել այն մտքին, թե դրանք որնէ փոփոխութիւն լմացքին իրաքոյան գոյուզում: Որքան էլ ազատաւորին սեփորմի բազարականութիւնը անհեանողական էր, եւ, այնուհանգիստ, զգալի փոփոխութիւններ մացքնց գոյուզական բնակչութիւն զասակարգային կառուցվածքի մեջ: Սթն մինչ Հեղափոխութիւնը խոշոր կազմածատերերի ձեւքում կենտրոնացված էր 25.294.151 գոնում հող, այսինքն՝ մշակվող հողատարածութիւն 79 տոկոսը, ապա մինչև 1965 թ. կեսերը երանց բաժինը կրնտավեց մինչև 39 տոկոսի, կազմելով 10.414.855 գոնում հող²²: Ազատաւորին սեփորմը ունեցավ մի կարևոր հեանանք եւ. առավելապես ավելացավ միջակ գոյուզացիութիւն թիվը: Սթն մինչ Հեղափոխութիւնը միջակ գոյուզացիութիւնը կազմում էր հողագործ ազգաբնակչութիւն 6 տոկոսը, որոնց ձեւքում գտնվում էր ընդամենը 2.145.268 գոնում մշակվող հողատարածութիւն, ապա 1965 թ. կեսերին այդ կատեգորիայի գոյուզացիների թիվը զգալիորեն անեց և հասավ 295 հազարի, որանք տիրում էին 10.757.928 գոնում հողի, այլ կերպ ասած զգալի լափով անեց միջակ գոյուզացիական տնտեսութիւնների թիվը²³: Մինչև Հեղափոխութիւնը Իրաքում կար հողազուրկ 497 հազար ընտանիք: Այս թվի մեջ լեն մտնում սակավահող գոյուզացիները, որոնց հողատարածութիւնները լին բավարարում երանց ընտանիքի պահանջները: Այս կարգի սակավահող գոյուզացիական ընտանիքների թիվը հասնում է 182.054-ի: Այսպիսով, հողազուրկ և սակավահող գոյուզացիական ընտանիքների ընդհանուր թիվը հասնում էր մոտ 660 հազարի: Ազատաւորին սեփորմի որենքով այս գոյուզացիները հող ստանալու իրավունք ունեն: Սակայն վերը նշված ժամանակաշրջանում, որպես սեփականութիւն և վարձակալական հիմունքներով, բոա որում այս վերջինը կազմում էր բացարձակ մեծամասնութիւն, հող ստացել էր միայն 269.750 ընտանիք, այսինքն՝ հողի կարիք ունեցող գոյուզացիների 41 տոկոսը²⁴ առաջվա նման մեացին հողազուրկ կամ սակավահող: Այսպիսով, հողային հարցի լուծված լինելը ժամանակակից Իրաքում, հատկապես երա քրդական շրջաններում, ակնհայտ փաստ է: Ուստի պատահական լէ այն կարեւորութիւնը, որ Իրաքի առաջադիմ սւժերը, մասնավորապես Իրաքի կոմկուսը և քրդական գե-

²² Мусав Халил ала-Сакрты, Аграфтыя һонроо, сгр. 113.

²³ Այն սեզում:

²⁴ Այն սեզում:

մեկրատական կուսակցությունը ապիս էն ազրաբային խնդրի լուծմանը: Ուշագրավ է այս տեսակետից այն փաստը, որ քրդերի ինքնավարության մասին 1970 թ. մարտի 11-ի համաձայնագիրը Իրաքի կառավարության և քրդական ազգային ղեմակրատական ուժերի միջև պարունակում է հասուկ կետ Իրաքյան Քրդստանում հողային հարցի կարգավորման մասին: Խնդիր է գրվում ավարտել ազրաբային ռեֆորմի իրականացումը քրդական շրջաններում: ԼեՖորմն իրականացնելիս Իրաքյան Քրդստանի առանձնահատուկ պայմանները նկատի առնելու համար կառավարության և ՔԴԿ-ի փոխադարձ համաձայնությունը ստեղծվեց հատուկ հանձնաժողով:

Իրաքում և քրդական շրջաններում ազրաբային հարցը լուծելու առավել նետևողական ծրագրով հանդես է գալիս կոմունիստական կուսակցությունը և նրա քրդական մասնաճյուղը: 1969 թ. մայիսի կեսին տեղի ունեցավ Իրաքի կոմկուսի քրդական մասնաճյուղի առաջին համագումարը, որի ընդունած ծրագրի մեջ առաջ է քաշվում հողային հարցը լուծելու վճռական պահանջը: Խնդիր է գրվում սրևնազրավել խաշոր կալվածատերերի և ֆեոդալների հողերը և առանց փոխհատուցման բաժանել գյուղացիներին²⁵, կոմկուսի քրդական մասնաճյուղը գյուղացիական տնտեսությունների ձեռքում ֆոդևլոզ հողաառարածությունների առավելագույն լսփը սուզվոզ և տելրոզի շրջաններում համապատասխանաբար սահմանում է 50 և 200 դոնում²⁶, շեկրաբային ռեֆորմին ենթակա հողերը, — ազված է ծրագրում, — հանձնել գյուղացիական կազմակերպության տնօրինությանը, որը ընտրվում է ավյալ շրջանի ազրաբանակչության կոզմից, Այս կազմակերպությունն է իրագործում հողերի բաժանման գործը, կիրառելով առանց փոխհատուցման լուրաքանչյուր գյուղացիական տնտեսությանը հողով ազահոզելու սկզբունքը²⁷, Մրագիրը առաջ է քաշում մի շարք պահանջներ, որոնք կոզված են նպաստելու Իրաքյան Քրդստանի գյուղատնտեսության զարգացմանը: Նման կարգի առաջնահերթ խնդիրներից են՝ նսնապարհաշինությունը և փոխադրամիջոցների զործի բարելավումը, ալգեզործության և ծխախոտագործության մեջ առավել արդյունավետ մեթոդների օգտագործումը, գյուղացիներին վարկեր

*برنامه منظمه تعلیم کردستان للجزء الشیبوی العراقی، بغداد 1979
ص 197

²⁵ նույն տեղում:

²⁷ նույն տեղում:

տրամադրելը, սոսոգման սիստեմի ստեղծումը, տնտեսապահութիւնը զարկ տալը, տեղում մրգի պահածոյի և կաթնամշակման գործարանների կառուցումը և այլն²⁰։

* * *

Յնդաշա-կալվածատիրական խոշոր հողատիրութիւնն այլևս սպառել է իր գոյատևութիւն իրավունքը։ Անընդունակ գտնվելով բավարարելու երկրի ժամանակակից զարգացման պահանջումները, այն համընդհանուր քննադատութիւնն առարկա է դարձել և սեռ աշտտեղից էլ բխում է ազգարային ռեֆորմների անհրաժեշտութիւնը։ Քոլտրովին այլ հարց են նրա իրականացման ձևերն ու մեթոդները, նրա վերջնական նպատակները։ Իրաքիան հանրապետութիւնում կառավարութիւնն ազգարային քաղաքականութիւնը իր վրա կրում էր և շարունակում է կրել երկրի քաղաքական ուժերի փոխհարաբերութիւնն այն վիճակը, որի պայմաններում կառավարութիւնն զնկի մտ գտնվող ազգային թույլ բուրժուազիայի ներկայացուցիչները անկարող գտնվեցին վճռականորեն իրականացնելու Նույնիակ իրենց կողմից առաջադրված ոչ արմատական ազգարային ռեֆորմը։ Տարբեր գոտակարգեր և քաղաքական ուժեր ազգարային հարցի լուծման տարբեր ուղղութիւններ են ներկայացնում։ Հանրապետական Իրաքում ազգարային ռեֆորմի քաղաքականութիւնն զլիսավոր արտոն այն է, որ այն չվերացրեց խոշոր հողատիրութիւնը, այլ միայն սահմանափակեց այն։ Իրա անմիջական հետևանքն է հոկայական թիվ կազմող հողազուրկ և սակավահող ընտանիքների զոյութիւնը։

1958 թ. ձեռք բերելով քաղաքական անկախութիւն, Իրաքը թեկնոյից պատմական մի նոր շրջան՝ տնտեսական անկախութիւնն համար երկարատև ու համառ պայքարի ժամանակաշրջան։ Վերջինս իր մեջ պարունակում է հարցերի մի ամբողջութիւն, որի մեջ ուրույն տեղ ունի ազգարային հարցը։ Առանց ազգարային հարցի հետևողական, զեմոկրատական լուծման Իրաքի տնտեսական ներդաշնակ զարգացումը աներեակայելի է։ Ուստի իրաքիան հանրապետութիւնն ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական զարգացումը շատ բանով կախված կլինի նրանից, թե երկրի կառավարող շրջանները ինչպիսի վճռականութիւնով կշարունակեն ազգարային հարցի կարգավորմանն ուղղված քաղաքականութիւնը։

²⁰ Նույն տեղում։

Իրաքի թաղաքական անկախության եզրանումը իրոք պատմական
եղանակությամբ ունեցող իրազարնություն էր: Սակայն, խորապես
սխալ է են բուրժուա-կապիտալիստական զաղափարախոսները,
որոնք դրանով Իրաքի գնձակրատական հեղափոխական ուժերի
խնդիրները ավարտված են համարում: Վ. Բ. Նեկինը ժամանակին
գնահատարին քննադատել է նման հարցադրումները: Նա ելում
էր, որ բուրժուական զաղափարախոսները խոսում են «ազգային
ազատագրման մասին... ստվերի տակ թողնելով անտեսական
ազատագրումը... Մինչդեռ իրականում հենց վերջինն է գլխա-
վորը»:

Ոչ միայն Իրաքի, այլև Արևելքի մյուս երկրների պատմական
փորձը փաստում է լեկինյան հարցադրման նշմարաչիությունը:

Ш. X. МГОН

АГРАРНЫЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ В КУРДСКИХ РАЙОНАХ ИРАКСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

В работах ряда советских авторов освещены вопросы аграрных отношений и преобразований в современном Ираке. В этих работах Иракскому Курдистану отведено небольшое место, ибо эти авторы не ставили задачу отдельно изучить постановку данного вопроса в курдских районах. Между тем такая необходимость очевидна, если принять во внимание, что аграрные отношения и, в частности, аграрные преобразования в Курдистане имеют ряд специфических особенностей, освещение которых в известной мере способствовало бы правильному пониманию политических событий в Ираке и его курдских районах.

В статье на основе статистических данных, материалов иракской прессы, а также программных документов Иракской компартии и Демократической партии Курдистана делается попытка осветить особенности аграрных преобразований, трудности решения аграрной проблемы в Иракском Курдистане.

« Վ. Բ. Նեկին, Երկիր, հ. 18, էջ 502:

ش. خ. مهدي

العلاقات العراقية في مناطق العراق الكردية

(ملخص)

سبق للعديد من الكتاب السوفييت ان عالوا العلاقات والاصلاحات العراقية في العراق المعاصر. لكن كردستان العراق لم تحظ بالنصيب الوافر من الدراسة عند الكتاب المذكورين آنفاً. الا انهم لم يضعوا نصب اعينهم مسألة بحث الموضوع المذكور، و حالة في المناطق الكردية. الا ان الضرورة تدعو الى ذلك، خصوصاً اذا أخذنا بعين الاعتبار ان العلاقات والاصلاحات العراقية في كردستان ذات ميزات كثيرة. يؤدي شرحها لفهم العلاقات السياسية في العراق ومناطقة كردية فهما صحيحاً.

استناداً الى الصحف و مواد الاحصائيات و الوثائق البرمجية للحزب الشيوعي العراقي و الحزب الديمقراطي الكردستاني، يحاول المقال الاجابة عن الاسئلة المتعلقة بالعلاقات . الاصلاحات العراقية في كردستان.

ՀԱՅ-ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՓՈՆԸԱՐԱՐՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ
(1918 թվականներ—1919 թունիս)

Մերիական ազգայնական ղեկավարները համաշխարհային առաջին պատերազմը երկփեղկված զիմազորեցին:

Ազգայնականների մի փոքր խումբ, որը արագ ժողովրդական խավերի վրա զգալի ազդեցություն ուներ և որին զլխավորում էին Աբդու Ռահման Շահբենդերը և Մուհամմեդ Քուրդ Ալին, երկընչելով Անգլիայի և Ֆրանսիայի գաղութարարական մատչություններից և բարեմատրեկ հավատալով հաղթանակի դեպքում արարներին լայն ինքնավարություն ապրու, երիտթուրքական խռատուններին, շանում էր սիրիացիներին կողմնորոշել զնպի Անտանտի դեմ հայտարարված սուրբազան պատերազմը¹:

Ազգայնականների մյուս խումբը, որի մեջ մտնում էր հատկապես Խալ-Ահազ կազմակերպության շուրջ խմբված ապալական և մտավորական գասը, հետապնդում էր զինված ապստամբությունը արտարական լիակատար անկախությունը նվաճելու ծրագիր:

1915 թ. գարնանը, երբ թուրքական բազմաառևանգ բռնամիտցուների ներգործությամբ սիրիական ժողովրդի մեծամասնությունը ավելի ու ավելի էր հակվում զնպի ԵԱՀզականներին և հակառակ, Գամակոս ժամանեց Ղըշաղի կառավարի և Մեքքայի շերիֆ Նուսեյիին Ալի ալ-Հաշիմիի որդի Ֆեյսալը:

Բրիտանական զործակալները ավելի քան մեկ տարի էր, ինչ շտաբում էին Նուսեյիի արամադությունները և Բարսազույն Գուան հետ նրա փոխհարաբերությունների լարվածության հետ հույսեր կուպելով՝ շանում էին նրան զինված ապստամբության

¹ Բ. Բ. Արզում, Новые истории арабских стран, М., 1966, стр. 326.

մզկէ: Հիշագի կառավարիչը, ստեղան, վճռական քայլերի դիմելուց առաջ ցանկանում էր ոչ միայն երաշխիքներ ստանալ Անգլիայից, այլև որդու միջոցով ստուգել սիրիական ազգայնականների արամազրութիւնները:

«Ահգականները, որոնց հետ զազանորեն շփվեց Յէյսայը, 1915 թ. մայիսին կազմեցին «Դամասկոսի արձանագրութիւն» կոչվող պատմութիւնը հայտնի մի փաստաթուղթ, որի հիմնական բովանդակութիւնը հետևյալն էր.

1. Պետք է ստեղծվի արարական թերակղզին (ի բաց առջալ Ադենը), Հորդանանը, Պաղեստինը, Իրաքը, Լիբանանն ու Սիրիան միավորող արարական մի պետութիւն:

2. Անգլիան պետք է նաևայի և երաշխավորի նորաստեղծ պետութիւն անկախութիւնը, հրաժարվելով նաև կապիտալյացիաներից:

3. Այդ դեպքում արարական պետութիւնը Անգլիայի հետ կկնքի պաշտպանական դաշինք և նրան 15 տարով կարամազրի տնտեսական առանձնաշնորհումներ:

«Արձանագրութիւն» Յէյսային հանձնելով, սիրիական ազգայնականները խորհուրդ ավեցին, որ Հուսեյն իրն Ալին այն Անգլիային ներկայացնի որպես Քուրդիայի դեմ համաարարական ապստամբութիւն նախապայման²:

Հիշազի կառավարիչը «Արձանագրութիւն» շուրջ բռնակցութիւնների մեջ մտած ծրարացում Անգլիայի գլխավոր կոմիսար Մակ-Մահոնի հետ: «Հուսեյն—Մակ-Մահոն նամակագրութիւն» անվամբ հայտնի բռնակցութիւնները³ (1915 թ. հուլիսի 14—1916 թ. հունվարի 30) ավարտվեցին ոչ հօգուտ արարների, քանի որ հաշիմյան ֆեոդալական վերնախավը՝ իր խնկ մականի ներքո արարական նոր խալիֆայութիւն ստեղծելու հնունկարից հարբած, զգալի զիջումներ կատարեց անգլիացիներին:

«Արձանագրութիւն» արարական պետութիւն հիստորիային սահման էր նշտորոշված 37-րդ զուգահեռականը, այլ խոսքով

² Ե. Հալիսեհիյան, Հոկտեմբեր և ազգային-ազատագրական շարժման վերջը արարական Արևելքում—տՎ. Բ. Լեւինը և Մերեժոր ու Միչին Արևելքի մտղովորների ազգային-ազատագրական պայքարը, Երևան, 1969, էջ 48—50:

³ Իր առաջին նամակում, փաստորեն շարադրելով «Դամասկոսի արձանագրութիւն», Հուսեյնը լսկ մի պահել էր ավելացնում՝ «Նաևայի արարական խալիֆայութիւնը Փոստանկվաթ նամակները տե՛ս G. Antonius, The Arab Awakening, London, 1945, pp. 414—427.

արարական ստեղծելի պետութիւն մը էին մտնելու ծովափնյա Կիլիկիան, հարազային Հայաստանի ու Հյուսիս-արեւմտյան Քրդ-դրաստանի մի մասը: Մակ-Մահոնի հետ կնքված համաձայնագրով այդ երկրամասերի վրա ամեն հավանութիւններից Հուսեյնի հրամարվելը եթէ ըստ էութեան զեռ արարական իրավունքներից զիջում չէր, ապա Հալեպ—Համա—Հոմս—Գամաղիս ուղղահայացից արեւմուտք ամբողջ տարածութիւնը (ներառյալ Հյուսիսում Ալեքսանդրիա) հոգուս Ծրանսիայի արարական պետութեան կազմից դուրս թողնելը և Բազղազի ու Բասրայի վիլայեթներում Անգլիայի հատուկ վարչութեան հետ հաշտվելը արարների համազգային շահերի շուրջ ոտնահարումն էր պարզապէս:

Հուսեյն իրն Ալիի բնականաբար չէր կարող կասել, որ Անգլիան մի կողմից Մակ-Մահոնի միջոցով իր հետ բանակցելով, մյուս կողմից և գրեթէ միաժամանակ՝ սկզբում արտաքին գործերի մինիստրի տեղակալ Արթուր Նիկոլսոնի, իսկ այնուհետև արեւելյան հարցերի զեռով փորձագետ Մարկ Մայքսի միջոցով բանակցում էր Քելլուրում ֆրանսիական զիջավոր Հյուսիսային Ծրանսուս Ժոյս Գիկոյի հետ (1815 թ. նոյեմբերի 23—1816 թ. փետրվար) և նախապատրաստում Անտանտի երկրների միջև Օսմանյան կայսրութեան ափական նահանգների բաժանման շարանեղ մի ծրագիր: «Մայքս—Գիկոյի համաձայնագիր» անվամբ պատմութեանը հայանի այդ գործարքով Ծրանսիայի ուղղակի տիրապետութեան առկ էին դրվելու Լիբանանը, Արեւմտյան Սիրիան, Կիլիկիան և Հարափ-արեւելյան Անատոլիան (Կապուլյա գոտի), իսկ Արեւելյան Սիրիան և Մոսուլի վիլայեթը (Ա գոտի) ենթարկվելու էին ֆրանսիական ազդեցութեան: Անգլիան իր ուղղակի տիրապետութեան ներքո էր վերցնելու Կենտրոնական և հարազային Իրաքը, Պաղեստինում Հայֆա և Աքքա նավահանգիստները (Կարմիր գոտի), իսկ իր ազդեցութեանն էր ենթարկելու Անգրհորդանանն ու Բազղազի վիլայեթի Հյուսիսային մասը (Բ գոտի)՝

⁴ 1816 թ. մայիսին ցարական Ռուսաստանը միացավ Անգլիայի և Ծրանսիայի միջև կնքված զարմարարական զորարարին, որին ապա հարկն էան Ռուսիան: Ռուսաստանը մեզ էր բերելու Արեւմտյան Հայաստանն ու Հյուսիսային Քրդաստանը (Գեզլն գոտի) և իրավունքներ՝ Կասանզեուզլարի ու Ենզուցների վրա, ինչպէս նաև Պաղեստինում ուղղափառներին պաշտպանելու հարցում: Ռուսիայի ուղղակի տիրապետութեանն էր անցնելու Հարափ-արեւմտյան Անատոլիան (Կանալ գոտի), իսկ արեւմտյան և կենտրոնական Անատոլիան (Գ. գոտի) ենթարկվելու էր իտալական ազդեցութեանը: Պաղեստինը առանց Աքքայի և Հայֆայի (Արեւազույն

Անասանտի երկրների միջև կնքված իմպերիալիստական զոր-
ձարքից անհայտակ, Լուսնյն իրն Ային 1916 թ. հունիսի 5-ին
արարների անկախութունը հայտարարելով՝ զինված ապստամբու-
թուն շղթայազերծեց Քուրդիայի դեմ, նույն թվի նույնների 2-ին,
երբ հաշիմյան իշխանազուսներ Ալիի, Արզալլահի, Ֆեյսալի և Զեյ-
դի զինվորները արդեն իսկ ազատագրել էին Զիզդան, Յանբոն,
Ում Լեյր, Մեքքան, Քաիքը, Ասիրն ու Նմենը, ֆեոդալական վեր-
նախաձր Լուսնյնին հաշիմեց տարաք ազգի թագավորս: Անգլիան,
որ ցանկանում էր Լուսնի ու-Հաշիմիի զինված շարժումը արա-
բական թերակղզուց դուրս ծավալված տեսել՝ առանց սակայն
Հաշիմյանների զինավոր դերի, Ֆրանսիայի հետ համախորհուրդ
Մեքքայի շիրիֆին հարկադրեց թավաբարվել սէիշազի թագավորս
տիազուսով:

1917 թ. ասալին կեսին Իրաքում և Սիրիայի թերակղզում հա-
րարերաբար հեշա հաղթանակներից հետո՝ բրիտանական զոր-
քերը Դալայի և Քիրշարայի միջև բախվեցին թուրքական էջըլըր-
բումս բանակի հարվածային ուժերի և գերմանական զեդերի աժուր
պատանելին: Անգլիան հարկադրվեց սիրիա-պաղեստինյան ռազմա-
նակատի մատուցեցերը բացել ինչպես էմիր Ֆեյսալի ասպախըմ-
քերի, այնպես էլ ֆրանսիական զորշի ներքո կազմավորված Արե-
վելյան յեզեննի հայ և արաք կամավորների առաջ՝

Արաք և հայ զինական ուժերը, բարեմտորեն հավատալով
գաշնակիցների՝ արաբական և հայկական բանկախութուն երաշ-
խիքներին ստուգութունը, 1917-ի երկրորդ կեսից զգալի ծառա-
յութուն մատուցեցին Պաղեստինի և Սիրիայի սազմաբեմերում
գերմանա-թուրքական զորքերի դեմ տարած հաղթանակներին՝,
որոնց կզրահանգումը հանգրաացան 1918 թ. սեպտեմբերի 30-ին
Ֆեյսալի զինվորների կողմից Դամասկոսի, իսկ հոկտեմբերի 6-ին՝
հայկական 3-րդ գումարտակի մասնակցությամբ Քեյրուքի ազա-
տագրումը:

Դամասկոսի և Քեյրուքի ազատագրումը, եթե մի կողմից
նշանավորում էր Սիրիայում և Լիբանանում օսմանյան զարավոր

գտել) պիտի գտնուր միջազգային Համառայակերը տե՛ս „Documents on Brit-
tish Foreign Policy, 1919—1930“, First ser., vol. IV, London, 1947, pp.
241—247.

² Լեզեննի շարքերում կային շուտ 4000 հայեր և 1000 արաքներ (տճամազու-
րքո, Գահրե, 1927, էջ 38): Հայկական գումարտակների կազմութուն և զորժու-
նեութուն շուտն տե՛ս Ս. Պալեստին, Լուկոպոն յեզենը, Ութըրթուն, 1955:

³ տճայ ճախ, Լուկոպ, 19.11.1918 թ.:

տիրացեալութիւն վախճանը, ապա մյուս կողմից արարների համար սկզբնավորում էր պայքարի մի նոր և նույնքան փոփոքահասակ հանգրվան, որը նոր իրազրութիւն մեջ զասավորելու էր հայարարական նոր փոփոխարարութիւնները:

* * *

Արար աշխարհագրայիններին առաջնորդող հաշիմական իշխանազունները 1918 թ. ապրիլ ամսին իրենց հոր ինքնագրով ու կնիքով պատգամ էին ստացել՝ «հետևե՛լ Ղուրանի ամեն տեսակ սցենարիւն ընկնուէ՛լ տարագրված հայերին, պաշտպանել նրանց՝ սինչպես որ պիտի պաշտպանեիր մեր իսկ անձն ու ինչքը և ձեռք իսկ հարազատներին»¹:

Արարական թիրազիզում թուրքական կայազորների հետ իրենց հաշիմները հիմնականում մաքրելուց հետո՝ Ֆեյսալ իբն Լուսինի գլխավորութիւնով գեպի հյուսիս շարժվող ազատամբները սրբութիւնով էին կատարում իրենց վեհապետի հրահանգը, և հետագայում ամեն ինչ անում՝ հայկական իլլյակներին մահվան սիրաններից փրկելու համար:

«Մեր գաշնակցի՝ Լիչազի թագավորի քաշարի գինձորները, — վկայում էր Լայ ազգային պատմիրակութիւն նախաձեռնութիւնով և հայասեր ֆրանսիացիների ստանդակութիւնով Փարիզում լույս ընծայվող «Լա Վոյս դը Ղարմենի» (սլաւոստանի մայն) երկշաքաթաթիթը, — Լարալային Սիրիայում և Պաղեստինում իրենց հաղթական առաջխաղացքի ժամանակ ազատագրել են տեղահանված բազմահարյուր դժբախտ հայերի, և արտակարգ հոգատարութիւնով նրանց խնամելուց հետո՝ ուղարկել են Եգիպտոս»²:

Արձանագրված փաստն, անշուշտ, եղակի չէր բնավ, և Փարիզի Լայ ազգային պատմիրակութիւնն՝ նախագահ Պաղեստինացի փաշան հարկ էր համարում շնորհակալական հատուկ հեռագիր ուղար-

¹ Լուսինի թագավորի նամակի բնագիրը տե՛ս:

شمان الترك. من تاريخ الامم والامميين، ج 1، ص 197.

² Իսկ հայերին թարգմանութիւնը՝ «ժամանակ», Պոլիս, 24.6.1981 թ.:

³ «La Voix de l'Arménie», Paris, 1re année No. 11, t. VI, 1918, pp. 362—363.

⁴ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Փարիզում արևմտահայ բարժապետի նախաձեռնութիւնով ստեղծված «Պատմիրակութիւն»-ը Լույս անէր Անտանտայի երկրների հաղթանակի գեպում պաշտպանել արևմտահայութիւն շահերը և ապահովել նրա իրավունքները:

կնէ արար զորահրամանատար էմիր Յեյաւլին: Որգուց տեղեկա-
 նալով հայերի երախտագիտական զգացմունքների մասին, Հիշազի
 արքան. հաճառելուց հետո, որ ինքը քուրքերի դեմ պատերազմ
 է հայտարարել: Եւ միայն արարներուն, այլև հայ ազգին համար
 այս¹⁰, անձամբ հայազգի փաշային հասցնազոված իր պատասխա-
 նում ընդգծում էր. «...սգնութուն հասցնելով մեղովաններին, էմիր
 Յեյաւլը պարզապես մեր կրօնի և արարների հաճառքի հիմնական
 պատվերներից մեկն է կատարել: Վստահութիամբ և հպարտու-
 թիամբ եւ հայտարարում, որ հայ ժողովուրդն ու նույն վիճակի
 մեղ զտեղզ մյուս ժողովուրդները մեր զաշնակիցներն են՝ ինչպես
 լով, այնպես էլ վրա օրերի համար»¹¹:

Նուսեյի և նրա որդիների (առաջին հերթին՝ Յեյաւլի) ու հա-
 մախոհների¹² կողմից հայերին պաշտպանելու հիմնական պատ-
 նար կայանում էր երանում, որ ի դեմս հայերի նրանք տեսնում
 էին զաշնակիցների, ընդհանուր թշնամու՝ քուրքական բռնապե-
 տության դեմ մղվող պայքարում: Հաճառարար, հայերի նկատ-
 մամբ Յեյաւլի բարյացակամ վերաբերմունքի մեղ իր դերն է խա-
 զացել նաև այն հանգամանքը, որ մանուկ հասակում, երբ նա հոր
 հետ, Արգուլ Համիդի կարգադրութիամբ, Պուսում գտնվում էր ար-
 սարյալի վիճակում, նրա վրա ցնցող տպավորութիւն էին գործել
 20-ական թվականների հայկական կոտորածները, որոնց սուպա-
 ընդ հանդիսացան նաև սուլթանական մայրաքաղաքի փոզոցները:
 Յեյաւլի կենսագիր էրսկինը, ընդգծելով իր հերոսի հոգու վրա
 անչեղելի գորշմ թողած իրադարձութիւնների պատկերումը, նշում
 է, որ մոր մահից հետո հայրը որպես մայրազիր Յեյաւլին բերել
 էր իր ազատախոհ և հայասիրական հայացքներով հուշակված զո-
 րահրամանատար Ֆուադ փաշայի նույնքան ազատախոհ և հայա-
 սեր թառնուհուն: Վերջինիս հանախ այցի եկող հայրն ու պապը
 չէին կարող իրենց փեսայի հետ չրացել զայրալիր խոսք ու զրույց
 Յամանյան կայսրութիւն վիճակի և հայկական հարստահարու-

¹⁰ «Հայ կայս», 25-11-1918 թ.:

¹¹ «La Voix de l'Arménie», l'année No. 11, pp. 362—363.

¹² Հիշազի գահակալ Նուսեյի և նրա թագակիր որդիների՝ Սիրիայի, հեռա-
 գալում Իրաքի թագավոր Յեյաւլի և Անգրեթրզուսանի գահակալ Արգուլուհի կա-
 ղմբը միշտ էլ սերտ են եղել հայրթիւն հետ: Նրանք 20-ական տասնամյակի երկ-
 րորդ կեսից աշխատել են չըրազտավել հայ շեքրայի գործիչներով: Արգուլուհի
 Նուսեյի մտորել է Յովնատյան Հայրապետում հրուպատութիւն տեսնելու
 շուրջը:

Քյունեների մասին, որոնց ունկնդիր էր լինում գյուրահունչ Ֆեյսալը։ Կենսագիրը ընդգծում է, որ 1895 թ. սեպտեմբերին, երբ օսմանյան յաթազանը կորից էր դործի անցել, Ֆուադ փաշան՝ որպես Կազիզյուլի շրջանի ղեկավարական կառավարիչ, տեղական իշխանություններին ամենայն խառնաձայն կարգադրել էր ձեռնպահ մնալ հակահայ բռնություններից։ Ե՛տա ու շատ հայերի կյանքը փրկած այդ հրահանգից հետո, — զբվազը եզրափակում է էրսկինը, — թուրք զորական ու իր սրգիները Ցրլզզդի պալատում սրաջած լամիդի աչքից ընկան ու նույնիսկ հետագայում նրանց կյանքը հաճախ վտանգների ենթարկվեց¹³։

Պատանեկան տարիներն անցնացնելով պոլսական միևնույն-տում, որ ինչպես Ֆուադ փաշայի և չերիֆ Հուսեյնի, այնպես էլ իր համար բլթքն էր վտանգներով և անորոշությամբ ու եզրվա-նագիտությունների և արագիտելիքները ձեռք բերելով իրեն շրջապա-տող հանգամանքներից, Ֆեյսալը երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո հայերի հետ իր հարաբերությունները էլ ավելի խորացնելու առիթ ձեռք բերեց օսմանյան պառլամենտում, որտեղ նա, կըրսը՝ Արզալլահի հետ ներկայացնում էր արարական քերակզզու Ջիզզա և Մեքքա բնակավայրերը¹⁴։ Եվ մինչ ավագ եզրայրը իր ժայրահեղ հակումներով ավելի շատ էր առնչակցվում արկածախնդրությու-նների մեջ փակ այլերով նեմոզ հայ զործիչների հետ, Ֆեյսալը հակվում էր կայսրության շրջանակներում բարենորոգչական անըն-կալություններ հետապնդող մասվորականների կողմը։ Տեղին կլի-նի ասել, որ Ֆեյսալի զազափարակիցների տեսակետներն էին, որ հաղթանակեցին 1913 թ. հունիսին, Փարիզի Արարական կոնգրես-տում, որի ընդունած բանաձևի 8-րդ կետը սիր համակրանքն էր հասցնազրում թուրքահայերի բարենորոգչական պահանջներին¹⁵։ Գոթոդարձարար արժանանալով օսմանյան պառլամենտի հայ երեսփոխանների համակրանքին¹⁶։

Առային համաշխարհային պատերազմի տարիներին, մի կող-մից Ղեմալի հակաարարական սնիրների ազդեցություն ենթու և

¹³ S. Erskine, King Faisal of Iraq (An authorised and authentic study), London, 1933, pp. 25—27.

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 26, 29.

¹⁵ Z. N. Zentine, Arab-Turkish Relations and the Emergence of Arab Nationalism, Beirut, 1958, pp. 135—136.

¹⁶ Հ. Ազալլան, Արարական ազգայն-պատառչական զարթոնքը. Գեյրութ, 1859, էջ 14.

մյուս կողմից Հաշիմյան ֆեոդալական տան՝ զեպի հյուսիս արարական երկրամասերը ծավալվելու հեռանկարի զրգամածը, Ֆեյսալի բարենորոգչական ակնկալությունները աստիճանաբար փոխակերպվեցին ուժեղ հավատքի, որ միայն զենքի ուժով Օսմանյան կայսրության խորտակմանը նպաստելով կարելի կլինի հասնել թե՛ արարների ազգային իրավանջմանը և թե՛ սեփական առճմի փառասիրական եռանդի հագեցմանը:

Եվ այժմ, երբ պատերազմն ավարտվել էր հաղթանակով, Ֆեյսալը մտորում էր միայն ու միայն արարների ազգային անկախությունը հաշիմյանների գլխավորությամբ երազանքից իրականություն դարձնելու ուղիների շուրջ, որոնց հանգուցվող, թեկուզ զեռ տարած, մի արահետ նա նշմարում էր Միջինայում հայ գաղթականների բազմահազարանոց զանգվածի անկալության փաստի մեջ:

Նշենք, որ Ֆեյսալը իր անմիջական գործակիցների շարքում ուներ իրենց հայասիրությունը շթաքցնող մի շարք ազգեցիկ զեռներ, որոնք ոչ միայն շանում էին հայ տարագիրների նկատմամբ արար ժողովրդական խավերի վերաբերմունքը էլ ավելի հատկացնելու շնորհակցնելու, այլև իրենց զեռավարի նման փայփայում էին հայկական պատկանելի զանգվածը արարական ազգային ձեռնարկներին հենարան դարձնելու ծրագրեր: Նրանց թվում էին Ֆեյսալի մերձավորագույն խորհրդականները՝ կրթական նախարար Մատեղ ալ-Հուսրին (որ միշտ եղել էր թուրքական լուծը թոթափելու համար հայ-արարական համագործակցության շատագուցներից)¹⁷ և սիրիական թագի հավակնորդի անձնական քարտուղար, շարքերը Հայաստանում հանրահայտ գրքի հեղինակ իրավարան Ծայեղ ալ-Ղուսեյնը: Նրանց թվում էին Հալեպի շրջանի կառավարիչ նշանակված Շուքրի ալ-Ալուրին (Մագրիդյոյի նախկին կառավարիչը, որ Պոլսում օսմանյան բանկի զեպքի օրերին շատ հայերի կյանքն էր փրկել)¹⁸ և Գամահեոում զգալի հեղինակութուն վայելող բաղաբական գործիչ Հաշեմ ալ-Աթասին (որ մինչ պատերազմը Հալեպի գայմագամի և պատերազմի տարիներին Պարտուրի մուֆասարիֆի պաշտոններում հաճախ էր զեռնեթաց զեռացել հալահայկական բանամիտցոններ հուշող երիտթուրքական կարգադրու-

¹⁷ թագաթեռն է վկայուելու նրա այնպատկաններից մեկը՝ سامع المصري

البلاد العربية واندولة العشماثية، بيروت، 1906

¹⁸ շարք նախ, 30.12.1916 թ.:

Քյունեներին): Երանց թվում էր նաև զեռ երիտասարդ, բազմաշերտ Օմար Ծախուրին, լիբանանյան նոր գրականության ապագա հիմնադիրը, որ Զեյտայի կողմից առ-Ասիմա պաշտոնաթերթի խմբագրման համար Բեյրութից հրավիրվելով Գամասկոս, այդ և ուրիշ թերթերում (հատկապես առ-Հակիկա-ի էջերում) հանախ է հանդես եկել «Դեմոկրատ իսլամ» ժամկետունով՝ հայ զաղթականությանը սրտապնդելու և արարների նկատմամբ հայության բարեկամությունը խորացնելու քարոզով:

Միջինական ազգային շարժման այդ զնկավարները չէին անգիտանում անշուշտ հավանականությունը այն անպայման կարևոր նպատակն, որ հայ նորարանները կարող էին բերել երկրի առաջիկա վերելքին, միավորելով իրանց նիգերն ու եռանդը Շնարևակ իրանց ազգակիցների դրաված կարևոր դիրքերին: Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ է նշել, որ վերջիններս Միջին մի շարք բնակավայրերի կյանքի որոշ ասպարեզներում իրոք որ նկատելի կշիռ էին ներկայացնում: ԵԱՐՆԵՅԱՆ տարեգրքին ոչ ամբողջական, բայց հովաստի ավյալներով, առաջին աշխարհամարտի ավարտին արտաքին առևտրի հետ առնչվող սիրիական բազմաթիվ գործատներ ու վաճառատներ հայերին էին պատկանում: Հալեպի մերձնաշինական, մեսազագործական, կաշվի ու կոշիկի, ակնեղենի, կերպասեղենի ու հանգերմազորման, հյուրանոցային, ժամադործական և այլ ձեռնարկությունների 20—50 տոկոսի սեփականատերերը հայեր էին: Ավելի նշանակալից էր հայ տարրի տեղը մի շարք այնպիսի կենսական ասպարեզներում, ինչպիսին, օրինակ, առողջապահությունն էր: Ոչ միայն Հալեպում (մինչև սամանյան մայրաքաղաք իրենց համարվր հասցրած հայեպցի 11 բժիշկներից 5-ը, 5 ատամնարույթներից 3-ը և 6 զեղազորներից 2-ը հայ էին), այլև Գամասկոսում, Լաթաքիայում, Գեյր էլ-Ջորում, Զերչևում և այլուր թիչ թե շատ հռչակված բժիշկները, ատամնարույթները և զեղազորները աննշան բացառությամբ հայեր էին: Վերջիններս ձեռքումն էին կենարանացված, հուլիպես, հարտարապետության և ինժեներա-կապալառուական ասպարեզները, լուսանկարչությունն ու զեղարվեստական բացիկների արտադրությունը, երաժշտական գործիքների, նվագարանների և ձայնապնակների առևտուրը և մասամբ հուլիսկ ոգելից խմիչքների արտադրությունը¹⁹:

¹⁹ „Annuaire Oriental, 1923“, éd.-prop. A. Rizo, Constantinople, 1923, pp. 1535-1560.

Ֆեյսալի շուրջ խմբված սիրիական քաղաքական գործիչներին և մասփորականներին խումբը հասկանալիորեն պետք է շանար իր ազդեցությունն ուսուրար ներքաշել հայ գաղթականության վրա այս կամ այն շափով ներգործություն ունեցող հայ գործիչներին և մասփորականներին, նրանց միջոցով հայ-արաբական մերձեցման իր քրապրերը իրականություն դարձնելու նպատակով:

Այս տեսակետից բնութագրական է գինեագազարից հետո Հալեպում լույս բնծայված «Հայ ձայն» թերթի հրատարակություն պարագան:

1918 թ. աշնանը կիլիկիահայ մասփորականների շրջանում ծագել էր թերթ հրատարակելու գաղափարը, սակայն բրիտանական գինեգորական իշխանությունները վարանում էին արտոնություն տալ: Լսելով, որ թերթի հիմնական առաջադրանքներից մեկն է լի-նելու «հրատարակում» հայ ժողովրդին երախտագիտությունը հայտնել արար ազգին բարեկամական պաշտպանությունը, Հալեպի գինեգորական կառավարիչ Եուբրի ալ-Այուբին շտապում է մեակերպել ալ թուլլավությունը²⁰, «հանուն արար ազգին» շնորհակալություն է հայտնում խմբագրության առաջադրանքի համար և ավելացնում. «Բայց հայտնի է, որ տարագրության շրջանին գտնվեցան նաև արար անհասներ, որոնք իրենց պաշտոնին բերումով կամ ազգիությունով, շահու կամ ուրիշ շարժառիթներով վնաս հասցուցին հայ անհասներուն: Սակայն վստահ եղեք, որ արար ազգը անկեղծորեն բարեկամ եղավ և պիտի ըլլա մեր գծրախտ ազգին: Հետևաբար, ամեն անգամ, որ զրիչ մեռք առնեք՝ արարներու մասին գրելու համար, պետք է որ ազգը աչքի առչե ունենանք, ոչ թե պաշտոնյա կամ կուսակցական, ազնու կամ անթիի, փառքի կամ դրամի հետամուտ անհասներ»²¹:

Անձամբ Ֆեյսալը, որ ձգտում էր Մերձավոր Արևելքի ոչ միայն արարներին, այլև Արևմուտքի շահախնդիր հետաքրքրությունն ևնթակա ազգային փոքրամասնություններին իր դատին սիրաշահել, շէր մոռանում երբեք, որ հայրը թելագրել էր հաշվի նստել արարական երկրամասերում հայերի ոչ միայն սգազթականություն

²⁰ «Հայ ձայն» իր տեղաբնիկ տաշնդրուում (9.11.1918) նույնիսկ վկայում է, որ Հալեպի պետական գործիչներից շտաբը պտորտատպանություն ևն հայտնել աշխատակցություն բնշելու թերթին՝ հայ-արաբական բարեկամությունը աշխատակցելու մասգրությունը:

²¹ «Ժգրատ», Հալեպ, 21.7.1920 թ.:

փաստի, այլև մանավանդ քրեակոմիսյան և հեռակարի հետ: Ըզ
կրքիչ էլ պատահական չէր, որ զինազազարի հաշիման կապակ-
ցությամբ նոյեմբերի 11-ին Հալեպում կազմակերպված հանդիսու-
թյուններն ու իր հրապարակային ժրագրային նաղը նա արագոր-
ծեց մյուս համայնքների հետ նաև հայութունը իր գատին սիրա-
շահելու համար:

Ֆեյսալը չէր անգիտանում, որ ֆրանսիական զաղութարարնե-
րը հույսեր էին կապում, ի շարս այլ՝ նաև սահակական հեռարանի
հետ: Բնական է ուրծմն, որ Հալեպում նրան զբաղեցնելու էր
արարներին սպասող զժվարին գործությունների ժամին հայ զաղ-
թականությունը և քրիստոնյա մյուս համայնքները իր կողքին
(կամ անվազն ոչ ֆրանսիացիների կողքին) ունենալու հնարավո-
րության հարցը ևս:

Իրոք, Անատոլիայի հետ իր հարեանության, զնպի հյուսիս
ուղղված իր առևարա-անահասական կենսական կապերի և մերձա-
կա բնակավայրերում քուրքախոս ազգաբնակչության առկայության
հեռահեռով տրոշակիորեն քուրքասերս չանալված²³ Հալեպում է,
որ նոյեմբերի 11-ին Ֆեյսալը լվարանեց՝ արարական երկրներում
քուրքական տիրողների նշումները քվարկելուց հետո՝ խորանել
նաև նրանց խժգժությունները քրիստոնյաների նկատմամբ²⁴: նա
իր ելույթը ուղղում էր ոչ միայն և ոչ այնքան արարներին, այլև,
և ավելի շուտ, Սիրիայում բնակվող քրիստոնյա համայնքներին,
այդ թվում մանավանդ հայ զաղթականներին, որոնց երևելիներին
մի սովոր խումբ հրավիրված էր հանդիսություններին: Ավելին,
Ֆեյսալը հոգ էր տանում անձամբ նախազանչելու հայ նորարակ-
ների ազգային առաջին միջոցառմանը՝ Բ. Կանաչյանի շանքերով
ստեղծված երգչախմբի համերգին, իր ներկայությամբ հրապարե-
լով անզի արար և՛ օտար երևելիներին, որոնք հանձին տարագրե-
ների՝ ողջունում էին ժրաչարի զինվոր և արվեստագետ հայ ժո-
ղովրդին²⁵:

Ֆեյսալի մտավախությունները, Հալեպի իր ելույթից հինգ օր
անց՝ նոյեմբերի 16-ին, հիմնավորվել սկսեցին Բեյրութում, իր իսկ

²³ Z. N. Zeito, The Struggle for Arab Independence, Beirut, 1960, p. 49.
ևսև՝ P. du Védou, Le Désastre d'Alexandrette, 1934—1938, Paris, 1938, p. 76.

²⁴ Ֆեյսալի հար շարագրակը ակ՛ա Չիլն, Եզվ. աշխ., էջ 49—50:

²⁵ Ս. Սեզու, Գրվագներ Բ. Կանաչյանի կյանքին, Եմսրի, Բեյրութ, 1957 թ.
Ձ 35, էջ 3 և 13:

աչքերի առջև, հայ-արաբական մի թյուրիմացությամբ, որը արե-
մբայան հեղինակների կողմից հասկանալի բծախնդրությամբ ար-
ձանագրվել է իբրև «հայ-իսլամական բախումներ»²⁵ և նույնիսկ
ներկայացվել որպես հայկական կատարածների վրեժխնդրությամբ
հեռամուտ հայ լեզուականների տպատիչ գործողությունները
իսլամ արաբների նկատմամբ²⁶։

Պատահարն, իրականում, ղվարնալի մի թյուրիմացություն էր
պարզապես։ Հայնպից Տրիպոլիի վրայով Քեյրուֆ ժամանած Ֆեյ-
սուլին խանդավառությամբ դիմավորող մի քանի հարյուր իսլամ
երիտասարդներ վանկարկում էին մի հին լողունգ, «Լա Նարգա
իլլա ալ-սուլթան» (սև կառավարելու համար սուլթանից բացի
ոչ ոքի չենք ունենա)։ Այդ լողունգը թուրքական տիրապետության
ժամանակաշրջանում պարտադրվել էր սուլթանի նկատմամբ հա-
վատարմություն արտահայտելու համար²⁷ և սովյալ պահին ունեւր
ալլ՝ հակաֆրանսիական բովանդակություն, պարզ այն պատճա-
ռով, որ այն վանկարիկների համար սուլթանը ոչ ալլ ոք էր,
եթև ոչ Ֆեյսալի հայրը՝ Հիշագի գահակալ Հուսեյնը²⁸։ Սակայն
արաբներն չիմացող հայ լեզուականները սուլթանն բառի մեջ
տեսնում են թուրքական բանակալին և հյուսիս-աֆրիկյան գաղութ-
ային բանակների շարքերում ծառայած և ուրեմն արաբագետ
իրենց ֆրանսիացի սպաների թյուր բացատրություններից բորոք-
ված, փորձում են սաստել սուլթանապետներին՝ «թուրքապետներն-
րին»։ Վերջիններն էլ, անտեղյակ հայերին վրդովող թյուրիմացու-
թյանը, հասկանալիորեն վիրավորվում են իրենց ազգային հերոսի
դեմ ուղղված քանարդանքից։ Եվ ահա ծալը է տոնում փողոցային
մի կոփ, որը բարեբախտաբար ավելի լուրջ արյունահեղությամբ
չի հանգում՝ արաբ և հայ ղեկավար գործիչների շանքերի շնորհիվ։

Պետք է ասել, որ Քեյրուֆի թյուրիմացությունը շաղգեց հայ-
արաբական բարեկամական կույների վրա, ընդհակառակն, էլ ավել-

²⁵ S. H. Longrigg, *Syria and Lebanon under French Mandate*, London 1938, p. 80.

²⁶ P. du Vélou, *La Passion de Cilicie*, 1919—1922, Paris, 1924, pp. 67—68.

²⁷ Z. N. Zeine, *The Struggle for Arab Independence*, p. 51.

²⁸ Աչատուրված Ծամակուտեմ Նեֆեմիերի Է-ին առաջին անգամ
հրատարակյալորեն զիմելով ժողովրդին, Ֆեյսալը սիրեպրներին ուղղում էր
«Հանուն մեր տեր Սուլթան և Հովատացյալների իշխան՝ շերիֆ Հուսեյնի (նույն
անգամ, էջ 23)։

լի ամբապնդեց զբանք այն իմաստով, որ պատճառ դարձավ արարական ազգային շարժման պարագլուխների և 1918 հոկտեմբերին ստեղծված ԵՔԵՅՐԻՍԻ հայ ազգային միութիանն զեկամարների միջև շփումների սերտացման¹⁹։

Փաստորեն այդ մերձեցումից էր, որ առաջացավ հայկական Կիլիկիայի շահերի տեսանկյունից այնքան կենսական սՀայկական լեզուներն էր, որ, Քեյրուսի գեպարից երկու որ հետո, Ահաթի ֆրանսիական զորահրամանատար գեներալ Համբլիի թարգմանն ու իտորհրդատուն՝ Կավատումի սպա Տ. Քեքեյանը և գերագույն կոմիտար Ժորժ Պիկոյի ձուռ հեղինակություն վայելող լեզուեանկան սպա Վ. Փորթուգալյանը պաշտոնական մի գրութիամբ իրենց անմիջական վերադասներից պահանջում էին Արևելյան լեզուներ երկատել, հայկական զեզերը որպես սՀայկական լեզուեան Կիլիկիա ուղարկել, իսկ արարականները որպես ԵՔԵՅՐԻՍԻ լեզուեան Միրիայում թողնել²⁰։ Երանք իրավամբ դիտել էին աայիս, որ հայերի և արարների ԵՔԵՅՐԻՍԻ մեկ գասավորումի, մեկ խմբավորումի մեջ իզամ է անոր համար, որ երկուքն ալ սուգած են թոթափել իւոյն լուծը։ Այդ պատճառը գոյութիւն ունենալից դազրած է²¹։

Հայ զինական ուժը զեկամարող գործիչներից անկախ, Միրիայում կայր հաստատած հայ տարագիրները ևս իրավացիորեն պահանջում էին Հայկական լեզուներ անմիջապես տեղափոխել Կիլիկիա։ Հատկանշական է, որ Եայ-Ահրամա թերթի թղթակիցը լիարեղված զհոնանակութիամբ և ժանրամաներով Կահիրե էր հազորում եայեմբերի 24-ին Դամասկոսում բազմահազար հայերի կողմից կազմակերպված միտինգի մասին, որտեղ ժողովրդական հասարակների էլույթներում և կերկանների անունից ֆրանսիական զիտորդ կապիտան Մերսիեի միջոցով Փարիզ ուղարկված հեռագրում պահանջվում էր հայ զինական ուժը շտապ տեղափոխել Կիլիկիա²²։

Հայ զինական ուժը զեկամարող մարդիկ, անշուշտ, առաջին հերթին հոգում էին հայկական Կիլիկիայի մասին։ Հայկական լեզուների տարանջատումը արարականից, սակայն, միաժամանակ կենսական անհրաժեշտութիւն էր հայ-արարական թյուրիմացու-

¹⁹ ԵՔԵՅՐԻՍԻ Լայնը, Պոլս, 4 և 5.2.1919 թ.։

²⁰ P. du Vieux, La Passion de Cilicie, 1919-1922, p. 64.

²¹ Յ. Պայանյան, Եզդ. աշխ., էջ 175-176։

²² Եայ-Ահրամ, (որչա՞՞՞), Կահիրե, 27.11.1918 թ.։

Քյուսեղները կանխարգելելու տեսակետից, այն իմաստով, որ այն նշանավորելու էր հայերի տարանջատումը ողորդող արաբական ազգային շարժման նկատմամբ ֆրանսիական մտադրությունների կենսագործումից:

Բանը նրանում էր, որ հոկտեմբերի 6-ին օսմանյան լծից Քեյ-րուսի ազատագրմանը մասնակցած հայկական 3-րդ զումարտակը և հայկական զինական այլ խմբեր, ի խախտումն Սայքսի, Ժորժ Գիկոյի և Պողոս Նուպարի միջև 1916 հոկտեմբերին կնքված լոնդոնյան համաձայնագրի, փոխանակ Կիլիկիա ուղարկվելու, շարունակում էին պահվել Սիրիայում և Լիբանանում, որպես Արևելյան լեզնեների քաղաքատարր²⁵, Լեռզհեան շիկացող մթնոլորտում, անշուշտ, հայկական զինական ուժը շարանենց հաշիվներով անհրաժեշտ էր զազուֆարաներին, իրողություն, որը հաստատում է Լեանտի ֆրանսիական սպայակազմի պետի տեղակալ Գուլոյի՝ երկամյա ուշացումով արած այն արդարացումը, որ իբր քաղաքյուն ֆրանսիական օգնական զնգների ժամանման եզրումն է միայն ֆրանսիական զորահրամանատարությունը ստիպել զիմելու բեռնակրանական տեսակետից սխալ քայլի՝ հայ զինական ուժի օգտագործմանը²⁶: Ցույց տալու համար, թե հայ զինական ուժը Սիրիայում ինչքան անհրաժեշտ էր ֆրանսիական զազուֆարաներին, նշենք հետևյալ փաստը. Լալեպում Ֆեյսալի էլույթից 3 օր անց և ուրեմն Քեյրուսի պատահարից 2 օր ու հայ լեզնեական ղեկավարների պահանջից 4 օր առաջ, նոյեմբերի 14-ին, «Սիրիայում և Լալապում ֆրանսիայի զերագույն կոմիսար Ժորժ Գիկոն (որ նոյեմբերի 6-ին էր ժամանել Քեյրուսի) շտապ հեռագրով Փարիզից պահանջում էր անվազել 20 000-անոց զորք հասցնել՝ «Սիրիայում ֆրանսիայի զիբերը փուլուման վտանգից փրկելու համար...»²⁷:

Հայ աշխարհազորայինների՝ նորակազմ Հայկական Լեզնեների կազմում 1918 թ. նոյեմբերի վերջերին Կիլիկիա տեղափոխությունը, օակայն, եթե մի կողմից նպաստեց հայ-արաբական Քյուսի-ժացությունների կանխարգելմանը, ապա մյուս կողմից էլ ավելի խուճապի մատենց թուրք շարժարաններին: Վերջիններս Պոլսում,

²⁵ Կ. ԴՆ. Անեմյան, Հայկական լեզնեներ, «Համազգային տարգիրք», Քեյրուս, 1923, էջ 73—74: Սայքս—Գիկո—Նուպար համաձայնագրի մասին տե՛ս M. Paillet, Le Kémalisme devant les Alliés, Constantinople—Paris, 1922, pp. 321—323.

²⁶ «La Syrie et le Liban en 1921», Paris, 1921, Paris, 1921, p. 79.

²⁷ E. Brémond, Le Hédjaz dans la Guerre Mondiale, Paris, 1931, p. 306.

«Մյուզաֆտայի միլիտեր» պաշտոնատանը փութեանդուլյամբ հրավիրեցին «Ազանայի թուրքերի կոնգրեսը», որի հիմնական առաջադրանքը իբր լինելու էր պաշտոնական-օրինական մեծարկումներով «Ազանայի նահանգի թուրքիս անբաժան մաս կազմելը ապացուցանելը»¹⁶։ Կոնգրեսը ընտրեց պետական նշանավոր գործիչներից բազմապատ վարիչ մի մարմին, որի ղեկին կոնգրեսով էր Մեթուլայի նախկին նախագահ Ռիֆատաթը¹⁷։ Հասկանալի է, որ թուրքիայի համար նշանաբանային իրադրությունն իսկ թելադրանքով, կոնգրեսը ոգեշնչողները որոնելու էին ոչ այնքան պաշտոնական-օրինական, որքան ընդհատակյա-անօրինական գործողության մի ծրագիր, որը գործադրության էր դրվելու արաբական երկրներում պահպանվող թուրքական գործակալությունների հակահայկական միջոցառումների աշխուժացման ոգևուլյամբ։

Իսկ այդ գործակալությունները, մանավանդ Միրիայում, բավականին հզոր թևարկուներ ունեին։

Հարկ է նշել, որ սիրիական ազգայնական ղեկավարների մի մասի հայ-արաբական մերձեցման ու բարեկամության քաղաքականությունը հասկանալիորեն անցանկալի էր Ֆելաուլի շուրբը խմբված մի շարք թրքասեր ազգեցիկ գործիչների համար, որոնց ոգեշնչում էր սիրիական բանակի սպայակույտի պետ Յասին ալ-Հաշիմի փաշան։ Վերջինս, ինչպես վկայում էր Կահիրեի բրիտանական ռեզիդենտ զեդապետ Մայներցհագենը իր զաղամեի տեղեկագրերից մեկում, «Զեմուլի բացահայտ հետևորդն էր և Քեմալի քաշալիքանքով շանում էր սՄիրիայում թուրքական տիրապետությունը վերահաստատելը իր իսկ մականի ներքո»¹⁸։ Ալ-Հաշիմի անմիջական գործակիցներից հիշատակենք հատկապես թրքասերների խմբակի պարագլուխ Բադի Բեկդաշին, որ «Ազանայի թուրքերի կոնգրեսին նախագահ Ռիֆատաթի փեսան էր և Փարիզի թուրքական նախկին դեսպանի աներձայրը»¹⁹։

Հայ-արաբական բարեկամական, քաղաքականությունը առավել նա անցանկալի էր Միրիայի և Լիբանանի վարչատնների բարձրագույն օղակներում գեռես իրենց իշխանությունը պահպանող

¹⁶ «ժողովուրդ», Գոլես, 25.12.1919 թ.։

¹⁷ Նույն տեղում։

¹⁸ «Documents on British Foreign Policy, 1919—1930», I ser., vol. IV p. 523.

¹⁹ Z. N. Zeine, The Struggle for Arab Independence. p. 147.

Քուրք պաշտոնատարներին համար, որոնց զարմանալիորեն հանդուրժում էր զինացազարի նախորդակին սամանյան ուսագիրները բրիտանականով փոխարինած և տեկուպացված արևելյան երկրամասին⁴⁰ գլխավոր կառավարչի պաշտոնում Դամասկոսի ամենահզոր զեմքը դարձած Ալի Թիզա Թիկարին⁴¹։

Քրքամուլ արար երևելիներն ու նրանց աշակցող Քուրք պաշտոնատարները, իրենց տղարարչության մահադեմը լսելու երկյուզից զրզված, մատրում էին Քուրք-սիրիական գաշնակցություն (Ֆեդերացիա) ստեղծելու ուղիների շուրջ⁴²։ Ինչ վերաբերում է նրանց ոգեշնչող ու զենկավարող Քուրք զահնապետներին, ապա վերջիններս հետագնդում էին ազնի սահմեստ, բայց շատ գործնական շարունակ մի ծրագիր—Ֆրանսիական զորքերի կողմից Միրիայի հյուսիսում ստեղծված բազմական զոտուս («Confins militaires») թիկունքում՝ Հալեպում, Դեյր էլ-Զորում, Սվեդիայում, Լաթաքիայում և մյուս բնակավայրերում ամեն զեմով խոռվություններ հրահրելու պարզապես⁴³։

Առաջին հայացքով անըմբռնելի թվացող այդ ծրագիրը, սակայն, իրականում էապես հակահայկական երկու նպատակ էր հետապնդում՝ մի կողմից՝ Ֆրանսիական զորքերին հարկադրել զեպի հարավ (Հալեպի շրջան) արշավելու և զրտնով իսկ Քուրքիայի համար հեշտացնել ավտանգված Կիլիկիայի սփրկությունը, ու մյուս կողմից՝ Կիլիկիա վերագտնելու պատրաստվող հալ տարագիրների համար սիրիական բնակավայրերը ևս դժոխք դարձնելու

⁴⁰ Արևազապրից հետո Դամասկոսում թեև հաստատվեց Ֆեյսայի սիրիական կառավարությունը, սակայն Անգլիան, Վերթանե (դամուս-աշխարհագրական այդ անբնիկ մեջ միակողմում էին ժամանակակից Միրիան, Լիտանե, Գալեստիե և Անգրոբանե) Վիլամուս սկուպացված ստրատորիա հաշվելով նեթարից Մեթալուր Արևելքում անգլիական ուժերի գլխավոր հրամանատար Ալեքսիս Վերջին Վերթանե բաժանեց 2 դասերի. հարավային՝ որ ընդգրկում էր Գաղեստին ու Անգրոբանեի մեծ մասը և անգլիական սպառնալիկ կառավարման ենթա զրգեց, արևմտյան՝ որ ընդգրկում էր Լիտանեն ու Լաթաքիայի շրջանը և Ֆրանսիական սպառնալիկ կառավարման ենթա զրգեց, արևելյան՝ որ ընդգրկում էր Դամասկոսը, Հայեպը, Քերի Գրուզն ու Անգրոբանեի մի մասը և որ զրգեց Ֆեյսայի կառավարման ենթա (տե՛ս Ն. Լոկմենիսյան, Լիտանեի և սպառնալիկապատգրական շարժման վերջը արարական Արևելքում, էջ 86)։

⁴¹ E. Brémont, La Cilicie en 1919—1920, Paris, 1921, p. 8.

⁴² Z. N. Zeine, The Struggle for Arab Independence, pp. 123 and 148.

⁴³ „La Syrie et le Liban en 1921“, pp. 73—102. Եթուզմական գոտին ընդգրկում էր Թեֆլե, Քեզիբ բն Օմար, Ալի Արու Քեմալ, Լուսն և Փայսս բնակավայրերը իրար միացնող ուղի գծերից և երբ ընկած երկրամասը։

Այդ ժրագրի հատկապես երկրորդ մասի շուտափույթ իրագործումը, հասկանալիորեն առաջնային նպատակ պիտի գտնուար հայկական կառուրածների կազմակերպման ապարեղում բազմափորձ և թվաշատ թուրքական գործակալների համար: Վերջիններս արաբական բնակավայրերում տեղադրվել էին Պոլսի երկու ետիկին սասիկանապետների՝ Ազմի ու Քեզրի բեյերի կողմից, որոնք արեմաբաճայ մտավորականութան բնաշնչումը գուրս բերելուց հետո, հատուկ առաջադրանքով, որպես կառավարիչ Քեյրութ ու Հալեպ էին ուղարկվել և ընդհուպ մինչև պատերազմի ավարտը այնտեղ շարունակել իրենց հայասպան գործունեությունը⁴⁴:

Միբիայում աշխուժացված թուրքական գործակալություններն էին, որ իրենց կենտրոնի ցուցումով կազմակերպեցին, զեկավարեցին և հիմնականում նաև գործադրեցին Հալեպի 1919 թ. փետրվարի 28-ի հակահայ արյունոտ բռնությունները, որոնք առայտը հազարավոր պարզաբանման շնն արմանացել և երբեմն թուր կերպով են մեկնարանելում: Արգարև, իր ժամանակին ֆրանսիական գաղութարարների կողմից հասկանալի նպատակներով առաջաշնված պնզումն այն մասին, որ իբր քրիտանական հրամանատարության թողադուրիամը արարներն են կազմակերպել հալեպահայերի շարգը⁴⁵, հետագա արմազաևը գտնելով սփյուռքահայ մամուլում⁴⁶ և արևմաշյան հեղինակների մոտ⁴⁷, թյուրիմացությունը քաղաքացիության իրավունք է ննց բերել նաև մեզ մոտ՝ որպես

⁴⁴ Հ. Ղազարյան, Գեմակավոր թուրքերը, շնարները, Բուսան, 12 և 13, 1945 թ.:

⁴⁵ Դեպքերի զլիտմոր զերկատարներից զնպապես Որեմաը փարեզյան շնարագրական Կանգնա-ին („Revue des Etudes Arméniennes“) արամազրած իր Կուշերում տաշինն է շնցող, որ շնգառով տեղիական կաշաղորի ներգումության հայեզում ցրիտանյանների շարգը տեղի ունեցան) տն՝ Է. Brémont, La Cilicie en 1919—1920, p. 17.

⁴⁶ Տե՛ս Կաշրերի շնքնն արաթերթի 1924 թ. ապրիլի 14-ի և 1925 թ. հայեթերի 19-ի համարները: Թուրթի Պարթի Քեթակից Մարան, իր շնարիական զնպքերը « ֆրանսիական կառավարությունը հաղորչման մեջ նշել է. «Ֆրանսիական Կառաարության զնն արաջված շարմամ շք, որոն թնաղությունը միջա Գամասկաշն՝ մաշնեպական Մուրթն այլ միջնարեղն կուար, Կուրթիոկ հայկական կաարաթի շք տեղի տվում, որովհետև Զրանթն Մուրթն մոտտ էր հայ զնեզորով և հալերը կնկառվեն ֆրանսիական սֆրապետության գաղապակիները (Սերև, 19.11.1925 թ.):

⁴⁷ Տե՛ս Լանարիզ, նշվ. աղև., էջ 20:

տանգրիական իմպերիալիստները կողմից հրահրված Հայ-արարական արյունալի իրադարձությունները⁹⁸։

Հայ-արարական փոհհարարերությունների պատմության հետ իրենց ազնւոյից անկախաբար, Հայկոյի զնայքերը առավել ուշագիւր և խորագինն պարզարանման արժանի են նաև այն պատճառով, որ անխզկիտրենն աննշում են քնմալական շարժման ծնեզարանութան հետ և վկայում են այն մասին, թէ Մուղղոսի զինազագարից անմիշտպես հետո ո՛ւմ զեմ և ի՛նչ տիպի զործունեության ձեռնարկեցին Մուստաֆա Քեմալը և նրա հետևորդները։

* * *

Սիրիայում օսմանյան բանակների շախախտման նախօրյակին՝ 1918 թ. սոստոսի 11-ին, սիրիա-պաղեստինյան ռազմաճակատի հրամանատար նշանակված Մուստաֆա Քեմալը⁹⁹ հեղեմներին սկզբին փութացել էր Կիլիկիա՝ Տավրոսի բնական պատվարը որպես պաշտպանական վերջին անթափանցելի դիմ կազմակերպելու և զորքերի նահանջը այդ դժի վրա բնեռացնելու մտազրությամբ։ Զինազագարի հռչակումը, սակայն, ըստ ինքյան հոգս ցնդեցրեց անզր-Ֆրանսիական զորքերի առաջխաղացքի զեմ բնական պատվարին վերապահվող գերը և, ընդհակառակն, տեղահանված կիլիկիահայերի վերազարձի հավանականության պայմաններում, անհրաժեշտ զարձրեց մտածել հայութան հոսքի և զրանից բխող տառաշնային վտանգի՝ կանխարգելման մի այլ՝ ամարդկային պատվարի՝ ստեղծման մասին։ Այդ մտահոգությամբ է, որ սֆախորի յավերս (սուլթանի անմիշտական տեղակալ) հռչակված¹⁰⁰ Քեմալն ու նրա զործակից Նիհադ փաշան, կիսատ թողնելով ձեռնարկված ամբույթունները, սկսեցին ռազմաճակատից վերազարձող զինվորներին որպես սխաղաղ բնակիչներս անդամործել Ազանայի շրջանում, իսկ մնալ չհամաձայնվողների զնքերը հատուկ ցուցակներով բաժանել թուրք զյուզացիներին։ Միաժամանակ նրանք շտառ կարգով արնելյան ռազմաճակատից Կիլիկիա հրավիրեցին Հաշեմ բեյին և նրան վստահեցին երեք հազարանոց ժանդարմերիայի

⁹⁸ Հ. Քոփուզյան, Հայերի մասնակցությունը Սիրիայի և Լիբանանի ազգային-ազատագրական շարժումներին, Երևան, 1968, էջ 26, ծան. 22։

⁹⁹ Н. Эфендиева, Борьба турецкого народа против французских оккупантов на юге Анатолии. 1919—1921 гг., Баку, 1966, стр. 27.

¹⁰⁰ М. Хемзла, Путь волеи Турции, т. III, М., 1934, стр. 383.

հրամանատարությունը: Այս մշտնադատմանը և նահանգապետ նազիմ բեյին ու Կոնիայի սպայակույտի կողմից հատկապես գործուղված Քնճիք բեյին հատուկ հրահանգներ ասույց հետ միայն Քեմալն ու Նիհադը զինտեմերերի 13-ին հռոպան Ադանայից⁷¹:

Քեմալի մեկնումից անմիջապես հետո նրա մտավարություններն սկսեցին իրականություն դառնալ: Դաշնակից զորքերի և հատկապես Հայկական լեգեոնի առաջնազանգից քաշաչեղված, հայերը գունդ առ գունդ վերադառնում էին իրենց պապենակոն տները: Ըմ Պոլսի ու Կոնիայի կենտրոնները գործի անցնելու ազդանշան տվեցին. ոչ միայն Կիլիկիայում, այլև Սիրիայի հյուսիսային շրջաններում անհրաժեշտ էր շուտափույթ կերպով հայկական կուտորածներ հրահրելով խափանել տարազիրների վերադարձը:

Ամբողջ գավազրությունը և Ադանա քաղաքում նրա գործազրումը գլխավորելու էր Կովկասյան սաղմանակատում զիվիդիայի նախկին հրամանատար և հայերի հետ հաշվհարգարի մասնագետ Հաշեմը, որպես հարվածային ուժ օգտագործելով ֆրանսիացիների թողսվությունը պահպանված թուրքական ժանդարմերիան, բանակի մնացորդները և մուխոանդ ամբոխը⁷², որին Քնճիք բեյը սրտազողի էր մատնում՝ իր ելույթները զարգարելով Նիհադ և Քեմալ փաշաներից ստացված սահազանգերով: Այն մասին, որ իբր հայերը և հատկապես հայ լեգեոնականները գալիս են թուրքերին խողխողելու⁷³:

Ադանայից արեհիք և հարավ գավազրությունը գլխավորելու էր հայտնի շարդարար Ալի Սաիրը⁷⁴ (սպազա սհրամանատար նամեկ), որ Կովստի և Ջուլիպպրիեի շրջանում հենվելու էր ոչ միայն ժանդարմերիայի, այլև Էրեթրիայի գաղտնի կազմակերպության ունրագործների վրա, իսկ Քեյ Արիադից մինչև Արաբ Բուսար և Ջարաբուտից մինչև Հալեպ նա իր արյունալի գործը գլուխ էր բերելու արաբական բնակավայրերի թուրք ազգաբնակչության ձեռքով, հնարավորության դեպքում օգտագործելով նաև անազն ու շամմար բեդուինների թրքասեր առաջնորդներին և Հալեպի իթթի-հատական արաբներին:

⁷¹ Դյու Աու, Եջվ. աշխ., էջ 84, ԲեմաՆ, Եջվ. աշխ., էջ 81:

⁷² ԲեմաՆ, Եջվ. աշխ., էջ 71:

⁷³ Դյու Աու, Եջվ. աշխ., էջ 85—86:

⁷⁴ Տե՛ս նրա սխուշագրությունը, *All Sâib, Les Atrocités en Cilicie et les Lutttes pour la Délivrance à Ourla, Angora, 1340*, (traduit par MA-YER).

Գաղազրության գաղափարական առաջնորդի գերով հանդես էր գալիս իմամ Մահմեդը, որ Ազանայի մզկիթներում իր ելույթները զարգարում էր էնզիբի անվան հետ կապվող հորդորներով, շեղողներ բոլոր անհավասներին, քանի զեռ լրիվ անզն են: Մի ինչայք ո՛չ կանանց և ո՛չ էլ երեխաներին⁵⁶:

Ֆրանսիական հետախուզութունը ստուգապես իմացել էր, որ Պուլի և Կոնիայի կենտրոնների համամտությամբ թուրքական խոսվութունը շղթայազնովելու էր 1919 փետրվարի 28-ին և որ հայերի ու միայն հայերի զեմ արյունոտ բռնութունները տարածվելու էին ետև Ազանայից դուրս, հյուսիսային Սիրիայի բնակավայրերի և հատկապես Հալեպի վրա⁵⁷:

Դեռ Քեմալի Ազանայում գտնվելու օրերին՝ 1918 նոյեմբերի 30-ին Ալեքսանդրեաում, իսկ երա Պուլի մեկնելու ետևորյակին՝ դեկտեմբերի 12-ին Քեյլանում թուրքերի կողմից ձեռնարկված հակահայ հուզումները առանց այդ էլ հուշում էին ետխապատրաստվող գաղազրության մասին: Ավելին, ինչպես վկայում է Պուլի ժողովուրդս թերթը, Ֆրանսիական պատասխանատուները ստուգապես գիտեին, որ թուրքերը սպասրաստութուններ տեսնելու վրա են՝ զեղքեր առաջ բերելու եպատակով⁵⁸: Սակայն բրիտանացիների հետ խուլ մրցակցության պայմաններում առաջին հերթին իրենց երեկվա թշնամուն սիրաշահելու հետամտող Ֆրանսիական գերագույն կոմիտարիատը և Կիլիկիայում երա գինվորական կամակատարները ետխրելուում էին ձնշել հակազդող հայերին՝ ցրելով Հայկական լեզանի 4-րդ գումարտակը և զինաթուփելով ու Պորա Մահիզ պատմական գումարտակների շարքն ուղարկելով այնքանազրեայան 10-րդ և 13-րդ հայկական վաշտերը⁵⁹:

Անանում Ֆրանսիական ներկայացուցիչների շրջանում, սակայն, կային մարդիկ, որոնք ուրիշ հայացքով էին եայում իրազրությանը և որոնց պարապուխը Կիլիկիայում վարչական վերահսկողության պետի պաշտոնին նշանակված Քրեմոնն էր: Վերջինս, զեռ Անտանտայի Հայֆայի զորակենտրոնում գտնված օրերին Ալլենրիից հավասար էր ստացել, որ Հալեպի և ամբողջ հյուսիսային Սիրիայի, Այնթապի, Ուրֆայի և Մարաշի շրջանների անվտանգու-

⁵⁶ Դյու Վեու, նշվ. աշխ., էջ 74:

⁵⁷ Եուի անզում:

⁵⁸ Ժողովուրդս, 22.12.1918 թ.:

⁵⁹ Դյու Վեու, նշվ. աշխ., էջ 58—59:

Քյան պատասխանատու զինե՞րալ Լեւոյի «Անապատի Հեծյալ բա-
նակի» («Desert mounted corps») ստորաբաժանումները, «սեհու-
սայի» հայտարարված հայկական զինական ուժի փոխարեն զայու
էին Կիլիկիա իրեն թեարկության: Փետրվարի 7-ին Ազանա ժամա-
նելով և թուրքական զավազրության հասունացմանը իրազնկ զա-
նալով, Բրեմսը Լեւոյից խնդրում է իր բանակով շտապել Կիլի-
կիա: Բրիտանական հաղարավոր զինվորներ փետրվարի 18-ին
սկսում են ժամանել Ազանա և պաշարման գրություն մացնելով՝
կանխում խոտվությունը, իսկ Լեւոյին անեամը ձերբակալում է զա-
վազրապետ Հաշեմին⁵⁰:

Այստեղ պետք է նշենք, որ Կիլիկիայի վարչական վերահսկո-
ղության պետ Բրեմսը, զինե՞րալ Լեւոյի զորքերին բրանսիական
զուտ հրավիրելով, փաստորեն զեմ էր զնում Փարիզի իր մեծա-
վորների քաղաքականությանը, որը կայանում էր բրիտանական
ներթափանցմանը կատարի դիմադրություն ցույց ապու և Կիլի-
կիան սոսկ որպես խալժ պատգործելով՝ թուրքիայից անտեսական
նոր կոնցեսիաներ խելու և Սիրիայի իրազարծություններին մի-
շամտելուց հետո պահելու մտահոգության մեջ⁵¹: Սվ հակառակ
հայկական ազրյուրների գրեթե միանշյն այն պնզմանը, որ Բրե-
մսի ամբողջ վարքագիծը բհայասիրական զուպանակներս ուներ,
Ֆրանսիական վարչական պատասխանատուն վերջին հաշվով
մեում էր անձնվեր կամակատարը ֆրանսիական կապիտալիստ-
ների այն խմբի, որի շահերը պահանջում էին ամեն զնով պահ-
պանել Կիլիկիան, և բրիտանական զորքերի անկալությամբ խոշ-
ընդոտել իրենց երկրի կապիտալիստական այն շրջանների մա-
զրությունները, որոնց շահերը թելազրում էին Կիլիկիան զիշել
քեմալականներին և որոնց անձնվեր կամակատարը ժորժ Պիկոն
էր⁵²: Հատկանշական է, որ այնպիսի լավատեղյակ մի ժամանակա-
կից, ինչպիսին լրագրող Պայարեսն է, չի թաքցնում, որ Բրեմսը

⁵⁰ Ն. էֆենդիան ասանց իրազրությունը բարեխոսորեն պատկերելու ու Լույ-
կիակ ասանց վհայտելոված ազրյուրները հարուպտարեն պատգործելու պնզում է,
որ Սահակ կոթուրիկոսն է սէւայերի փրկիչ զնե՞րալ Լեւոյին Կիլիկիա հրավիրել
և որ բրիտանական զորքերն էլ իրենց Կիլիկիա ներթափումը առազաքրել են այն
պատեսով, որ սէւայական լեզանը ոչ միայն պայարք լեզանց թուրքերի զեմ,
այլև հետո չէր երանց ազգայն-ազատագրական պայարքն թիկունք ապուց
(«*«* H. Эфендиева, Борьба турецкого народа против французских ок-
купантов на юге Анатолии, Баку, 1966, стр. 89)...

⁵¹ J. P. Alem, L'Arménie, Paris, 1962, p. 64.

⁵² Ali Fuat Cebeşoy, Milli Mücadele hattırları, İstanbul, 1953, s. 64.

Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրության և Հետևաբար Պի-կո—Գուրո երկուսի թաղաքականությունը զեմ զեալու պատճառով շնորհազրկվեց և ետ կանչվեց Կիլիկիայից⁶¹։

Ի զեպ, պաշտոնական Ֆրանսիան բացօթյա չէր պարզում իր մտադրությունները Կիլիկիայի նկատմամբ, եույնիակ չէր վարա-նում գաշնակցական կառավարության կողմից Ա. Ահարոնյանի գլխավորությամբ Փարիզ օւղաբկված պատվիրակությունը Հաս-կացնելու, որ Եիլիկիան Միտիայի մի անբաժան մասն է և հայերը ոչ մի իրավունք չունենա⁶²։

Բանը նրանում էր, որ ազգային անկախության անխուսափե-լիությունը հազատացող սիրիական բարեմիտ ազգայնականները սկսել էին զեմ թղթի վրա ձևել նոր Միտիայի քարտեզը Ալշի առաջ ունենալով զեռ գորաակզրին ԵԱրարական հայրենիքի լիզայիռ կողմից հշտորոշված սահմանները, որոնք 1915 թ. գարնանը նվի-րադործվել էին սիրիական սահմաններին կողմից էմիր Ֆեյ-սային ներկայացված ԵՊամասկոսի արձանագրությամբ, նրանք իրենց ապագա պետության հյուսիսային սահման էին նախանշում Տավրոսը՝ փաստորեն Հերքելով Կիլիկիայի վրա հայկական ամեն մի իրավունք⁶³։

Ֆրանսիական արտաքին թաղաքականությանը տեև ավել ձո-նուպոլիտական կապիտալի այն հատվածը, որ Հնուպատերազմ-յան Քուրքիայում իր անտեսական ու թաղաքական ներթափանցու-մը հարթող հաղթարարտերի շարքն էր դասում Կիլիկիայի նվիրա-րերումը երիտթուրքերի մառանգորզներին, ավյալ պահին զեռ լիիզախելով թացել իր խաղաքարտերը՝ շանում էր քաշալերել սի-րիական ազգայնականների հավակնուտ այդ գիրքորոշումը⁶⁴ և Կի-

⁶¹ Պայլաեռ, նշվ. աշխ., էջ 186—187։

⁶² ՉՈՇ ՊԿՊԱ, ք. 300, ց. 1, գ. 153, ք. 154։

⁶³ ԵԱրեռ, 4.9.1922 թ. Միրիական գլխավոր կոնգրես 1919 թ. Հուլիսի 2-ին պաշտոնապես ընդունելու էր այդ ԵԱրձանագրության նախանշած սահմանները. տե՛ս „Papers Relating to the Foreign Relations of the United States“, 1919՝ vol. XII, Washington, 1947, p. 780։

⁶⁴ Հնուպրքի է, որ մինչ այդ էլ նվրողական մի շարք Հեղինակներ Կիլի-կիան տեղիարերելու են Միրիային Այսպես, է. Յանգի ԵԱրարիան հյուսիսում սկսում է Ազալիայի ծոցից, կիսում Տավրոսը, Մալաթիայի և Բիթլիսի վրայով իր սահմանը աարձում է մինչև Վան և շարունակվում մինչև Ալշիայի լիճ (տե՛ս E. Joug, Les Puissances devant la Révolte Arabe, Paris, 1906). Է. Յիլլաքը, եռ, թեև ազիլի ԵՂառա, Միրիայի հյուսիսային սահմանը նշել է Տավրոսն ու Ահարոնյանը՝ արարանելով հասկապեռ Աղառայի գլխալիթը (տե՛ս H. Ri- chard, La Syrie et la Guerre, Paris, 1916)։

լիկիան ներգրավել իր բնակավայրումը՝ վատահամ սիրիական պետության կազմում: 25⁶⁶ որ ծրագրվող բնակացյալ Հայաստանը, եթե ընկնելու է լիկեր մանդատների սարգոստայնի մեջ, ապա անկասկած բաժին էր հանվելու ամերիկյան բնակավայրին՝ և ուրեմն Կիլիկիան ինքնաբերաբար զազարելու էր սթանկագին պատանդ լիկերում⁶⁶:

Սակայն կար մի այլ հանգամանք ևս: Ֆրանսիական մոնոպոլիստական կապիտալը, զերչին հաշվով, առաջինն էր շահագրգռված հայ-արարական անհասկացողությունների առաջացմամբ ու խորացմամբ և ուրեմն չէր կարող իրեն զլանալ սիրիական ազգայնականների ախորժակները գրգռելով Կիլիկիան կոմախեմար գարմելու հենգամասումը:

Ով ահա, 1919 թ. հունվարի սկզբներին, Ֆրանսիական մոնոպոլիստական կապիտալի կանախ անասական երակներից սկզբով խմբավորումներից մեկի՝ Մարսելի Առևտրի պալատի իսկ նախաձեռնությամբ հրավիրվում էր Վերսալի Ֆրանսիական կոնգրեսը⁶⁷, որտեղ Վերսալ պատմա-աշխարհագրական ու քաղաքական հասկացողության մեջ տարբարություն էր նրա հետ ոչ մի կերպ չառնչվող Եվրոպայի միավորը: Կոնգրեսին հրավիրված սիրիական գործիչների համար հրապարակել ու շուրջ այդ գիրքորոշումը, սակայն, չէր կարող լիարանցանել հայերին ոչ միայն կոնգրեսից, այլև սիրիական ազգայնականությունից ընդհանրապես⁶⁸, Բյուրեղացեւում հայության վերաբերմունքը, պատմաբան Գ. Քասաճյանը՝ Մարսելի Առևտրի պալատի պատասխանությանց ընդհանուր անօրին Լ. Բրենիերին ուղարկված բողոքագրում ընդգծում էր. «Ճանկանալով հայերի նման սիրիացիներին ևս անսնել օսմանյան լծից ձերքազատված և իրենց հայրենիքում անկախ պետականություն ստեղծած... վախենում եմ, որ Կիլիկիայի հարցը ապագային հարևան երկու ժողովուրդների միջև երկպառակություն առիթ է դառնալու»⁶⁹:

⁶⁶ Այս կազմակերպմամբ հիշատակենք թե՛կող սոսի ախ փաստը, որ պրեզիդենտ Վիլսոնը Հայ ազգային պատվիրակությանը բազմիցս խորհուրդ է ափել շքման մեջ մտնել Արևելյան հարցերի ամերիկյան հանձնաժողովի հետ և լիարանցալ, որպեսզի ԱՄՆ-ի կառավարությունը պաշտպանի Կիլիկիան՝ Սիրիայի հետ ըմբռնանելով, բնակացյալ Հայաստանի կազմում ներգրավելու անասկանք (տե՛ս «Հայ ձայն», 20.4.1919 թ.):

⁶⁷ «Ժողովուրդ», 21.12.1918 թ.:

⁶⁸ Տե՛ս «La Voix de l'Arménie», 2e année, No. 25—26, p. 51.

⁶⁹ Ես, ի սեղանում:

Կիլիկիայի շուրջ տեղի ունեցող բազմամասնակից ու բարդ այս խաղի պայմաններում էր, որ ծրագրվում էր թուրքական հակահայ դավադրությունը, որը, ինչպես նշեցինք, Կիլիկիայի վարչական վերահսկողության պետ Բրեմսոնի նախաձեռնությունից շնորհիվ ձախողվում էր կիլիկիայան բնակավայրերում:

Բրեմսոնը, սահայն, Ազանայի շրջանում վերահսկելու համար իր պաշտոնը վտանգելու գնով բրիտանական զորքերի օգնությանը դիմելով, հասկանալի է, որ հնարավորություն չուներ որևէ կերպ ազդելու Հալեպում դեպքերի ընթացքի վրա: Եվ 1919 թ. փետրվարի 25-ին, անտեղյակ կիլիկիայան բնակավայրերում գործի ձախողումից, Հալեպի թուրք դավադիրները զիջավորեցին տեղաբնակ իրենց հայրենակիցներին և արար խավարամիտ որոշ տարրերի խժոժությունները անգն և անպաշտպան հայ գաղթականներին՝ հիմնականում անապատի արձավիրքներից փրկված այրիների և որրերի դեմ:

Հալեպի կտորածի հայ զոհերի թվի շուրջ նշգրտված ավայաներ չկան: Ժամանակի հայ մամուլը բավարարվել է արձանագրելով բրիտանական իշխանությունների Եպաշտոնական հազարդամե այն մասին, որ սպանվել է մոտ 50, վիրավորվել՝ շուրջ 100, և անհայտ կորել՝ 30 մարդ⁷⁰: Այդ թվերն է հետագայում կրկնել հետաքննող հանձնաժողովի անդամներից Մ. Նաթանյանը⁷¹, Երազարծությունների ժամանակակից Դյու Վեու սպանվածների թիվը բարձրացնում է 200-ի, հալեպահայ լրագրող Ն. Ժանձին՝ 300-ի, իսկ զր յա Սուչերը՝ «հարյուրավորներին»⁷²: 1000—1500 սպանված և վիրավոր, պնդում է այդ օրերից մեզ հասած արխիվային մի փաստաթուղթ⁷³: Այդ փաստաթղթի, այլ խոսքով զոհերի թվի մի քանի հարյուր լինելու հավանականության օգտին է խոսում այն, որ կախաղան բարձրացված, բանտից փախչելի փորձելիս գնդա-

⁷⁰ Ժամանակ, Պոլս, 24.3.1919 թ.: Կիլիկիա, Ազան, 12 և 14.3.1919 թ.: Հալեպի «Եփրատ» (14.11.1932) զոհերի թիվը 52 է ցույց տալիս:

⁷¹ Մ. Նաթանյան, Սուրբ խառնակությունները և հայերը, ԵԱԻԷ, 21.10.1925 թ.:

⁷² «Մարտից», 22.9.1922. Դյու Վեու, Եզդ. աշխ., էջ 74: E. de la Souchère, Le Racisme en 1000 Images, Paris, 1967, p. 217

⁷³ ՀՅՄՀ ՊԿՊԱ, ք. 282, ց. 1, գ. 19, թ. 1—«Մասնագրություններում նշվում է Ա. Անտեյանի «Հալեպի շարժը», անանտեսի վկայությունը զորային (հայերն և ֆրանսերն, սպանված 1919 թ.), որը զերախոսարար մեզ չհաղորդեց Կանկ Երևանի գրապահոցներում:

կահարձած կամ տաժանակրոթյան գաստապարտւած շարդարար-
ները իրենք իսկ թվով մի քանի հարյուր հոգի էին, զնո լիտուանիով
չբացահարւած հանցապարտների մասին:

Այստեղ, սակայն, զհերի թվից ավելի մեզ հետաքրքրում են
այլ հարցեր, որոնց շարքում երկրորդական տեղ չի դրաւում արյու-
նալի գնդերի մեջ բրիտանական մեղապարտության աստիճանը:

Փաստերի բացահայտության գնացում անգամ չէր կարելի կաս-
կածել, որ Ֆրանսիականից շատ ավելի լավ կազմակերպւած բրի-
տանական հետախուզութիւնը ևս ասույզ իմացել էր Հալեպի հա-
յերին սպանոնացող վտանգի մասին: Վերջին հաշվով Հալեպից մին-
չև Ենչզ, մինչև անազն բեզուիներին վերջին վրանախմբի շրջանը
գործում էր Լեզոնի գործակալների մի խիտ ցանց, որի յարներն իր
ձեռքում էր պահում Եսրենիազնա Լեոնարզ Վուլեյը⁷⁴: Եվ հետո,
չէ՞ որ հենց այդ ժամանակաշրջանին վերաբերող բրիտանական
գիտատաթղթերում ենք հանդիպում Միրիայում թուրքական գործա-
կալութիւնների մասին առավելագույն քանակի հետախուզական
տվյալների...

Համենայն գեպս, բրիտանական իշխանութիւնները չէին կա-
րող անգիտանալ, որ Հալեպի վարչատննչում բույն դրած թուրքերի
կողքին աշխատում էին նաև շատ արաբներ, Եորոնք թուրք մասյ-
նությամբ անած և թուրք գաստիարակությամբ զարգացած, մեծ
մասով իթթիհատի կպատկանեին, նույնիսկ ոստիկանապետը և
հասարակ ոստիկաններն, որ Հալեպի Էշրաֆեն (ավազանուց) ալ
շատերը այդ կուսակցության կպատկանեին և որ Ենուլեպես արա-
բական բանակին ալ բարձրաստիճան սպաներ միեմույն կուսակ-
ցության անգամ էին, նախապես օսմանյան բանակին մեջ ծառա-
յած անձեր ըլլալով⁷⁵: Պաշտահայ մամուլի թղթակիցները իրա-
վամբ ընդգծում էին, որ Եգարչելի իթթիհատը հոս ալ (Հալեպում)
խորունկ արմատ ձգած էր արաբ զանազան խավերուն մեջ, և գյու-
րին էր հասկնալ թե թուրքիո մեջ տակավին զազանապես գործող
իթթիհատականները շատ գյուրավ կրնային հարաբերության մեջ
մտնել իրենց Մուրիո կուսակիցներուն հետ և զիրար շատ լավ
կհասկնային⁷⁶:

Հալեպում շատ շատերի, առավել ևս բրիտանական իշխանու-
թիւնների համար զազանիք չէր, որ Ահմեդ բեյ անվանյալ մի

⁷⁴ Գյու Վետ, Եշվ. աշխ., էջ 82—85:

⁷⁵ Եժուզվուրդի Զախը, 29.3.1918 թ.:

⁷⁶ Եսյն անգամ:

Քուրք սպա⁷⁷ որք ցերեկով ղեկավարում էր կիսառազմական մի կենտրոն⁷⁸, որի վերահսկողության ներքո էին գտնվում 1918 թ. աշնանը իթիբի-հասական արարների կողմից կազմակերպված ռուս-դի ալ-արաբ (եկրաբական ակումբ) ընկերությունը⁷⁹ և հասկապես նույնների երկրորդ կեսից հրապարակ նետված նրա որգան Եկ-Արաբս ազգեցիկ օրաթերթը:

Դժբախտաբար, հայկական հայության ղեկավարները, լրիվ անգիտանալով այդ կազմակերպության և նրա պաշտոնաթերթի կազմը քուրքական շրջանների հետ, նրանց համարում էին արաբական հասարակական կարծիքի իսկական խոսնակները և շանուժ էին սերտ զործակցություն հաստատել նրանց հետ: Բավարարվենք նշելով, որ Եկրաբական ակումբը որոշ իմաստով գտնուժ էր նաև հայ օտարազիրների մշակութային գործունեության հիմնական կենտրոնը, երաժշտա-թատերական և այլ միջոցառումների միակ հավաքատեղին, իսկ Եկ-Արաբիս լույս ընծայումն ու թշահեկան և լուրջ պարունակությունը շերմորեն ողջունվում էին հայկապահայ մամուլի կողմից⁸⁰, Հայկապահայ գործիչները շէին զգաստանում նույնիսկ այն ժամանակ, երբ քրիտանական պատլամեհնաթի նիտանյում հայ ժողովրդի հասցեին կատարված շերմ ելույթները գտնույթյամբ էին արձանագրվում Եկ-Արաբիս էջերում, որտեղ նաև քիշ հոանդ շէր վտանվում արաբներին ներշնչելու համար այն միտքը, որ Մեծ Բրիտանիան շանում է սհայկական անկախ կառավարությունն ստեղծել Ժարաթին և Քուրքին միշն պատվար մը ըլլալու: Այլ խոտքով՝ արաբական երկրները իսլամական աշխարհից կտրելու համար⁸¹:

⁷⁷ Հիշյալ Աժեղը կկն էր քաթարիկու Նեմաթի շրջանի հայերի կոտորածի կազմակերպիչ Մաազեզդիեին, որը 1918 թ. սկզբներին գործուղվել էր Հայկա քրպես անդիգենուս և քաղաքին անկումին վրա, շիրեալով որի կողմ քաթարի և վտանալով հայերու վրեժնկրութենն, աննասպան եղած էր (ան՝ս Ժողովրդագր., 11.11.1918 թ.):

⁷⁸ Դյու Վես, էյվ. աշխ., էջ 143:

⁷⁹ R. de Gontaut-Biron et L. Le Révérend, D'Angora à Lausanne (Les Etapes d'une Déchéance), Paris. 1924, p. 63.

⁸⁰ Ե՛ւայ Ժայն, 25.11.1918 թ.:

⁸¹ Ե՛ւայ Ժայն, 2.12.1918 թ.: Արաբական երկրների զաղութականացման քրիտանական նրազրի սհայեթիքը՝ Մարկ Մալքոթի պատվին Հայկաթի արաբ և հայ որք գործիչներ թնյանեղան էին կազմակերպում Եկրաբական ակումբում և իրար հաշորդելով արաբների և հայերի մեծ քարեկամիս հասցեին շերմ ելույթներ էին աննում Եկ-Արաբիս և Ե՛ւայ Ժայնիս խմբադրապետները (ան՝ս Ե՛ւայ Ժայն, 1 և 2.12.1918 թ.):

Եզ ահա «Այ-Արարի» գլխավոր խմբագիր Ահմեդ Սամի ալ-Սարրաշը, որի «Քրքրացած և թուրք դրամի սպասարկու» լինելը շատ ուշ էր պարզվում հայերի համար²¹, 1919 թ. փետրվարի սկզբներին ուղևորվում է Ազանա, անկասկած թուրք զավազիթների հետ խորհրդակցելու, և վերադարձին «ստորագրում է «Հայը և արաբը» խորագրով շարամիա մի հոդված, պեղելով, որ Սիրիայի ծայր հյուսիսում և Կիլիկիայում իրր «Հայ ասպատակները արյունոտ հաշվհարդար են տեսնում արաբների հետ»²²: Այդ հոդվածից կառչելով, «Արարական ակումբի» ղեկավարները սկսեցին ժողովրդի հետամնաց խավերի շրջանում հակահայ կրքեր բորբոքել և հալածելներին կոչ էին անում փետրվարի 28-ին հավաքվել «Արարթորյա շուկայում» («Տնումաա բազար») և բողոքի ելույթ կազմակերպել հայերի «քանությունների» դեմ²³:

Փաշ իմանալով հանդերձ, թե ինչի կարող է հանգել կրքերի բորբոքումը ուրբաթորյա շուկայում, որտեղ համախմբվելու էին Հալիպի և շրջակա բնակավայրերի հայատյաց թուրքերը և որոշ մուսուլմանց արաբներ, քեզուհիններ ու զեռ հետևախորշերի կասկածելի բուր տարբեր, բրիտանական զինվորական իշխանությունները (որոնք մինչ այդ բավարարվել էին «Այ-Արար» թերթի խնդրոտ առարկա համարի տպաքանակի մի մասը բնագրավելով)²⁴ փաստորեն ոչ մի վճռական քայլի չգիմեցին: Նրանք բավարարվեցին միայն «Արարական ակումբի» ղեկավարներին նախազգուշացնելով, որ շուկայում որևէ քաղաքական ելույթ չեն թույլատրի: Հասկանալի է, որ այդպիսի կրավորական նախազգուշացումը չէր կարող կանխել թուրքական զործակալությունների կողմից շարաթներ առաջ ծրագրված ու կազմակերպված արյունահեղությունը:

²¹ «Կիլիկիա», 14.3.1919 թ.:

²² Ս. Կեսեկյան, Հայ և արաբ հարաբերությունները, «Հայ մայի», 22.3.1919 թ.: Լ. Սուսյան, Արաբ և Հայ եղբայրացուցությունը, ելույթ տեղում, 27.3.1919 թ.:

²³ «Կիլիկիա», 14.3.1919 թ.: «Արարական ակումբի» ղեկավարները Չնուգույում, արգեն բրիտանական ուղվական զուարթի առաջ կանգնած, բառ երկվույթին փորձել են սահմանազանվել «Այ-Արար» թերթից, պեղելով որ իրենց նպատակն է եղի ոչ թե հակահայական, այլ հակաբրտանական ցույց կազմակերպել՝ բողոքելու համար Փարթի զարթաբարտական մտազգությունների դեմ, և որ «թուրք զրոգազանգիտներու զգուսթյունները իտազարմություններին այլ քնթացք են աղելու Այց եղբայրացությունն է ևուրում մի նաթանյանի «Սուրբա իտանկությունները և Հայերը հողվածը (տե՛ս «Արար», 21.10.1925 թ.):

²⁴ «Մամանակ», 24.3.1919 թ.:

Արխիեպիսկոսն մի փաստաթուղթ վկայում է, որ որոշված է եղել շարքն ու կողոպուտը սկսել կեսօրին, երբ հայերի մեծամասնությունը հավաքված կլինենք քաղաքի շուկայում և փողոցներում, սակայն դավադրության մասնակից մի ուստիկանապետի անհամբերությունը դրոշն ավելի վաղ սկսելու ազդանշան է դառնում: Կարճ ժամանակամիջոցում թուրք շարզարարները, առաջնորդելով մուրեցիված մի խումբ արարների, տարածվում են քաղաքով մեկ՝ Զուլմաս բազար, Ազարե, Բար ալ-Ջընեյնի, Փասթալ-Հարամի, Մանկուսա, Բար ալ-Նասր և այլուր, հարձակվում հատկապես հայերի ընտկավայր որբանոցի, դպրոցների և նախկին զորանոցի վրա, տեղ-տեղ հավաքում հարյուրավոր զաղթականների, որպեսզի պայթուցիկ նյութերով միանգամից ոչնչացնեն բուրիս: Սակայն, — ընդգծված է փաստաթղթում, — անզլիական զորքի տեղ հասնելը, թեև ուշացումով, խափանում է շարզարարների ծրագրի իսպառ կենսագործումը³⁶:

Դժվար չէ կտահել, որ Հալեպում մնացած բրիտանական կայազորը, եթե կանխորոշ զգուշացված լինելով կալմ ու պատրաստ վիճակում շտաբի և բավականաչափ փութաշանություն շնուցարները, հատկապես շարզարարությունն սկսելու համար նշտորոշված ժամի խախտման պայմաններում, Հալեպում զսեղված հայերի թիվը անհամեմատ մեծ կլիներ:

Դժվար չէ կտահել մանավանդ, որ հիմնական ուշադրությունը դեներալ Լեյխի բանակի միջամտությամբ Ազանայում զեպքերի կանխարգելմանը նվիրելով, իսկ Հալեպում բավարարվելով արյունահեղությունը սահմանափակելով, բրիտանական գաղութարարները հավելյալ փաստարկ էին մեռք բերում Ֆրանսիական ազդեցությունը վերապահված չէլ զոտուց իրենց հեռացման ձգձգումը արգարացնելու և զեպի սկսպույտ զոտուց Կիլիկյան հատվածն իրենց ռազմական ներթափանցումը հիմնավորելու համար:

Միայն բրիտանական գաղութարարները չէին, որ աշխատեցին օգտվել Կիլիկիան և Հյուսիսային Միսիան ընդգրկող թուրքական դավադրության ընձեռած հնարավորություններից: Ֆրանսիական գաղութարարները, որոնք չանացել էին Հալեպին սպառնացող վտանգը զաղտնի պահել Ալլենքիի զորակենտրոնից, հայերի դեմ գործված արյունահեղությունն օգտագործեցին, որպեսզի Միսիալի նկատմամբ իրենց ծրագրերը արգարացնելու համար վարկաբեկեն

³⁶ 2002 ՊԿԳԱ, ք. 282, ք. 1, գ. 12, ք. 1—4:

էմիր Զեյսալի իշխանութիւնը և հայերին կողմնորոշեն արարների գծով:

Եւլալուպի մեջ շերիֆյան զորքերու և քրիստոնեաներու միջև պատահած են արյունոտ ընդհարումներ:— ահա նախակէզրեական այն սարսափալուծութիւնը⁸⁷, որ ֆրանսիական զազուժարարները աշխատեցին հայ մամուլի ոգնութիւնը համոզմունք դարձնել հայերի մտք: Ավելին, նրանք հետագայոր ամեն ինչ արեցին, որպէսզի հայութիւնը ոչ միայն չիմանա Լալուպի արյունահեղութիւնն առնչակցութիւնը կիլիկիան ձախողված զավազրութիւնն հետ, այլև համոզվի, որ կիլիկիայի անհանգիստ միևտրութեւ պարզապէս պատճենահանվում է սիրիական-արարական միևտրութեւ վրա: Եւլալուպի դեպքը կարծես արձագանք կուտա Պահլէի մեջ... Եւլալուպի դեպքին հետեանքով Քիլիսի, Այնթապի և Մարաշի մեջ ալ սպառնական գրույցներ շրջեցան, — գրում էր ֆրանսիական շրջաններից իր ներշնչանքն ստացող Եկիլիկիա թերթը⁸⁸:

Ֆրանսիական զազուժարարների ընթացքը, սակայն, ավելի պարզորոշ արտացոլվեց Լալուպի դեպքերը հետաքննող ամիշազգային հանձնաժողովի աշխատանքների ընթացքում⁸⁹:

Արյունահեղութիւնից անմիջապէս հետո բրիտանական իշխանութիւնները ձերբակալեցին մոտ 200 հոգու, որոնք կազմակերպել էին շարժերը կամ հանդես եկել որպէս շարժարար: Զերբակալվածների մեջ կային և՛ թուրքեր, և՛ արարներ, ինչպէս հասարակ շարժործներ, այնպէս էլ պաշտօնական անձնավորութիւններ: Քննիչ հանձնաժողովի անզլիացի և արար անգամները աշխատում էին ցույց տալ, որ ձերբակալվածների թվում արար պաշտօնատարների առկայութիւնն փաստը ոչնչով չի կարող վկայել Դամասկոսի կենտրոնական արարական իշխանութիւնն և Լալուպի նրա ներկայացուցիչների մեղսակցութիւնն մասին: Ընդհանրապէս, հանձնաժողովի ֆրանսիացի անդամը և նրան հետևելով հալեպահայութիւնն ներկայացուցիչներ Մ. Նաթանյանն ու Պ. Փափաղյունը ճշգրտում էին փաստարկել Դամասկոսի արարական կառավարութիւնն մեղսակցութիւնը՝ անվազն Լալուպի տնտեսականութիւնն, ժանդարմերի և զին-

⁸⁷ Եկիլիկիա, 3.3.1913 թ.:

⁸⁸ Նույն անգամ, 15 և 21.3.1913 թ.:

⁸⁹ Հանձնաժողովը բազմապէս էր 2 արար, 2 հայ, 2 անզլիացի և 1 ֆրանսիացի անգամներից (ան՝ Եկիլիկիա, 14.2.1913 թ.):

վորականության մասնակցութիւնն ճանաչարհով⁶⁶, Սակայն քրի-տանական զինվորական առյաւել, որ մահապատժի դատաւարտեց մի խումբ թուրք և արաբ ռեազորմենտի, իսկ մտտ հարչուր հոգու՝ երկարաժամկետ տաժանակրութեան, իր եզրակացութեան մեջ լրե-զունեց ֆրանսիացի և հայ հետաքննիչներին փաստարկները⁶⁷։

Եվ սակայն բուն իսկ արյունահեղութիւնից ազնիւ՝ ֆրանսիա-կան բժշկականագիտական զբոսարկի իրաւունքները մեղաւորութեան մեղաւորութեան շուրջը հայկական շրջանակներում բարձրացված ազմուկը, միաժամանակ բացասական ազդեցութիւն գործեց հայ-արաբական փոխհարաբերութիւններին վրա։ Արգարե, Սիրիա-յի արաբական կառավարութեան զլխավոր ներկայացուցիչներին՝ Հալիպի շրջանի զինվորական ընդհանուր կառավարի և քաղաքի զորահրամանատարի պատասխանատւութեան հարցում հայերի համառ պնդումները և որպէս ղալիպի հայկական միութեանն ան-խելումիս պահանջներին հետեւանք, երանց պաշտօնանկութեանը սի-րիական ազգայնականների շրջանում որոշակի դառնութեան առաջ բերեցին։ Հենց այդ դառնութեանից էլ կառուցեց թրքաւոր գործիչների խմբակը և պատկերով էմիր Յիյաւի երկրից բացակա լինելու հան-գամանքից (1918 թ. նոյեմբերի 21-ին նա մեկնել էր Եմրուպա, որ-տեղ մնաց մինչև 1919 թ. ապրիլի 30), փորձեց էլ ազնիւ խորաց-նել հայերի և արաբների միջև տառաջացած ճեղքվածքը։ Բազմակն էր անել, որ Հալիպի շրջանի զինվորական կառավարիչ Շուքրի ալ-Ալուրիի պաշտօնանկութեան որն իսկ տեղի սիրիական իշխանու-

⁶⁶ «Յիյիկիա», 26.2.1918 թ.։ Հալիպում ազգայն տառաջացարանի նկատա-լութեան ներքո գործում էր «Հայ ազգայն միութեան»։ Սահակ կաթողիկոսի կող-մից նշանակված այդ ժամանակ պետք է գրազդէր ազգայն-քաղաքական հարցե-րով և հատկապէս կառ պահանջներ տեղական կառավարութեան հետ (տե՛ս «Հայ ձայն», 11.1.1918 թ.)։ Անկ հարկաւանայ մի շարք ազգայն գործիչների տեղա-ժակցութեան իսկ շեղումով «Հայ ազգայն միութեան» շեղմ արաժատութեանն էր ունէր արաբների հետ փոխհարաբերութեանն էր հարցում։ Պարագան ետիք լէր «Հալիպի հայկական միութեան», որ Փարիզի Ազգայն պատմիականութեան անժի-շակն նկատաւարութեան ներքո լինելով, ազնիւ պայտւն էր արեւմտեան, հատկապէս ֆրանսիական կողմնորոշման հարցում։ Իսկ շեղի հանձնաժողովի հայ տեղաւորները՝ Պ. Փափաղյանն ու Մ. Նաթանյանը ոչ թէ տեղի սկզբայն միութեան, այլ «Հայ-կական միութեան» ներկայացուցիչներն էին, երա գործուցիք ժողովի նախագահն ու քարտուղարը (տե՛ս «Հայ ձայն», 26.12.1918 թ.)։

⁶⁷ «Յիյիկիա», 14 և 22.5.1918 թ., 7 և 17.6.1918 թ.։ Զերբակալմաններ մի ձեռ խումբ, մայիսի սկզբներին բանտում խոտմութեան բարձրացնելով փորձել էր փախչել, սակայն զնգահաւաքովի էր բանտապահների կողմից։

Քյունեները բոլոր հայերին անխտիր վերջնագիր էին տալիս՝ պահանջելով երեք օրվա ընթացքում թողնել Սիրիան և տեղափոխվել Կիլիկիա...²²

Տարրինակ մի զուգադիպումից, հենց այն օրը, երբ Հալեպում հայերի դեմ բռնություններ էին գործվում, Եմիթիայի ազգային լիգան հեռագրով Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարություններին պահանջում էր ամառըկուսիան դեմ գործված սերտերուն համարս էնվեր և Քալեպ փաշաներին ձերբակալել՝ որպեսզի սխիստ պատիժ մը տեսրինվի անոնցս, քանի որ նրանք են տգատախառնատուն հայկական և սուրիական վայրագությանցս²³։

Պետք է ասել, որ Հալեպի զեպերին զուգադիպող այդ հեռագրի ոգին բնորոշում է հայ-սիրիական փոխհարաբերությունները ինչպես արյունահեղության նախորդակին, այնպես էլ վաղորդայինին։

1919 թ. հունվարի կեսերին Փարիզում էմիր Ֆեյսալը ընդունելով Պաղես Նուպար փաշային, նրա հետ քննարկեց Սիրիայի, Լիբանանի, Պաղեստինի և Իրաքի հայ գաղթականության վիճակը բարձրելու կոչված միջոցառումներն ու հայ-արաբական համագործակցության զարգացման հետ կապված հարցերը։ Փարիզի Հայ ազգային պատվիրակությունը այդ առթիվ Ֆեյսալի տրամադրության տակ դրեց Մանչեստրի և Մարսելի հայ գաղթախոսների նվիրատվություններով գոյացած ավելի քան 150 կգ ոսկին, որպեսզի սիրիական իշխանությունները այն ազտագործեն Դամասկոսի, Հալեպի և Բեյրութի հայ գաղթականներին սնունդ և բուժօգնություն հայթայթելու համար։ Ֆեյսալը հեռագրով կարգադրեց սովորապես զված արևելյան երկրամասին ընդհանուր կառավարիչ Ալի Ռիզա ալ-Ռիկարիին, որպեսզի տամն գյուրություն ընծայի և անհրաժեշտ միջոցները ձեռք անեն՝ բարնւավելու հայ տարագիրներու կացությունը²⁴։

²² Կիլիկիա, 26.2.1919 թ.։ Անանյի լի լին նշել, որ Հալեպի շրջանի բնահանուր կառավարիչ Եսաթի ալ-Այուբի ավերջը, ըստ հայկական ժամույթի, կաշանում է նրանում, որ Եսաթի փաշան չի կրքած ստալըր ասել, քանի որ ինքը հուր ասած էրս։ Քալաթի արաբ զորահրամանատար Ալի Ջեզան էլ, միշտ ըստ հայկական ժամույթի, պարզապես ասվելի մեղադրի էս... (տե՛ս Կիլիկիա, 14.2.1919 թ.)։

²³ Եմիթիայից Հալեպ, 5.2.1919 թ.։

²⁴ Նույն տեղում, 22.1.1919 թ.։

Փարիզից ուղարկված Հեռագիրը, սակայն, պարզապես ավելորդ մի հիշեցում էր Սիրիայում իշխանություն լծակները իրենց ձևերում պահող գործիչների համար, որոնք շահում էին լշեղվել հայ-արարական մեթոդները խորացնելու քաղաքականությունից:

Անկասկած անսալով Ֆեյսալի հասուկ կարգադրություններին, Հաշիմյան տոհմի մի քանի իշխանազուներ և պետական-գինվորական մի շարք գործիչներ առավել ուշադրություն էին դարձնում Հյուսիսային Սիրիային, որտեղ կենտրոնացված էր հայ զաղթականությունն սովորաբար մասը: Նրանք լավ էին հասկանում, որ հավանական ամեն մի թյուրիմացության հիմնական ազդեցությունը թուրքական գործակալություններին մեքենայությունները կարող էին լինել և ուրեմն նրանց համար առաջնային հոգս էր դառնալու Հյուսիսի թուրք ազգաբնակչության շրջանում ամեն մի խառնակություն կանխարգելումը:

Սիրիական ազգային կառավարության առաջին քայլերից մեկն էր նշել ընդհանուր ներում հայտարարել և այն տարածել սիրիական թուրքերի վրա, սմտնալով անոնց շարքները: Կարճ ժամանակ անց, սակայն, տեսնելով որ թուրքերը իրենց բխստումնազանցությունները շարունակելու վրա են, Հաշիմի շրջանի գինվորական ընդհանուր կառավարիչ Շուրի ալ-Ալուրին ստորագրեց 1918 թ. նոյեմբերի 24 թվակիր հրահանգը, որը քուրթ թուրքերին կարգադրում էր մեկ շարաթվա ընթացքում ցուցակազրկել իրենց բնակավայրերի ստիկանատներում և կազմ ու պատրաստ լինել՝ նոր հրահանգի գնացում անմիջապես նրկրից Հեռանալու համար⁹⁰:

Այդ հրահանգը լրջորեն օգնեց, որ Հյուսիսային Սիրիայի թուրք ազգաբնակչությունը միառժամանակ ձեռնպահ մնա Պուսի ու Կոնիայի պատվիրակների քարոզչությանը արձագանքելուց և անօրինական քայլերի գիմելուց: Իր հերթին կառավարությունը, խուսափելով թուրքերի արտաքսման հրամանը գործադրելուց, բավարարվեց պետական վարչամեքենան բացահայտ իթթիհատական հանալված տարրերից մաքրագործելով: Ավելին, հրապարակվեց հիմնականում թուրքերին վերաբերող լրացուցիչ մի հրահանգ, որը նշադրում էր. քնդհանուր ներումը, ինչ ազգէ ալ ըլլա ենթական, հայի և արաբի արյուն թափող և անոնց շարիք հասցնողներուն Հետ առնչություն չպիտի ունենա⁹¹: Գործադրելով լրացուցիչ հրա-

⁹⁰ «Հայ Առիւ», 29.11.1918 թ.:

⁹¹ «Հայ Առիւ», 12.2.1919 թ.:

հանգը և ընդառաջելով հայկական առաջնորդարանի գիժումների կամ առանձին հայերի ահազանգերին, սիրիական կառավարության Հալեպի ներկայացուցիչները մերթափայտեցին հայկական կոստրած-ների մի շարք պատասխանատուների (Կեսարիայի ռազմական տալանի նախագահի անդակալ Քուլուբ Շահար, Հալեպի պետական որրանոցի վարիչ Նազրմ և այլք) և պաշտոնազրկեցին հայերի նկատմամբ անարդարություններ գործած բազմաթիվ աստիճանավորների (այդ թվում Հալեպի Վիժմիրի անտրին հայտատու Աշիլին): Հետաքրքրական կլինի նշել, որ հալեպահայ մամուլը մերթափայտությունների և պաշտոնազրկումների շարքը իր ընթերցողներին հազորգում էր Ժառանգական արգարությունն խորագիրը կրող մշտական մի սյունակում⁹⁷:

Արաբական կառավարության ներկայացուցիչները չէին անգիտանում նաև, որ թուրքական մեքենայություններից անկախաբար, երկրի հյուսիսում անզու-Ֆրանսիական չորքերի ներկայությունն ու հայ տարադիրների սերտ կապը երանց հե՛հ կարող էին արարեներին թյուրիմացության մատուղ, հետևաբար շրջանի անհանգիստ մթնոլորտը էլ ավելի սրող ազդակներ հանգիստանալ: Երբանց ստույգ գիտեին, որ անապատարևակ ցեղախմբերի (հատկապես անազենների) թալանիչ արշավների հետևանքով շրջանում (բացառությունը գլխավոր քաղաք Հալեպի) փաստական անիշխանություն է տիրում և իրավիճակից առաջին հերթին ու հիմնականում տուժում են հայ գաղթականները⁹⁸:

Ուրեմն զարմանալի չէ քնալ, որ Ֆեյսալ իրև Հուսեյնի ազդականներից է՛միր Ալի Նասերը, լիազորվելով որպես Հյուսիսային Սիրիայի արաբական զորքերի ընդհանուր հրամանատար, իր սպայակույտի պես Ալի Ջեզետի ընկերակցությամբ 1918 թ. դեկտեմբերին շտապեց իր նոր պաշտոնատեղին: Հազիվ տեղ հասած, Հալեպում նա ցուցադրաբար հովանավորեց հայ կարտոլյաններին ի նպաստ նյութական միջոցների հանգանակման գործը⁹⁹, Միմիչյում տեղական իշխանություններին կարգադրեց անմիջապես ամբողջ ձմռան համար հացահատիկով ապահովել հայ գաղթականներին¹⁰⁰,

⁹⁷ Տե՛ս «Էւոյ ձախ» 23.12.1918 թ., 22 և 25.1.1919 թ. և այլ համարներ:

⁹⁸ Անազենների զեպի Թակկա արշավի և հայերի կրած վնասների մասին ան՛ս՝ «Էւոյ ձախ», 16.12.1918 թ.:

⁹⁹ «Էւոյ ձախ», 8 և 10.12.1918 թ.:

¹⁰⁰ «Էւոյ ձախ», 16.12.1918 թ.:

Գնոր էզ-Ջորում հրապարակային մի նյութով դրվածաց հայ-արա-
բական գինեակցութիւնը և հուսադրեց տարագիրներին, որ ընդ
Հայաստանը իրենց հայր ու մայր է լինելու, սակայն մինչև հայ-
րենիք վերագործի որը տարաբ կառավարութիւնը նվիրական պար-
տականութիւն մը ունի գիրենք խնամելու՝ որպէս ողջակեզ ընկեր-
ներու ընկորները¹⁰¹: Ավելին, հաշմի առնելով որ իր սպայակույ-
տի պետ Ալի Քեզեաը գեռ պատերազմի սկզբին հայ-արաբական
համագործակցութիւնը ամրապնդելու նպատակով Կահիրեում
ստեղծված «Հայ և արաբ կարայրակցութիւն» ընկերութիւն հիմ-
նագրիներէց մեկն էր ևզէլ Մուշեղ եպս. Սերոբյանի և Առաքել Նու-
պարի հետ¹⁰², էմիր Նասերը նրան թողնց Հալեպում՝ որպէս քա-
ղաքի արարական կայազորի հրամանատար¹⁰³:

Նրկրի հյուսիսում տիրոզ իրավիճակի լրջութիւնը և Ֆեյսալի
կարգադրութիւնների խտտութիւնը պետք է բացատրել այն հանգա-
մանը, որ բեկուպացված արևելյան երկրամասի ընդհանուր կա-
ռավարի Ալի Ռիզա ալ-Ռիկարին 1918 թ. վերջերին և 1919 թ.
սկզբներին հարկադրվում էր աստը որը մեկ տեսչական այցի գնալ
Հայեպ և այլ հարցերի շարքին քննարկել նաև հայ գաղթականների
գրութիւնը: 1918 թ. դեկտեմբերի 20—21-ին Ալի Ռիզան հանդի-
պումներ ունեցավ հայ գաղթաշարի առաջնորդների հետ և հաճա-
սեց նրանց, որ արաբ ժողովուրդը, ինչպէս պատերազմի տարի-
ներին, այնպէս էլ այժմ իր բազմակողմանի աշակցութիւնը պի-
տի լղանա տառապանքի օրերու բախտակից: Հայ ժողովրդին¹⁰⁴,
1919 թ. հունվարի սկզբներին նա նորից հանդիպեց հալեպահայ
գործիչների հետ և ընդգծեց. «Մենք, արաբներս, հայերը կընդու-
նինք իբրև թուրք անիրավութիւններն ընկնված ու ծայրահեղու-
րեն հարստահարված ազգ մը և մեզի պարտականութիւն կնկա-
տենք ամեն աշակցութիւն, ամեն գորգուրանք և ամեն քաշալե-
րութիւն ցուցնել անոնց»¹⁰⁵: Ալի Ռիզան այդ առիթով հայերին,
որպէս բլուսավորյալ ազգի ներկայացուցիչներին, թիւագրեց եռանդ
լինելու և իրենց արաբ հյուրընկալների մշակութային վերելքին
սատարել, քանի որ այդպիսի համագործակցութիւնն է, որ անկաս-

¹⁰¹ Սամակ Մետրոպ. Տեր Ջորի հայերը, «Հայ Առիւ», 31.12.1918 թ.:

¹⁰² «Հայ Առիւ», 15.2.1919 թ.:

¹⁰³ «Հայ Առիւ», 12.1.1919 թ.:

¹⁰⁴ «Հայ Առիւ», 23 և 24.12.1918 թ.:

¹⁰⁵ «Հայ Առիւ», 10.1.1919 թ.:

կած ավելի ամուր հիմքերի վրա կզնի հայ-արարական բարեկամությունը¹⁰⁶,

Բուն իսկ Հալեպ քաղաքում, սակայն, հայ-արարական փոխհարաբերությունների բարելավման գործին արդեն իսկ աշայուրը հետևում էր շրջանի զինվորական ընդհանուր կառավարիչ Մուրրի ալ-Այուբին, որ ասորերի առիթներով չէր վարանել հայերին հասցեագրելու բնիկ և ազնիվ, վեհաձև ու տեղան ժողովուրդ՝ զհաստականել¹⁰⁷։ Նա պաշտօնի նշանակվելուց անմիջապես հետ կարգադրեց հետապնդումներ ձեռնարկել քաղաքում Թարսվոզ Թուրք հայասպանների դեմ և հայերին վերադարձնել Զեմալի ներկայացուցիչների կողմից բռնագրավված և արարական իշխանությունների ձեռքն անցած գումարները։

Հալեպահայ ապրեքություն հիշարժան էջերից մեկը անկասկած վերաբերում է 1919 թ. հունվարի 20-ին, կրթ 50 000 հայ արագիրներ սպաջին նզննի զոհ իրենց հարազատների կորուստը։ Հաղարավոր հայերի օգակի մեջ առնված հայկական եկեղեցում սգահանդեսին իր մասնակցությունը բերեց քաղաքի ամբողջ ավագանին, Մուրրի ալ-Այուբին, իշխան նասերի, զորահրամանատար Զեդեաի և ուսիկանապետ Զիպգի գլխավորությամբ, իսկ Եալ-Քակազում՝ մեծազգեցիկ արաթերթի խմբագրապետ Մուրրի Ռզզալա Կնեյզերը հանուն Սիրիայի բոլոր արարների բեմից ձաղկեց Թուրքական խժգժությունները¹⁰⁸։

Հայ-արարական փոխհարաբերությունների այս աստիճանի բարձր պայմաններում էր, որ Թուրքական գործակալությունների կողմից կազմակերպվեցին և իրականացվեցին Հալեպի 1919 թ. փետրվարի 28-ի հակահայ բռնությունները։ Այդ բռնությունները, որոնք արևմտյան մայրաքաղաքներում հասկանալիորեն սգաագործվեցին արար ժողովուրդների՝ Եանկախության համար Թերահաս լինելու մասին ազմկողների կողմից, բնականաբար չէին կարող արթնամատության լմզել սիրիական ազգային շարժման ղեկավարներին և առաջին հերթին Ֆեյսալ իրն Հուսեյնին։

Այդ և ընդհանրապես հայ-արարական փոխհարաբերությունների հետաքրքիր մի էջը դրվագելու տեսակետից ուշագրով է 1919 թ. մայիսի 9-ին (ըստ այլ աղբյուրների՝ մայիսի 14-ին) Գա-

¹⁰⁶ Նույն տեղում։

¹⁰⁷ «Հայ Ժայռ», 19.11.1919 թ. և 25.12.1919 թ.։

¹⁰⁸ «Հայ Ժայռ», 24.1.1919 թ.։

մասկոսի քաղաքագետարանի դահլիճում Միրիայի, Լիբանանի, Պաղեստինի և Անգլո-Նորգոանանի պատվիրակների հավաքույթը, որի ընթացքում սիրիական անկախության Ֆեյսալյան ժրագիրը որոշ իմաստով հանրաքվեի էր դրվելու:

Արաբ և ազգային-փոքրամասնական պատվիրակների առաջ իր էլույթի սկզբում Ֆեյսալը առաջին հերթին կանգ առավ բերկրում երբեմնակի տեղի ունեցող խառնակութունների վրա, ընդգրծելու համար, որ եվրոպական մայրաքաղաքներում, անգիտանալով որ Միրիայի բոլոր խառնակութունների սկզբնապատճառը թուրքերն են, մեզքը բարգոյժ են արարների վզին¹⁰⁰, Այնուհետև պարզարանելուց հետո իր քաղաքական-կառավարական ժրագիրը, Ֆեյսալը խոսքը սիրիացի արարներին հասցեագրելով այսպես եզրափակեց իր էլույթը. «Ազգի որդիներ... պարտավոր ենք ցույց տալ զաշնակիցներին, որ մենք իր անկախութիւնը ձգտող կորովալիք մի ազգ ենք: Յույց ավելք նրանց, որ մենք պաշտպանում ենք մեր մերձավորներին և զազթականներին, սգնում ենք ծերերին և երիտասարդներին, որ մենք հարգում ենք նրանց՝ ովքեր գալիս են մեր պապենական հարազատ այս հողում մեզ համար աշխատելու Սա հռակապես զա եմ խեղրում ձեզանից, քանի որ այդ է այն միակ հիմնարարը, որի վրա կարող ենք կառուցել մեր ապագա Առնարկումը... Սա ասում եմ ձեզ, որ զուք անկախութիւնը ձեռք չէք բերի այնքան ժամանակ, քանի զեռ անգորութիւնը լի պահպանվի և ճշգրտորեն չի կատարվի այն, ինչ ասացի ես ձեզ»¹⁰¹:

Տարբեր բնակավայրերից ժամանած իսլամ արաբ պատվիրակների հետ Գամասկոսի այդ հավաքույթում էլույթ ունեցան և երկրի անկախության ոգորումներին իրենց միասնութիւնը հավաստեցին նաև ազգային փոքրամասնութիւնների՝ գրուզների, շերքեզների, հրեաների, հույների, ասորիների և մյուսների ներկայացուցիչները: Ելույթ ունեցավ նաև Միրիայի հայ գազթականութիւն ներկայացուցիչը՝ Գամասկոսի հայ եպիսկոպոսը:

Կարևորութիւնից զուրկ չի լինի նշել, որ հավաքույթի մասին Լոնդոն ուղարկված իր գաղտնի զեկուցագրում Գամասկոսի բրիտանական դիտորդներից կապիտան Հանթերը, Ֆեյսալի ճառի ընդմիջարկմամբ կատարված բոլոր էլույթների հիմնական միտքը մի քանի առողջ և շակերտների մեջ տալուց հետո, վերջին էլույթ

¹⁰⁰ Documents on British Foreign Policy, 1919—1930* First ser., vol. IV, pp. 267—268.

¹⁰¹ Նույն տեղում, էջ 272:

ունեցողի՝ հայ եպիսկոպոսի նաոի շարագրանքը ներկայացրել է աշուպես. Եւպա... Էլույթ ունեցով հայ գաղթականների եպիսկոպոսը՝ շնորհակալութիւն հայտնեց արարներին պատերազմի շորս տարիների ընթացքում հայ տարագիրներին ցույց տրված բարի վերաբերմունքի համար, և սասց, որ իրենց պատմութիւն մեշ արարների անունը սակյա տառերով զրված պիտի մնա և ուրեմն շնորհակալութիւն եմ հայտնում և շնորհավորում եմ Ձեզ»¹¹¹,

Հայ եպիսկոպոսի վերջին խոսքերը բրիտանական գիտորդը իր զեկուցագրում ընդգծել է ակներև քմծիծաղով: Այդ բառերը, սակայն, որոշակի իմաստ կատանան այն զեպրում, երբ հայոց պատվիրակի վերջին Էլույթ ունենալը վերագրենք ոչ թե Սիրիայում ազգային փոքրամասնութիւնների շարքում հայերին տրվող վերջին տեղին, այլ, ընդհակառակն, տվյալ հավաքութիւն սիրիական ազգային շարժման զեկավարներին զբաղեցնող կենտրոնական հարցերից մեկում նրանց զբաղած առաջնային տեղին, այն իմաստով, որ թուրքերի կողմից կազմակերպվող և իրագործվող սիրիական խառնակութիւններին հիմնական զոհերի՝ հայ գաղթականների ներկայացուցչի իսկ բերանով հերքվում էին գաղութարարների հակաարարական հերյուրանքները, և որ այդ հերյուրանքների հիմնական պատրվակի՝ Եանկախութիւն համար թերահաս սիրիացիներից կատարվող հայ ազգաբնակչութիւն պատվիրակի իսկ շնորհավորական խոսքերով ամփոփվում էր Սիրիայի անկախութիւնն օգտին համընդհանուր դիրքորոշումը:

Հալեպի եղբրական զեպքերի լույսի ներքո հայ-արաբական փոխհարաբերութիւնների հարցը հանգամանալից քննարկման ենթարկվեց հասկապես Հալեպում, 1919 թ. հունիսի 2-ին, երբ օգտրվելով զեպի Հյուսիսային Սիրիա իր երկրորդ շրջապատւածից, Ֆեյսալ իրն Հուանյնը անհրաժեշտ համարեց Հալեպի նոր նահանգապետ Ջաաֆար ալ-Ասկարիի ընկերակցութիւնմը այցելել հայերի առաջնորդարանը և հանդիպում ունենալ ԷՀայ ազգային միութիւնն զեկավարների հետ: Զրույցի հիմնական թեման թուրքական զործակալութիւնների հետագա զրդութիւնների կանխարգելման միջոցառումներն էին, քանի որ նրանց շանքերով էր, որ Եանմեզ հայերու արյունը ժալթքեց արարական մարտը զրոշի վրա»¹¹²:

¹¹¹ Նույն տեղում:

¹¹² ԵՊԻՍԿՈՍ, 27.8.1919 թ.:

Որպէս Թեյսայի և Հայկապահայութեան զեկամարների խորհրդակցութեան արդունք, տեղի արար և հայ գործիչները համազօնցին փոխադարձ մեքենայումն ու կապը սրբատարն սերտացնելու, բոլոր տեսակի զավերի ու մեքենայութունների զեմ միասնական մակաա հարգարելու անհրաժեշտութեան հարցում: Արդարև, հյուսիսային Սիրիայի տղինգորական կուսակալին և մյուսքիսին սկայալ կառավարութեան վերին պաշտոնյաները հանրութեան աչքին երեզալու ձեռք մը սկասն հայոց առաջնորդարանը աչքին և պարբարար գիրար հյուրասիրել, — վկայում է մի ժամանակագիր¹¹²: Այդ շփումներից է, որ ձեզնցին երկու ժողովուրդների նոր կապերի պատմութեան առաջին ուշադրազ ներույթը հանդիսացող «Հայ և արար ժողովուրդների բարեկամութեան կոմիտեները», որոնց հիմնական առաջադրանքը եզազ խափանել թյուրիմացութեանները հրահրելու փորձերը՝ տի դերն հանել թրքական արշունատ մեքենայութեանները և տգործուն պրոպագանդայազ մը հայ-արար զարազոր բարեկամութեանը ամբապնդել¹¹³:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին Սիրիայում հայ-արարական փոխհարաբերութեանների պատկերը ամբողջացնելու համար անհրաժեշտ է խոսել նաև այն դերի մասին, որ Թեյսալ իրն Հուսեյնը ունեցազ բազմահազար հայ կանանց և երեխաների փրկութեան գործում:

Հայտնի է, որ տեղահանութեան տարիներին, արար որոշ քազարարնակներ և հատկապես սիրիական անապատի բոլոր բեզվիները՝ անազները և շամմարները, ձեռնպահ մնալազ հայերին կոտորելուց, թուրքական յաթազանից փրկել, ազա և որգեզել ու արարացրել էին տասնյակ հազարազոր հայ մանուկների¹¹⁴: 1918 թ. հունվարի 15-ին Բասրայից Փարիզ ուղարկվաձ պաշտոնական մի տեղեկագիր հասաատում է, որ սրուր քրիստոնյաները, որոնք ապաստան են խնդրում... բննի իլամ և շամմար ցեղերից, սիրահոձար բնգունվում են և պաշտպանութուն զանում թուրքերի

¹¹² «Արև», 4.4.1924 թ.:

¹¹³ Նույն տեղում: Նաև՝ «Միջագաղ», 10.1.1920 թ.:

¹¹⁴ Ե. Յայսելը 1918 թ. նոյեմբերին աքսորից վերազանալազ, Պոլսում հազատում էր (տե՛ս «Միջագաղ», 21.11.1918), որ արար զրաւարնակների տրութեանը շնննչու բարտն ունեցաձ ժողովուրդակները (անձամբ ինքը, Լ. Մոլայնը, Մահալ Մեքարը, Արամ Անտոնյանը, Յր. Անգութը, և ուրիշներ) ու մի բանութեան շնննթարկվել և պաշտպան տա ի զբոլութեան խալամացել են: Արարացաձ Յալանը գալնել էր... Ազիլ Նուրի:

դեմ, որոնք շեն իսկ համարակվում նրանց պահանջելու¹¹⁶։ Քաղ-
 ղեացի մի եպիսկոպոս, որ իբր շնչի ծպտվելով սիրիական անա-
 պատի վրանարնակների մոտ առուզայց է կատարել, իր տեղեկա-
 գրերից մեկում գրում է. «Տեղեկատուն շամմար ցեղախմբի մոտ
 բնակվելիս նկատեց ներկայութիւնը մեծ թվով հայ կանանց և
 երեխաների... նա նույնպէս իմացավ, որ շամմար ցեղի մարզկանց
 մոտ ծառայութեան են վերցվել մոտ 2000 հայեր։ Ծրեխաները
 թլպատված են և կրում են մահմեդական անուններ, իսկ կանայք
 վաճառվում են շրջանի գլխավոր ցեղապետերին»¹¹⁷։

Ծին նկատի սենեանք, որ կապիտալիզմի զարգացումից խիստ
 առժամ (հիշենք թեկուզ ավստրիայի արանսպորտից բարա-
 վանային տնտեսին հասցված հարվածը) արար ցեղախմբերը շարժ
 հարված կրեցին նաև առաջին աշխարհամարտի տարիներին (հա-
 կապեա քոչի դժվարութեան և բուռնագրավումների հետևանքով ոչ-
 խարենրի և ուղտերի գլխաբանակի ազնաւալի անկումը), դժվար
 չի լինի պատկերացնել, թե երկնառար ինչպիսի գանձ էին հանդի-
 սանում որդեգրվող հայերի աշխատասեր և շնորհալի ձեռքերը։

Եվ ահա զինպագարից անմիջապէս հետո հայերի և հայասեր
 օտարների կողմից հոտնդագին աշխատանք էր ձեռնարկվում՝ ա-
 նապատի վրանարնակներից վերցնելու նրանց հայ սկանանցք ու
 տորգեցիքներին¹¹⁸, ինչ որ չէր կարող շրթրթոքել միջնադարյան
 խավարում ավալաող անազնների և շամմարների մոտ հակահայ
 կրքեր։ Անապատարնակներին առուվել զայրացնում էր այն փաս-
 տը, որ հայերի պահանջով¹¹⁹ գործին միջամտում էին անգլիական
 և ֆրանսիական զինված ուժերը և բռնութեամբ խլում էին նույնիսկ
 սեփրյահո-ով (պաշտոնական-կրօնական ամուսնութեամբ) արար-
 ների հետ պակկված և երեխաներ ունեցած կանանց։ Հենց այս
 իրողութեամբ պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ թուրքա-
 կան զորմակալութեանների հակահայ գրգռութեաները որոշակի
 արևադանք գտան բեզվիներին մոտ, որոնք թուրք բնույաւհիգներին

¹¹⁶ «La Voix de l'Arménie», 1ère année No. 7. 1. 4. 1918, pp. 237—238.

¹¹⁷ Նույն տեղում, Ա. սարք, № 16, 15.1.1918, էջ 256—257։

¹¹⁸ Ա. Յլուրմեյան, Պատմութեան Հայեցի Հայտ, 2. Ա., Եմուրթա, Հայեց, 1940, էջ 201—207։

¹¹⁹ Տե՛ս Ե. Յոյսե, Ձեհտակերի ինգիբ մը, Եմուրթա, 6.12.1918 թ.։
 Նու՛ր «Հայ Գա՛ն», 6.12.1918 թ.։ «La Voix de l'Arménie», 2 e année No. 25—
 26, 1 et 15. 1. 1919, pp. 49—50.

Հետ Թափանցեցին Հալեպ և մասնակցեցին փետրվարի 28-ի խժ-
զրժութուններին:

Հայտնի չէ, թե հարցի լուծումը ինչպիսի ընթացք կստանար,
եթև գործին չմիջամտեին Հիշազի զահակալ Լուսինյի իրն Ալին և
հատկապես Ֆեյսալ իրն Լուսինյու Ասադիքը, ընդառաջելով Պողոս
Նուպար փառայի դիմումին, զև 1918 թ. հունվար և փետրվար
ամիսներին արքայական հրովարտակներով Մասնի և Ակարայի
կառավարություններին կարգադրել էր հայերին հանձնել բնիկ ու
փոքր, ամուսնացած և ամուրի ազդիկներն ու մանչերը¹⁰⁰, Ֆեյսալը,
որ զև 1919 թ. տարեսկզբին սխիստ հրահանգներ էր արվել, որ-
պեսզի իրենց հարազատներին վերադարձվեն բոլոր հայուհիները՝
եռույնիսկ եթև ամուսնացած ըլլան¹⁰¹, Փարիզում Պողոս Նուպարի
հետ իր տեսակցությունից հետո հեռագրով կարգադրում էր ալ-
Լիկարիին պարզել, թե ես՝ արարներուն և աշխրթներուն քով
հայ կիներ կամ ազդիկներ և կամ որքեր կգտնվին, որպեսզի սշու-
տով այդ հայերը տանվելով արարներու քովեն՝ հանձնվին հայերու
կազմած ազգային ներկայացուցչական մարմինե¹⁰², Եվրոպական
սուղեքից վերադարձին կա Դամասկոսի զինվորական կառավարին
հրամայում էր խստագույն ազդարարությունը և պատիժների
սպասանալիքով արարներից պահանջել, որ իրենց ընկալվայրի ու-
տիկանաաններին հաղորդեն իրենց մտա պահվող հայերի մասին,
եկկատելով որ որսված է մտա օրեն իրենց հայրենիքը վերադարձ-
նել հայերը¹⁰³, Լուսինի 2-ին, Հալեպի հայ գաղթականության
առաջնորդների խնդրանքին ընդառաջելով, Ֆեյսալը զինվորական
կառավարի Ջաաֆար ալ-Ասկարիին կարգադրում էր ոչ միայն
խստագույն պատիժների ենթարկել հայ կանանց և երեխաներին
չվերադարձնողներին, այլև հայերի ցուցումով բռնի ուժով վերցնել
բոլոր իսլամացվածներին, եույնիսկ սեիքյահովք ամուսնացածնե-
րին: Վերջիններս 15 օրից մինչև մեկ ամիս պետք է պահվին
շնչաքո կազմակերպությունների (օրինակ՝ կամիր խալի ընկերու-
թյան) մտա և այնուհետև հայտներին, թե ցանկանո՞ւմ են արդյոք
վերադառնալ հայության գիրկը¹⁰⁴:

¹⁰⁰ «Կիլիկիա», 27.6.1919 թ.:

¹⁰¹ «Հայ կայն», 2.7.1919 թ.:

¹⁰² «Եվրոպայի մայր», 22.1.1919 թ.:

¹⁰³ «Կիլիկիա», 22.5.1919 թ.:

¹⁰⁴ Եույն սեզում, 27.6.1919 թ. և 8.7.1919 թ.:

1919 թ. հունիսի վերջերին Հալեպից հայտնում էին, որ տեղի հայ կյանքում առաջադրու պարագայ էր արդեն ստիպելու արարելու և քրդերու ջոկին հավաքված հայ ազգիկներու և մանչերու վերագարձը¹²⁰։ Եվ ինչ որ ազնիւ ուշագործ է, Տեյաթի թույլաւու-թյամբ, հայ համայնքի անդորրութիւնն ու անվտանգութիւնը պահպանելու նպատակով, սկսում էին Հալեպում համախմբել հայկական լեզուներ կամավորները, որոնք Ֆրանսիական գաղութա-րարների կողմից կիլիկիայում տանուսալիս և հետևաբար ան-ցանկալիս էին հայաարարված...¹²¹

Այսպիսով, առաջին համաշխարհային պատերազմից անմի-շապես հետո, երբ արարական երկրներում սկսվեց հայ նոր և բու-ժար գաղթաբախների հիմնավորումը, հայ-արարական փոխհարա-բերութիւնները Միջրիայում զարգացման հունի մեծ մասն ու առանց լուրջ խաչընդունների, Այդ խաչընդունները, ինչպես ցույց ազնիւք, հիմնականում անգլո-ֆրանսիական գաղութարարների և թուրքական զործակալների ննկամիտ մեքենայութիւնների արդյունքն էին պարզապես։ Արար ու հայ զործիչների և ժողովրդ-գական զանգվածների արթնամտութիւնը, սակայն, կարողացավ ձախողեցնել ինչպես Միջրիայի, այնպես էլ հայ ժողովրդի տարազի-րեկորների համար շարարտարիկ այդ մեքենայութիւնները և հայ-արարական բարեկամութիւնը զննել ազնիւ ամուր հիմքերի վրա։

Е. О. НАДЖАРЯН

АРМЯНО-АРАБСКИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ В СИРИИ (октябрь 1918—июнь 1919 гг.)

Резюме

В статье рассматриваются армяно-арабские взаимоотношения в Сирии в конце первой мировой войны до созыва Главного сирийского конгресса. - Начало образования новой армянской колонии в Сирии примечательно тем, что установлению дружественных отношений между арабами и армянами серьезно мешали не только английские и французские колонизаторы, но и, в частности, турецкая агентура. Последняя имела задачу спровоцировать армянскую резню в Сирии, получая при этом инструкции от Кемаля и его сообщников.

¹²⁰ Կալի տեղում, 28.8.1919 թ. 1

¹²¹ Կալի տեղում:

Из описанных событий наибольший интерес представляют насилие и преследование армян, спровоцированные на севере Сирии 28 февраля 1919 г. Почти всеми исследователями эти события представлены как эксцессы, совершенные руками арабов при подстрекательстве колонизаторов. На основании архивных материалов, а также материалов прессы того времени и воспоминаний современников, автор показывает, что эти эксцессы представляют собой одно из звеньев в общей цепи антиармянского заговора, организованного кемалистами в Киликии.

В статье подчеркивается, что благодаря усилиям арабских и армянских прогрессивных деятелей антиармянские события в Алеппо не повлияли на дружественные связи арабов и армян, которые в дальнейшем укрепились на основе общей антиимпериалистической борьбы.

يغيا هـ - نجاريان

العلاقات المتبادلة بين الارمن و العرب في سوريا

من اوكتوبر 1918 حتى يوليو 1919

(ملخص)

يصور المقال العلاقات المتبادلة بين الارمن و العرب في سوريا من نهاية الحرب العالمية الاولى حتى انعقاد المؤتمر السوري العام. يمتاز الطور الاول من تكوين الجالية الارمنية السورية الضخمة في ان روابط الصداقة الارمنية - العربية قد شكلت عائلا كبيرا ليس فقط للمستعمرين الانكليز و الفرنسيين، و انما و بصورة خاصة، للمضايقات التركية و العملاء النذير، بهدف تنظيم المذابح الارمنية، كانوا يستمرون في تلقى التوجيهات من مصطفى كمال و مثليه في الفترة التي ليحشا. من اهم الاحداث المصورة، اعمال العنف التي ارتكبت بحق الارمن في شمالي سوريا يوم 28 فبراير 1919. تلك الاعمال التي اعتبرها باحثون حتى اليوم، انها تمت بايدي العرب و بدفع من الاستعمارين. اما كاتب، فقد اثبت، استنادا على مواد الارشيف و نوبات و مذاكرات معاصري الاحداث، اثبت ان اعمال العنف ليست الا حلقة من المؤامرة التي دبرها الكماليون ضد الارمن في كيليكييا.

يؤكد كاتب المقال ان اعمال العنف التي وقعت في حلب لم تؤثر على روابط الصداقة الارمنية - العربية، بل و وسعتها، بالتدرج، على أسس اكثر متانة بفضل جهود قادة الارمن و العرب.

ПОЗИЦИЯ ИРАКСКОЙ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ В КУРДСКОМ ВОПРОСЕ

Ирак относится к числу тех государств, где национальный вопрос все еще носит острый характер. Этот вопрос в наши дни волнует все прогрессивные и демократические организации страны. Среди них Иракская коммунистическая партия (ИКП) является единственной политической силой, которая в решении национального вопроса занимает самую твердую и последовательную позицию. В советской востоковедческой науке до сих пор нет специальных исследований, посвященных этой проблеме, за исключением отдельных работ¹ и статей по проблемам национально-политического и экономического развития Ирака, где в общих чертах говорится о национальном вопросе в политике компартии. Наша цель — показать на фоне развития событий в стране позицию Иракской коммунистической партии в одном из жизненно важных для Ирака вопросов — курдском вопросе.

Курдская национальная проблема является одной из сложных и актуальных проблем современного Ирака. Известно, что после первой мировой войны часть Курдистана с благословения Англии вошла в состав Ирака, мандат которого

¹ А. Ф. Федченко, Ирак в борьбе за независимость, 1917—1969, М., 1970 г.; Повесть о истории арабских стран, М., 1968 г.; Современный Ирак, М., 1966; Կ. Հեգհանէմբրան, Ազգային-ազատագրական պայքարը Իրաքում, Երևան, 1964 թ., Ե. Միշի, Քրդական ազգային-ազատագրական շարժումները Իրաքում հրկրորդ համաշխարհային պատերազմից ճեռք, Երևան, 1965 թ., П. Делченко, Иракский Курдистан в осаде, М., 1963.

был передан Великобритании. Из-за этой колонизаторской политики права курдов были ущемлены и курдский народ в Ираке до сих пор не пользуется своими законными национальными правами, что является естественной причиной недовольства курдов.

Иракская коммунистическая партия с первых же дней своего существования, твердо придерживаясь марксистско-ленинских принципов решения национального вопроса, заняла правильную позицию в отношении курдов—основной после арабов национальности Ирака. Исходя из интересов общей борьбы арабов и курдов она выдвигала общедемократическую программу решения курдского вопроса².

Общедемократическая программа решения курдского национального вопроса представляет собой интерес с точки зрения сегодняшнего положения в Ираке, ибо «проблема курдской нации органически связана с вопросом демократии иракского народа. Эта органическая связь между двумя вопросами внутри такого государства, как Ирак, сложна до такой степени, что невозможно разрешить один изолированно от другого. Горе курдского народа—это часть гори всего иракского народа»³.

Первая партийная конференция ИКП, состоявшаяся в феврале 1944 г., специально обсудила вопрос о правах курдского народа, а также других национальных групп, живущих в Ираке. В «Национальной хартии» отмечалось, что партия борется за действительное равноправие курдского народа, а также соблюдение прав национальных групп, как туркменов, армян, незилов и т. д.⁴. Вместе с тем конференция отметила

² См. «Национальная хартия Иракской коммунистической партии, принятая первой партийной конференцией», Багдад, 1944 (пер. с арабского): «Наша политическая линия в вопросе национального освобождения в свете XX съезда КПСС» (Доклад ЦК ИКП на II партийной конференции в сентябре 1966 г. Решение конференции по курдскому вопросу), Багдад, 1966 (пер. с арабского).

³ سياستنا و طريقنا لحل المسألة القومية الكردية في العراق خلا
ديمقراطياً عادلاً، بغداد، ١٩٤٤

⁴ «Национальная хартия Иракской коммунистической партии, принятая первой партийной конференцией в 1944 г.» (пер. с арабского).

историческую роль курдов в совместной борьбе народов Ирака за создание свободного и демократического государства⁵.

В деятельности Иракской коммунистической партии в 40-х годах большое место занимал вопрос о создании курдской политической организации. Необходимость в такой политической организации стала еще более очевидной в период восстания курдов в 1943—1945 гг.⁶ С этой целью Иракская коммунистическая партия призвала курдских демократов объединить все прогрессивные силы иракского Курдистана в единую массовую демократическую организацию, которая боролась бы за интересы трудящихся, способствовала решению курдского национального вопроса на принципах добровольного союза с арабской нацией.

«Наша коммунистическая партия,—говорится в одном из документов ИКП,—гарантирует курдскому народу и рабочим необходимую демократическую организацию, которая позволит им выразить свое мнение по вопросу о добровольном союзе или самоопределении, как только будет завершено освобождение Ирака от империализма или когда возникнут благоприятные условия для курдского народа и интересов трудящихся»⁷.

Касаясь этих вопросов, орган ИКП на курдском языке газета «Азади» отмечала: «...Наша партия от имени т. Фахида⁸ призывает курдский народ и требует от сознательных членов нашей нации, от каждого патриота-курда, который любит свой народ и свою родину, организовать, готовить народ к борьбе, а для этого необходимо создать политическую организацию и демократические группы курдского народа с тем, чтобы добиться права курдов на самоопределение в рамках арабского единства. Это единство должно базироваться на принципах равноправия обоих народов...»⁹. С этой целью в 1944 г. в иракском Курдистане организуется секция Ирак-

⁵ См. там же.

⁶ Об этом восстании см. Г. И. Шабур, *Քուրդիան արդարեւ-արեւելահայրենիքի շարժումները Իրանի Երկրորդ Հանրապետության քաղաքացիական ճգնաժամի ժամանակ*, Երևան, 1954, стр. 64—76.

⁷ «Аз-Кандя» (انقلابی)، Багдад, ноябрь 1945 г.

⁸ Юсуф Сальман—генеральный секретарь ИКП.

⁹ «Азادي» (آزادی), Багдад, 1944, № 1.

ской коммунистической партии. Секция приняла свою программу— «Хартия курдского народа», которая предусматривала укрепление братских уз между курдами и арабами на основе освобождения обоих народов. Она призывала народ к борьбе за независимость Ирака. Специальные разделы программы предусматривали предоставление курдскому народу политических свобод, экономическое развитие иракского Курдистана, решение аграрной проблемы, упорядочение социальной жизни курдов, обеспечение прав курдской молодежи, развитие курдской культуры, охрану прав национальных меньшинств¹⁰.

Газета «Азади»—орган курдской секции ИКП¹¹, стала революционным рупором курдских патриотов, зовущим к объединенной революционной борьбе. Вместе с «Аль-Кайда» («Основа») — центральным органом ИКП она боролась против империалистической и буржуазной идеологии, узонационалистических идей¹².

Обе газеты вели большую работу в области укрепления арабско-курдской дружбы. Они разъясняли, что единственным путем к национальному и социальному освобождению является их совместная борьба против империалистического господства и монархического режима.

Секция ИКП, в своей политической деятельности руководствуясь программными документами, решениями и указаниями ЦК ИКП¹³, в иракском Курдистане играла большую роль в подъеме политической сознательности курдского народа. Она была подлинным авангардом курдских рабочих,

¹⁰ См. А. Ф. Федченко, Ирак в борьбе за независимость. 1917—1969, стр. 96.

¹¹ Первый номер газеты «Азади» вышел в 1944 г. До революции 1958 г. газета выходила нелегально. С мая 1959 г. стала издаваться легально, сначала в Киркуке, а затем, с августа 1959 г., в Багдаде. Закрыта вместе с «Иттихад ан-Шааб» (центральный орган ИКП) в конце 1960 г.

¹² См. „Iraqi Review“, Baghdad, I. V 1960.

¹³ См. برنامج منظمة اقليم كردستان للحزب الشيوعي العراقي من اجل اقليم كردستانى ذات حكم ذاتى، فى ظل حكم ديمقراطى متقدمى. اقروه المؤتمر الاول لمنظمة اقليم كردستان للحزب الشيوعي العراقي الذى انعقد فى اواسط ايار ١٩٦٩.

крестьян и ремесленников. Под ее знамена встали многие выдающиеся представители курдской интеллигенции. Примечательно, что 31% делегатов третьей конференции ИКП, состоявшейся в декабре 1967 г., были представители курдского народа¹⁴.

Разъясняя широким слоям арабского и курдского народа позицию компартии по национальному вопросу и отмечая необходимость совместной борьбы против общего врага—империализма и местной реакции, газета «Аль-Канда» в ноябре 1945 г. писала: «Право каждой нации и национальности на самоопределение является неотъемлемой целью и принципом каждой коммунистической партии мира, в том числе и Иракской коммунистической партии... Что касается национальной проблемы в Ираке, то в нашей стране мы имеем две основные национальности—арабов и курдов. Обе они прямо или косвенно управляются английским империализмом. У арабских и курдских народных масс имеется лишь один враг: империализм и его агентура среди арабов и курдов. Задача иракских патриотов—это решительная и настойчивая борьба против вышеуказанного врага...»¹⁵.

Вторая конференция ИКП (1956 г.) глубже и шире обсудила пути решения курдского вопроса. В принятом документе, озаглавленном «Арабское социалистическое движение и курдский национальный вопрос», ИКП выдвинула лозунг автономии иракского Курдистана в рамках иракского государства¹⁶. В нем говорится, что «курдский народ в Ираке является неотъемлемой частью курдского народа по всем Курдиставе, в настоящее время разделенном между государствами Турции, Ирана и Ирака. Автономия, основанная на добровольном союзе, представляет собой временное решение, соответствующее обстоятельствам, в интересах обоих народов (арабов и курдов.—Ш. А.)..., и прежде всего—в интересах курдского народа. Это решение будет в то же время важным

¹⁴ См. «Тарик аш-Шааб» (طريق الشعب), Багдад, январь 1968.

¹⁵ «Аль-Канда», ноябрь 1945 г.

¹⁶ См. «Наша политическая линия в вопросе национального освобождения в свете XX съезда КПСС» (Доклад ЦК на II партийной конференции в сентябре 1956 г. Решение конференции по национальному вопросу). Багдад, 1956 (пер. с арабского).

фактором в освобождении курдского народа, осуществлении его национального единства, включая также образование государства для всего Курдистана»¹⁷.

Поскольку борьба курдов за национально-демократические права развивается в рамках антиимпериалистического движения, а народы стран Ближнего Востока также включены в борьбу против империализма, движение курдов является составной частью освободительного движения народов этого района. Антиимпериалистическая борьба народов Турции, Ирана и Ирака, которые также стремятся к свободе, в свою очередь способствует развитию освободительного движения курдского народа, создает условия для его победы. «Отсюда необходимость создания союза этих двух движений в общей борьбе, а также необходимость взаимного признания права на самоопределение...»¹⁸.

Таким образом, Иракская коммунистическая партия считала, что в Ираке курдский народ может завоевать свои национальные права только при помощи демократических сил страны, путем создания единого союза и братского сотрудничества обоих народов—арабов и курдов. С этой целью она вела большую работу по воспитанию арабов и курдов в духе братства. Единство иракского народа партия считает краеугольным камнем, прочной основой совместной борьбы против империализма, феодализма и реакции.

«В современных условиях существует лишь один путь,— говорится в решении II конференции ИКП,—путь совместной борьбы курдов с арабскими массами Ирака против империализма и его союзников, путь борьбы с поднимающимися за национальное освобождение народными массами Ирака за арабское единство, за обеспечение автономии Иракского Курдистана. Братский боевой добровольный союз между курдским и арабским народами открывает путь полного освобождения и национального единства всей курдской нации»¹⁹.

¹⁷ Там же.

¹⁸ «Наша политика и пути решения курдского национального вопроса...», стр. 6.

¹⁹ «Доклады ЦК ИКП на II партийной конференции». قرار اجتماع اللجنة المركزية للحزب الشيوعي العراقي في اب 1954

ИКП считает, что национальное равенство курдов требует конституционного признания их прав самостоятельно решать свои дела. При этом коммунисты исходят из того факта, что трудящихся арабов и курдов объединяет не только общее историческое прошлое, но и общие интересы совместной борьбы за национальное освобождение, демократию и социальный прогресс. Эти программные положения были подтверждены во всех документах и решениях ИКП по национальному вопросу²⁰. Эту позицию поддержали все курдские патристические силы, и в первую очередь Демократическая партия Курдистана, возглавляемая Мустафой Барзани, которая много сделала для ликвидации сепаратистских тенденций среди некоторой части курдских националистов.

История национально-демократического движения в стране доказывает, что путь совместной борьбы является единственным для победы над империализмом. Революция 14 июля 1958 г. была результатом совместной борьбы арабов, курдов и всех национальных меньшинств против империализма и монархии, плодом совместных усилий всех патристических сил страны, объединившихся в едином национальном фронте.

Таким образом, на первом этапе борьбы, который длился до антиимпериалистической, буржуазной революции 1958 г., вместе с другими национальными и демократическими силами страны, ИКП возглавляла борьбу арабов и курдов против империалистического господства и местной реакции за достижение национальной независимости.

После июльской революции основной линией в политике ИКП являлось сохранение и укрепление республиканского строя, на основе арабско-курдского единства. В телеграмме секретари ЦК ИКП Салыма Адилы премьер-министру Иракской республики Касему от 14 июля 1958 г. и в резолюции руководства ИКП от 19 июля 1958 г. указывалось, что компартия предоставляет в распоряжение правительства все свои силы и энергию для защиты республики от угрозы империализма.

²⁰ См. „Iraqi Review“, No. 5, 25. VI 1959; No. 7, 9. VII 1959; No. 9, 30. VII 1959; No. 10, 6. VII 1959; No. 12, 30. VIII 1959; „Иттихад әл-Ислам“ (الاتحاد الشعبى), 1959/1/23.

листической агрессии и внутренних контрреволюционных заговоров²¹. Опираясь на поддержку всех демократических сил, коммунисты приняли самое активное участие в разоблачении и ликвидации происков внутренней и внешней реакции, направленных на ликвидацию республиканского режима. Рассматривая империализм в качестве главного врага, компартия в своих взаимоотношениях с различными слоями национальной буржуазии придерживалась политики «сотрудничества и борьбы». Она поддерживала все прогрессивные мероприятия, осуществляемые в стране, и выступала инициатором сплочения всех национальных, антиимпериалистических, антифеодалных сил в едином национальном фронте.

Вместе с тем ИКП решительно разоблачала реакционные стороны политики правящих кругов и колебания буржуазии, защищала жизненные интересы народных масс и возглавляла борьбу за демократическое развитие Ирака²².

Революция создала реальные возможности для демократического решения курдского национального вопроса и заложила фундамент арабско-курдской дружбы в рамках единого государства. Одно из важнейших завоеваний революции — юридическое признание прав курдского народа. После революции, как известно, власть захватила иракская национальная буржуазия. По мере того, как буржуазия укрепила свои позиции, правительство Касема все более и более отходило от принципов июльской революции. Тактика «балансирования» между левыми и правыми и «равновесия сил», которую проводил Касем, неизбежно должна была столкнуться с вопросом единства национальных сил. Эта тактика, проводившаяся также в курдском вопросе, в конце концов привела к развязыванию агрессивной войны против курдского народа.

Уже через месяц после революции заместитель премьер-министра Ареф заявил в Мосуле: «...В Ираке существует только один народ, одна нация, одна партия...»²³. Этим Ареф

²¹ См. „Iraqi Review“, No. 8, 23. VII 1959, p. 27.

²² См. Ն. Զաֆրանգյան, Ազգային-ազատագրական պայքարը Իրանում, էջ 205—209.

²³ „The Iraq Times“, Baghdad, 18. VIII 1958.

пытается дать шовинистическое направление пропагандистской деятельности иракской буржуазии. С конца 1960 г. многие иракские газеты уже прямо стали требовать «растворения курдского народа в арабской нации»²⁴. Сам Касем стоял на этой точке зрения и в своих выступлениях пытался утверждать, что «курды по своему происхождению арабы».

Анализируя создавшуюся политическую обстановку и учитывая соотношение классовых и национальных сил в стране, компартия Ирака в этот период вела большую разъяснительную работу, обращая внимание иракского народа и правительства на опасность, которая возникла в результате развязанной войны в Курдистане, и разоблачала попытки империалистов и их агентов использовать это обстоятельство в своих реакционных целях.

Обнажая антидемократическую, шовинистическую политику правительства в отношении прогрессивных сил страны вообще и курдского народа, в частности, ИКП показала демократический характер курдского национального движения, подготовила народные массы, все патриотические силы к борьбе против диктаторского режима с тем, чтобы путем использования мирных средств повернуть правительство влево — на демократический путь развития. Партия считала необходимым использовать все возможные средства для прекращения войны против курдского народа и признания национальных прав курдов.

Вместе с тем ИКП боролась против националистических элементов среди курдов, которые также стремились ограничить национально-освободительное движение курдского народа в чисто национальных рамках, изолировать его от общедемократического движения Ирака и скрыть его внутренние классовые конфликты.

ИКП с самого начала возникновения курдского кризиса резко разоблачала националистические и шовинистические призывы к ассимиляции и «расплавлению» курдов и других национальных меньшинств в арабскую нацию²⁵ и во всех

²⁴ «Ас-Саура» (الشورة), Багдад, 17, III 1967.

²⁵ См. اللجنة المركزية للحزب الشيوعي العراقي «حول تطورات الوضع في كردستان». Багдад, 14/10/1971.

документах отмечала, что шовинизм иракской буржуазии проявляется не только в пропагандистских выступлениях, но и, что особенно важно, в конкретной политике правительства в отношении курдского народа²⁶.

«Политика дискриминации и национального угнетения,— говорилось в заявлении компартии,— дает себя знать во многих областях и принимает различные формы: курдов лишают права на культурное самоуправление, курдских чиновников смещают и переводят в отдаленные от Курдистана места, курдские наименования школ и магазинов заменяются арабскими... Демократические силы Курдистана лишены свободы литературной или политической публикации»²⁷. Компартия в мае, августе, сентябре 1961 г. обратилась к национальным силам с заявлениями и предупредила их о серьезности назревающего кризиса в Курдистане. В этих документах была дана резкая критика террористических и шовинистических мер правительства Касема. Компартия подчеркивала, что шаги, предпринятые правительством, являлись серьезным ударом по единству арабов и курдов²⁸. Она указала, что стремление Касема к личной диктатуре, его политика террора против прогрессивных сил страны, в том числе и против курдского народа, деятельность правых буржуазных националистов наносят непоправимый ущерб делу иракской революции, расшатывают национальные ряды, создают благоприятную обстановку для усиления контрреволюционной деятельности внутренней реакции и империалистической агентуры, направленной против независимости Ирака и самого правительства национальной буржуазии²⁹.

В сложившейся обстановке—в условиях террора и войны политика ИКП была направлена на то, чтобы под нажимом демократических сил страны оказать давление на правительство Касема с целью прекращения военных действий в ирак-

²⁶ См. «الحزب الشيوعي العراقي حول الوضع الراهن في كردستان» بغداد، في ١٩٦١ / ٨ / ٢٢

²⁷ «Iraqi Letters», Baghdad, No. 6, 1962, p. 23.

²⁸ См. «Проблемы мира и социализма», 1962, № 3, стр. 87.

²⁹ См. «طريق الشعب»، حزيران، ١٩٦١

ском Курдистане и решении курдского национального вопроса мирным, демократическим путем²⁰. Для этого ИКП использовала все имевшиеся у нее средства. Через нелегальные печатные органы она разъясняла широким массам истинное положение в иракском Курдистане, разоблачала лживую пропаганду реакционных иракских кругов в отношении борьбы курдского народа²¹. По призыву компартии по всей стране развернулся сбор подписей под петициями правительству, проходили массовые митинги и демонстрации, основным лозунгом которых было: «Мирное и демократическое разрешение курдской проблемы, включая автономию для курдского народа в рамках Иракской республики». Около десяти тысяч трудящихся участвовало в одной из таких демонстраций, организованной 29 апреля 1962 г. в Багдаде²². Более 63 тысяч багдадцев послали петиции протеста правительству в конце июня 1962 г. Развернув кампанию за прекращение военных действий в иракском Курдистане и решение курдского вопроса мирным путем, ИКП одновременно разъясняла трудящимся и демократическим силам страны, что решение курдского вопроса—это решение проблемы демократии в Ираке. При настоящих условиях единственным жизнеспособным решением может быть только превращение арабско-курдского единства в действительно демократическое единство, путем установления самоуправления в иракском Курдистане в рамках единства Иракской республики²³. Без удовлетворения национальных требований курдской национальности,—говорилось в решении ноябрьского пленума ЦК ИКП 1961 г.,—единство Ирака будет формальным²⁴. Таким образом, компартия считала, что союз демократических сил арабов с силами освободительного движения курдов является залогом завоевания демократических свобод в Ираке.

²⁰ См. П. Демченко, *Иракский Курдистан в огне*, М., 1963, стр. 35—36.

²¹ *«بيان اللجنة المركزية للحزب الشيوعي العراقي حول تطورات الوضع في كردستان»*, 1962/10/14.

²² См. там же.

²³ *«Iraqi Letters»*, No. 6, 1962, p. 27.

²⁴ См. *«Проблемы мира и социализма»*, 1962, № 3, стр. 56—57.

Поскольку правительство Касема всячески скрывало правду о событиях в Курдистане, ЦК ИКП, за подписью первого секретаря Хусейна ар-Рады (Салям Адиль), обратился в мае 1962 г. через посредство братских коммунистических партий к мировому общественному мнению со специальным воззванием, в котором просил оказать давление на иракское правительство и побудить его прекратить братоубийственную войну в иракском Курдистане³⁵.

Благодаря этим действиям ИКП международной общественности стало известно, что попытка Касема представить справедливые требования курдов как «сепаратистское движение», направленное якобы на отделение Курдистана от Ирака, не соответствует действительности³⁶.

Таким образом, поворот политики правительства Касема направо, преследование коммунистов и других демократов, агрессивная война против курдского народа усилили недовольство народа личной диктатурой Касема, ухудшили и без того далеко не блестящее экономическое положение страны. Все это ослабило способность правительства Касема к сопротивлению реакционным империалистическим заговорам. Режим Касема переживал острый политический кризис, который привел к тому, что 8 февраля 1963 г. правыми баасистскими экстремистами был совершен военный переворот.

Став правящей силой, правые баасисты начали бешеный террор против прогрессивных сил. Первый удар был нанесен Иракской коммунистической партии. Многие коммунисты были расстреляны, замучены и казнены после поспешных и тайных судилищ, тысячи людей брошены в тюрьмы и концлагеря. От рук новых правителей пали верные сыны иракского народа—первый секретарь ЦК ИКП Хусейн Ахмед ар-Рады (Салям Адиль), члены политбюро Джамаль Хайдари, Джорж Тело, Мухаммед Салих Абалли, Мухаммед Хусейн Абу аль-Ис и многие другие руководящие работники партии.

Мировая общественность была возмущена кровавыми

³⁵ См. „Iraqi Letters“, No. 4—5, April—May, 1962, pp. 1—6.

³⁶ См. «Проблемы мира и социализма», 1963, № 11 (63), стр. 38.

репрессиями в Ираке. ЦК КПСС, центральные комитеты многих братских коммунистических партий в специальных заявлениях клеймили позором кровавую расправу над выдающимися деятелями ИКП и выразили свою солидарность с коммунистами, демократами и всеми патриотами Ирака.

Буквально в первые часы баасистского переворота ИКП призвала народ оказать решительное сопротивление реакционерам, защитить Иракскую республику. Однако среди демократических сил страны не было единства⁵⁷.

Реакционеры, для достижения своих целей, заявляли, что их переворот был совершен во имя целей революции 14 июля 1958 г., от которых отошел Касем. Они поспешили заверить руководство курдского национального движения о «решимости гарантировать курдам их права» и решить курдский вопрос путем мирных переговоров⁵⁸. Политика правых баасистов в курдском вопросе была тактическим маневром с целью выиграть время для укрепления своих позиций, а затем нанести курдам еще более сильный удар, чем при Касеме. С другой стороны, она была направлена на то, чтобы не допустить объединения национальных сил арабского и курдского народов, путем обмана затянуть решение курдской проблемы, расколоть движение изнутри.

В первые месяцы правления нового режима иракский Курдистан стал местом сосредоточения многих иракских коммунистов, бежавших сюда от преследования властей. Здесь же находилась штаб-квартира ИКП, откуда осуществлялось руководство партийными организациями всей страны⁵⁹.

Несмотря на серьезный урон и большие потери, Иракская коммунистическая партия не была разбита. Она по-прежнему продолжала свою героическую борьбу за свободу и социальный прогресс всего иракского народа. Уже через несколько месяцев после февральского переворота был восстановлен боевой штаб партии—Центральный комитет. Как и прежде, ее лозунг «Свободная родина, счастливый народ» являлся

⁵⁷ См. «Тарих аш-Шааб», июль 1963.

⁵⁸ См. «Аль-Урва аль-Васека», 10. III 1963.

⁵⁹ См. А. Ф. Федченко, указ. соч., стр. 265—266.

знаменем, под которым сплачивались сознательные и прогрессивные люди Ирака.

Логика террора имеет свои законы. Нанеся удар по коммунистам и другим национальным и патриотическим силам в арабских районах, правители Ирака неизбежно должны были распространить репрессии и против курдского народа, поскольку курдское национальное движение явилось частью общей борьбы за установление национально-демократического строя в Ираке⁴⁰. После четырех месяцев переговоров баасисты бросили против курдского народа 2/3 иракской армии, усиленной впоследствии частями «национальной гвардии» и сирийскими войсками. Таким образом, правые баасисты, которые на словах обвиняли Касема в развязывании преступной войны против курдов и много говорили об арабско-курдском братстве, сами стали на путь военного подавления курдского движения.

Иракский народ осуждал действия нового режима в иракском Курдистане. С первых же дней войны прогрессивные силы страны, во главе с коммунистической партией, поднялись на защиту курдского народа, принимали непосредственное участие в борьбе против режима экстремистов и призывали солдат и офицеров прекратить братоубийственную войну.

В заявлении ЦК ИКП, опубликованном 11 июня 1963 г., говорилось: «Эта грязная война направлена не только против курдского, но и против всего иракского народа»⁴¹. Далее, анализируя характер войны в иракском Курдистане, ЦК ИКП в этом же заявлении подчеркивал, что в настоящее время борьба идет между «свободой и насилием, добром и злом, между народом и империализмом, между революционерами 14 июля и мятежниками 14 рамадана»⁴². Компартия призывала все демократические и патриотические силы сплотиться в единый национальный демократический фронт, организовать массовую революционную борьбу, для отражения наступления реакции.

⁴⁰ См. «Правда», 20. VI 1963.

⁴¹ «Тарик ал-Шааб», 2. VII 1963.

⁴² Там же. 1963 / 1 / 14 في بغداد، «بيان الحزب الشيوعي العراقي».

По всей стране компартия распространяла листовки, призывавшие народ поддержать борьбу курдов и свергнуть кровавый режим. В воззвании от 27 августа 1963 г. к солдатам и офицерам пракской армии говорилось: «Вы знаете об убийствах и жестокостях, которые происходят в Ираке. Вы должны помнить о крови героев, пролитой в лагере «Рашид». Крепите ваши ряды внутри вооруженных сил... Присоединяйтесь к народным вооруженным отрядам в Курдистане»⁴³. Благодаря повседневной, кропотливой работе компартии в ряды курдской освободительной армии влилось много коммунистов и военнослужащих иракской армии, которые самоотверженно боролись за общее дело иракского народа.

ИКП взяла курс активного участия в вооруженной борьбе курдов после того, как новые правители Ирака возобновили военные действия в иракском Курдистане, когда в эту преступную войну вмешались империалистические державы и государства блока СЕНТО, предоставив финансовую и иную помощь иракскому правительству⁴⁴. «Ввиду этих изменений,—говорилось в постановлении пленума ЦК ИКП по курдскому вопросу,—наша партия заняла позицию поддержки вооруженной борьбы в иракском Курдистане и участия в ней, защищая права курдского народа» и усиливая борьбу за свободу и демократию⁴⁵.

Массовое участие коммунистов в движении курдов было большим событием в истории освободительной борьбы курдского народа. Компартия перешла к организации своих вооруженных отрядов, составленных в основном из коммунистов—арабов и курдов. Эти отряды присоединились к отрядам курдских войск и приступили к военному сопротивлению правительственным войскам.

Компартия не только принимала непосредственное участие в борьбе курдов, но и по всей стране проводила большую пропагандистскую и организаторскую работу для поддержки

⁴³ بيان الحزب الشيوعي العراقي، بغداد، في 14/8/1963

⁴⁴ См. П. Демченко, указ соч., стр. 53.

⁴⁵ قرار الاجتماعات اللجنة المركزية للحزب الشيوعي العراقي في اب 1963.

самого движения. Особенно была усилена работа партии в частях правительственных войск. В одном из обращений, которое компартия распространила среди иракских солдат и офицеров, говорилось: «Соотечественники, славные сыны нашей родины, офицеры, солдаты и студенты! Сегодня перед нами стоит большая историческая задача освободить наш любимый Ирак от кровавой бойни, возродить свободу, демократию и стабильность нашей родины, прекратить агрессивную войну против нашего брата и союзника в национальной борьбе курдского народа, поднявшегося на защиту своих законных, национальных прав во имя автономии в рамках иракского единства. Родина призывает вас сегодня осуществить историческую миссию—помочь курдским революционерам. Она призывает вас создать процветающий, демократический, свободный Ирак... Объединяйтесь в прочный национальный фронт, вступайте в партизанские отряды иракского Курдистана...»⁴⁶.

Благодаря деятельности ИКП тысячи солдат и офицеров—курдов и арабов из иракской армии перешли в курдскую освободительную армию. О подвигах коммунистов-партизан говорится во многих документах и бюллетенях. Приведем лишь одно письмо, под названием «Да здравствуют коммунисты-партизаны Курдистана», полученное с фронта Ревандуза. Оно было помещено в обращении компартии к иракской армии. В письме рассказывается об операции коммунистических отрядов по защите горы Сар Хасан Бек, являющейся стратегическим пунктом для отрядов «Джаш»⁴⁷. «После принятого плана на заре 21 сентября 1963 г.,—говорится в докладе командира отрядов коммунистов,—мы начали атаку. Когда начали рваться гранаты и был открыт огонь, наши войска перешли в наступление. Спустя 10 минут мы разгромили врага и заняли его передовые позиции, затем мы нача-

⁴⁶ «Временный информационный бюллетень ИКП», октябрь—ноябрь 1963 г.

⁴⁷ Курды джашем называли тех курдов, которые выступали на стороне правительства, против их движения. «Джаш» в переводе с курдского означает «молодые ослы».

ли атаку и на другие укрепленные пункты»⁴⁸. Командир этих отрядов в своих телеграммах, направленных в политбюро ЦК ИКП и вождю курдского движения Мустафе Барзани, писал: «Коммунисты и партизаны смогли удержать свои позиции и укрепиться на них, несмотря на артиллерийский обстрел и бомбежку шести самолетов»⁴⁹.

ИКП вместе с другими компартиями арабских стран разъясняла широким слоям народов Арабского Востока, что война в отношении курдского народа в Ираке лишь порождает арабское национально-освободительное движение, превращает его и придает не свойственный ему расистский характер. Вот почему прогрессивные и национальные круги, главным образом, коммунистические партии арабских стран, повели совместную борьбу против нового режима и потребовали прекращения войны в Курдистане и демократического решения курдского национального вопроса в рамках свободного демократического Ирака⁵⁰. Для достижения этой цели ИКП считала первоочередной задачей демократического движения в Ираке ликвидацию реакционного режима и создание истинно демократического антиимпериалистического правительства⁵¹.

Антинародная политика нового режима поставила его перед серьезными трудностями, вызвав острый политический кризис. В своем последнем письме в ЦК, сразу же после февральского реакционного переворота, первый секретарь ЦК ИКП Салам Адиль прозорливо писал: «Нынешний реакционный заговор изолировал себя гораздо больше, чем была изолирована под конец диктатура Касема. Подобной диктатуре неизбежно очень скоро наступит конец». Действительно, спустя девять месяцев, 18 ноября 1963 г., произошел новый государственный переворот. Власть над страной захватили так называемые «третьи силы», возглавляемые президентом Ирака Арефом. В феврале 1964 г. было достигнуто соглашение о прекращении огня в Курдистане.

⁴⁸ «Новости Курдистана. Временный информационный бюллетень ИКП» за 10. XI 1963 г.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ См. „Information Bulletin. Documents on the Communist and Workers Parties“, Prague, 1967, p. 21—22.

⁵¹ См. «Тарик ам-Шааб», середина сентября 1963 г.

В августе 1964 г. состоялся пленум ЦК Иракской коммунистической партии, где, наряду с другими вопросами, была обсуждена также курдская проблема. Пленум по этому вопросу принял постановление, в котором подчеркивалось, что 18 ноября, после свержения реакционного режима и февральского соглашения, вновь создавалась возможность мирного решения курдского вопроса⁵². Пленум констатировал, что прекращение огня в Курдистане является важным завоеванием курдского и арабского народов. Принятие правительством принципа мирного решения курдского вопроса и предварительное признание им национальных прав курдского народа в рамках Иракской республики отвечали интересам укрепления национального единства, мира и безопасности в этом районе.

Пленум подчеркнул, что реалистическая политика, проводимая руководством Демократической партии Курдистана, возглавляемой Барзани, отвечает коренным интересам общенациональной борьбы в Ираке и тем самым содействует осуществлению некоторых насущных национальных требований⁵³. В этих условиях ИКП вела свою работу по двум направлениям. Во-первых, она боролась за демократическое развитие Ирака, и во-вторых, компартия вновь ставила перед патристическими и прогрессивными силами вопрос об усилении борьбы против возобновления войны в Курдистане, за обеспечение мирного решения курдского вопроса на демократических основах⁵⁴.

При правлении Арефа курдский вопрос опять не был решен, и иракское правительство вновь возобновило карательные операции в иракском Курдистане. Резко осуждая политику правительства, ИКП в своем заявлении отмечала, что стремление прежних и нынешних правителей Ирака извратить цели курдского освободительного движения и предста-

⁵² См. «قرارات اجتماعي اللجنة المركزية للحزب الشيوعي العراقي», آب، 1964.

⁵³ См. «بيان اللجنة المركزية للحزب الشيوعي العراقي»، نيسان، 1960.

⁵⁴ См. «Тарих иш-Шааб», начало сентября 1964 г.

вить требование автономии как сепаратистское устремление свидетельствует о шовинистическом образе мышления, которое не признает право на самоопределение за угнетенными народами.

Принимая во внимание высшие национальные интересы иракского народа, всех народов арабских стран, законные интересы курдского народа в Ираке, компартия предложила правительству Арефа следующий проект в качестве основы для мирного и справедливого урегулирования курдской проблемы:

1. Прекращение военных действий, вывод всех военных подразделений из Курдистана и роспуск всех нерегулярных войск.

2. Выпуск на свободу всех заключенных и задержанных в связи с курдской революцией и возвращение на службу всех уволенных и смещенных военных и гражданских лиц.

3. Эвакуация арабских племен из земель, насильно отнятых у курдов.

4. Предоставление курдскому народу свободы печати, создания политических и общественных организаций.

5. Признание курдского языка официальным языком в пределах Курдистана и гарантии культурных прав курдскому народу.

6. Создание комитета, представляющего все патристические силы курдского народа, для осуществления контроля за выплатой компенсаций лицам, пострадавшим от военных действий, восстановления всего того, что было разрушено во время войны, а также принятия мер по развитию экономики Курдистана.

7. Выборы глав административных единиц и муниципальных советов и назначение чиновников в курдские районы из числа курдов.

8. Представительство курдов в организациях и учреждениях центральной власти как исполнительной, так и законодательной, в соответствии с принципом их пропорционального количества.

9. Признание национальных прав курдского народа, в

том числе права на автономию в рамках Иракской республики и подтверждение этого в конституции⁶⁶.

Иракское правительство игнорировало эти требования и весной 1966 г. предприняло одно из крупных наступлений против курдов. После того, как освободительная армия иракского Курдистана нанесла чувствительные удары по позициям правительственных войск и их наступление потерпело провал, правительство Арефа 29 июня 1966 г. заключило соглашение с руководством курдского движения о мирном решении вопроса. ЦК Иракской коммунистической партии, определяя свою позицию по отношению к соглашению, отмечал, что «заявление от 29 июня—это не окончательное решение курдской проблемы. Оно обеспечивало курдскому народу лишь ряд культурных прав при условии отказа от основных национальных прав. Закон об административной децентрализации не может лечь в основу политического решения курдской проблемы⁶⁶. Объясняя цель этого соглашения, ИКП заявила, что этим правительство намерено расколоть курдское национальное движение изнутри, после того, как потерпели провал его попытки военным путем подавить революционное демократическое движение в иракском Курдистане⁶⁷. Анализируя политическое положение в стране и перспективы развития курдской проблемы после соглашения от 29 июня 1966 г., ИКП пришла к выводу, что «курдская проблема в Ираке никогда не будет решена при существующей антинародной, диктаторской, шовинистической клике, так как она враждебна и арабам, и курдам, и всем национальным меньшинствам Ирака»⁶⁸. В этих условиях компартия первоочередной задачей всех демократических сил иракского Курдистана считала укрепление органов демократического управления в освобожденных районах Курдистана, созданных в ходе длительной борьбы,

⁶⁶ «قرار اللجنة المركزية للحزب الشيوعي العراقي، ينبغي الاسراع في حل المسألة الكردية حلا سليما عادلا». «طريق الشعب»، أوائل أيلول 1966.

⁶⁷ «سياسة الحزب الشيوعي العراقي آراء نقضية كردية و موقفه من المداوات التجارية لحنها». «طريق الشعب»، أوائل تموز 1966.

⁶⁸ «قرارات اللجنة المركزية للحزب الشيوعي العراقي آب 1966».

⁶⁹ «قرارات اللجنة المركزية للحزب الشيوعي العراقي حول الوضع في كردستان». 1966/5/17.

повышение боеспособности отрядов курдской армии, мобилизацию сил членов ДКП, руководящих кадров Пеш-марга (бойцы курдской армии), всех патриотов для укрепления курдской армии, оборону освобожденных районов, углубление сотрудничества между силами Пеш-марга и народными массами, поддержание тесной связи с прогрессивными силами страны с тем, чтобы обеспечить прочную политическую, экономическую и социальную базу движения.

На своей конференции, которая состоялась в мае 1966 г., курдская секция ИКП приняла решение о более широком участии коммунистов иракского Курдистана в курдском движении «с целью улучшения работы среди курдских демократов и устранения недостатков, имеющих место в революции». «В создавшихся условиях,—говорится в решении ЦК ИКП,—курдским революционерам крайне необходимо проявлять бдительность и осторожность, сохранить и укрепить единство и сотрудничество революционных сил в Курдистане, в первую очередь укрепить отряды курдской освободительной армии».

В своем письме, направленном в политбюро ЦК ДКП в ноябре 1967 г., ЦК курдской секции ИКП предложил ряд конкретных мер, направленных на проведение более глубоких социально-экономических и демократических преобразований в освобожденных районах.

Третья конференция Иракской коммунистической партии в декабре 1967 г. определила политику партии по курдской проблеме в новых политических условиях и предложила ряд конкретных мер для устранения имеющихся недостатков. «Иракская коммунистическая партия,—говорится в резолюции третьей конференции партии по курдскому вопросу,—последовательно борется за проведение курса, избранного самим курдским народом, курса общей борьбы арабов и курдов против империализма и реакции, за обеспечение свободы и демократии для иракского народа и автономии для иракского Курдистана в рамках Иракской республики и, в конечном счете, за освобождение всех иракских трудящихся от классовой эксплуатации во всех ее формах, курса совместной борьбы за построение социализма»⁸⁹.

⁸⁹ «Решение III конференции ИКП по курдскому вопросу».

Конференция вновь обращала внимание курдских демократов на необходимость конфискации земель тех феодалов и помещиков, которые сотрудничают с врагами курдского движения, и более последовательного осуществления их распределения среди крестьян⁶⁰. Создание политического союза в иракском Курдистане, основой которого является союз между компартией и ДКП, станет самым мощным фактором мобилизации сил курдского народа для укрепления этого движения⁶¹.

После 17 июля 1968 г. к власти пришло левое крыло иракской партии Баас. Сложилась условия для прекращения военных действий в иракском Курдистане и мирного урегулирования курдской проблемы. Новые иракские руководители понимали, что без справедливого решения курдского вопроса иракский народ не может достигнуть национального единства. 11 марта 1970 г. было достигнуто соглашение между иракским правительством и руководством курдского национально-демократического движения в Ираке. В достижении этого соглашения и установлении арабско-курдского сотрудничества Иракская коммунистическая партия играла важную роль. Иракские коммунисты продолжают эту принципиальную линию и в настоящее время.

Ե. Ե. ԱՇԽԱՆ

ԻՐԱԿԻ ԿՈՄՄՈՆԻՍՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԳԻՐԹԸ ՔՐԳԱԿԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ

Ա մ փ ո փ ո լ մ

Քրդական հարցը ժամանակակից Իրաքի քաղաքական կյանքի հիմնական հարցերից է և նրա հիշատակումով է շատ բանով պայմանավորված Իրաքի հետագա զարգացումը գեմեկրատիայի և սոցիալական առաջադիմության ուղիով:

Ներկա հոգվածում կուսակցական ծրագրային փաստաթղթերի հիման վրա ցույց է արվում Իրաքի կամկուտի գրաված դիրքը թերզական հարցում, նրա հետևողական պայքարը քուրդ ժողովրդի

⁶⁰ ՏՄ. ԿՄ ՋԵ.

⁶¹ ՏՄ. ԿՄ ՋԵ.

شرف ز. اشپریان

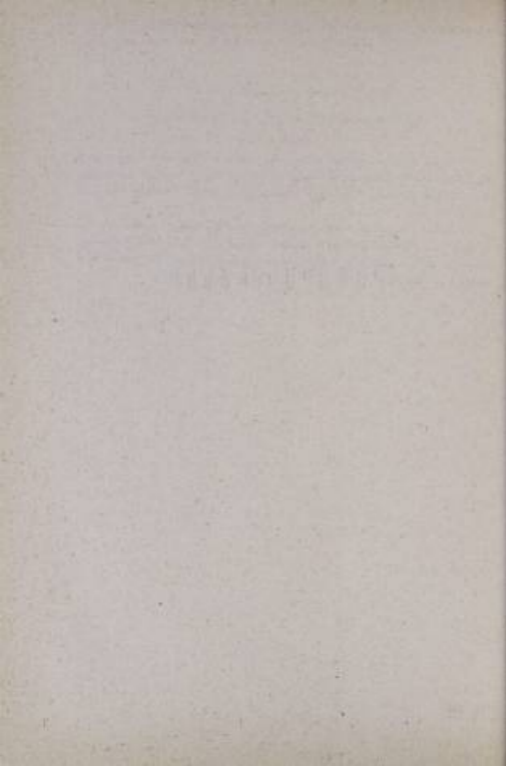
موقف الحزب الشیوی عراقی من القضية الكردية

(ملخص)

تعتبر القضية الكردية احدی اهم القضايا الاساسية فی الحياة
السياسية للعراق المعاصر. هذا ويرتبط تطور العراق الملاحق فی طریق
الديمقراطية و التقدم الاجتماعي ارتباطا وثيقا بالحل السعي للقضية
الكردية.

استنادا الى وثائق الحزب الشيوعية، يعرض المقال موقف الحزب
الشيوعي من القضية الكردية، و نضاله الدائب فی سبيل الاعتراف بحقوق
الشعب الكردي الوطنية و الديمقراطية، ولاجل تمتين هری الصداقة
العربية - الكردية.

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ՅԱՄԻԿԻԻ «ԼԳՐԿԵՐՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ» (ԺՐ ԴԱՐ)
 ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ, ՀԱՏԱՍՍԱԼԻ ԳԵՊՊԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Պատմական Հայաստանի Աղձնիք ևահանքը, որը 7-րդ դարից արդեն մասամբ բնակեցված էր արաբներով, ազել է մի արաբ պատմիչ՝ ալ-Ֆարիհի, որի, հիմնականում անտիպ, աշխատությունը՝ «Եփրկերտի (Մայյաֆարիկին կամ Մուֆարդին) Պատմությունը», մեծ նշանակություն ունի Հայաստանի պատմության ուսումնասիրման համար:

Եփրկերտի պատմությունը հայտնի է երկու գրչագրերով, որոնք գտնվում են Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում և երկուսն էլ թերթ են, չունենալով ոչոքի և վերջի թերթերը: Դրանցից մեկը մեծ ձևագիր (Օդ. 5803), որը պարունակում է 206 թերթ, իսկ մյուսը՝ (Օդ. 6310) փոքր է և ունի 128 թերթ, սակայն երկուսն էլ գրեթե նույն բնագիրն են ներկայացնում:

Այս ձևագիր աշխատության վրա ուշագրություն է գարձրել անգլիացի արևելագետ Լ. Յ. Ամեդրոզը, որն այն նկարագրելուց հետո, նրա մի փոքրիկ հատվածը ազել է արաբ պատմիչ Իբն ալ-Կալանիսիի «Դամասկոսի պատմության» վերջում որպես հազելված¹: Փոքր հատվածներ օգտագործել են Մ. Կանարը², Վ. Միկորսկին³ և Գ. Մերթելին⁴: Թայի գրանից Բ. Ա. Լ. Աուազը հրատարակեց Մրճանյանների պատմությանը վերաբերող մի մեծ հատված⁵:

¹ History of Damascus by Ibn al-Qalanisi, ed. by H. F. Amedroz, Leiden, 1908, p. 360—365.

² Recueil des textes relatifs a Szyf al-Daulah, Alger, 1834.

³ Caucasia in the History of Mayyafariqin, BSOAS, 1949 p. 27—33.

⁴ „Арабская хроника“, Тбилиси, 1949, стр. 65—75.

⁵ Tarikh al-Farqi, Cairo, 1959.

Ահմազ Իրն Յուսուֆ Իրն Ալի Իրն ալ-Ազրակ ալ-Յարիկին ծըն-
 վել է Հայաստանի ներքերտ (պատմական Տիգրանակերտ) քա-
 զաքում և շրջել է բազմաթիվ արևելյան երկրներ: Եղել է Քաղզա-
 գում, Մոսուլում, Դամասկոսում, Հայեպում, Մարզինում, Ամի-
 գում, Ելաթում, Քերեքիում, Անիում, Վրաստանում ու Դերբենդում:
 Ներքերտում պաշտոններ է վարել, իսկ Վրաստանում ժառանգ-
 րան է մտել Դեմետրե Թագավորի մոտ: Յարիկին պատգործել է
 բազմաթիվ արարական սկզբնաղբյուրներ, որոնց մեջ բացի Հայտ-
 նի մասնագիրներին՝ Բալազուրի, Իրն Խորգազրի և այլն պետք
 է հիշել նաև Երմշաթիի (Հայաստանի Արշամաշատ քաղաքից)
 «Մասուլի պատմությունը», որը գտնաբերված զեռ Հայտնաբեր-
 ված չէ: Յարիկիի համար մեծ նշանակություն են ունեցել իր տն-
 նական պրպություններն ու գիտաբանությունները, բունի որ շատ բան
 անձամբ է ստուգել:

Յարիկիի 12-րդ դարի կեսերին վերաբերող տեղեկությունները
 Հայաստանի մասին հույժ հետաքրքրական են: Դա այն ժամանա-
 կաշրջանն էր, երբ Հայաստանում կատաղի պայքար էր գնում
 տարբեր ուժերի միջև: Հայկական իշխանություններից (Մասունի
 Քոռնիկյանները, Վասպուրականի Խեզնեկյան-Արծրունիները,
 Սյունյաց Թագավորությունը, Արցախի իշխանությունը և այլն) ոչ
 մեկը ի վիճակի չէր երկիրն ազատագրել տեղում հաստատված
 օտար ուժերից, որոնք անպատիժ ասպատակում էին Հայկական
 նահանգները: Ելաթի Շահ-Արմենները, Աղձնիքի Արտաթյանները,
 Կարսի ու Կարինի ամիրաները, Անիի ու Դվինի Եազզադյանները
 իրար ձեռքից խլիչում էին Հայկական քաղաքները: Այս թռուռու-
 ճին եռանդուն կերպով մասնակցում էին Առաքառականի Ելակուզ-
 յանները և մահմեդական այլ տիրակալներ: Պայքարին մասնակ-
 ցում էին նաև վրաց Բագրատունիները, որոնք օգնում էին Հյուսի-
 սային Հայաստանի հայ իշխաններին ազատագրելու երկիրը:

Հյուսիսային Հայաստանը ամիրայությունների ձեռքից ևս
 խլելու սկիզբը դրվեց Դավիթ Բ շինարարի օրոք (1089—1125),
 որը 1118 թ. իր Թագավորությանը միացրեց Տաշիր-Չորպեհալը,
 1121 թ. օգոստոս ամսին նա հաղթեց մահմեդականների միացյալ
 զորքին Մանգլիսի մոտ Դիզգուր կոչված լեռներում: Դրանից հե-
 տո 1122 թ. նա երկար պաշարումով կարողացավ գրավել Տիգրիսը:
 Դեմետրե Ա (1125—1155/6) Բագրատունին շարունակեց պայքարը
 ամիրայությունների դեմ և 1129 թ. օգովելով Գանձակի երկրա-
 շարժից, հարձակվեց քաղաքի վրա ու մեծ թվով զերիններ վերցրեց

մահմեդականներից: Գեորգի Գ (1155/6—1184) թագավորը հայերի ազատամարտության շնորհիվ 1161 թ. գրավեց Անին և քաղաքի կառավարիչ նշանակվեցին Սաղուն Արծրունին և ապա Սարգիս իշխան Զաքարյանը, իսկ 1162 թ. գրավեց Գվինը: Սակայն 1163-ին մահմեդականների (Ասորպատականի Նյուվուզ Աթաբեկի և այլոց) միացյալ զորքը նախ գրավեց Գվինը, ապա Անին պաշարելուց հետո ընդհարվեց Գեորգիի հետ ու պարտության մատնեց նրան: Այս հաղթանակից հետո Ասորպատականի զորքերը Հայաստանում աստիճանաբար նվաճեցին Սյունյաց թագավորությունը և Արցախի իշխանությունը: Նյուվուզի մահվանից հետո Գեորգիին նորից հարձակման անցավ և 1174 թ. վերստին գրավեց Անին: Հյուսիսային Հայաստանի ազատագրումը իրագործեց հայկական զորքերի հրամանատար Զաքարի Ամիրայանսյալը:

Ահա սրանք են ժամանակագրական շրջանակները Յարիկիի պատմության այն հատվածի, որի թարգմանությունը տալիս ենք ստորև: Իհարկե նմանատիպ պատմության մեջ կան նաև այլ ավյալներ Հայաստանի պատմության մասին, մանավանդ, որ գրանում շարադրված է 9—12-րդ դդ. խալիֆայության և մանավանդ Աղձնիքի պատմությունը: Յարիկիի Հայաստանին վերաբերող տեղեկությունների ամբողջական պատկերը հնարավոր կլինի ունենալ միայն այն ժամանակ, երբ լրիվ հրատարակվի նրա անսխալ աշխատությունը:

Ստորև տալիս ենք նրեք հատվածի թարգմանություն, նախ Գ. Սերեթելու հրատարակած էջերից (Ա) և ապա Վ. Մինորովու թարգմանությունից (Բ): Վերջապես Ամեդրոզի լույս ընծայած հատվածը (Գ), որն ավելի արժեքավոր է և հետաքրքրական: Փակագծերի մեջ տեղաված հատվածք այլ հեղինակի է պատկանում:

Ա. ռՀինգ հարյուր աստեհինգ (1121—1122) տարում Քաֆլիսի (Տիգրիսի) ժողովուրդը՝ հրավիրեց նաչմ ալ-Գին Իլզազուն¹, որպեսզի Քաֆլիսը նրան հանձնի, իսկ նախապես քառասուն տարի նրա ժողովրդի ձեռքում էր գտնվում: Նրկու հարյուր տարի իշխում էր դրա ժողովրդից մի քանանիք, որը կոչվում էր Բանու Ջաֆար²:

¹ Ժողովուրդը ավելի բարձր զնայեցում նկատի ունի քաղաքի միայն մահմեդական ազգաբնակչությունը:

² Արաուիյանների մի հյուսիս իշխում էր Մարզինում 1106/1107 թվից սկսած և գրանցից էր նախ ալ-Գին Ալֆի Իքն Տիմուրաշը (1132/33—1179/80), տե՛ս E. de Zambaur, Manuel de généalogie et de chronologie, 1955. p. 228—229.

³ Ջաֆարյաններ, Տիգրիսի ամիրաներ:

իսկ Հեառ քայքայվեց: Ապա նրա ժողովուրդը վերցրեց իշխանությունը և ամեն ամիս մեկն էր իշխում:

Վրաց (Քուրչ) և Արխազաց թագավոր Գաուզը (Գազիթ) շատ նեղեց քաղաքը, իսկ [ժողովուրդը] լուր ուղարկեց սուլթան Քուրչիին՝, որը Զանգիում (Գանձակ) ու Առանում էր: Սա օգնություն ուղարկեց, սակայն Վրաց թագավորի անշուժը շարունակվում էր և համաձայնվեցին, որ ամեն տարի նրան կտան տասը հազար դինար ու կունենան միայն տասը հեծյալից բազկացած մի շահաա: Այսպես մեաց որոշ ժամանակ:

Ապա հրավիրեցին նաև ալ-Գինին և նրա Հեա եկավ Սայթ ալ-Գաուլա Գուրալս Իրն Սաղակա ալ-Մաղիադին՝, որը նաև ալ-Գինի փեսան էր՝ ամուսնացած նրա աղջկա՝ Քուհար (Գուհար) խաթունի հետ և այդ տարի էր նրա մոտ եկել: Նա զորքերի հետ գնաց, իսկ նրա Հեա էր ալ-Կադի Ալամ ալ-Գին Իրն ալ-Զարարը, որի որդին՝ ալ-Կադի Աբու-լ-Յաուհը այժմ Մարզիկի գառավորն է և վեզիր Աբու Տամամ Իրն Արզուներ: Նրանք հասան Արզան այժմ, որտեղ Կադին ու վեզիրը եւ մնացին: Նա զորքով գնաց Կարս և Տարիալիսի (Քուղք) նանապարհով առաջ անցավ: Շատ զորք հավաքեց և եկավ սուլթան Քուրչիլը Զանգիի (Գանձակ) կողմից, իսկ Յախր ալ-Գին Քուլան Աբուլան ալ-Ահարը՝ Գաուլի (Գվին) կողմից: Առաջ գնաց զորքը մինչև որ նրա ու Քաֆլիսի լեռան միջև կես օրվա հանապարհ մնաց: Գաուլ թագավորը զուրս եկավ արեմալան կողմից և նրա որդին՝ Գիմիթրին (Գեմետրն) լեռան կատարից հարձակվեց, իսկ նրանք (մահմեդականները) լեռան ստորոտում էին: Այդտեղ մեծ նակատամարտ եղավ և մահմեդականները անհաշիվ սպանվեցին ու պարտվեցին: Մահմեդականներն ու արաբները անհաշիվ գերի ընկան և նրանցից մեծ ավար վերց-

¹ Քուրչիլը Իրաքի սելջուկյաններից էր և իշխել է 1122—1132 թթ.: Այս գեղերի ժամանակ Իրաքում իշխում էր նրա կրտսեր Մուհամմադը (1118—1131):

² Սայթ ալ-Գաուլա Սաղակա Իրն Գուրալս, որը Սաղակա Բ-ն է (1135—1137), Իրաքի մաղիադիներից էր: Այս գեղերի ժամանակ նրանց ավերակ էր Սաղակալի հայրը՝ Նուր ալ-Գաուլա Գուրալսը (1108—1135): Степан Лих-пут, мусульманские династии, (В. Бартольд), СПб., 1819, стр. 97.

³ Յախր ալ-Գին Քուլան Աբուլան ալ-Ահարը Արզում և Քազվում իշխող սելջուկյան ընտանիքից էր, որը խեամբակե կողերի մեջ էր Արաուխյանների հետ: Նրանցից հայտնի էին Քուլան Աբուլան Իրն ալ-Ահարը, Լուսավ ալ-Գաուլան, Եսեւ ալ-Գին Տախուր Աբուլան և վերջապես Յախր ալ-Գին Գաուլաթ Եսեւ Իրն Քուլանը (իշխել է 1148/49 թ.):

րին այնպէս, որ մինչև այժմ էլ նրանց (վրացիներէ) մտտ գերիներ են մնում:

Ես տեսել եմ սաղմի դաշտը, երբ Քաֆիսս եմ մտել Հինգ Հարյուր քառասուն ութ (1153) տարում և Արխազաց թագաւոր Գրմիթրիի (Դեմեաթե) ծառայութեան մեջ մտել: Մենք միասին ճանապարհորդել ենք նրա տիրութեանը լոթանասուն օրից մի քիչ ավելի: Ապա զնաց [թագաւորը] Ալլանի (Ալանաց) և Գարրանդի կողմերը: Սրբից մի օր հասանք մի լայն մարզագետին, լեռան դիմաց, իսկ լեռան ստորտում կար մի բարձր ամրոց: Թագաւորը այնտեղ իջեանեց: Ասաց ինձ Արխազաց թագաւորը՝ ով այսինչ, այս ամրոցում մի օտարական կա, որը գերի է Ելլազիի մարզկանցից: Վաղը բարձրացիր նրա մտ, հայիր և հարցրու, թե որտեղից է նա: Ես մաքումս մի սրտում առաւ: [Մակայն] երբ գիշեր եղավ, թագաւորին լուր հասավ, թե ինչ որ նահանգ ապստամբել է նրա դեմ: Անմիջապէս երթի փողը Հնչից և թագաւորը ճանապարհ բնկավ:

Ալլաշը շկամեցավ, որ մենք հանդիպենք իրար:

Երբ մահմեդականները պարսկացին, նաշմ ալ-Գինը Գուրաշի հետ քստն ձիավորով գուրս եկավ, զնաց իր երկիրը և ամրոցը կազմով վերադարձավ Մալլաթարիկին (Նփրկերս): [Մահմեդական] զորքերի պարտութեանից հետո Արխազաց թագաւորը վերադարձավ ու պաշարեց Քաֆիսը, ապա սրով գրավեց այն և մտավ Հինգ Հարյուր տասնհինգ տարվա վերջում (1122): Կողոպտեց, մեծ մասը վառեց, ապա նրաշիւք տվեց, բնակչութեանը լավ վերաբերվեց և պայմանագիր կեքեց ըստ նրանց ընտրած պայմանների: Պայման գրեց, որ մահմեդականների ապրած կողմը խոզ լուսնեն կամ շմորթեն նրանց մեղ, գիրհեմ (արծաթ դրամ) կտրեց նրանց համար, որի վրա խալիֆայի ու սուլթանի անունները կային, իրավունք տվեց բացահայտ կերպով ազան (ազոթքի կոչ) ու ազոթք անելու, օրոշեց, որ ոչ մի վրացի, հրեա կամ հայ չմտնի Իսմայիլի բազմիրը, ուրբաթ օրը մզկիթի մինքարից (քեմից) հիշեն խալիֆային ու սուլթանին և ոչ թե իրեն: Ես պայման գրեց, որ վրացու ծառայութեանը արժի տարեկան հինգ դինար (ոսկի դրամ), հրեայինը՝ լուրս դինար, իսկ մահմեդականինը՝ երեք դինար, իսկ ով որ որևէ մահմեդականի նեղեր, ապա նրա արյունը պետք է թափվեր: Մահմեդականներին ծայր աստիճան բարյացակամ վերաբերվեց, իսկ կրոնաւորներին, դիտուներին ու սուֆիներին այնպիսի հարգանք ու պատիվ ցույց տվեց, որպիսին նրանք լուսնին մահմեդա-

կանների մաս: Ես տեսել եմ, թե ինչպես այս պայմանները մահ-
մեղականները վայելում են մինչև այն օրը, երբ մաս նրանց մաս
հինգ հարյուր քառասուն ութ (1153) տարում:

Այդ տարում ես տեսա Գիմիթրի Թագավորին, որը եկավ Քաֆ-
լիս (Տփղիս) և մի քանի օր մնաց: Ուրբաթ օրը նա գնաց մեծ
ձգկիթ և նստեց մինարաբի (բնմի) ու քարոզչի զիմացի նստա-
քանը: Նա ունկնդրեց ամբողջ քարոզը ու այստեղ մինչև որ մար-
դիկ ազոթեցին ու գուրս եկավ: Այդ օրը մեծ ձգկիթին նվիրաբերեց
երկու հարյուր կարմիր դիևար: Ես տեսա, թե նա ինչքան բարյա-
ցակամ էր կրոնավորների, զիսուսների, սուֆիների, քարոզչիների
և աղնվականների նկատմամբ, որոնք իրեն էին դիմում: Բարիք էր
անում նրանց, պատվում էր, պաշտպանում էր ու աստատանում
նվերներ տալիս:

Ասել են, որ հինգհարյուր տասնվեցին (1122—1123) Զանգի
(Գանձակ) քաղաքում երկրաշարժ եղավ և նրա մի մասը լոթեց,
իսկ պարիսպները կործանվեցին: Եկավ Գաուզ Թագավորը, կո-
ղտպակեց ժողովրդին, զերեց, շատերին գերեզմարեց և կառքերի վրա
դրած ուխտարների նման տարավ: Ինչ որ կար կողոպտեց ու բերեց
Քաֆլիս: Ժողովուրդը դրանց մեծ մասին զենեց ու ազատ արձակեց:

Բ.⁷ Էմիրի տեր Ֆախր ալ-Գին Եազգազը մարդ ուղարկեց Ար-
զան Ալ-Ռուսի տիրոջ Իզզ ալ-Գին Սալգուկի աղջկա ձեռքը խնդրե-
լու: Որոշ ժամանակ անց հայրը նրան ամուսնացրեց Արզանի տի-
րոջ հետ: Ապա Եազգազը լուր ուղարկեց Սալգուկին տեսլով՝ իմ
իշխանությունը Անիում թուլացել է, ուստի եկ ու գնիր այն ինձա-
նից, ես չեմ կարող զիմացիել վրացիներին և չեմ կարող ես պա-
հել նրանց: Ես քո ծառայություն մեղ կմտնեմ և քեզ հպատակ կի-
նեմ: Մակայն, երբ Սալգուկը հասավ, Եազգազը [նրա դեմ օրս ունե-
կալով] լուր ուղարկեց Արխազաց ու վրաց Թագավոր Գիմիթրիին,
որն այդ ժամանակ Յաշայ լեռան մաս էր Անիից մեկ օր կամ մի
քիչ ավելի հեռավորություն վրա՝ տեղեկացնելով Սալգուկի գա-
լըստյան մասին: Եկավ Գիմիթրին վրաց զորքով և աստվոսյան
Անիում էր: Հարձակվեց [Սալգուկի մարդկանց] վրա և մեծ թվով
սպանեց նրանց: Իզզ ալ-Գին Սալգուկը գերի բռնվեց շատ մարդ-
կանց հետ միասին և անհամար մահմեղականներ գերի ընկան: Մա
մի անմոտանալի [տիրուր] օր էր մահմեղականների համար: Ապա

⁷ Այս հատվածը Մինորակի ուղղակի թարգմանել է արտերևն ձեռագրից՝
Studies, 88—89: Առաջին մասը գերաբերում է 543 (1154) թվականին:

Գիար Եսթրիայի ու Սիբիրիայի թագավորները զենազաններ ուզարկեցին Արխադաց թագավորին միջնորդութեան համար, և Եզզ ալ-Գինի համար փրկագին սրտզկեց հարչուր հազար զինար (սակեզում)։ Եւ արձակզկեց ու զերազարձով իր երկիրը։ Եվ մի հեկայական գումար ուզարկզկեց Երա երկրից փրկելու աչև զերիններին, որոնք Սալգուկի հետ բռնզկել էին։

550 (1150) ատրվա համար Զարիկին պատմում է.

«Քահանաները ապստամբեցին Անիում և աչև զբազկեցին Զարի ալ-Գին Եազզազ Իրև Մահմուդ Իրև Միևուչիհիքի ենքրից ու քազարը հանձնզկեց Երա կորորը՝ Զադուինին։ Ամիր Եազզազը թողեց երկիրը ու զնաց Սիբիրա՝ Ասազ ալ-Գին Եիրքուհի մու, որի հալը՝ Եազին, այս առև հոգաառնեցրից էր։ Մա մի հին տուն է այս կողմերում և հայտնի է որպես Իրև Արի-լ-Ասազի Իրև Միևուչիհիքի տունը։ Ամրոզ Ասանը Զանզիից (Գանձակից) մինչև Գրզ (Գզին) և հարակից մասերով Երանց էր պատկանում։ Եւսար ալ-Գասուլա Իրև Մրուանը Երանց ընտանիքից [ազնիւ] հետ էր ամուսնացել ինչպես հիշել ենք։ Ամիր Եազզազը որոշ ժամանակ մնաց Եուր ալ-Գինի ժառայութեան մեջ, ապա եկավ Մարզին և զնաց տեսնելու ալ-Մալիք Եաշմ ալ-Գին (Արաուխյանին), որը Երան քազար զերարիզկեց և ավեց ընծաներ ու կալվածներ, որոնց մեջ էր Հիան ալ-Զազիզը (Երկաթարիզ) Միֆարիկինի երկրում Սանասինայի (Սասունի) սահմանների վրա։ Որոշ ժամանակ մնալուց հետո Եազզազը զերազարձով իր մորեզորը տունը Սուրմարի քազարում և աչևանզ որոշ ժամանակ մնաց։ Եւ Երան հանզիպել եմ Միֆարիկուում, իսկ Եախազես եւ Երան հանզիպել էի իր իշխանութեան ժամանակ Անի քազարում, երբ եւ թագավորի ժառայութեան մեջ էի Քաֆլիսում։ 548 (1153/1154) ատրում եւ ինձ քազմաթիվ եզկերներ էր ավելել։

Գ. 556 (1160/1161) ատրում Անա (Անի) քազարում քահանաներն ապստամբեցին Երա ախորշ ամիր Զազլան Իրև Միևուչիհիքի զնմ, որը պարտզկեց ու զնաց Քարան՝ կոլված ամրոցը Սուրմարիի մու։ Քահանաներն Անան հանձնեցին Արխադաց թագավոր Քարբուրին՝ (Գեորգի)։ Երա զորքը եկավ ախրեց, մեծ հարսաու-

* Հայտնի չէ, թե ընտրում Բազրան է, թե Քարան, որովհետև արարելնում «չալզել» բառից հետո հիշված տեսնեց ասոջ որիս մասնիկն է ավելանում, որը տակաճ երբեմն կարող է լուսապոթյան սրվել։ Սակայն երկու ենով էլ մեջ հայտնի տեսնան չիս Սուրմարիի մու։

* Քազարում զրված է Քարուր, որը ավելու զնորում կտակած չիս, որ Գեորգի զիտր չիքի և հազմեարար զշլակն ազազազման արզյունը է։

Յյան կողմանց և զերեմարեց Շաղազի¹⁰ և Յազունի ամրոցը տանել: Ըստնազու Ա ամուսն (մայիս, 1161) Աբխազաց թագավորը այնանզ կառավարիչ նշանակեց իր հաշիթ (սենեկապետ) Սազունին¹¹ և զերազարմավ Քաֆլիս:

Իսկ նույն տարվա ուշաք ամուսն (հուլիս, 1161) հավաքվեցին բոլոր զորքերը ամեն կողմերից՝ շահ Արմանը¹², Իզզ ալ-Գին Սալզունը¹³, Արզնի տեր Յախթ ալ-Գին Գաուլաա շահը և Կարսի ու Սուրմարիի տերը և զիմեցին զնույի Արաս (Արաքս) գետը: Գուրս

¹⁰ Եփրեկոսի դատումայան հիշված զուրքը զերաբերում են այն ժամանակաշրջանին, երբ Հայոց ճարտարապետ Անիում տիրաթլան լին անում Շաղազայանները: Կրտսեցի առաջինը՝ Մանուչեն (ժողովրդագու 1072—1128), որդին էր Թագրատունի իշխանուհու և ինչն էլ իր հերթին ամուսնացի էր Թագրատունու հետ: Նրա որդին և հաջորդը՝ Աբու-լ-Ասվար Բ (ժողովրդագու 1118—1124) վաս վերաբերվեց Անիի հարկին: Անեցիք զիմեցին Գազիթ թագավորին (1029—1125), որը Հուսեֆ Անի և Մալթ տանարի վրա Աբու-լ-Ասվարի գրած ժաշիֆի փոխարեն զկրտսեպեցեց նախին իսլամ: Ետուզ Անին զրավեց Աբու-լ-Ասվարի որդին՝ Յազուն Կ (ժողովրդագու 1125—1126): Նրան հաջորդեցին ներառյները՝ հուշչերը և այսա Մանուչու: Մանուչուի ներք որդիները իբրև անեց իշխեցին: Յախթ ալ-Գին Շաղազը երկու լճաց Անիում, քանզի ապաստար հարկը նրա փոխարեն իշխան զարմիր ներարը՝ Յազունին (1125—1160/61): Այս 1161 թ. հայերն ապստամբեցին, և թագադր զրավեց Գեարգի թագավորը: Գրանեց հետո Անիում տիրում էր Մանուչուի երրորդ որդին՝ Մուհամադը: 1180 թ. Յախթն ամիրադասույսը Անին զերբնախանապետ ազատագրեց ասոր տարրերի ներքից: V. Minorahy, Studies in Caucasian History, London, 1952, p. 79—106.

¹¹ Սազուն Արմանին Մանուչեարիցի ու Կաշնի տեր Արմուրեներնի տուժից էր, որդին նշանավոր Անիի թուրք իշխանի, որի թուրք՝ Մանուչեար, Յախթն ամիրադասույսարի մայրն էր:

¹² Ինչպես երևում է այն տարրերին ընդարից, Սազուն անունը, որը ցույց լին լինված, արարական Սաուց անվան նախնուհուհու է տուհ զերջավորութայնը (صواعق), ինչպես, որևան, Յազու-Յազուն, այնպես էլ Սաուց-Սազուն (Սազուն):

¹³ Կաթում XII դարում իշխում լին Շահ Արմեն (Հայոց թագավոր) տիրուցող կրոն սելջուկյան ամիրաները: Գրանեցի առաջինն էր Սուրմանը, որը 1100 թ. զրավեց կաթը և արևուտը հաստատվեց: Այս ընդարում հիշվող Շահ Արմանը Սուրման Բ-ն է (1122/24—1123/24), որը հուլիսիան առջուրեներում Շահ Արման է կոչվում:

¹⁴ Անուսիկյան արշավանքներից հետո կորտանված Կարն թագադր զերաբն թագվեց Բ հաշիֆ Արմեն, որը կորտանվեց սելջուկների կողմից և նրա ընտանիքում անցավ Կարն թագադր ու վերադրենց այն Կարն թագադր (Թուրքուլուցիս) ժաշիֆուհաններնի կողմից զերանվանվեց Արզան ալ-Մում կամ Արչուրու: Թուրքում հաստատվեցին Սալջուկյան կոչված ամիրաները (1102—1226), որեցից առաջինը Ալին էր, իսկ նրա որդին՝ Իզզ ալ-Գին Սալջուկը (1122/24—1164/65):

եկազ նաև ամիր Նաշմ ալ-Գին Ալփի Թրև Տիմուրաշը նրանց միա-
նալու: Այդ ասրվա շաարան ամսում (սղոսոսո, 1161) իշան Անիի
մոտ և պաշարեցին այն: Նրանց զեմ զուրս եկազ Արխազաց թա-
գազոր Քարբուրը (Գեորգի) և շարդեց նրանց Անայի (Անիի) գար-
բասի մոտ: Երբ զորքն ու թաղավորը հասան, Սալգուկ ամիրան
նահանջեց և անդառնալով մահմեդականներին, բռնեց ինչպես հի-
շեկ ենք, երբ Արխազաց թագավոր Գիմիթրին նրան գերնչ ու ազատ
էր արձակել, հրդեհեցրել էր, որ բանի կենդանի էր, նրա կամ նրա
որդիներին զեմ սուր շրարներացնի և նրանց զեմ զորք շուղարկի:
Վերջինց Սալգուկն իր ձին, և երբ հեռացավ ամիր Սալգուկը՝ մահ-
մեդական զորքը պարավեց ու կոտորվեց և մեծ թվով մարդիկ
սպանվեցին: Պարավեց շահ Արմանը Անայի գարբասի մոտ, իսկ
Արզնի տերը իր ձեռով փախավ: Մահմեդականները անհամար գե-
րիներ տվեցին: Կոզուզովեց շահ Արմանի ուղտերի նրամակը¹⁴ և
նրա բարեկամներին մեծ մասն սպանվեց. փրկվողներինց էր Մա-
սուզը: Ինչ հազար նիավոր ու հեռիտան մահմեդականներ Սուր-
մանի ասն մեծամեծներինց և ուրիշներ գերի բռնվեցին: Գերի ըն-
կազ նաև Քազր ալ-Գինը Խլաթի տիրուհի՝ Խաթունի հզրայրը մոր
կողմից և նրա հեռ անհամար ժողովուրդ:

Պարտաթյան լուրը հասավ ամիր Նաշմ ալ-Գինին, որը հասել
էր Մանազկերտի գավառը և վերադարձավ Մայլաֆարիկին (Նըփըր-
կերտ) առանց միանալու շահ Արմանին կամ Հակատամարտին
մասնակցելու: Մոսուլի վեզիր Ջամալ ալ-Գինը սուրհանդակ ու-
ղարկեց Արխազաց թագավորին բարեխոսելու Բարաքիդդի¹⁵ տիրոջ
ամիր Հալզրի ալ-Կըրկիթուդի համար, որը շահ Արմանի մերձավոր-
ներից էր և Հակատամարտում գերի էր ընկել: [Թագավորը] ազատ
արձակեց նրան: [Վեզիրը] ուղարկեց նաև հազար զինար, որով
զենց այնպիսի մահմեդականների, որոնք ոչ որ շուենին՝ ոչ ըն-
տաներ՝ ոչ էլ զրամ: Այսպիսով, զենց հիշազցիներին մի խումբ,
որոնք այդ Հակատամարտում գերվել էին:

¹⁴ Թագուում զրվեմ է ڪڙي (շորք), ալթերն՝ ուղտերի նրամակ, բայց Վ. Մինորսկին ալթուեզ կարգում է թուրքերեն ڪڙي (յաղաք) բայց, որը նշանակում է սառցազան զորք, տե՛ս Minorsky, *Studies*, p. 91 (ձածաթ. 1).

¹⁵ Հայտնի չէ, թե այս Բարաքիդդը (Ասլանգ՝տ) որտեղ է: Նրա վերջապե-
տաթյունը անկասկած հայտնիան տե՛րտա արձան է: Վ. Մինորսկին այն Եսյ-
նացում է Բուզան զեմի Հուսիսում գտնվող Բազաթիդդի հեռ, տե՛ս Minorsky,
Studies, p. 91 (ձածաթ. 3).

557 տարվա շատրան ամսում (հուլիս-օգոստոս, 1162) վրացիք արշավեցին Գվին թագաբը, մասն և ամեն ինչ կողուպեցին: Մեծ թվով կառորեցին և մահմեդականներից անհամար գերեզարեցին: Քանդեցին այն աշտարակը, որը սարքել էր Կուրաի Իրև ալ-Ահգարը վրացիների գանգերից¹⁶, նրանց կազում հաղթելուց հետո: Նրանք կործանեցին մզկիթները և աների մեծ մասը ու վերագարձան Քաֆիս (Տիգրիս): Միառժամանակ մեաուց հետո դուրս եկան ու շարժվեցին դեպի Զանգի (Գանձակ) թագաբը, կողուպեցին, ժողովրդին գերեզարեցին, ապա վերագարձան Քաֆիս բնակահատների վրա գնելով գերիներին և անսահման կողուպուտ տարան:

558 տարվա շատրան ամսի 9-ին (13 հուլիս, 1163) շտրեջարթի օրը շահ Արմանը, սուլթան Աբուլան շահ Իրև Քուլդրի¹⁷ բեկը, Եամս ալ-Գին Իլդիզուզը¹⁸ և Արզնի անր Ծախր ալ-Գինը մեծ ջարդ արվեցին Արխազաց ու Վրաց թագավորին և մտան Քարքարի¹⁹ ամրոցը, որտեղ Հակասամարտ անգլի օւնեցավ և [վրացիք] խիստ պարտախնդուն կրեցին: Նրանցից այնքան կողուպուտ վերցվեց, որ ոչ կարելի է նկարագրել, ոչ էլ հաշվել: Ավարի արվեց թագավորի ախոտը, որի մսուրները արծաթից էին, վերցվեց թագավորի գինարուցի սենյակը իր մեջ եղածներով, որոնց մեջ կային արծաթե կարասներ: Կարասներից մեկը տարվեց սուլթանի մաս: Կարասը և նրան ընկերակցողին մի կողք [հաղթվ] էր տանում: Սուլթանը [պայատ] ուղարկեց այն և ավարից երկու հազար գինար ուղարկեց ծախսերի համար: Իսկ ոսկն ու արծաթե գինու թասերը բոլորն ուղարկեց Համադանի մզկիթը, որպեսզի մարդիկ դրանցով շուր խմեն: Մի օրիչ կարաս վերցրին թուրքմենները և կաոր-կաոր

¹⁶ Թաղեշ և Արզնի անր Կուրթ Իրև ալ-Ահգարը Եազգադանների մեջից իւնց Գվինը 1130 թ. և իշխեց շքուչ 1162 թ.: 1181 թ. հաղթելով Գվինի վրա Հարձակող Աբուլթի որդի Դվանե Սրբիին, յարքարտարաբ կորել արեց ուղանված գրեկորների գույները և գանգերը գորտել արեց Գվինի յիւարի կաորի վրա (Մեծին Կարգանայ Բարձրբնոցույ ԵՊատմութիւն տիգրեական, Մակվա. 1861, էջ 181):

¹⁷ Աբույե Եալ Իրև Քուլդրի Իրաքի սելջուկյաններից է և իշխել է 1160/81—1177/78 թթ.:

¹⁸ Ելակուլյանների Աարդատականի ամիրայութիւն (1128—1222) հիմնադիր Ելակուլը (1136—1172) Իրաքի սուլթան Մասուդ սարուին էր, Հաստ անուանելով կրա աշրու Հաս, դարձավ Աարդատականի անրը:

¹⁹ Հովանական է, որ այս Քարքարին լինի Գլազդուար Եամս (արժև Մակփանականի շրջանում): Studies, 93, ծանոթ. 1.

արեցին: Մեծ կազուպուս վերցրին ու շատ ժողովուրդ կոտորեցին: Արխազաց թագավորը փախավ մի ընդարձակ սոճու անտառ, որ երեք օրվա հետագործության վրա արևի լույսը մտրդ հաղիվ է տեսնում: [Աղագաթ] նահատամարտի վայրը այդ անտառում եւ տեսել եմ, երբ 549 (1154) տարում Արխազաց թագավորի ժառանգության մեջ էի գտնվում:

Եւհ Արմանը վերցրեց երեք բնու, որոնցից առաջինը մեջ կային սսկն ու արծաթե ամաններ, երկրորդի մեջ թագավորի մատուռն էր, որտեղ կային ասորերի տեսակի գոհարներով ընդելուզված սսկն ու արծաթե խաչեր, ինչպես եսև սսկնով նկարագարոված ավետարաններ, գոհարներով ընդելուզված, որոնց արժեքը ոչ ոք չգիտեր և նմանը ոչ մի տեղ չկար: Երրորդ բնուան մեջ կար թագավորի գանձարանը, սսկնով, արծաթով ու գահարեղեններով, որոնք շատության պատճառով հնարավոր չէր գետնտեսել: Նույնիսկ ասվում է, որ ելլաթի Գիվանի գրագիրները, երբ գրանցել են շահ Արմանի բաժինը, գտել են, որ դա երեսուն տեգամ ավելի էր, քան այն, որը Անիի գարպասների մաս երանից խելի էին պարտության ժամանակ: Այս բանը լսեցի ելլաթի շատ մարդկանցից, որոնք Հակատա-մարտին մասնակցել էին, իսկ եւ այդ ժամանակ Քաղկիսում (Քաղեշ) էի: Երբ ավետարեքը ելլաթ հասավ, եւ ելլաթում էի, որտեղ փախստականների մի խումբ կար: Մա մի մեծ օր էր, այնպես որ երկու օրում երեք հարյուր գլուխ ասվար մորթվեց և միտը բաժանվեց ազրատներին ու խեղճներին: Մի քանի օր հետո շահ Արմանը ելլաթ հասավ և այնտեղ ցուցադրեցին նմանը շտեսնված հարցստության ու զարդեղեն: Քաղկիսի տերը նույնպես տեղ հասավ և նրա զուտույան առթիվ քաղաքը զարդարվեց ուսմազան ամսի մեկին (3 սոստոս, 1163), երբ եւ Քաղկիսում էի:

[ԵՊատմության սերուցքը]²² (Զուրգաս ալ-Տաուարիխ) գրքի հեղինակը այդ Հակատամարտի մասին պատմում է, որ Ե...Աթարեկ իլդիգուլը, երբ հասավ Ատրպատական, վրացիք արեցին նրան և ասացին, որ Քանդան (Գանձակ) ու Քալլախանը տարեկան հարկ են վճարում մեր թագավորի գանձարանին, որը երկու տարուց ի վեր

²² Այս համոզող (Ահնեմէ Եժ-Տաւէտ ալ-Տալիսուլա Եժ-Մ. Լգալ. pp. 157—172), որ փակագծերը մեջ ենք նշել, քաղված է Ելլաթի ժամանակաշրջանի այլ նշանակիչ. Ամկարդը Ծարիկի բնուրի կես է Կրտաւարակէլ ախ. Լկուտի Ելլաթում, որ համոզող նկարագրական է. Քարզմանէլ ենք Ծարիկի խուրդի կես: Միայն պետք է նշել, որ այստեղ կիցված 500 (1170/71) թվականը հիշա չէ. Պետք է լինի՝ 550.

չի վճարվել: [Ուստի] պահանջում ենք քեզանքց, որ դու վճարես
այն: Նա երանց պատասխանեց՝ եւ Իրաքից եկել էմ այս երկիրը
հենց զորքեր հավաքելու, Քաֆիսի գեմ գնալու և այն պաշարելու
եպատակով ու չեմ հեռանա մինչև որ գրավեմ այն: Ինչ ուժ որ
ունեք՝ ի հայտ բերեցեք, ահա գալիս եմ ձեր երկիրը այնպիսի զոր-
քով, որից մեզ կարող է փրկել արքի բախումը և նիզակների հար-
վածները:

Սուլթան Արսլան շահ Իրն Քուլդիլը Համազանում էր, իսկ
Իրաքի զորքերի վիճակը ավելի բարեկարգ էր, քան սուլթան Մա-
սուդի որսը: Աթաբեկ Իլդիզուզը լուր ուղարկեց երան և տեղեկաց-
րեց վրաց կամակի մասին և որ ինքը այսպես-այսպես է պատաս-
խանել, բացատրելով երան կամակն ու պատասխանը և երան մա-
տուցելով այն: Վեր կացավ սուլթան Արսլան շահ Իրն Քուլդիլը
Իրաքից ալեպիսի զորքով, որը [մարդկանց] այլերն էր շլացնում,
իսկ արտերը ա՛ն էր զցում: Ալեպիսի մարզիկ էին, որոնցից մեկը
հազար և յուրաքանչյուրը բազմապատիկ արժեք: Պատերազմներն
էին երանց դատարանի մատակ ձիերի վրա և զանազան փոր-
ձանքներն էին երանց կոփել: Իրաքում շնար մի զորք, որի մեջ
հավաքված լինեին զինվորների այնպիսի խմբեր, ինչպիսիք հա-
վաքել էր այս զորքը: Եարժվեց [զորքը], գնաց մինչև որ հասավ
Աթաբեկ Իլդիզուզին նախառանում և ապա նախառանից գնաց
մինչև որ հասավ Քանդա (Քանձակ) և այնտեղ մեաց մի քանի որ:
Նրբ վրաց քաղաքը լսեց երա գալստյան մասին և որ եա որո-
շել է հանդիպել ու կռվել երա հետ, սուրհանդակ ուղարկեց և ազեր-
անց [տանելով], որ ես հրաժարվել եմ իմ պահանջից և այլևս քեզ
վնասող արարք չեմ գործի և կզիջեմ ինչ որ կամենաս ու կկատա-
րեմ քո բոլոր ցանկությունները:

Բազմամարդ զորքով ու բազմաբար պատրաստությամբ սուլ-
թանի նամբարն էր եկել նաև շահ Արման Սուլթան Իրն Իրրահիմը՝
երա ժառանգության մեջ մտնելու և երա գորզը համբուրելու: Հենց
որ հասավ, խոնարհարար դիմեց սուլթանին, մեծարանքով ու պատ-
վով, հեղուկությամբ ու հարգանքով, իսկ սուլթանը երան զիմում էր
[ասելով]՝ եղբայրս²¹:

Նրբ վրաց սուրհանդակը հասավ Աթաբեկ Իլդիզուզին, այս
բանն առաջարկվեց սուլթան Արսլան շահ Իրն Քուլդիլին, որը հա-

²¹ Անգղոստ զոված (عزاد), որն ըստ Վ. Մինորսկու, Քուլդիլին նշանակում է մեծ եղբայր. Minorsky, Studies, p. 95.

վարեց բուր ամիրաներին, ինչպես նաև շահ Արմանին: Երանց հետ ներկա եղավ նաև Աթաբեկ Բլզիզուլը և երանք խորհրդակցեցին Վրաց թագավորի սուրհանգակին արվելիք պատասխանի մասին: Բուրը զիմեցին Աթաբեկ Բլզիզուլին [ասելով] թո կարծիքն է վճռակաւոր, դու ավելի լավ զիտես թո երկիրը, ինչ ես մտածում: Երանց թվաց, թէ նա հակված է համաձայնութեան: Վեր կացան ամիրաները և խոնարհարար ստացին սուլթանին՝ ձենք դրամ ենք վասնել մեր զինվորներին և մարդկանց վրա և այնպիսի զորք ենք հավաքել, որին ոչը նեղ է գալիս և երա ուժից ու գրոհից թեքվում է գեշերը, և միեւզեն այստեղ գալուց հետո, ահա վերադառնում ենք առանց հանգիստելու իսլամի թշնամուն, առանց մեր ուժը ցույց տալու և վրեժը լուծելու, հարվածելու երան, որպեսզի նվաստանա ու խեղճանա և առանց ճգնելու երան, որպեսզի հրաժարվի իր ազահութեան մուլթուսից և վշրելու երան, որպեսզի ահն ու սարսափը երա սիրտը մտնի:

Այս կարծիքին համաձայնվեց շահ Արմանը և ասաց՝ իսլամի թշնամու կարողութունը սաստիկ է և երա մեղումը ժանր է մահմեդականների վրա: Դեռ երեկ նա արշավեց Դվինի վրա, կողպացեց և գերեզմարեց երա ժողովրդին: Նա տեսնում է, թէ ինչպես հավաքվել ենք երա հետ հանգիստելու և պատրաստվել ենք ետ մղելու երա շարիքներն ու շարագործութունները: Ըրր տեսնի, որ այսքան միջոցներ ծախսելուց ու զորք հավաքելուց հետո ցրվում ենք առանց հասուցում և հակահարված տալու երան և վերադառնում ենք առանց բախվելու երա հետ ու զիմադարձ լինելու, այդ ժամանակ կավելանա երա ցանկութունը [հարձակվելու] և հենց որ սուլթանը, (Ալլահը հավերժացնի երա թագավորութունը), վերադառնա Իրաք, այս ես (թշնամին) իր մարդկանցով կմանի իսլամի երկիրը, կտորտի այն իր զորքով և ոչ ոք չի լինի երան զիմադրող, զատարկ կլինի [երկիրը] նրանցից, ովքեր կհանդիպեն երան ու կզիմադրեն, և նա իր թույնը կթափի մահմեդական ժողովրդի վրա և իր շարիքը կսփռի մասնավորի ու ընդհանուրի վրա:

Ըրր Աթաբեկ Բլզիզուլը լսեց այս խոսքերը և ահապ, որ բուրըն էլ որոշել են հանդիպել [թշնամուն] զիմեց ամեն մի ամիրայի և փաթաթվեց ու համբուրեց երա գեմքը, ասելով՝ այժմ իմացա, որ դուք նպատակադրված եք սրբազան պաշարի և որոշել եք կրուվել Ալլահի թշնամիներին զիմ: Պատրաստվեցեք անհավաստներին զիմավորելու և ձեր անձերը զոհելու սրբազան պաշարում հանուն ամենահաղթ միակ [Ալլահի]: Երանք ետ ուղարկեցին Վրաց

Քաղաքորի սուրհանդակին մեղմ խոսքերով, և իրենց հավաքույթը ցրվեց: Իսկ սուլթանի մոտ հավաքվել էին անթիվ անհամար Քուրթմեններ և զիմեցին Վրաց երկիրը:

Երբ Վրաց Քաղաքորը լսեց, որ իր երկիրն են զիմում, պատրաստվեց հանգիստան, հավաքեց իր բոլոր ուժերը և զուրս եկավ հեղաշահան զորքով ու բեռներով, այնպես, որ անհավատների ոչ մի զորք չէր ունեցել այն, ինչ որ երա զորքն ուներ՝ սարք ու հանգիստանք, սազմի ու բանդման զործիրներ, վարժեցրած միեր ու գերազանց շորիներ:

Իրար մտանցան երկու խմբերը: Աթաբեկ Ելզիգուլը զորքերը երեք մասի էր բաժանել. մի խումբը պատրաստվեց հանգիստանում Քաղաքորին ու երա զորքին, մյուս խմբին, որի մեջ կար Իրաքի զորքը, եւ հրամայեց սպասել մինչև որ մին ձիուն խառնվի և մարզը մարզուն և սկսեն իրար հարվածել ու խոցուակ, որից հետո երանք պետք է հայտնվեն մահմեդականներին սիրա սալու և հեթանոսներին վախ ազգելու համար: Երրորդ խմբի մեջ կանգնեցրեց իր ծառաների ու մեթմադորների հետ այնպիսի մարզկանց, որոնք պատերազմի փորձ ունեին և հաճախ էին մասնակցել ու հանաչել երա բոլոր փորձաթյունները՝ լինեն Քաքուն, թե հայտնի:

Հասավ Քաղաքորը. և դասավորեց իր զորքը՝ աչ, ձախ, սիրտ և երկու թև, իսկ մահմեդական զորքը երանց զիմաց էր կանգնած: Վրացիք հարձակումներ զործեցին մահմեդականների վրա և ուժեղ բախվեցին երանց: Կոխը բորբոքվեց երանց միջև, կտրում էին փայլատակող սրերով և անխնա թռցնում էին զուսները: Երբ սաստկացավ կոխն ու ազազակը, դառնության բաժակը լցվեց և վրացիք կուտակվեցին մահմեդականների վրա, մահմեդականների երկրորդ խումբը երանց դեմ զուրս եկավ ու վախեցրեց: Իրանք Իրաքի ամիրաներն էին, որոնց ձեռքի գրոհից կարծես գիշերվա խավարն էր տիրում և հեղեղ էր թափվում: Փառարանելով [Ալլահին], գոռեղելով և հաստատակամությամբ ու արագորեն միացան իրենց մահմեդական եղբայրներին և առաջ շարժվեցին Ալլահի թշնամիների դեմ, փշյունով երանց զորքերը, հաղթելով երանց հերոսներին և եւ մղելով երանց իրենց զիբեքից: Այնուամենայնիվ սրանք հաստատ էին իրենց Քաղաքորի հետ մինչև որ կեսօր դարձավ: Եվ ահա ժամանեց անձամբ Աթաբեկ Ելզիգուլը իր Քուրթ մարզկանցով ու կորյուններով, որոնք անհամար թափվում էին սնաթույր գիշերվա նման:

Երբ Քաղաքորը տեսավ զորքերի ու զինամթերքի առատու-

Քյուրնը և թև ինչպես խուսններամ իրար էին հաշորդում՝ թուլացած և [նրանք] գիմացից ու թիկունքից շրշալատեցին սրերով, Ալլահի հովատացչալ մահմեդականները կուսակիցեցին անհավատների հեթանոս ամրոխի վրա, նրան ստիպելով աղազակներ արձակել, պար դալ ու փախչել: Օրը հաղիվ էր կիսով և նրա հետ մահմեդականները կիսնցին Ալլահի պարտաված թշնամիներին և նրանց հերոսներից ու քաշերից մոտավորապես տասը հազար հոգու սրախազիտը արեցին ու սփռեցին բաց դաշտում, սրպես կեր երկրի զազաններին և երկնքի թռչուններին: Անհավատների մեծամեծների ու հասարակ մարդկանց մի խումբ շրշալատովեց ու ստորացած, անարգանքով ու զերված քարշ տրվեց սուլթանի և Աթաբեկի Տլղիզուզի առջև, ինչպես տարվում են սնրազործները խաբուշիկ մոտ: Նրանց գեմքերին անհավատութան փոշին կար, ամոթով պարտրված, որոնց ձեռքերը բռնի մեղքին էին կապել: Կամ երեսնիվայր քարշ էին տալիս, իսկ ոմանց էլ խոշերով՝ երակին էին խփել:

Վրաց թագավորը հաղիվ փրկեց իր հոգին և ավարի փոխարեն փախուստի համակերպվեց ու հաղթանակի փոխարեն՝ պարտության: Մահմեդականները այնպիսի կողոպուտի տիրացան, որի նմանը ոչ մի մահմեդական [սաղմիկ] կամ մահմեդական զորք ձեռք չէր բերել: Նրանց ձեռքերը լցվեցին կողոպուտով՝ ազատ արածող ձիեր, մեծ հարստություն, լավորակ գեղեցիկ վրաններ և պատանի ազաններ, որոնք նման էին թաքուն մարգարիտի: Թագավորի մտա գտնված իրերի մեջ էին խոշոր կաթսաները, որոնց միջից խմում էին նրանց ձիերը, ամրոզվածի արծաթե, ինչպես նաև ամաններ, որոնց մեջ թագավորին հաշ էին մատուցում, սեղաններ, ամաններ, ափսեներ, կաթսաներ, թասեր՝ բոլորը սակուց: Նրա զանձարանում գտան գոհարներ, զուտ սկի, մարգարիտ ու բուստ (մարշան), ինչպես այն հիշել է բարձրալ Ալլահը Ղուրանում և խոստացել զրախտի քնակիչներին:

Այս պատերազմը 566 (1170—1171) տարում էր: Զորքերը մի քանի օրից հետո Վրաց երկիրը մտան և ասպատակ սփռեցին, կողոպուտեցին, սպանեցին, սվեհեցին և այն թողեցին ամալի վիճակում, կարծես երեկ բարգավաճ չէր եղել: Նրանք հեռացան, երբ արգեն այնքան ավար ունեին, որ նրանց վիճակը բարելավվեց, և նրանց երազներն իրականացան:

¹⁰ Ելլը պատերազմական հասակ գարձի է, որով պորթուգեներին էին հարկատում միջնադարում (արտ. գար):

Սուլթանն ու Աթաբեկ Բլղիզուզը վերադարձան Քանդա (Գանձակ), իսկ շահ Արմանը հեռացավ իր իշխանությունն ստանալուց։ Աթաբեկ Բլղիզուզը Գանձակում մի կառավարիչ նշանակեց, որպեսզի պահպանի այն և պաշտպանի թշնամուց, որը զուցե ապատակներ նրա շրջակայքն ու երկիրը։ Ապա գնաց և հասավ Նախառան ու այնտեղ որոշ ժամանակ սուլթանի ժառանգության մեջ մնալուց հետո նրանք գնացին Համազան և ողջ-առողջ հասան իրենց ավարով առանց որևէ վնաս կրելու և իրենց բուրք ցանկալի ծրագներն իրականացան։

Իսկ թե ինչ էր պատահել Անի քաղաքում, ահա թե ինչ է ստում ալ-Ֆարիկին իր սՊատմությունը մեջ։

«559 թ. չումազա Ա ամսին (ապրիլ, 1164) վրացիք մտան Անի քաղաքը, ապա հեռացան Եկավ Շամա ալ-Գին Բլղիզուզը տիրեց և այնտեղ մնաց մի քանի օր։ [Անի] վերադարձան այնտեղից հեռացածներից ոմանք և սկսեցին վերականուցնել այն։ Իսկ Շամա ալ-Գին Բլղիզուզը գնաց Ջանզի (Գանձակ) քաղաքը և որտեղ հանգրվել վրացիներին։

Այդ տարում Սուրմարիի տեր ամիր Իբրահիմը վրացիների հետ ուժեղ բախում ունեցավ և մեծ թվով կոտորեց ու մեծամեծներին զերեց։

Տարվա վերջում Շամա ալ-Գին Բլղիզուզը Անին հանձնեց ամիր Շահանշահին, Շաղաթ և Ֆաղուսն ամիրաների եզրորդ, որոնք Մինուչիհերի (Մանուչի) որդիներն էին և նրա (Անիի) տերերը։

(Ասել է նաև 563 թ. դեպքերի մեջ) այդ տարվա առաջ ամսի սկզբին (1168 ապրիլի կեսերին) լուր հասավ, թե Արզան ալ-Թումի տեր Իզա ալ-Գին Սուլթանը մահացել է և նրան հաջորդել է որդին՝ ալ-Մալիք Սուհամմալը։ (Ասել է նաև), որ 570 թ. ասրի Ա ամսին (հոկտեմբեր, 1174) վրացիք դիմեցին Անի, օրերով պաշարեցին և զրավեցին Շաղաթի եզրոր ամիր Շահանշահի ձեռքից, կողոպտեցին, ավարի ավեցին ամեն ինչ, որ այնտեղ կար և իրենց կողմից այնտեղ նշանակեցին մի կառավարիչ, և [քաղաքը] վրաց տիրույթների մեջ մտավ։

(Ասել է նաև) նույն տարում լուր ստացվեց, որ Աթաբեկ Բլղիզուզը գնաց վրացիների դեմ և մեծ ձախառամարտ առգի ունեցավ։ Մահմեդականները պարտվեցին, շատերը կոտորվեցին, իսկ օրիշներ զերի ընկան և մահմեդականներից մեծ կողոպուտ վերցվեց։ Աթաբեկը որոշ ժամանակ մնաց, ապա մեծաթիվ զորք հա-

վաթեց և զնաց նրանց զեմ: նրանք հանդիպեցին Գվինի²⁰ գաշտում, սակայն ոչ իրար խառնվեցին և ոչ էլ կոխվեցին անգի ունեցած: Վրացիք վերագարձան առանց որեւէ բան ձեռք բերելու, իսկ Աթաբեկ Բլղիզուզը մտավ նախաժամանակ քաղաքը, զորք հավաքեց և լուր ուզարկեց ելաթի արջոյք և մի խումբ այլ ամիրաների, որպեսզի հավաքվեն իր մօտ՝ վրացիների հետ բախվելու և Ալլահի օգնությամբ նրանց շարագործությունները վերացնելու համար:

(Ասել է նաև) մուհարրամ ամսին 571 թվականին (օգոստոս, 1175) Աթաբեկ Բլղիզուզը, սուլթան Աբուլան շահը և ելաթի տեր շահ Արմանը, Գիարրաբրի զորքերը և Բլղիզուզի որդին՝ Փաշլիանը, որի հետ կային Աարպատականի և Համազանի անթիվ զորքեր, զիմեցին Վրաց երկիրը: Հասան իստի ու Գումանիսի գաշտի մերձակայքը, ապա գուրս եկան Ակ Եահիր, որը ընկած է Ախալքալաքի և Տարլալիսի (Քոնդը) գաշտի միջև: Նրանք կողոպտեցին ալդ նահանգը, ալիբեցին շեները, գերեվարեցին ում որ գտան, սելաջքին ցանառաբաժությունները, այնպես, որ ոչ մի շենություն չմնաց այդ կողմերում: Քաղաքը նստեց անառում իր նստավայրում: Նրան հասնելու ոչ մի ճանուպարճ չկար և ոչ էլ նա կարող էր գուրս գալ նրանց զեմ: Մի քանի օր մեալուց հետո՝ բոլորը վերագարձան... սուլթանը՝ Գվին, իսկ շահ Արմանը և իր զորքը՝ Գիարրաբր ու ելաթի: Նրանք հասան ապրի Ա ամսի առաջին տասնամյակում (սեպտեմբեր, 1175) և մանելով ելաթի քաղաքը զարգարեցին: Մա մի հիշատակելի օր էր, ելաթի ժողովուրդը այնքան փող ծախեց ու զարգարանքներ ցույց տվեց, որի նմանը չէր տեսնվել այլ երկրում, և զարգարանքները երեք օր մնացին ելաթում:

А. И. ТЕР-ГЕВОНДЯН

«ИСТОРИЯ МАЙЯФАРИКИНА» ФАРИКИ
(XII В.) О СОБЫТИЯХ В СЕВЕРНОЙ АРМЕНИИ

Резюме

«История Майяфарикина» — сочинение автора XII в. Ибн аль-Азрака аль-Фарикя, родившегося в Майяфарикине

²⁰ Քաղաքում գրված է وند (ասիկ), որը պետք է վերակոչվել وند (Գաուիկ), այսինքն՝ Գվին:

(в армянской области Алдзник) до сих пор не издана. Она находится в двух рукописях Британского музея и только небольшие отрывки изданы и изучены сперва Х. Ф. Амедрозом, а затем М. Канаром, В. Минорским, Г. Церетели и, наконец, Б. А. Л. Авадом.

Фарики лично побывал в разных областях Армении и Грузии. Он очевидец и современник многих событий, описываемых в его сочинении. Особый интерес представляют его сведения о событиях в Северной Армении во второй половине XII в. и войнах между разными феодальными силами за овладение армянскими областями и особенно столицей Ани.

В статье дан перевод трех отрывков, изданных Х. Ф. Амедрозом, В. Ф. Минорским и Г. В. Церетели.

أراء ن. ديرغيغولديان

تاريخ ميافارقين للفارقي حول شمالي ارمينيا في القرن الثالث عشر

(ملخص)

ان تاريخ ميافارقين لابن الازرق الفارقي المؤرخ العربي المولود في ميافارقين (ولاية اهد نيك الارمنية) في القرن 13 لم ينشر حتى اليوم. تاريخ ميافارقين موجود في مخطوطتين بالمتحف البريطاني، ولم ينشر منه سوى بعض المقاطع التي بعثت من قبل ل. آمدروز ومن ثم، م. كانار و ف. مينورسكي و ك. تزييريتيلي، و اخيراً ن. عوض. كان الفارقي موجوداً في العديد من مناطق ارمينيا و جورجيا. ولذا فهو شاهد عيان و معاصر لكثير من الاحداث التي صورها. من الاهمية بمكان تلك المعلومات التي ذكرها عن الاحداث و المعارك التي وقعت في شمالي ارمينيا في النصف الثاني عشر بين مختلف القوى الاقطاعية في الولايات الارمنية، و بالخاص عن العروب التي خاضوها لاحتلال العاصمة اني.

وقد أرفق المقال بترجمتي آمدروز و مينورسكي و تزييريتيلي للمقطيع المنشورين.

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՄԻ ԸՆԹԵ ՓԱՏԱԹՂԹԵՐ
ԱՐԱՐԱ-ԹՈՒՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ*

№ 1

ԹՈՒՐԲԵՐԻ ԿՈՂՄԻՏԵ ՍՏՐԿԱՑՎԱԿԱՆ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՀԱՏՐԵՆՆԻՔԻ
ԲՈՂՈՐ ՓԱՂԱՔԱՑՄԱՆԵՐԻՆ
(1905 թ.)

«Միտելի հայրենակիցներ...»

Մեզնից յուրաքանչյուրը ամեն պահ կարող է հաստատել, թե արաք քաղաքացու հպարտ և փառավոր կոչումը որքան արատավոր և արգահասանելի է դարձել բոլոր գտարերկրացիների և հակապես թուրքերի մաս: Ամեն ոք տեսնում է, թե ինչ աստիճանի թշվառություն և սգիստություն ենք հասել ասիական կենտրոններից եկած այս բարբարոսների բռնակալության ներքո: Մեր երկիրը, որ աշխարհում ամենահարուստն է և ամենազեղեցիկը, ամառի է և անմշակ: Երբ մենք դեռ ազատ էինք, հարյուր տարուց էլ պակաս ժամանակամիջոցում նվաճեցինք արևելքն ու արևմուտքը, ամենուրեք տարածեցինք գիտություն, գրականություն ու արվեստ և երկար դարերի ընթացքում ուղղություն էինք առլիս աշխարհի քաղաքակրթությանը: Բայց այն ժամանակներից, երբ էրանդրուլի հեռերդները բռնազրավեցին իսլամական խալիֆայությունը, ավելի լավ շահագործելու համար նրանք մեզ այն աստիճան բխացրին, որ դարձանք աշխարհի ամենաթշվառ ժողովուրդը: Մեզ պատակահեղու համար թուրքերը խառնակչություններ են հրահրում Բնյութի շքիստոնյա և մուսուլման ավազակների միջև, նրանք

* Նազմեցին, Քարգմանեցին և ժանաթագրեցին Հ. Ս. Սարգսյանը և Ա. Հ. Թոփուլյանը:

անկարգութիւնները վերագրում են կրօնին, որը միտում է գրանջ, որպէսզի հետո պահեն մեզ ամեն մի մերձեցումից և հավատացնեն Եվրոպային, թէ մեր գծրախա հայրենիքում անհնար են բարենորոգումներն ու լավ վարչութիւնը:

Տերութիւնների աչքում այդ միայն մենք ենք, որ կազմում ենք թուրքերի ուժը. մենք սուլթանի կայսրութիւն ամենամեծաթիվ և ամենաքաշ էթնիկական զանգվածն ենք, այդ մեր միջոցով է, որ Արգուլ Համիդը այրանացիներին պահում է իր իշխանութիւն տակ, և այդ այրանացիներին միջոցով է, որ նա շախախտում է մականգնացիներին. նմանապես այդ մեր միջոցով է, որ նա շնչում է քրդերին, և այդ քրդերի միջոցով է, որ նա կոտորում է հայերին: Այդ սիրիացի մեր զինվորներն էին, որ կանգնեցրին սուսներին Կարսում և Պլնեայում այն ժամանակ, երբ թուրք զենեքալները ծախվեցին ցարի զործակալներին. 40000 սիրիացիներ Իրրահիմ փառաջի զենկավարութիւնը շախախեցին 120000 թուրքերի Մարինում այն ժամանակ, երբ թուրք ծովակալը զավանանում էր Ալեքսանդրիայում իր փազդիշահին և եգիպտացիներին էր հանձնում ամբողջ նավատորմը, որի հրամանատարն էր ինքը:

Հնազանդութիւնը մեզ մզեց, ի շահ թուրքերի, մինչև իսկ Հաուրանի մեր գրուղ և Ծմենի մեր արար եղբայրներին կոտորելու, փոխանակ միանայինք նրանց, փշրելու համար ստրկութիւն մեր շղթաները:

Այդքան ծառայութիւններից և նվիրվածութիւններից հետո, այս ավազակները մեզ ինչպիսի փոխհատուցում ավեցին: Նրանք մեզ արհամարհանքով անվանում են բփիս արար (կեղտոտ արարներ), մեզ հետևողականորեն հետո են պահում քուրք բարձր պաշտոններից և անխնա շահագործում:

Արարական նահանգները թուրք և չերքեզ կառավարողների համար երկրային գրախա են. մեզ մոտ գալու համար նրանք ճանապարհածախսը պարտք են անում և շուտով վերազատնում են միլիոններով, որ մեզներից խնչ են առանց խնչն ու խղճմտանքի: Երբեք որն է թուրք կառավարող չի կարողացել անպատիժ կերպով թուրքերից, քրդերից և այրանացիներից ինչ-որ գումար խնչ:

Այդ դեռևս մենք ենք մատակարարում կայսրութիւն բյուզնի երկու երրորդը և փազդիշահի գերատեսչութիւն բյուզնի շորս հինգ-երորդը: Համեմատեցեք, թէ տասանորդները ի՞նչ չափով են վերցնում արարական երկրներում և այլ նահանգներում՝ Ալքանդրայում, Քրդաստանում և այլուր, և դուք կտեսնեք, թէ թուրքերը մեզ ինչքան են արհամարհում և ուրիշներին հարգում:

Այդ նմանապես մեր հայրենիքում է, որ Արզույ Համիզը հօգուտ իր անձի բռնագրավել է ամենաշատ հողատարածութիւնները: Հորդանանի ողջ հովիտը, Եփրատի հովտի երեք քառորդը, Տյուրոսի ողջ գաշաաւայրը, Գամաակոսի գաշաաւայրի մի մասը և այլն, և այլն, մի խոսքով, նրան է պատկանելի այն, ինչի համար նա ասել է՝ դրանք իմն են: Նա նախկին տերերին ոչինչ չի փոխհասուցել:

Ի՞նչն է մեր բաժինը այս ընդարձակ կայսրութիւն մեջ, որին մենք զորավիգ ենք կանգնել: Քշմառութիւնը, ազդատութիւնը և Հնչումը:

Այդ ինչպե՞ս է, որ թուրքերի իշխանութիւն գլուխ անցնելուց ի վեր ոչ մի արար արժանի չի համարվել լինել Շեյխ ուլ-Իսլամ, մեծ վեզիր, մինիստր, մարշալ, գեներալ, գեղապետ կամ նահանգի կառավարիչ:

Ինչո՞ւ ենք մենք հետևողական կերպով հեռացված ցիլ թե շատ կարևորութիւն ունեցող պաշտօններին:

Քող ձեզ լշուցնի այն բարեհաճութիւնը, որից այս պահին օգտվում են Արույ Հուզան, Բզեթ ալ-Աբիզը և Մելիմ Մալհամներ: Սրանք միայն սովորական և զտե՛հիկ լրտեսներ են, որոնք իրենց հերթին լրտեսվում են թաթարների և շեքեզներէ կողմից, որոնցով իրեն շրջապատել է Արզույ Համիզը: Այս դժբախտների տեսլածութիւնը մի սարսափելի տանջանք է: Բռնակալը վախենում է, որ այս արարները կվերագառնան իրենց երկրները և կգառնան ազգային շարժման նախաձեռնողներ:

Փաշալերված մեր սարկամտութիւնից, թուրքերը այսօր հավանում են սարկացնել արար ազգի անկախ մնացած բոլոր ցեղերին: Հենց Հատուանը, Եմենը, Իրաքը և Նեշդը ենթարկելու մտադրութիւնով է, որ նրանք ուզում են կառուցել Քաղզազի և Հիշազի երկաթուղին: Եվ այն, ինչ ավելի ստորացուցիչ է, դա այն է, որ այդ բանում նրանց օգնելով մեր փողով և գործունեութիւնով, մենք ինքներս ենք պահում մեր սեփական ստրկութիւն շղթաները: Երբ այս երկաթուղիները կառուցումը վերջացած կլինի, թուրքերը մեզ կժառանգեն ենշնչու համար Իրաքն ու Եմենը և այս երկու երկրներին էլ կժառանգեն մեզ իրենց լծի տակ պահելու համար:

Համազված լինելով, որ շուտով իրենց Եվրոպայից կվճռեն, և որ Հայաստանը իրենց ձեռքից դուրս կգա, նրանք մեր հաշվին ուզում են ստեղծել մի ուրիշ կայսրութիւն, որը նրանց ազահ՛ ձեռքերում չի ուշանա դառնալ օտարերկրացիներին զո՛ւր:

Այդ մեր սիրելի հայրենիքը բոլոր շարիքներից փրկելու և նրա ազատութիւնն ու զազուցմա փառքը նրան վերագործնելու համար է, որ մենք հիմնել ենք Էմբարական հայրենիքի լիգան, որը ընդամենը մի քանի ամսում մեծ առաջադիմութիւն և հասել է մենք արդեն կոմիտեաներ ունենք Պաղեստինի, Միքիայի և Միջագետքի բոլոր մեծ քաղաքներում, ինչպես նաև Եգիպտոսում և Եվրոպայում: Բոլոր լուսավորյալ մեծ տերութիւնները միաձայն համաձայնութիւն են տալիս մեր շարժմանը և մենք կարող ենք վստահ լինել նրանց համակրանքին:

Ահա մեր ժրագիրը.

Մենք ուզում ենք ամբողջովին ազատվել Թուրքիայից և հիմնել արարական կայսրութիւն, որը կընդգրկի իր մեջ բոլոր ասիական-արաբական երկրները, տարածվելով իր բնական սահմաններում՝ Տիգրիսի և Եփրատի հովտից մինչև Սուեզի պարանոցը և Միջերկրականից մինչև Ծմանի ծովը:

Կառավարման ձևը կլինի լիբերալ սահմանադրական և առաջադիմական միապետութիւն: Մեր առաջնորդը կլինի արաբ և մուսուլման:

Մենք Հիշադի վիլայէթից, Մեզիկայից և նրա շրջակայքից մինչև Ակարալի ծոցը կկազմենք մեր կայսրութիւնից անկախ մի ուրիշ կայսրութիւն, որի առաջնորդը լինելով արաբ, միաժամանակ կլինի Բուլմի համընդհանուր խալիֆը:

Մենք կհարգենք լիբանանի ինքնավարութիւնը, Պաղեստինի քրիստոնեական աստիճանի և Ծմանի, Ենջղի ու Իրաքի անկախ իշխանութիւնների status quo-ն: Մենք արաբ պաշտոնյաներին կթողնենք իրենց պաշտոններում, նրանց համար կսահմանենք բավարար աշխատավարձ և կապահովենք մի պատվավոր թոշակով: Զինվորական ծառայութիւնը կլինի երկու տարով: Վակիֆների նկատմաները կծախսվեն վակիֆների համար:

Սուլթան Համիդի անձնական սեփականութիւնը կբաժանվի նրանց միջև, ովքեր կնպաստեն արաբական հայրենիքի փրկութիւնը: Անձնակ հողերը կկցվեն մերձակա գույզերին:

Մենք ընդհանուր ներում կշնորհենք բոլոր քաղաքական բանտարկյալներին առանց խորոթիւն, ինչպիսին էլ լինի նրանց պատիժը:

Այս հոյակապ նախագիծը իրագործելու համար պետք չէ ոչ մի կաթիլ արյուն: Անկախ զառնալու համար բավական է, որ մենք այն ցանկանանք: Ինչքան թուրք կա արաբական երկրներում, նրանք ամենաշատը 500—600 են, իսկ մենք՝ 12 000 000:

Մենք ամեն ինչ մտածել ենք, ամեն ինչ պատրաստ է ազատագրական շարժման համար: Մեր սիրելի հայրենակիցներին, անկախ կրոնական համոզմունքներից, մենք խնդրում ենք միայն պահպանել հանգստություն և չզիմել ոչ մի գործողության, որը կարող է պատճառ դառնալ բողոքի կամ օտար անբուխությունների ներխուժման, և վստահորեն ապավինել արար կառավարիչներին, որոնք կփոխարինեն թուրք վալիներին և մուսասարիֆներին: Մենք նույնը կպատվիրենք մեր քաղ և խեղճ զինվորներին. թող նրանք հարգեն իրենց արար սպաներին, որոնք նշանակված որը կփոխարինեն չեքքզական զեղապետներին և գեներալներին:

Մենք նմանապես մեր բոլոր հայրենակիցներին խորհուրդ ենք տալիս այլևս իրենց հողատարածությունները լվանառել օտարերկրացիներին լելիլ գներով, քանի որ նրք ազատ դառնանք, հողային սեփականությունների արժեքը կբարձրանա 400% -ով:

Ինչ վերաբերում է մեր մեջ ապրող թուրքերին, ապա մենք նրանց հետ կվարվենք կզբալարարար, եթե նրանք միանան մեզ, և՛ թշնամարար, եթե նրանք գործեն Յըլզըզի հրոսակախմբի օգտին:

«Արարական Հայրենիքի կիզառ
Գլխավոր Կոմիտե

Eugène Jung,

Les Puissances devant le revolte arabe. La crise mondiale de demain,
Paris, 1906, p. 24—29.

№ 2

«ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ ԱՐԱՐՆԵՐԻՆ»

Նվառայի և Հյուսիսային Ամերիկայի ֆաղափակիրք, լուսավորչայ
և մարդասեր ազգերին

(1905 թ.)

«Թուրքիան գանձում է խաղաղ մանապարհով տեղի ունենալիք մեծ փոփոխության նախորդներ: Արարները, որոնց թուրքերը բռնաձեռնում էին նրանց երկպառակելով կրոնազավանական աննշան հարցերում, դիտակցել են իրենց ազգային, պատմական և ազգագրական միաստորությունը և ցանկանում են անշատվել օսմանի փառժ ծառից՝ միավորվելու մի անկախ պետության մեջ:

Արարական այս նոր պետությունը պիտի տարածվի իր քնական սահմաններում՝ Տիգրիսի և Սփրատի հովտից մինչև Մուսգի

չրանցք և Միջերկրականից մինչև Յմանի ժող. Այն պիտի կառավարվի արար մի սուլթանի սահմանազրահան և լիբերալ միապետության կողմից:

Հիշադի այժմյան զիլայնթը, Մեղփնայի երկրամասի հետ պիտի կազմի անկախ պետություն, որի զենագեսը միաժամանակ պիտի լինի բոլոր մահմեդականների կրոնական խալիֆը (կրոնապետը):

Այսպիսով, ի շահ բուրքի, լուծված պիտի լինի մի մեծ դժգոբություն. քաղաքացիական իշխանության բաժանումը կրոնականից:

Մենք պիտի հարգենք մեր երկրում ներկայումս ծառայող բոլոր օսարերկրացիների շահերը և այն բուրք կոնցեսիաները, որոնք այսօր թուրքերի կողմից արվել է նրանց: Մենք նույնպես հարգելու ենք Լիբանանի ինքնավարությունը, Պաղեստինի սրբատեղիերի, Սաննի և Պարսից ծոցի անկախ իշխանությունների գոյավիճակը:

Ոչ մի պարկեշտ և ուզղամիտ մարդ չի կարող հակառակվել այս բարերար շարժմանը, որը հսկայական շուկա է բացելու, միջազգային առևտրին և եվրոպական կապիտալներին շահարկման մեծ և ձեռնառու հնարավորություններ է ապահովելու:

Քուրդիայից մեր աշտաման փաստի շնորհիվ, ճնշված բուրք ազգերը՝ քրդերը, հայերը, ալբանացիները և այլն և այլն իրենց ազատությունը պիտի ձեռք բերեն, քանի որ արաբների միջոցով է, որ սանձահարում են ալբանացիներին և ալբանացիներին ձեռքով է, որ ճզմում են բուլղարներին, Դարձյալ արաբների ձեռքով է, որ նրանք ճնշում են քրդերին և քրդերի ձեռքով է, որ շարզում են հայերին: Հետևաբար, հենց որ մենք լքենք սուլթանին, ամեն մի ազգ պիտի իր անկախությունը հռչակի և աշխարհը պիտի փրկվի երկպառակություն այն աղբյուրից, որը արևելյան հարց է կոչվում:

Մենք խնդրում ենք պետություններից մեզ համար ոչ մի զոհողություն չկատարել, ոչ էլ ի նպաստ մեզ զինվորական որևէ քայլի դիմել: Մենք նվիրողայի և Հյուսիսային Ամերիկայի լուսավորյալ և մարդասեր պետություններից խնդրում ենք միայն իրենց լեզուով մարդասեր նպատակ մեր շարժմանը, քաջալերել մեզ իրենց համակրանքով, իսկ մենք պիտենք մեր սուրբ և փառապանծ գործը իր ավարտին հասցնել:

Մենք 12 միլիոն արաբներ ենք, ճնշված թուրք և չերքեզ մի քանի հարյուր պաշտոնատարների կողմից, որոնք պատրաստ են

իրենց գաղափրահին զավանանելու՝ հենց որ զգան թե մենք ավելի
գորավոր ենք:

«Արաբական Հայրենիքի Լիգա»
Գլխավոր Կամիոս

Eugène Jung, Les Puissances devant le revolte arabe. La crise mondiale de
demain.

Paris, 1906, p. 22—24.

№ 3

ԵՐՈՒՍԱԼԱՅՄԻ ԿԱՌԱՎԱՐՉԻ ԼԱՅԿԻՆ, ՕԳԼԱԿԱՆ, «ԱՐԱՐ
ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԶԱՐԹՈՆՔԸ ԱՍՈՒԿԱՆ ՔՈՌԲԻՒՆՅՈՒՄ» ԳՐԹԻ
ՀԵՂՈՒԱԿ ԵՆՋԻՐ ԱԶՈՒՐԻԻ ԱՄՄԱԿԸ «L' ARMENIE» ՔԵՐՔԻ
ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ՄՈՒԱՍ ՉԵՐԱԶԻՆ:

Փարիզ, 1902, սպրիլ 18

«Միրելի հրատարակիչ

Ձեզ և ձեր գնահատելի թերթի հետ կապ հաստատելու հանելի
պարտականությունը ստանալով, ես ապավինում եմ Ձեր համա-
կըրտեքին, հույս ունենալով, որ օգնելու եք ինձ՝ տեղադրելով Ձեր
թերթում այս մի քանի տողը, որով ցանկանում եմ հրապարակորեն
արտահայտել իմ շնորհակալությունը Ձեզ և ձեր աշխատակիցնե-
րին այն խանդավառության համար, որով դիմավորեցիք արաբնե-
րի հայրենիքի զարթոնքը և այն զեհանձն կամպանիայի համար,
որ բարեհաճել էք մեծարկել ի նպաստ մեր ազգային շարժման:
Նույն շնորհակալությունը հղում եմ մեր բոլոր հայրենակից-
ներին, որոնք, հիմք ունեն կարծելու, նույն զգացմունքն ու հա-
մակրանքն ունեն մեր հանդեպ:

Փաշարար առաջարկելով ամբողջ ուժով օժանդակելու արաբ-
ներին թուրքական պետության դեմ, մյուս կուսակցություններից
առաջ հայերը մի անգամ ես ցույց տվեցին, որ գիտակցում են մեր
ընդհանուր շահերը: Նրանք նույնպես ցույց տվեցին իրենց արժա-
նիքը մյուս ազգությունների համեմատ, որոնք օսմանյան կայսրու-
թյուն կոչված այդ անհեռուողական կառավարութայան նշման տակ
են գտնվում դեռ:

Այս արժանիքը գծուս բավականին ճանաչված չէ: Իմ կար-
ծիքով այդ արժանիքը կայանում է նրանում, որ հայերը չեն վա-
խեցել տասը տարի առաջ արթնացնելու իրենց ազգային զգաց-
մունքը ասիական ժողովուրդների մեջ թուրքա-չերքեզական բռնա-
կալության դեմ, այնպես, ինչպես հույները 19-րդ դարի սկզբում

համարակազմային ունեցան ազգանշան տալ բալկանյան ժողովուրդներին ազատագրվելու քմահաճ փառաբանների դաժան բռնակալութունից: Եվ թուրքերը երբեք չեն կարող շարժերի մեջ խեղդել հայերի սրինակահան ձգտումները, ինչպես Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի միացյալ ուժերը չկարողացան խեղդել հունական ապրասամբութունը, որի բարեքնները տարածվեցին ամբողջ Բալկանների վրա: Հալ հերոսների արյունով թրջված հողից բարձրացել են նրիզու մեծ հսկաներ՝ քրդերի հայրենիքը և արարների հայրենիքը, որոնք հիմա բարձրացնում են իրենց ծանր մահակները, իջեցնելու համար բռնակալի գլխին:

Հեռեաբար, պետք է նաևալենք և հասկանանք իրար և պետք է միանանք հարձակվելու համար ընդհանուր թշնամու դեմ, որը այնքան շատ սզալվեց մինչև հիմա մեր անհամաձայնութունից մեզ առանձին-առանձին շախչախելու համար: Եւ Ալբանիայի, Մակեդոնիայի, Հայաստանի, Հուսթանի, Ենդոզի, Եմենի և Հիլադի հեղափոխական տարրեր ուժեր մեկը մյուսի դեմ կանգնեցրեց: Այսպիսով, ոչ մի ազգ թուրքիայում չի ցանկանում այլևս տարուկ լինել, քանի որ բոլորն էլ ազատամբվել են մեկը մյուսի հեռակից: Իրար չհասկանալն է նրանց պահում առելի լծի տակ: Բայց այսօր արարական բուրբ նահանգները միացած են նույն հայրենասիրական զգացմունքով, մեկ զեկավարության տակ: Հայերը արդեն միացել են մեզ հետ: Ուրիշ խմբավորումները նույնպես միանում են մեզ և ազատագրության օրը այնքան հնուս չէ, որքան կարող են կարժել:

Ննչիք Ազուրի

„L'Arménie“, Paris, 15 avril 1905.

№ 4

ԱՊԱԿԵՆՏՐՈՆԱՆՄԱՆ ՍԻԶՅՈՒՆՔՆԵՐԻ ՎՐԱ ՀՈՂՎԱՅ ԲԱՐԵՓՈՆԵՈՒՄՆԵՐԻ ՍՐԱԳԻՐ (1913)

«Թեյրուֆի, Հայեպի և սիրիական Տրիպոլիի վիլայեթների խորհուրդներից յուրաքանչյուրը բնորոշել է արարների կողմից պահանջվող վարչակարգը: Խոսքը վերաբերում է ժայր աստիճանի հասցված ապակենարեանցմանը, բնզհույ մինչև ինքնավարութունը: Պահանջվող գլխավոր կետերն են.

1. Արարերեն լեզվի նախալում որպես նահանգի պաշտոնական լեզու բոլոր գրասենյակներում և գատարաններում, թուրք-

բնէր թողնելով որպէս պաշտօնական լեզու Ստամբուլի հետ դրացրութեան համար:

Բնչութի նահանգային խորհրդի կողմից ընդունված ժրագրի նախագծում պահանջվում է նույնպէս, որ արաբերեն լեզուն ընդունվի նաև երեսփոխանական ժողովում և ժերակուլում:

2. Որպէս հաշորդ քաջ Սիրիայում պետք է նշանակվեն միայն արաբերեն լեզու իմացող պաշտօնյաներ:

3. Փաղարացիական և դասական պաշտօնյաներին, ինչպէս նաև ժանդարմերիայի սպաներին նշանակելիս պետք է հաշվի առնել տեղական իշխանութիւնների կարծիքը:

4. Երուսաղէմի, Դամասկոսի, Բնչութի, Հայնպի և այլ նահանգներում արձակված գնդակները քննելու համար պետք է ստեղծել վճարակ գերագույն առյան: Ներկայումս վճարակման բոլոր հարցերը քննում են Կոստանդնուպոլսում:

5. Խաղաղ ժամանակ զինվորական ծառայութիւնը պետք է չինի տեղիում:

6. Նահանգային եկամուտները պետք է բաժանվեն երկու կարգի.

ա) մարտական և փոստ-հեռագրական եկամուտներն ու զինվորական տուրքերը պետք է զբվեն կենտրոնական կառավարութեան արամագրութեան ներքո:

բ) մնացած բոլոր հասույթները պետք է զբվեն տեղական կառավարութեան արամագրութեան ներքո՝ հոգալու նահանգի կարիքները:

7. Պետք է ստեղծվեն վիլայեթների խորհուրդներ:

Նրանք պետք է ունենան վարչական և որոշ շահով նաև օրենսդրական լայն իրավունքներ:

Բացի կենտրոնական կառավարութեանը թողնելով ընդհանուր քաղաքականութեան և ազգային պաշտպանութեան հարցերից, բոլոր հարցերը կզբվեն նրանք իրավասութեան տակ:

8. Ժանդարմերիան, ոստիկանութիւնը, արգարադատութիւնը և ֆինանսները վերակազմելու համար պետք է նշանակվեն օտար-երկրացի խորհրդակալներ: Նրանք պետք է նշանակվեն 15 տարով և ընտրվեն տեղական սովորութիւնները և արաբերեն կամ թուրքերեն լեզուն իմացող եվրոպացի մասնագետներին:

(Բնչութի, Հայնպի և սիրիական Տրիպոլիի վիլայեթներին խորհուրդներ):

ՓԱՐԻՉԻ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԿՈՆԳՐԵՍՍԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ*
(1913 թ., հունիսի 18—23)

1. Զափազանց անհրաժեշտ և՛ն էտկան սեֆորմները օսմանյան կայտության համար և՛ նրանք պետք է իրագործվեն արագ կերպով:

2. Միանգամայն թույլատրելի է, որ արարները սզտվեն իրենց հրաշխավորված քաղաքական իրավունքներից և գործնական մասնակցություն ունենան կայսրության կառավարմանը:

3. Արարական յուրաքանչյուր նահանգում պետք է ստեղծել ապականարտնայցված վարչություն, որը զբաղվելու է նահանգի զարգացման հարցերով:

4. Քեյրուիի նահանգը 1913 թ. հունվարի 31-ին ներկայացրել էր միանայն ընդունված իր պահանջները՝ հատուկ ժրագրով, որը հիմնվում էր երկու գլխավոր սկզբունքների վրա—գլխավոր խորհրդի իշխանության ընդարձակում և օսմանյան պետության կողմից օտարերկրյա երկու խորհրդականների նշանակումը որպես այդ պետության պաշտոնյաների:

Կոնգրեսը պահանջում է կենսագործել այս երկու պահանջները:

5. Արարներն լեզուն պետք է հարզվի օսմանյան պառլամենտում և պառլամենտը պետք է հաստատի արարներնը որպես պաշտոնական լեզու արարական նահանգներում:

6. Զինվորական ծառայությունը կատարվելու է տեղում, արարական նահանգներում, միայն ծայրահեղ անհրաժեշտության դեպքում այդ ծառայությունը պետք է կատարվի նահանգներից դուրս՝ այլ վայրերում:

7. Կոնգրեսը ցանկանում է, որ օսմանյան բարձրագույն կառավարությունը լիբանանի մուիթասարիֆությունն ապահովի ֆինանսական միջոցներով:

8. Կոնգրեսը հավանություն է տալիս և՛ իր համակրանքն է արաաահայաում թուրքիայի հայերի պահանջներին, որոնց հիմնված

* Կոնգրեսը հրավիրվել էր Փարիզում 1913 թ. հունիսի 18—23-ը, սճրիտաաաք արարների նախանենտությանը: Նրան մասնակցել և՛ն էԱլ-լամարգաթու, սԻնյուի սեֆորմների լիգայի և Ամերիկյում գործող սԱրտական հայրենակցական միության 24 պատգամավորներ և 200 հյուրեր:

են ազակենտրոնացման սկզբունքների վրա և նրանց պատվիրակի միջոցով ողջունել և հզում նրանց: Կոնգրեսը ողջունում է նաև Իրաքին:

9. Այս որոշումները հազորովելու են օսմանյան կառավարութանը:

10. Այս որոշումները հազորովելու են նաև եվրոպական կառավարութուններին:

Կոնգրեսը շնորհակալություն է հայտնում ֆրանսիական կառավարությանը սրտաբաց հյուրասիրության համար:

Հավելում որոշումներին

1. Եթե շվեյնազորովեն այս որոշումները, որոնց հավանություն է տվել կոնգրեսը, ապա արարական սեֆորմների կոմիտեների անդամները առանց այդ կոմիտեների հատուկ համաձայնության, կհրաժարվեն օսմանյան կայսրության մեջ որևէ պաշտոն գրավելուց:

2. Այս որոշումները քաղաքական ծրագրեր պետք է հանդիսանան օսմանյան արարների համար և պառլամենտական ընտրություններում նրանք կարող են աշակցել ամեն մի թեկնածուի միջև այն զեպրում, եթե նա պարտավորվի պաշտպանել և կենսագործել այս ծրագրերը:

3. Կոնգրեսը շնորհակալություն է հայտնում վտարանդիներին՝ նրանց հայրենասիրության և հայրենիքին օգնելու համար:

احسان هندی، كفاح الشعب العربي السوري ١٩٠٨ - ١٩٤٨، دمشق
١٩٣٥، ص ٢٠١ - ٢٠٢

Իհսան Հենդի, Մրբիայի արաբ ժողովրդի դաշտերը, 1908—1948, Գամաֆուս, 1962, էջ 201—202:

№ 6

ԿԱԶՄՐՑ

ԵՐՋԱՐՆԲՐԱԿԱՆ № 403
27 ԲԱՍՄԱԳԱՆԻ, 1332 Ք,
(20 օգոստոսի, 1914 թ.)

Իմաստուն և մեծապատիվ Սեյիդ էֆենդի Եուքրիին՝
պատիվ և խոնարհանք

Այս օրերին, երբ համաշխարհային պատերազմի հրդեհը այրվում է վառ բոցով, հայրենիքն իր որդիներից մեծ զոհեր է սպա-

¹ Արարական ազատագրական շարժման ակաիվ գործիչներից մեկն էր:

սում: Համաշխարհային հրդեհը կարող է կայծ գցել Արևելքում և բորբոքել նրան. այդ ժամանակ մեղավորները կիսառեզիկ անմեղ-ներին՝ թուրքերը արարներին: Հարկավոր է հիշել, որ ճիշտ հակա-ռակ բոլոր սպասումների, կառավարությունը՝ մտնի այդ մեծ պայ-քարի մեջ, նա կհշուժի իր վերջին ուժերը և կկործանվի: Եթե պա-տերազմը ավարտվի Անտանաի հաղթանակով, ապա կառավարու-թյան կործանումը այս դեպքում կլինի ավելի հավանական, իսկ դա Ռուսաստանի համար կհեշտացնի Արևելյան Հարցի լուծումը: Արարների հոգիքը կենթարկվեն այն նույն վտանգին, ինչ որ թուր-քական հոգիքը: Եվ քանի որ թուրքերը բոլոր դեպքերում ամեն ջանք կենդանի կայսրությունը պահելու համար, վտանգը արար-ների համար կզատնա ավելի ահավոր, Հենց այդպես էլ կպատահի:

Մեզ՝ արարների համար, այժմ ամենակարևորը մեր անկա-խությունը պահպանելն է: Մեր կազմակերպությունը հիանալի կազմակերպված է և նրա անգամները անմեղիբաբար նվիրված են իրենց գործին: Մեր կազմակերպությունը իր արբանյակ պարտքն է համարում մեզ անհի վճռական միջոցների հայրենիքի բորբոքու-թյունը և իր որդիների կյանքը պաշտպանելու համար: Դրա համար էլ մենք խնդրում ենք անհապաղ պատասխանել հետևյալ Հարցե-րին.

1. Ինչպիսի՞ միջոցներն ես տնօրինում դու ավյալ պահին այն քանի համար, որպեսզի ազգանշանի դեպքում սկսեք ապստամբու-թյունը:

2. Կարո՞ղ ես դու մեզ նյութական աշակցություն ցույց տալ կամ մեզ համար դրամ հավաքել: Ինչպիսի՞ գումարի վրա մենք կարող ենք հույս ունենալ:

3. Արդյոք դու հնարավորություն ունե՞ս ապահով ապաստա-րան արամազրելի մեր զազանի գործակալներին, որոնք մեր աշակ-ցությունը ղեկավարելու են ապստամբությունը:

4. Կարո՞ղ էիր արդյոք դու մեզ ուղարկել թե ներկայացուցչին՝ վստահելի մարդու, որ ժամանի նախօրոք նշանակված տեղը, որ-պեսզի մեզնից ստանա անհրաժեշտ հրահանգներ:

5. Եթե քեզ մտա լզանվի այդպիսի վստահելի մի մարդ, այդ դեպքում անհրաժեշտ կհամարե՞ս, որ մենք ուղարկենք քեզ որևէ մեկին մեր հրահանգներով: Խնդրում եմ այս բոլոր հարցերին մեզ պատասխանել մանրամասնորեն:

Ի Ի նկատի ունի թուրքական կառավարությունը:

Հասցազման յուրաքանչյուր բուսն կարող է արարի կյանք ար-
ժենայ:

Հասել է ժամանակը զոհարեծելու հանուն պարտքի և հայրի-
նիքի Ա.³

Ը. Պ. — Մենք կատարագրենք միշտ այս ձևով, բայց խնդրում
եմ, թո պատասխաններում եղիք զգույշ և մի հիշատակիք իմ անու-
նը: Մտարը պետք է զրգած լինի մի ուրիշ ծրարի մեջ՝ հասցեա-
զրգած հետևյալ ձևով.

Կահիրն

Շարի ադ-Դիվանին, շեյխ Հաքքի Խալիֆին:
Հանգուցյալ շերիֆ փառյալի պալատի դի-
մացու:

«Записки Джемаль-паша, 1913—1919 гг.»
Тифлис, 1923 г. стр. 166—167.

№ 7

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵԱՐԺՄԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐԻ ԳԻՄՈՒՄԸ ՖԵՑՍԱԼԻ ԳԱՄԱՍԿՈՍՈՒՄ (1915 թ.)⁴

1. Անհրաժեշտ է ապստամբություն բարձրացնել ընդդեմ
Սուրբերի, քննի նրանց արարական երկրներից և ազատվել նրանց
տիրապետությունից:

2. Ապստամբությունը կսկսվի Միրիայում, որը կլինի նրա հե-
նակետը, այնուհետև կապստամբվի Հիշազը, Հուսեյնը կզլխավորի
ապստամբությունը:

3. Ապստամբության ընթացքում ստեղծված արարական կա-
ռավարությունը դաշնագիր կկնքի Անգլիայի հետ:

4. Ապստամբության նպատակը ոչ թե մի տիրապետությունը
մյուսով փոխարինելն է, այլ արարական երկրների ազատագրու-

³ Արզ ալ-Ղանի ալ-Արիսի, «Ալ-Ղամարջադիա կողմակցություն զեկա-
վարներից»:

⁴ Ֆեյսուր Մեքքայի Շերիֆ Հուսեյնի որդին էր և արարական ապստամբ
զորքի ղեկավարացողը, հետագայում Միրիայի Քալավորը: Ֆեյսուր 1915 թ.
գարնանը Դամասկոսում հանդիպում է ունենում Միրիական ազգային շարժման
զեկավարների հետ, որոնք առաջարկում են զնորհիշյալ դահանջները հայտնի
Շերիֆ Հուսեյնին:

մը, արարական կառավարութիւն ստեղծումն է, որը կվերականգնէ
նախնիների փառքը:

AMNH САНД. Восстания арабов в XX веке,
Москва, 1964, стр. 61.

№ 8

ՄԵՔՓԱՅԻ ԵՆՐԻՆ ԼՈՒՍԵՆԻ ՄԱՆԻՖԵՍՏՆԷ՝

...էմիրները՝ շարունակեցին աշակեցի սամանյան պետութիւնը
մինչև այն պահը, երբ պետութիւն մեջ երևան եկավ սմիթութիւն և
Առաջադիմութիւնէ կազմակերպութիւնը: Նա շարունակեց իր վրա
վերցնել կառավարումը և բոլոր գործերը, որի արդուները եզակ
այն, որ պետութիւնը տերիտորիալ մեծ կորուստներ ունեցավ, որը
լրիվ, վերջնականորեն զքեց նրա վարկը: Ինչպես հայտնի է, ողջ
աշխարհն ընկզմվեց պատերազմի սարսափների մէջ, որը նրան
հանգեցրեց բոլորին ակնհայտ ներկա վտանգավոր վիճակին: Այս
բոլորը կատարվեց որոշակի, լավ հայտնի նպատակներով, որոնց
մասին տարածվելը մեր զգացմունքները արգելում են:

Նրանք՝ մուսուլմանների սրտերին վշտալի ցավ պատճառեցին
խաւմական կայսրութիւն համար, նրա նահանգների մուսուլման
և ոչ մուսուլման բնակիչների ոչնչացման համար: Նրանցից ոմանք
կախազան բարձրացվեցին կամ սպանվեցին այլ կերպ, մյուսներն
էլ թշվեցին աքսոր: Ի հազիւումն որանց՝ մարդկային և նյութական
կորուստները, որ նրանք կրեցին պատերազմի ընթացքում, հաւ-
կապես սուրբ երկրում: Գա համառոտ կերպով երևաց այն փաստի
մէջ, որ այդ շրջանում ընդհանուր շարվածութիւնը հակազրեց ան-
զամ միջին խավերին վաճառել իրենց տների գուները, պահարան-
ները և առաստաղի փայտերը: Վաճառում էին ողջ ունեցվածքը,
որպեսզի իրենց կյանքը ապահովեն: Այս բոլորը ցույց է տալիս,
որ սմիթութիւն և Առաջադիմութիւնէ կազմակերպութիւն ծրա-
գրերը լիբազորովեցին:

...Սակայն վերջապես թողք բարձրացվեց և ակնհայտ դար-
ձավ, որ կայսրութիւնը էնվեր փաշայի, Զեմալ փաշայի և Քալաւաթ
բեյի ձեռքերումն է, որոնք կառավարում էին այնպես, ինչպես

¹ Տպագրվում է կրեւտումներով:

² Խոսքը արտ իշխանազունների մասին է:

³ Նրիաթուրքերը:

իրենց գուր էր գալիս և վարժում էին այնպես, ինչպես իրենց քաղ-
ցրը կամքն էր ուզում:

...Միանգամից կախազան բարձրացվեցին 21 զարգացած ու
շարզված մուսուլմաններ և արարներ, ի հավելումն նրանց, ովքեր
սպանվել էին մինչ այդ— էմիր Օմար ալ-Ջազաիրի, էմիր Արիֆ
ալ-Շիհարի, Շեֆիկ բնյ ալ-Մուսայյազ, Շուքրի բնյ ալ-Ասի, Արզ
ալ-Վահար, Քաուֆիկ բնյ ալ-Քասեթ, Արզ ալ-Համիզ ալ-Ջահրա-
վի, Արզ ալ-Գանի ալ-Ուրեյսի և նրանց ընկերները, որոնք շատ
հայտնի մարդիկ էին:

Անխիզն մարդիկ լինե կարող հեշտությամբ իրենց թույլատրել
կործանելու այսքան կյանք մեկ հարվածով, եթե անգամ նրանք
անապատի գազաններ լինեին: Մենք կարող ենք լսել նրանց ար-
գարացումը և ներում շնորհել նրանց այդ արժանազոր մարդկանց
սպանություն համար, բայց ինչպե՞ս կարող ենք ներել նրանց, ով-
քեր տանջալի և սրտակեղծք պայմաններում արտաքսել են իրենց
գոհերի անմեղ ընտանիքներին, երեխաներին, թույլ կանանց ու
տարեց մարդկանց և նրանց պատճառել տառապանքի այլ մեներ,
ի հավելումն այն սարսափելի ցավերի, որ նրանք արգեն կրել էին:
Տներն ասում է. «Ո՛ր մի տառապալալ հոգի լսեաք է կրի ուրիշի տա-
ռապանքը: Նույնիսկ եթե մենք կարողանանք անտեսել այս բո-
լորը, ապա մի՞թե հնարավոր է, որ մենք կարողանանք ներել
նրանց, ովքեր թալանել են այն մարդկանց ունեցվածքը և գրամը,
որոնք կորցրել էին իրենց հարազատներին:

...Մենք ունենք բավական ապացույց այն մասին, թե ինչպես
են նրանք վերաբերվում կրոնին և արար ժողովրդին, թեկուզ այն
փաստի մեջ, որ նրանք ումրակոծեցին Հնամյա Տունը՝ Աստվածա-
յին Միասնություն տառարը, որի մասին ասածը խոսքի մեջ ասված
է. «Մաքրիր իմ տունը նրանց համար, ովքեր քայլում են նրա մո-
տով, մուսուլմանների Կիրլան և Միասնությունը հավատացող-
ների Քաարան: Արձուկեցին երկու արկ նրանց վրա իրենց խոշոր
Քնդանոթներից, երբ երկիրը ոտքի կանգնեց պահանջելու իր ան-
կախությունը: Մեկը ընկավ մեկ ու կես յարդ Սև Քարից վերև և
մշուսը՝ երեք յարդ: Հրկիրվեց Քաարայի ծածկոցը: Հազարավոր
մուսուլմաններ խուժեցին տազնապի և հուսահատություն ազազակ-
ներով հանգցնելու բացերը: Կրակին հասնելու համար նրանք հար-
կազրված էին բացել շենքի գուրը և մազլեղել տանիքը: Քշնամին
երրորդ արկը արձակեց Մահամ Երրահիմի վրա, ի հավելումն այն

արկերի և զնգանների, որոնք արձակվեցին շենքի մնացած մասի վրա: Ամեն որ հրեք կամ լուրս հոգի սպանվում էր շենքում, և վերջապես անհետարին զարձազ մուսուլմանների համար Քաարային մտանալը: Մենք թողնում ենք ողջ մուսուլմանական աշխարհին՝ Արևելքից-Արևմուտք, դասելու Մորազան Տունը արժամարհելու և սրբապզօծելու համար: Բայց մենք վեհել ենք շրջակի, որ մեր կրոնական և ազգային իրավունքները խաղալիք դառնան ռՄիություն և Առաջադիմությունս կուսակցության ձեռքին:

Առաված... ստի՞թ շեղուց երկրին ապստամբվելու, օգնեց նրան իր իշխանությամբ և հզորությամբ ձեռք բերել իր անկախությունը և նրա շահքերը պահպանելու կատարելու հաղթանակով, թեև հետագայում նա կործանվեց թուրքական զինվորական և քաղաքացիական պաշտոնյաների վատ կառավարման հետևանքով: Նա կանգնած է մեկուսի և տարբերվում է այն բոլոր երկրներից, որոնք զեռ տեսում են ռՄիության և Առաջադիմությանս կառավարության լծի ներքո: Նա անկախ է բառիս բուն իմաստով, ազատված է օտարների իշխանությունից և մաքրված ամեն տեսակի օտար ազդեցությունից: Նրա սկզբունքներն են՝ պաշտպանել իսլամի հավատը, բարձրացնել մուսուլմանական ժողովրդին, հիմնել նրա վարքը Մուրթ Օրենքի հիման վրա, ստեղծել արդարադատության օրենսդիրք այլ նույն հիմքի վրա և ներդաշնակ՝ կրոնի սկզբունքներին, կիրառել նրա դրույթները համահայն արդի առաջադիմությանը և կատարել իսկական հեղափոխություն, լինելով ոչ մի չանք առբաժնելու կրթությունը բոլոր գասակարգերի մեջ՝ համահայն նրանց վիճակին և կարիքներին: Այս է այն քաղաքականությունը, որի կիրառմանը մենք ձեռնամուխ ենք եղել, որպեսզի կատարենք մեր կրոնական պարտքը, վստահ լինելով, որ մեր բոլոր մուսուլման եղբայրները Արևելքում և Արևմուտքում կհետապնդեն նույն նպատակները իրենց պարտքը մեր նկատմամբ կատարելիս և այսպիսով կուժեկացնեն իսլամական եղբայրության կապերը:

Մեքքայի շիրիֆ և էմիր ալ-Հուսեյն իրն Ալի

25 շաբաթ, 1324

(27 հունիսի, 1916)

ԷՄԻՐ ՖԵՅՍԱԿ՝ ՈՒՂԵՐԸՆԸ ՍՈՐԻԱՅԻ ՄԵՆԱՄԵՆՆԵՐՈՎ՝
(9 մայիսի, 1919)

«Քուրքերի դեմ պատերազմի անմիջական պատճառն էր՝ փրկել արարներին պատերազմի հետևանքներից, այն պատերազմի, որից չէր ակնկալվում, թե Քուրքերը և նրանց զաշնակիցները կարող են հաղորդություն ունենալ»:

(Այնուհետև Ֆեյսալը խոսում է Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում իր ներկայացրած առաջարկների մասին):

Եզնֆերանսում ես խոսեցի երկու կետերի շուրջը.

1. Արաբական երկրների անբաժանելիության և այն մասին, որ արաբ ազգը պահանջում է իր բացարձակ անկախությունը:

2. Ի նկատի ունենալով տարբերությունները, որոնք գոյություն ունեն երկրի զանազան մասերի սովորությունների, կրթության մակարդակի ու քաղաքակրթվածության միջև և նրանց միջև հազորդակցության կապերի դժվարությունները, ես խնդրեցի, որ Հիջազը, Սիրիան և Իրաքը ունենան յուրաքանչյուրն իր անկախ կառավարությունը, բայց միացած լինեն արաբական երկրների մի մեծ միություն մեջ:

Գեռ ավելին. Նեշըը և Արաբիայի ավելի փոքր շրջանները պետք է միացվեն Հիջազին: Այն փոքր գիմաղրությունը, որը ես սկզբում հանդիպեցի, մասամբ թյուր հասկացողությունից էր և մասամբ էլ արարների ցանկություններին անտեղյակ լինելուց:

Եմբուպայիները կարծում էին, թե հուզումները, որ ընդհանրապես տեղի էին ունենում երկրում, արարների պատճառով էին և իրենց մասվախությունը արտահայտեցին՝ թե մեր այդ հուզումները նորից կսկսվեն:

Բայց երբ նրանց բացատրվեց, որ Սիրիայում բոլոր դժբախտությունների պատճառը Քուրքերն էին, նրանք սկզբունքորեն համաձայնվեցին այն ամենին, ինչ որ դուք պահանջում էիք:

(Դիմելով ներկաներին, Ֆեյսալը հարցնում է, թե արդյոք նրանք հավանություն են տալիս նրա դիրքորոշմանը և քաղաքա-

¹ Սույն ուղերձով Ֆեյսալը դիմեց Գամալատի քաղաքապետարանում հավաքված Սիրիայի, այդ թվում Եսև Քալասաթի, Լորգոնտի և Լիբանտի ազգային առաջնորդներին, ուղերձը հրատարակում ենք կրճատումներով:

կանութիւնը, ներկաները միասին գրական պատասխան են տալիս²։

Պատմիրականներին լսելուց հետո Զեյսուլը շարունակեց իր շարժ՝ կանգ առնելով երկրի կառավարման ձևերի վրա. «Սա կարծում եմ, որ ավելի շատ ուշադրութիւն է դարձվելու փոքրամասնութիւնների իրավունքներին, որպէսզի տրանզիվի փոքրամասնութիւնը և կրօնական թշնամանքը, որ ստեղծել էին թուրքերը, և դրա փոխարեն ցանկ սիրո և եզրախրութիւն սերմեր տարբեր կրօնի պատկանող մարդկանց միջև»։

„Documents on British Foreign Policy, 1919—1939“,
1st series, London, 1962, vol. IV, pp. 267—272.

№ 10

ԼԻՉԱԶԻ ՔԱՂԱՎՈՐ ՀՈՒՍԵՏՆ ԻՐՆ ԱԼԻ ԼՆՈՒԳԻՐԸ ՅԵՏՍԱԿՆ, 29 ՆՈՏԵՄԲԵՐԻ 1919 թ.

«Անկասկած, Հայկոյից հյուսիս-արևմուտք, որոշ մարզիկ քանակցութիւններ են վարում Քեմալ փաշայի հետ»։

Դուք պետք է գիտակցեք, թե ինչ կարող է լինել դրա հետևանքը³։

Դուք հազորդեք ում որ վերաբերվում է՝ շմոռանան իմ խորհուրդը կամ սխալ լիատարին, ինչպես դա արեցին երանք տնտեսելով իմ ազգաբարութիւնը Զմյուռնիայի հարցում և...⁴ քաղմակի իմ զգուշացումները Քաֆարին»։

„Documents on British Foreign Policy, 1919—1939“,
1st series, London, 1962, vol. IV, p. 553.

² Ի պատասխան Զեյսուլի հարցադրման, Էլուլթ է տնենում նաև այդ հարցին ներքա զանգուց Սիրիայում անգլոթուրված հայ գաղթականների հոգեպատասխանը. նա շնորհակալութիւն է հայտնում արարելիք յորա տարվա ընթացքում հայ գաղթականների նկատմամբ կրօնց վերաբերմունքի համար և ասում, որ պատմութիւն մէջ արարելիք անուր կարգի ուղի տանելով։

³ Տեղադր աշխարհ անընթանելի է։

НЕКОТОРЫЕ АРАБСКИЕ ДОКУМЕНТЫ ОБ АРАБО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЯХ

Составитель:

А. С. Саркисян, А. Г. Топалян

Резюме

В сборнике помещены некоторые документы, касающиеся арабо-турецких отношений в первом двадцатилетии нашего века. В некоторых из них выдвигались требования о проведении реформы в Османской империи, предоставлении широких прав арабам и уважении их национального достоинства. Об этом говорится в документах Главного комитета «Лиги арабских стран», в решениях арабского конгресса в Париже и т. д. Часть документов относится к периоду первой мировой войны и арабскому восстанию. В них вскрываются причины восстания, показываются требования арабов и их правительств верхушки, в частности Хашимидов, и т. д.

المؤاتق العربفة من العلاقات العربفة - التركية
من اعداد: هاروتفون، سرکفسیان و ارشالوفس ه. توپالیان
(ملخص)

تعالج بعضى مؤاتق العربفة الموجودة فى المعبهه العلاقات العربفة - التركية فى العقدفن الاولفن من هذا القرن. فتلقى الضوف على مطالب العرب لتصففق الاسلحات ضمن السلطنة العثمانفة، و اعطائهم المزفد من العقوق، و احترام كرامتفهم الوطنفة. ذلك ما تعدث عنه وئاتق المجلس العام لجامعة الدول العربفة. ومقررات مؤتمر باريس و غيرها، كما و تتعلق بعض المؤاتق بالحرب العالمفة الاولى، و مشورة العربفة؛ فتمشرح اسبابها و تعرض مطالب العرب و طبةقتهم العاكسة، و على الاخص العاشمففن و ففهم.

ՄԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ե. Է. ՆԱԶԱՐԵԱՆ

Հ Ա Յ - Ա Ր Ա Բ Ա Կ Ա Ն
Մ Ե Ա Կ Ո Ւ Յ Ա Յ Ի Ն Կ Ա Պ Ե Բ Ը

(Միւրիա և Կիւսէան)
1945—1970 թթ.

Ա Ռ Ա Ջ Ա Ր Ա Ն

Կյանքի բոլոր բնագավառներում հայ ժողովրդի արձանագրած աննախընթաց առաջիազացքի և ազգահավաքման գործում մեզ բերված վերընթացի պայմաններում, երբ լուրջ ու ծանրակշիռ գործեր են մեռնարկվում մեր անցած ուղին համապարփակ և զիտահանորեն բարձր ընդգրկմամբ պատկերելու համար, որըստորն անհետաձգելի է դառնում նորագույն պատմութիւն կարևոր էջերից մեկի՝ պատմական զժբախտ մակատագրի բերումով ի սփյուռս աշխարհի ցրված գաղթօրչախների կյանքի պարզաբանման անհրաժեշտութիւնը:

Այդ անհրաժեշտութիւն բավարարումն, անկասկած, կապված է յուրահատուկ զժվարութիւնների հետ, քանի որ հայրենի հողից հեռու հայութիւն քանակով թե որակով պատկանելի բեկորների կյանքը, հասկապես այդ կյանքի համար խիստ բնորոշ քաղաքական ու մշակութային հոտն գործունեութիւնը, անընդհատ այս կամ այն կերպ առելով ու անելում է տարրեր ժողովուրդների ազգային շարժումների և ազգային տարրեր կուլտուրաների հետ: Հասկանալի է, որեմն, թե ինչքան կարևոր է կանխօրոք հետազոտված ունենալ հայկական հոծ գաղթօրչախներ հյուրընկալող ժողովուրդների և հայերի քաղաքական ու մշակութային կապերի պատմութիւնը՝ համապարփակ շարադրելու համար մեր նոր սփյուռքի պատմութիւնը, որն իր հերթին առաջնային նախահումքերից է լինելու հայ ժողովրդի համընդհանուր պատմութիւն:

Այդ տեսակետից դժվար է դերագնահատել վաղեմական ժա-
նոթությունները իրար զոգված երկու ժողովուրդների՝ հայերի և արաբ-
ների մշակութային նոր կապերի հետազոտման նշանակությունը:

Արաբական երկրներում, հատկապես Սիրիայում և Լիբանա-
նում բնակություն հաստատված բազմաթիվ հայերի մշակութային
գործունեությունը, միախառնվելով արաբների կուլտուրական
շարժման հետ, ոչ միայն մեր ազգային մշակույթը նորանոր
երանգներով դրասանդելու հնարավորություն է ձեռք բերում, այլև
յուրը նպաստ է մատուցում Սիրիայի և Լիբանանի մշակութային
վերելքին: Ընդ ուրեմն հայ-արաբական կապերի հետազոտումը ան-
հրաժեշտ աստղեր կհայթայթի նաև սիրիական ու լիբանանյան
նորագույն պատմության հոգևոր նվաճումների էջի ուսումնասիր-
մանը:

Առանձին շնչոգծել է պետք այն հանգամանքը, որ մշակութա-
յին անելությունների զարգացման և երկու ժողովուրդների կուլ-
տուրական փոխազդեցության օրինալափությունների բացահայ-
տումը կծառայի Սիրիայում և Լիբանանում արաբների ու հայերի
փոխըմբռնման ուժեղացմանը, նախադրյալներ կստեղծի արաբ և
հայ աշխատավորների հակաիմպերիալիստական համատեղ պայ-
քարի զորացման:

Համաշխարհային հետազոտությունը միշտ էլ փորձել է, և հատ-
կապես մեր օրերում, վիժեցնել տարբեր ժողովուրդների միջև
փոխըմբռնման ու համագործակցության ամրապնդումը, տարբեր
ազգի ու կրոնի աշխատավորների միջև եղբայրական շփումների և
համատեղ գործողությունների աշխուժացումը:

Արևմտահվրթույական բուրժուական մի շարք հեղինակներ՝
Պ. Ռոնզոն, Է. Մակկալումը, Եարլը-Ռուն, Զ. Անտոնիուսը, Լ. Փո-
նը, Ս. Լոնգրիգը, Ու. Լաքյորը և ուրիշներ, մերձավորարևելյան
հարցերը բննարկելիս, պատշաճը հատուցելով հանդերձ հայ նո-
րարեակների կարևոր մասնակցությանը Սիրիայի և Լիբանանի
զարգացման գործին, որպես կանոն հայերին և արաբներին փոխ-
կապակցության մեջ են տեսել միայն ու միայն համայնքային տա-
րաձայնությունների և բախումներից պահերին¹: Այդ տեսակետը

¹ ՅՊ՝ հատկապես՝ P. Rondot, Les Chrétiens d'Orient, Paris, n. 6-
pp. 188, 232; S. H. Longrigg, Syria and Lebanon under French Mandate,
London, 1958, pp. 80, 86, 159—164; E. Afacatum, The Nationalist Crusade
in Syria, N. Y., 1928, p. 130; G. Antonias, The Arab Awakening, N. Y.,
1939, p. 378.

որոշակի արտացոլում է գտել նաև մի շարք արաբ բուրժուական հեղինակների՝ Ա. Հաուրանիի, Ի. Հինդիի, Մ. Ալ-Սաֆարջալանիի և այլոց երկերում³։

Արաբ և հայ բուրժուական որոշ հեղինակներ էլ, ի վիճակի լինելով ուրանալ հայ-արաբական մշակութային կապերի սերտացման փաստը, այն շարամասրեն գնահատել են որպես արաբաճայ գաղթաբախների նույնան արհավիրքը արագացնող ազդակ։ Այդ տեսակետն է զարգացրել, ի շարս այլոց, Ժորժ Հազդադը, ընդգծելով, որ մինչև առաջին աշխարհամարտը արաբական երկրներ ապաստանած հայերը սիրենց ազգային դիմագծը կորցնելու և նույնպես վրա են միայն ու միայն սերկրի լեզուն սովորած լինելու հետևանքով⁴։ Լիբանանահայ լրագրող Ն. Փաթանյանի կարծիքով, արաբական սելզվին, մշակույթին ու ֆուլկլորին... լավապես ծանոթանալու պարագային, առաջին հերթին մեր ժողովրդին մտավորական դասակարգն է, որ կուծանա, կալլասիրի⁵։

Այս բոլորը վկայում է ոչ միայն հարցի բարդության, այլև այն բազմակողմանիորեն ուսումնասիրելու և հայ-արաբական մշակութային կապերի պատմությունը շարադրելու անհրաժեշտության մասին, մի բան, որը մինչև այժմ չի արվել ինչպես մեզանում, այնպես էլ արտասահմանում։

Ընդունելով հանդերձ, որ ցարդ մշակութային նոր կապերին թեկուզ և թուլցիկ անզրագարձող ոչ մի աշխատություն չույս լի տեսել և որ առ այսօր հիմնականում արաբական ազգային-ազատագրական շարժումների կամ արաբաճայ գաղթաբախների հարցերն են եղել մեր հետազոտողների տեսադաշտում, պետք է նշել հետևյալը. հրապարակված աշխատությունները թեև գրեթե լիովին շրջանցել են մշակութային կապերը, սակայն զգալի լավով հող են նախապատրաստել դրանց հետազոտման համար, քանի որ արժարծել են կուլտուրական առնչությունները հրահանգավորող մի շարք նախադրյալներ։

³ A. Hourani, Syria and Lebanon, New York, 1946, p. 188. إحسان هندی، كفاح الشعب العربي السوري ١٩٠٨ - ١٩٤٨، دمشق ١٩٧٧، ص ١٣٨

معنى مدین السفر جلالی، تاریخ الثورة السورية، دمشق، ١٩٦١، ص ١٤٠

⁴ G. Haddad, Fifty years of modern Syria and Lebanon, Beirut, 1960, p. 15.

⁵ Ն. Փաթանյան, *Մշակույթ և քաղաքակրթություն՝ գաղութաճայությունը իր սուպրազին մեջ*, «Սփյուռք», Բեյրութ, 18.7.1959:

Լ. Խուրշուդյանը, սրինակ, սփյուռքահայ բազաբազական հուսակցությունների մերօրյա վարքն ու գեմքը բացահայտող իր աշխատության⁵ էջերում բուրեղացրել է հայկական ինչպես գեմակրատական, այնպես էլ հեռագեմ շրջանների վերաբերմունքը ընդհանրապես ազգային-ազատագրական և մասնավորապես արաբ ժողովուրդների հակաիմպերիալիստական շարժումների նկատմամբ: Իր հերթին Լ. Սիմոնյանը, սփյուռքահայության սոցիալ-բազաբազական պայքարի ուղիները գծելիս⁶, անհրաժեշտ ուշադրություն է դարձրել արաբ ժողովուրդների ազատագրական և հակաիմպերիալիստական պոռոմաներին արաբահայ գաղթօջախների մասնակցության փաստերի վրա: Այդ փաստերը միշտ էլ հետաքրքրել են արաբ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները մասնագիտորեն հետազոտող Ն. Լովհանեսյանին⁷, որն, ի տարբերություն սովետական մյուս արաբագետների, կարևոր տեղ է հատկացրել այդ շարժումներին ազգային փոքրամասնությունների, և առաջին հերթին, հայ ժողովրդի տարազգի բնկորների հոսեղաշատ մասնակցությունը: Մշակութային կապերի մեղ հետաքրքրող նախադրային առնչում է նաև Լ. Քոփուզյանի մենագրությունը⁸, որը Սիրիայի և Լիբանանի ազգային-ազատագրական և զեմոկրատական շարժումներին հայերի մասնակցության մի շարք փաստերի շարադրումն ունի որպես հիմնական առաջադրանք:

Ընդատակել է պետք նույնպես Ս. Գասպարյանի⁹ ընդհանրապես հայ գաղթօջախներին և Լ. Տեր-Մկրտչյանի¹⁰ մասնավորապես արաբահայ համայնքներին նվիրված տեղեկագրական աշխատությունները: Պատշաճ տեղ հատկացնելով լիբանանահայ և սիրիահայ համայնքների ազգային-մշակութային կյանքի, արարական ազգային-ազատագրական շարժումներին նրանց մասնակցության և

⁵ Լ. Խուրշուդյան, Սփյուռքահայ հուսակցությունները ժամանակակից Լատվում, Երևան, 1954:

⁶ Լ. Սիմոնյան, Սփյուռքահայությունը սոցիալ-բազաբազական պայքարի ուղիներում, Երևան, 1958:

⁷ Ն. Լովհանեսյան, Ազգային-ազատագրական պայքարը Լիբանանում (1939—1948), Երևան, 1967: Նույնի՝ *Образование независимой Сирийской республики* (1939—1946 гг.), М., 1968:

⁸ Լ. Քոփուզյան, Հայերի մասնակցությունը Սիրիայի և Լիբանանի ազգային-ազատագրական և զեմոկրատական շարժումներին, Երևան, 1958:

⁹ Ս. Գասպարյան, Սփյուռքահայ գաղթօջախներն այսօր, Երևան, 1962:

¹⁰ Մ. X. Դար-Մկրտչյան, Армяне в странах Арабского Востока на современном этапе, М., 1965:

Մայր Հայրենիքի հեռ մշակութային կազմերի պատկերմանը, այդ հեղինակները ակնարկել են նաև Հայերի և արաբների կուլտուրական շփումների մի շարք փաստեր:

Որոշակի հող է նախապատրաստվել նաև գրական կապերի հետազոտման համար: Այս բնագավառում հիշարժան երախտիք ունի առաջին հերթին Ա. Արշարունին, որին և պարտական ենք Հայ-արաբական գրական նոր առնչությունները պարբերացման ենթարկելու առաջին փորձը¹¹: Զգալի գործ է կատարել նաև Կ. Փայլարյանը¹², Վիրանանահայ դեմոկրատական մամուլի պատմությունը շարագրելիս նա, ըստ արժանվույն զննհատելով կոմունիստական հրապարակախոսությունից աշխատանքը արաբական ազատագրական պայքարի շատագոյման ուղղությունը, կանգ է առել նաև «Մեր նշանարանն է Հառաչ»-ի և հատկապես նրա գրողան հազիվ-վաժի էշերում արաբական գրականությունը Հայերին ծանոթացնելու փորձերի վրա: Իր հերթին Մ. Բաբլյանը, Վիրանանահայ գրական մամուլին նվիրված իր հեռազոտություններում¹³, լուր հպանցիկ կերպով է արտացոլել «Անի» և «Նոր ուլի» պարբերականների արաբական գրականության նվիրված էշերը, քանի որ այդ հանդեսներում սոսկ թուցիկ կերպով են շոշափվել արաբական գաղության հարցերը:

Գծվար չէ կոհակ, որ բուն իսկ Հայ-արաբական մշակութային նոր կապերի պատմության հոգը, որի վրա ութ ենք զննելու հաշորդ էշերում, հիմնականում լերկ ու անմշակ է մնացել ցարդ¹⁴:

Միջինի և Վիրանանի բնական, պատմա-քաղաքական և արև-տեսական պայմանների հանդիսություններն ու կապերը պատճառ

¹¹ А. Аршаруни, К вопросу об армяно-арабских литературных связях, «Известия АН Арм. ССР», Общ. науки, 1960, № 5—6.

¹² Կ. Փայլարյան, Վիրանանահայ դեմոկրատական մամուլի պատմությունը, Երևան, 1964:

¹³ Մ. Բաբլյան, Միջինահայ մամուլի պատմությունը, «Անի», Երևան, 1962: նույնի՝ «Նոր ուլի» պարբերագրից, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 1966, № 1:

¹⁴ Պետք է հիշատակել, որ Արաբական Արևելքի երկրները հեռ շարկվածություն և մշակութային կապի սովորական ընկերության Հայկական բաժանունների արիվում պահպանվում են զգալի քանակությամբ էյուրո, որոնք կարևոր և շատ արժեքավոր ուղղությամբ են Հայ-արաբական մշակութային փոխառությունները հետազոտելու համար, հատկապես Մոզհառական Հայաստանի մշակութային կապերը Միջինի և Վիրանանի հեռ ուսումնասիրելու համար:

են դարձել, որ սիրիահայ և լիբանանահայ զաղթօրայինները, ընդհուպ մինչև հիսունական տասնամյակի վերջերքը, ընկալվել են որպես միասնական զաղթօրայի։ Այդ ընկալմանը նպաստել են նաև այլ՝ ներհայկական գործոններ. սիրիահայերի և լիբանանահայերի սովոր մեծամասնությամբ կիրիկեցի լինելն ու հոգևոր-համայնքային հողի վրա Անթրիտայի (Մեծի տանն Կիրիկիո) կաթողիկոսության ենթարկվելը, միևնույն ազգային կուսակցությունների, մշակութային, մարզական, բարեսիրտական և այլ կազմակերպությունների հավասարաշափ գործունեությունը թե՛ մեկ և թե՛ մյուս զաղթօրայում. և այլն։

Այդ բոլորն, անշուշտ, հաշվի ենք առել Սիրիան և լիբանանը միասնաբար ընդգրկելիս։ Երկու երկրները համաժամանակյա ընդգրկելու համար, սակայն, մենք ունեցել ենք սիրիահայ և լիբանանահայ զաղթօրայինների միասնությունը հրամանագրող ավելի անմիջական մի հանգամանք. այն, որ երկու երկրներում հայ-արաբական մշակութային նոր կապերը միևնույն նախադրյալների հրահանգով են ապրել սաղմնավորման դժգոհին վերիվայրումների երկու տասնամյակ, համաշխարհային երկրորդ պատերազմի տարիներին հիմնականում միևնույն հասարակական կլիմայի ներգործությամբ են հարթել իրենց զարգացման հունը և հետպատերազմյան տարիներին, ընդհուպ մինչև մեր օրերը, վերելք են ապրել որպես մշակ ունենալով միևնույն փազանդը հայ մտավորականների, որոնց շրջանում սիրիահայի ու լիբանանահայի տարբերակում գոյություն չուներ և որոնք (ինչպես իրենց դաստիարակությամբ, այնպես էլ գործունեությամբ) առնչվում են սիրիա-լիբանանյան միևնույն գեմեկրատական միջավայրի հետ։

Անհրամշտ ենք համարում ընդգծել, որ հայ-արաբական մշակութային նոր կապերը և հատկապես մերօրյա գրական առնչությունները պատկերելիս մեզ համար ուզենիչ ենք դարձրել Վ. Ի. Լենինի հայանի սեսությունը ազգային երկու կուլտուրաների առկայության և գրականության պարտիականության մասին։ Մեզ մեծապես օգնել են Վ. Ի. Լենինի մտքերն այն մասին, որ կառարկայան սնանկ են բուրժուազիայի զաղսփարայնոսների պնդումները բիասնական հոսանքի գոյության և ավյալ ժողովրդի ազգային կուլտուրայի ներսում դասակարգային ձգտումների բախման քացակայության վերաբերյալ, որով և հավասարության նշան է գրվում ավյալ ժողովրդի կուլտուրայի առաջացմ և հետագեմ բաղադրատարրերի միջև Լենինյան գրույթներն օգնել են մեզ ճիշտ

կողմնորոշվելու հայ-արարական մշակութային նոր կապերի հետ աղերսով ոչ մի շարք բարձր ու հակասական երևույթների մեջ, սահմանազատելու հայկական և արարական մշակույթի առաջադեմ և հետադեմ հոսանքները ու ցույց տալու նրանցից լուրաքանչյուրի վերաբերմունքը հայ-արարական մշակութային կապերի զարգացման նկատմամբ:

Դեռ վաղ անցյալում արարա-հայկական փոխադարձաբար հարգալիք շփումների մասին խոսող մատենագրական շատ փաստեր և իրատու ռեզյումեզ ավանդություններ են ի հայտ եկել հայկական շրջանակներում: Շապուհ Բազրատունուն վերագրվող աշխատության էջերում, օրինակ, տրված է արարների ասպնշակաւնութլունը խորհրդանշող Հաթեմի պատմության հայկական հրաշալի կրկնօրինակը՝ Գրիգոր-Գերհնի նովելը, որը հայ և արար ժողովուրդների հնադարյան բարեկամության մասին վկայություն բերող հմայիչ հիշատակարան է: Մեր ժողովուրդը պահպանել է և մի գողտրիկ լեզվեղ. «Հուսումն և վաճառքների դեմ մարտի դուրս եկած Հոգևան Օմնեցուն Բաղդադի խալիֆայի ռազմական օգնության մասին: Հայերի և արարների հեամյա դաշինքի ու մերձավորության մասին հորինված միջնադարյան ավանդությունների այդ վերապրուկը հավաստում է, որ սյուրաքանչյուր արար, պատահելով որևէ բնած հայի, պարտավոր էր կանգնել և իր հանդերձի փնշով արեգակի հառազայթների դեմ ստվեր արձակելու հայի վրա, մինչև նա կզարթներ»¹²:

Մեր մատենագրության էջերում արարների, իսկ արար պատմիչների ու աշխարհագիրների երկերում հայերի մասին հանդիպող մեծածավալ նյութը լավագույն փաստն է երկու ժողովուրդների պատմամշակութային հնադարյան շփումների աշխուժության: Փոքր չի եղել թիվը ծագմամբ հայ պետական ու մշակութային գործիչների, որոնք հնում իրենց մասնակցությունն են բերել արարական կուլտուրայի ծաղկմանը: Փոխադարձաբար, և հոգ չէ թն ժլատորեն, պատմությունը հուշում է արար անանուն մտավորականների մասին, որոնք Դվինում ու Անիում, Հոսմիկայում և այլուր իրենց լուծման են ներդրել հայկական դպրության վերելքի գործում:

¹² Փարեռանի, Ճանապարհորդական եկատուությունք, «Փարեռ», Թիֆլիս, 1888, № 4, էջ 85:

Մշակութային փոխադարձ ծանոթության և անընդմեջ շփումների մասին են վկայում նաև բազմատասնյակ թարգմանությունները, որ հայերը կատարել են արաբական գիտական ու գեղարվեստական գրականությունից, ինչպես նաև արաբների ուշադիր հակումը դեպի հայ մտքի արգասիքները:

Հայ-արաբական մշակութային բազմադարյան շփումները պատմական տարրեր ծանանակաշրջաններում, նայած քաղաքական հանգամանքներին, մերթ ուժեղացել և մերթ թուլացել են: Մեր խնդրի մեջ լի մտնում այստեղ կանգ առնել այդ ելնչների վրա: Յանկանում ենք միայն նշել, որ հայ և արաբ ժողովուրդների պատմության հետաձոր խորքերում ձևավորված մշակութային առնչությունները սկսեցին նոր շունչ ստանալ մեր դարի քսանական թվականներից, երբ հայրենիքից բրտորեն տեղահանված հայերի ստվար բեկորներով կազմակերպվեցին արաբահայ զաղթօրջախները, և իրենց զարգացման բարձրակետին հասան երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո միայն:

Ճեռնամուխ լինելով Միրիայում և Լիբանանում հայ-արաբական մշակութային նոր կապերին նվիրված սույն աշխատությունների շարագրմանը, մեր առջև խնդիր ենք դրել թուլացիկ մի ակնարկով բացահայտել կապերի զարգացման քաղաքական ու տնտեսական նախադրյալները, հանգամանորեն լուսարանել գրական առնչությունները, ծանրանալով հատկապես սիրիահայ և լիբանանահայ գրականության էջերում արաբ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի արտացոլման փաստերի վրա և, վերջապես, ցույց տալ հայերի և արաբների կազր մշակույթի ու գիտությունների բնագավառներում:

Հաշվի առնելով, որ վերջին տասնամյակում Ասիայի և Աֆրիկայի երկրների հետ Մովհեսական Միության նոր թափ ստացած մշակութային կապերին ուշադրով մասնակցություն է բերում Մովհեսական Հայաստանը, սերտ հարաբերություններ պահպանելով արաբական երկրների, առաջին հերթին հայաշատ Սիրիայի և Լիբանանի հետ, առանձին մի գլխում ուրվագծել ենք նաև այդ երկրների հետ Մովհեսական Հայաստանի մշակութային կապերի անցած ուղին:

ԻՄԱԿՈՒՓԱՅԻՆ ԿԱԳԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԵՎԱՆԳՐՅԱԼՆԵՐԸ

1

Քսանական թվականների սկզբին շուրջ 200 հազար հայ եւրոսրեականների տեղաբաշխումը Միրիայում և Լիրանանում, հայ-արարական մշակութային եւր կապերի սաղմնավորման համար կենսական նախադրյալ հանդիսացավ, մանավանդ որ հայ ժողովրդի և մասնավորապես նրա առաջավոր մշակույթի համար միշտ էլ խորթ է եղել ազգային մեկուսացումը:

Հայ-արարական մշակութային կապերը, սակայն, միանգամից լիակազմից զարգացման ուղին: Մկզրեական շրջանում արարների և հայ տարագիրների շփման կետերը համեմատաբար սակավաթիվ ու ազատ էին, ուստի և մշակութային առնչությունների ոլորտը այնպես բազմաբնույթ ու բազմաբովանդակ չէր, ինչպես երկրորդ համաշխարհային պատերազմին հաջորդած տարիներին: Եվ դա իր պատճառներն ուներ:

Գաղթաբաշխների կազմավորման օրերին, հայության շրջանում բնազդական դառնալու լափ սրված լով մի տազնուպ էր գերիշխում՝ թիրք առժամանակյա բնակիչ աշխատիչ իր և իրեններուն օրապահիկը հայթայթելը¹, այլ խոսքով՝ լով սեփական գոյությունը պահպանել: Բնազդից մեզ մենք ունենք միայն մեր գոյության պահպանության և նյութական հառաչդիմության խնդիրը: Էլ առօրում էր բնյութահայ մի լրագրող²:

Անհատական ներամոտիվության մզող այդ տազնուպին զուգորդում էր նաև հավաքական թիքնամոտիվումի և մեկուսացման

¹ «Արև», Կաշիք, 22.5.1925:

² Լ. Գեղամի, Մուրաբաշխ կյանք, «Արև», 22.10.1926:

տարերային կգտումը², որը հոգեբանական տեսակետից հասկանալի բնազդական մի նիզ էր օտար (ու շատերի համար համակրոնություն խարուսիկ ճանապարհով թուրքականի հետ նույնացվող)³ միջավայրում հայությունից առավելագույնը պահպանելու համար:

Մյուս կողմից, պատերազմից տեսնապես զրկված իսպառ հյուսիսում և իր ազատասիրական ակնկալությունների մեջ խաբված արար ժողովրդի պայքարը գազուֆային կարգերի դեմ և պարբերաբար բարձրացող տրտուելը եկվորների հասցեին, Սիրիայում և Լիբանանում առաջ էին բերել տազնապալի մի մթնոլորտ, որը տարազիբ հայերին մղում էր շրջանցելու արարների հետ երկարատև համակեցություն ամեն մի հեռանկար և հայրենիքից ժամանակավորապես հեռու բնակություն համար երազելու ավելի խաղաղ երկնակամարներ, նախընտրաբար քրիստոնյա ազգաբնակչությունում և թուրքական ներանից հնարավորին շփ հեռու միջավայր, հիմնականում Լատինական Ամերիկա, մասամբ Ֆրանսիա, ԱՄՆ և այլուր⁴:

Այս հարցում սակավ ներգործուն չէին նաև մի շարք այլ հանգամանքներ: Կրիկյան զեռնա թարմ փորձից խրատված, հայ տարազիբները Սիրիայում և Լիբանանում իրենց տիրապետությունը հաստատած Ֆրանսիական մանդատային իշխանություններին⁵ չէին վստահում, ուղղակի երկնելուով, որ եթե ոչ ամբողջ Սիրիան, ապա աննվազն երկրի հյուսիսային շրջանները ի վերջո կզիջվեն քեմա-

² «Մեր նշանարանն է Լատաշ, Բնյութ, 17.10.1955.

³ Մինչև XX դարակիզը եվրոպական հեղինակների մտ սթուրք տեղան ներք համարանվում էին օսմանյան կայսրության քոյու իշխմները, անկտի իրենց ազգային պատկանելությունից, իսկ տարք տեղանուը վերապահվում էր անապատի զուլուր ցեղախմբերին: Գծմար է միզազրն, ուրնն, մերազնյա գործիչներին, եր թյուրքմանմամբ ըն տարբերակն թուրքերին և խլամ արարներին ու վերջիններին էլ համարել են սթուրքեր (տե՛ս, սրինակ՝ Մ. Տամատյանի արխիվն Նյութերը, «Քարթեք», Բնյութ, 16.7.1953): Հոտ ւժուարքին (7.5.1925) թղթակցի. Լուկոյի առաջնորդ Արատվազ Սյուրմեյանի պատվին կազմակերպված մի հանգիստության ներկա են եղել սթրտեուցի, թուրք և այլ պաշտոնական բարբրատեան աննավորություններ, որենցից սթուրքերը հասկանալիքն... արարներ են:

⁴ Արապաթի նախապարտատությունների մտին տե՛ս սթուրքական մամուլը, Լուկոյ, 14.4, 27.5 և 23.5.1923, ւժուարքին, Գուրբ, 15.9.1925:

⁵ 1925 թ. ապրիլին Ման-Սեմուլում տեղի տեղացած կեմբերանում Սիրիայի և Լիբանանի կառավարման ճանգար Ազգերի լիգայի կողմից արվեց Ֆրանսիային:

լականներին և յաթաղանի գործունեության նոր ասպարեզ կրաց-
վի: Ե՛րբ կրեա հաստատել, որ Ֆրանսա միշտ պետք է մեա Սու-
րբո մեշ, Քուրթիա հոն այլևս պիտի չմտնե և տեղացի ժողովուրդն
ալ, իր զսպված ասելություններուն լնդու տված ատեն, մեղավորք
անմեղեն պետք է տարբերեա, — խուճապահարում էր «Շուտարերը»¹:

Այս բոլորք առաջ էր բերում արաբական միջավայրից հեռա-
նալու ձգտում:

Այդ ձգտումից անկախ, հայ նորարևականները, թեկուզ դեռ տե-
ղում նստած, իրականում անըրպետոված էին արաբական միջա-
վայրից, հիմնական զանգվածով համակենտրոնացված լինելով
իրենց ուրույն քաղաքամասերում², սկզբնական շրջանում ապրելով
տոցիալ-տնտեսական ինքնուրույն ու ներփակ կյանքով³:

Մյուս կողմից հայ նորարևականներ, վերջին հաշվով Միջինասի
և Լիբանանի համար խիստ բարեբար նախաձեռնող ոգին ու եռան-
դաշատ սիրտը, որոնք ավելի ուշ և ավելի բարենպաստ պայմաննե-
րում արար ազգային գործիչների միահամուռ զբաղատանքին էին
արժանանալու, առաջին երկու տասնամյակներում չէին կարող
բնիկների կողմից բարեհաճ աչքով դիտվել: Եվ զա ոչ միայն այն
պատճառով, որ Ֆրանսիական իշխանությունները տեսանելի շա-
փերով հովանավորում էին հայ գործարար շրջաններին, վերջին-
ներիս որպես մենաշնորհ մատուցելով Պաղեստինի, Անդհորդա-
նանի ու մինչև իսկ Լիբանոսի հետ առևտուրի մի շարք նյութեր⁴, Կար
և նույնքան հիշարժան մի այլ հանգամանք: Գաղութային վարչա-
պետական, ինչպես և Ֆրանսիական կապիտալին ուղղակի ենթա-
կա մի շարք մեծ հիմնարկներ (ժխախտագործական, երկաթուղա-
յին և այլն) հանույրով նախապատվություն էին տալիս հայերի
ավելի բարձրարակ, այլ պարագաների բերմամբ ավելի էժան աշ-

¹ «Շուտարեր», 27.11.1923:

² P. Bilot et J. Dresh. La Méditerranée et le Moyen Orient, t. II, Pa-
ris 1956, p. 326.

³ Հայեզի ավելի քան 2000 փայտաշեն և քարաշեն տներից բաղկացած և
15000 բնակչության ունեցող «Բամի քեմփը», որինակ, իր բնակներով, կեն-
դրիկներով, դպրոցներով, վարչական մարմիններով ու պաշտոնյաներով և այլ
երևույթներով հայկական մեծ գյուղաքաղաքի մը պատրանքը կուտա այնպիսի
(սե'սո, «Նրն», 24.3.1925): Պարագան եւայն էր Գամակուր և Բնյութի հայ
գաղթականներում:

⁴ Ա. Ֆալուպյան, Հսեուն երբեկություն, Կաշիք, 1960, էջ 88—90 և 96—
101:

խատուծին¹¹։ Պետք է ավելացնել և այն, որ հայ առևտրականներն ու արհեստավորները, սպասարկման ոլորտի և ազատ ասպարեզների աշխատողները զգալիորեն սահմանափակում էին տեղացիների հանախորդների շրջանակը։ Ըզ իրավացի էր անշուշտ քսանական թղթականներին Տրիպոլիում ապրող և աշխատող Ծ. Յայանը, երբ գրում էր. «Եսն տեղացի տարրը հաշա ալքով չի դիտեր մեր այստեղ արմատանալը։ Ամեն հայ, որ գործ մը կակաի, ըլլա արհեստավոր, ըլլա խանութպան, անախորժ ու վնասակար մրցակից մը կնկատվի տեղացիներուն կողմն։ Իրողութունն այն է, որ հայերը իրավցնն վնասակար մրցակիցներ են»¹²։

Եթե մատենանշեչու լինենք նաև արարների և հայերի, ինչպես հասարակ մարդկանց, այնպես էլ հատկապես զնկավար գործիչների շփումներն ու իրարհասակացողութունը գծվարացնող լեզվական պատվարը, ապա դժվար չի լինի պատկերացնել այն ապակողմնորոշումը, որին մատենի էին ինչպես արարները, այնպես էլ հայերը։

Արարների ապակողմնորոշման վրա կանգ առնելով և շրջափակվելով լիբանանյան սահմաններում, ասենք, օրինակ, որ իսլամ արարների համար հայերի ներկայությունը պարզապես ահա՛ն էր, որովհետև նորարանակները ավելացնում էին քրիստոնյաների թիվը և գրանով իսկ ամրապնդում մարտիրոսների հենարանը¹³։ Բանը նրանում էր, որ ֆրանսիական իշխանությունների առաջին միջոցառումներից մեկն էր եղել պատմական Լեռնալիբանանին վերամիավորել ժողովուրդի Լիբանանը (Քեյրութ, Տրիպոլի, Սայդա և Սուր քաղաքներով) ու Անգրլիբանանը (Քեկաայի գաշտավայրով) և ստեղծել Մեծ Լիբանանի պետությունը, զբուսանկություն պատճառելով մարտիրոսներին։ Վերջիններիս, սակայն, մասհոգում էր նորաստեղծ պետության մեջ իսլամ ազգարնակչության տոկոսաչին ակնառու հավելումը։ Ըզ էնիշտ ատոր համար ալ,—վկայում է Մ. Նաթանյանը,—Կիլիկիո պարպումով այդ կողմերը խուժող հայերու Լիբանանի մեջ հաստատվիլը քաշալերվեցավ մարտի շրջանակներն և անոնց պատրիարքեն, որպեսզի, այդու, նոր

¹¹ «Մուքիհայ մամուլ», 17.5.1922, SN, Plan d'Établissement des Réfugiés Arméniens, Genève, 1927, pp. 73—74; «Syria», Revue d'Art et d'Archéologie, tome IX, fasc. 3, Paris, 1928, p. 173.

¹² Ե. Յայան, Մուքիհայ կյանք, Երևան, 3.10.1924:

¹³ L. M. J. Meo, Lebanon. Improbable Nation, Bloomington, 1965, p. 58.

կարգադրութիւնք ավելացած իւլամներու համեմատութիւնք քրիստոնյա տարրը եւ ավելնա՞¹⁴։ Արարագնա Գ. Մշտրլլանի հետ տեսակցութիւն ժամանակ. Կահիրէի տալ-Ահրամա թերթի գլխավոր խմբագիր Ճարոնիտ Դաուդ Բարակատը իր հերթին չէր թաքցնում, որ քրիստոնյա սուրիացիներու համար այլապէս օգտակար է հայ գաղթականութիւնը, որուն ներկայութիւնը քրիստոնյա տարրին թմբակն գերակայութիւնը կապահովե իրանանի մէջ¹⁵։

Այս ապակողմնորոշման պայմաններում արարներին հայերից էլ ավելի խրտնեցնելու և կողմերի միջև անշրպեաք խորացնելու գործում իրենց լուծման էին ներդնում հասկապէս նորարանակների ֆրանսիացի տրարեկամները։ Լ. Մատեյանը, վերլուծելով այն ազգակները, որոնք գաղթօտախների կազմավորման օրերին Մանր միւնիտրա էին առաջացրել հայ-արարական փոխհարաբերութիւններում, գրել է. «Գծրախտարար իրողութիւն է նաև այն, որ 1922 թ., պաշտոնապէս իմպերիալիստական ֆրանսայի հովանավորութիւն տակ կատարված հայերու զանգվածային գաղթը գնալի Մուրիա և իրանան, արարներու մտտ ստեղծած էր հասկանալի կասկածանք։ Մյուս կողմէ, ֆրանսացիները ամեն միջոցի կոդմներն արարներուն տալու համար այն ապավորութիւնը, որ նորեկ հայերը իրենց սպաշապանյայներն էին և թե անոնք միևնույն տակն կրնային օգտագործվիլ արարներու ազգային-ազատագրական շարժման գեմա՞¹⁶։

Արարական բազմակներն լայն շրջանակներ, լրմբունելով տարրեր համայնքներին միմյանց գեմ շարեւու ֆրանսիական իմպերիալիզմի քաղաքականութիւնն էութիւնը, Միրիային ու իրանանին սպառնացող հիմնական վտանգը սխալ կերպով համարում էին... շայկական վտանգը¹⁷։

¹⁴ Մ. Նարսիլյան, Մեծ իրանանի կազմութիւնն հանունյա պատմաները, շմբու, 1.3.1925։

¹⁵ «Նուարթը», 20.4.1926։

¹⁶ Լ. Մատեյան, Հայ քաղաքական ժաջի կազմավորումն ու հասունութիւնը և կոմունիստներու գերը արարական Արմէնի մէջ, ՄՄԻ Երևանքան է շէտաքը, 4.1.1959։

¹⁷ «Le Syria», 16.1.1930։ Արարների ապակողմնորոշման խորութիւնն ժաջի բազմակետայն վիսութիւնն կարող է լինել այն, որ թերթի այդ համարում լրագրող Լեմիկը որպէս արարագրութիւնն է ներկայացնում 1924 թ. իր թափառանքը հայկական գաղթականի փոզգներում...

Սիրիայի և Լիբանանի բնիկների ապակողմնորոշման պայմաններում ակնհայտ դեր էին խաղում նաև թուրքական զործակալները, որոնք իրենց ժառայագրված տեղական մամուլի միջոցով երկու երկրների քաղաքական ու տնտեսական դժգոհությունների աղբյուրը հայերի ներկայությունը փաստի շուրջ էին բևեռացնում¹⁸, և նույնիսկ արաբական ազգային դիմադրիչը վտանգված էին հայտարարում: Ենթև այք փակենք, ապա շատ շուտով Սիրիա և Լիբանան անունները պիտի վերանան և փոխարինվեն Հայաստանով:— գրում էր Դամասկոսի թերթերից մեկը¹⁹:

Հայ-արաբական փոխհարաբերությունները քսանեկան թվականների կեսերից թիչ վերիվայրումների շնթարկվեցին նաև դաշնակ վտարանդիների մեղքով:

Հայաստանում սովետական իշխանության ամրապնդման և ուժեղացման պայմաններում, արևմտահայ գաղթականության վիճակի բարձրգման և հայրենադարձության կազմակերպման ուղղությամբ նրա ձեռնարկած քայլերը լայն արձագանք գտան սփյուռքով մեկ, հասնելով նաև արաբահայ գաղթօջախներին և առաջ բերելով աստիճանական հոգեփոխություն: ԵՀիմա նոր փափաք մը, նոր զարթնում մը կա հայ ժողովուրդին մեջ՝ գաղթելու և հաստատվելու ընտանյոք մայրենի երկիր, Հայաստան:— գրում էին Դամասկոսից²⁰:

Մյուս կողմից, գաղթօջախների ընդհանուր վարքագծի վրա ազդող մտավորականության և զործարար մարդկանց շրջանում, հակառակ գաղութարարների ակնկալության, հետզհետե խորանում էր երկփեղկումը ֆրանսիական և արաբական կողմերի միջև²¹: Թանք նրանում էր, որ որոշ զործիչների մոտ նախանշվող թիչ թև շատ զեմոկրատական հակումները, հայ գաղթականության աստիճանական հոգեփոխության պայմաններում, սպասում էին ծավալվող ԵՀայաստանասիրության և կրակով զոլորչիացնել մտավորականության լայն խավերի զգացական հիմքերից բխող ֆրանսիա-

¹⁸ Տե՛ս Հասկազե՝ ԵՄԻ, 6.2.1924, 19.7.1925, 10.8.1926 և այլ Համարներ:

¹⁹ «فتى العرب» ، دمشق ، 1920 / 1921

²⁰ ԵՄԻ, 2.1.1924, 1924 թ. սոստանի արաբիցի 25 արևմտավորների Բազզազի և Քեհրանի վրայով նրան մեկնումը՝ Սիրիայից հայրենադարձության առաջին ակտ էր (տե՛ս ԵՄԻ, 14.8.1924):

²¹ Հայ գաղթօջախների երկփեղկման շուրջ էյութեր տե՛ս ԵՄԻ, 13.2.1925, ԵՄԻ, 24.5.1924 և 9.9.1924:

սիրութիւնը, որը կիլիկիան ազետից պատրանաթափվելով անշահ
թուլացել էր Այնուհետև նույնքան երեքուն էին և մեազորվող հայ
գործարար շրջանները՝ ինչպես մինչև պատերազմը տեղում գոր-
ծող, այնպես էլ տեղաճանաչման օրերին իրենց հարստութիւնից
բեկորներով Սիրիա և Լիբանան եկած հայ տնայնագործական
տարգումարներն էլ ու առեւտրականները, որոնք չէին կարող աշ-
քաթող անել տեղական պայմանները, չերկնչել շնչահեղձութիւն
այն նուազից, որը կարող էր ի վերջո առաջանալ տեղական պայ-
մանների ու արամագորութիւնների հետ հանգուցակապերի քացա-
կայութիւնից:

Սը այսպես, այն ժամանակ, երբ մթնոլորտը աստիճանաբար
շիկանում էր իր տիրապետութիւնը ամբապնդել շտեպսող զաղու-
թային իշխանութիւն և իր ազգային անկախութիւն հետամտող
արար ժողովրդի փոխհարաբերութիւններում, հետզհետեւ ակներև
էր գառնում հայութիւնը առաջնորդող շրջանների երկզկեղծումը
Ֆրանսիական և արաբական կողմերի միջև Հայ համայնքի ղեկա-
վար շրջաններում ավելի ու ավելի էին աշխատում առեւժազն հա-
վասարակչունի իրենց տնտեսապարտութիւնը մի կողմից սՍու-
րիո հյուրընկալ ակներուն վրա՝ արար ցեղին ասպնջականութիւնն
և մյուս կողմից բանաթափեա Ֆրանսիական կառավարութիւն ազ-
նրութիւն, հոգածութիւն և զուրգութեանքին միջև²¹:

Գաղութարարներին, սակայն, ձեռք չէր տալիս այդպիսի ժա-
վասարակչութիւնը, մանավանդ որ այն սպառնում էր խախտ-
վել ոչ իրենց օգտին և ներգործութիւնը հայ աշխատավորական
խավերի, որոնց շրջանում արմատավորվել սկսած կոմունիստա-
կան և առաջադեմ մյուս խմբակները կարող էին հետզհետեւ ազ-
գեցութիւն գտաի շահել: Անհրաժեշտ էր, ուրեմն, հայութիւն շր-
ջանում որոնել մի ուժ, որը նվիրվածութիւնը ժառայեր իմպերիա-
լիզմին: Այդ ուժը զաշխակցութիւնը եղավ, որը, դիմելով մատնու-
թիւնների ու նույնիսկ սերիներին, Սիրիայում և Լիբանանում Ֆրան-
սիական զերազույն կոմիսարի անմիջական հովանավորութիւնը
և նրա զօրական ուժի քացահայտ օժանդակութիւնը, 1926 թ. ի
վերջո ձեռք բերեց ազգային իշխանութիւնների մեծատիրութիւ-
նը²²: Սիրիայի և Լիբանանի ժողովուրդների ազգային-ազատագրա-

²¹ Մ. Անճյան, Մ. Մխչյան, Ե. Յակոբյան, Սուրիահայ ասպնջույց,
Ա սարի, 1924, Առաջաբանը:

²² Տե՛ս «Սուրիական ժամույց», 27 և 28.1.1924, 20.3.1924 և 15.4.1924,
«Արև», 2.3.1925, 27.3.1926 և 1.2.1926:

կան շարժման բուր հանգրվաններում բացորոշապես դիրքորոշվելով գաղութարարների կողքին, դաշնակ վտարանդիները ժանր հարված հասցրին հայ-արարական փոխհարաբերությունների բարվոք զարգացմանը:

Հայկական ՄԱԿարտակն կազմակերպության (1923 թ.) և լիբանանյան Եժոզովդական կուսակցություն (1924 թ.) շարքերում գործող դեմոկրատների միավորումով 1924 թ. հեկտեմբերին ստեղծված Սիրիայի կոմունիստական կուսակցությունը ծննդյան իսկ օրից մի կողմից շանայ հայ գաղթօջախներին որպես հավաքականություն սահմանազատելի դաշնակների արկածախնդրություններից ու դիրքորոշելի արարական ազգային դատի պաշտպանության նախաում, մյուս կողմից եռանդ լիանայեց արար ժողովրդի լայն խավերին հասցնելու հայ աշխատավորների եղբայրական զգացմունքների հավաստիքը:

Տվյալ ժամանակաշրջանում հայ դեմոկրատների համագործակցությունը արար դեմոկրատների հետ՝ օրյիկախվորեն հայ-արարական փոխհարաբերությունների նախապահին սոսկ նախաքայլ լինելով հանգրված, որակապես նախանշեց հայ նորարակների նիշա կողմնորոշման սկիզբը: Հայ դեմոկրատների առաջնային երախտիքը պետք է համարել այն, որ նրանք դժվարին շանազրությունը աշխատեցին նորարակների գիտակցության մեջ արմատավորել այն առողջ սերմը, որ հայ գաղթօջախների ապահով ու բարգավաճ վաղվա հեռանկարը արար և հայ աշխատավորների բարեկամության ու համագործակցության հետ է առնչվում միայն:

Այդ առողջ սերմը, սակայն, չէր կարող առատ հունեք խոստանալ այնքան ժամանակ, քանի դեռ հայ դեմոկրատները չէին ստացել մի կողմից հայկական ազգային հակադաշնակ կուսակցությունների նվազագույն աշակցությունը, իսկ մյուս կողմից տակավին չունեին ուժեղ հենարան, հունեին արարական առաջադեմ աշխատավորական կազմակերպությունների՝ արար ժողովրդական մեծ զանգվածին հասցնելու համար հայ գաղթօջախների հարազատ խոհերն ու զգացմունքները:

Իրավիճակը աստիճանական հեղաշրջման ենթարկվելի սկսեց երեսնական թվականների երկրորդ կեսին միայն:

Այդ ուղղությունը առաջին քայլն արվեց 1936-ի հունիսին, երբ Հայկական և Դամասկոսում հայ կոմունիստները, հնչակյաններն ու ռամկավարները ստեղծեցին Միտահայ ժողովրդական նախա-

արք²⁰, նույն տարվա հուլիսի 18-ին հրապարակված ծրագրային հայտարարության մեջ, ընդգծելուց հետո, որ գաղութային վարչակարգի պայմաններում բունտնապետ հյուժման ենթակա, քաղաքական ու մշակութային մարզերու մեջ բրտորեն ճնշված Սուրիո մեջ և տղաշնակցության արկածախնդրական քաղաքականությունն հետևանքով խոտվաճույզ ազգային կյանքի պայմաններում՝ հայությունը չի կարող բունտնալ լուսավոր ապագայի ոչ մեկ հետանդակառ, նախաք նշում էր. «Ժողովրդական նախաք միակ կարելիությունն է արար ժողովրդի հետ նոր ապրելակերպ մը ստեղծելու և սուրիահայ ժողովրդի քարոթությունը ապահովելու համար»²¹, Ենշտելով, որ «Սուրիո կատարյալ ազատագրումն ու առաջադիմական ձգտումները միմիայն հրնվանք կնեղչնեն հայ ժողովրդի գիտակից զանգվածներուն», նախաք իր հիմնական առաջադրանքներին մեկն էր համարում պարթնականապետ փաստել մեր տեղացի նղբայրներուն, թե հայ ժողովուրդը այս երկրի անկախության ղեմ ոչ մեկ ձգտում ունի պաշտպանելիք, թե պատրաստ է հայ մշակույթի կողքին զարգացնելու արար լեզվի ու մշակույթի ուսուցումը մեր կրթական հաստատություններն ներս, թե հայ բանվորն ու աշխատավորը միմիայն երկրի ընդհանուր շահերուն նվիրված, իրենց արար նղբայրներուն հետ մեռք-մեռքի, հավաքարար երկրի հասաջողմությունն ու աշխատավորության շահերու պաշտպանության համար գործակցելու պատրաստ են»²²,

2

Հայ-արարական փոխհարարերությունները, քառիս բուն իմաստով, շրջազարմ ապրեցին համաշխարհային երկրորդ պատերազմի տարիներին, հիմնականում 1941 թ. հունիսից սկսած, երբ Սիրիայի ու Լիբանանի կոմունիստական կուսակցությունը, ընդհատակից գուրս գալով և թվականորեն ու կազմակերպորեն նկատելի ուժ գարնած՝ ազատ գործունեության լայն ստպարն իրավ, և երբ արար ու հայ քաղաքական առաջաղեմ գործիչների, ղեմոկրատ մատվորականների և հասարակ աշխատավորների

²⁰ 2002 թ. արնկագրության ինտիմատի արիթվ (այսուհետև՝ ԳԱ ԱՅ արիթվ), ֆ. 5, գ. 1, զ. 5: Այս առումով նշքաման կարիք ունի Լ. Նուրուզյանի արն պեղումը (սե՛ս նշվ. աշխ., էջ 23), որ սոփյուրահայ առաջաղեմական ումերի միանական նախաք սկսել է կազմավորվել 1942 թվականից:

²¹ ԳԱ ԱՅ արիթվ, ֆ. 5, գ. 1, զ. 5:

²² նույն տեղում:

շփումներն ու համագործակցութիւնը սկսեցին հանախակի և էլ ակնկի նպատակաւորաց զտոնալ՝ բնակաֆաշիստ լիզաների», «Մովսէսական Միութեան քարեկամների ընկերութիւններին և «Հայաստանի պաշտպանութեան լիզաներին» շրջանակներում:

Միքիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցութիւնը անհերքելիորեն հանդիսացավ այն շարժիչ ուժը, որ լիովին արժեքավորեց և գործարկման դրեց հայ և արաբ ժողովուրդների քարեկամական, այդ թվում հասակապես մշակութային կապերի զարգացման հիմնական նախադրումները՝ քաղաքացիական պատժա-մշակութային շփումների առկայութեան փաստը, հայ հոծ գաղթօջախների ներկայութիւնը արաբական երկրներում, արաբ և հայ աշխատավորների համառոտ կյանքն ու աշխատանքը, համանման նախատարներն ու խնդիրները: Եւ իրավացի էր անշուշտ ն. Բեկդաշը, իբր Միքիայի ու Լիբանանի կոմունիստական կուսակցութիւնը անվստում էր բնայ և արաբ, իսլամ և քրիստոնյա ժողովուրդներու նպաստութեան և միութեան գաղտնիք⁷⁷:

Միքիայի և Լիբանանի ղեմակրատական կազմակերպութիւնների կողմից անդադրում կիրառված հայ-արաբական կապերի սերտացման և խորացման քաղաքականութեան կենսագործումը առաջին հերթին անխղճելիորեն առնչվում է կոմունիստ ղեկավարներ Խալիդ Բեկդաշի, Յարժալլա Լեյուի և Նիկոլա Շաուիի, քաղաքական ու մշակութային գործիչներ Անտուան Քապեաի և Ժորժ Լանեսայի՝ «Հայ և արաբ քարեկամութեան այդ ուսուցիչներին անվան հետ: Լիբանանահայ մամուլը դիպուկ է բնութագրել նրանց, գրելով, որ հայերին նրանք սովորեցրին սիրել արաբ ժողովուրդը, Լիբանանցի ըլլա ան թէ սուրիացի կամ իրաքցի, սիրել արաբ ժողովրդի դատը, Լանեսայ անոր հոգնկան խոսվածներն ու բազմաները, սակայն նախ իրենք սիրեցին հայ ժողովուրդը, ժանոթացան անոր պատմութեան զանազան զրգանքներուն, ժանոթացան անոր մեծութիւններուն ու նաև տկարութիւններուն, բայց սիրեցին հայը որպէս մարտնչող ժողովուրդ, և հայը սիրելով՝ արաբը սիրել սորվեցուցին մեզիս»⁷⁸:

Դեռ երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին, քաղաքական պայքարների թուրքոսի մեջ անգամ կոմկուսի ղեկավար գործիչ-

⁷⁷ «Ժողովուրդի Հայե», Բնյութ, 2.3.1963:

⁷⁸ Ս. Սիրակ, Հայ և արաբ քարեկամութեան ուսուցիչը, «Մեր նշանաբան է Հասար», 1.7.1962:

ները աշխարհող շնն արել արար և հայ դեմոկրատ մտավորականներին միմյանց մերձեցնելու անհրաժեշտությունը: Լիբանանահայ մամուլը արձանագրել է, որինակ, որ 1943 թ. մարտին սիրիահայ առաջագիմ մշակութային գործիչները և, Քեկզաշի նախաձեռնությամբ ևն սկսել անմիջականորեն շփվել արար գործիչների, լրագրողների, դասախոսների և մյուսների հետ²⁰:

Պատերազմի տարիներին Հակաֆաշիստ լիգայի և հետպատերազմյան առաջին տարիներին հազազուսթյան պաշտպանության սիրիական և հատկապես լիբանանյան կազմակերպություններն են, որ դեմոկրատ զեկավարների կողմից վերածվեցին հայ-արարական մտավոր շփումների ժամադրավայրի:

1939 թ. հիմնադրված «Ֆաշիզմի դեմ պայքարի լիգան» առանձնապես աշխուժացավ Սովետական Միության վրա հիախրական ենեզ նախահարձակումից հետո: 1941 թ. զեկտեմբերին ևս սկսեց հրատարակել «ԱՅ-Քարիկ» ամսագիրը, որի խմբագրատեությունն առանձնեց անվանի գրող Օմար Ֆախուրին: «Լիգայի» շուրջ խմբված արար և հայ գործիչներն էին, որ Օ. Ֆախուրիի զըխավորությամբ 1941 թ. հիմնադրեցին «Սովետական Միության բարեկամների ընկերությունը» և «Հայաստանի պաշտպանության լիգան» (այլ անվամբ «Սովետական Հայաստանի բարեկամների ընկերությունը»), որոնք վերածվեցին հայ-արարական բարեկամության զպրոցների:

Այդ ընկերությունների շրշանակներում առանձնապես բեզուն գործունեություն ունեցան Ա. Քապետը և Փ. Հաննան, որոնց ծառայությունները հայ-արարական կապերի զարգացման բնագավառում անզնահատելի են:

Նուսելով երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին և նրանից հետո հայ-արարական հարաբերություններում տեղի ունեցած բեկման ու նրա պատճանների մասին, անհրաժեշտ է առանձնահատուկ կերպով ընդգծել Սովետական Միության, այդ թվում և Սովետական Հայաստանի գոյության փաստը և նրանց հեղինակության բարձրացումը ավյալ ժամանակաշրջանում:

Արդարև, արար մտավորականության առաջավոր թեի հայ ժողովրդի պատմության ու մշակույթի հետ հազորզվելու և ուրեմն հայ զաղթորախների հետ կուլտուրական առնչությունները զարգացնելու խորացող ձգտումը շատ բանով է աղերսվում Սովետա-

²⁰ «Մուղղուրդ» ևսխ, 12.3.1943:

կան Հայաստանի կենսունակ գոյութիւն փաստի հետ: Արար ժողովրդի և առաջին հերթին նրա առաջավոր մտավորականութեան շրջանում հայ զազթօշախների բարոյական կշռի աննախընթաց լափով բարձրացման գործում արձանագրենք թեկուզ ֆաշիստական Գերմանիայի շախշախման հերոսապատումի էջերում հայ ժողովրդի զավակների սիրանքների առկայութիւնը: ԵՄովեռական Միութիւնը խորսխարքաք գրքի անվանի հեղինակ Օմար Յախուրին, որինակ, Հայաստանի խորհրդայնացման տարեգարմի տեսակատարութիւններին արարների մասնակցութիւնը բնականոն է գտել հենց այն պատճառով, որ բերր խոսվի բնութիւն ու բարբարոսութեան դեմ մղված ազատագրական պատերազմի մասին, սովեռ ժողովուրդներու առաջին շարքին վրա պիտի հիշվի նակ անուր հայ ժողովրդի, որ իր լայն բաժինը բերավ այս պայքարին: Եվ արդյո՞ք մեկնարանութեան կարիք ունի իր ժողովրդի ազատամարտի էանպարհին զօհված քաղաքական ականավոր գործիչ Յարմալլա Հելուի հայտարարութիւնը: ԵՄովեռ Հայաստանի նկատմամբ մեր սրտերուն մեջ կա նույն սերը, ինչ որ կա Սուրիո և Լիբանանի հանդեպ, որովհետև այդ ազատ ու անկախ Հայաստանի մեջ կտեսնենք բոլոր փոքր ժողովուրդներուն ազատութեան և անկախութեան խորհուրդը: Բոլոր պիտակից արարները Հայաստանի մեջ կտեսնեն իրենց փպտուն ապագան: 21:

Այսպիսով, ստեղծված օրինկտիվ նոր պայմանների և արարական ու հայկական դեմոկրատական կազմակերպութիւններին և առաջավոր մտավորականութեան աշխատանքի շնորհիվ, արարների և հայերի ապակողմնորոշումը միմյանց նկատմամբ աստիճանաբար սկսեց լքանալ և տեղի տվեց փոխադարձ վստահութեան ու համագործակցութեան: Արար ժողովուրդը հակմին հայ զազթօշախների ապահովեց հուալի մի զաշնակից, որը, հակառակ բոլոր մեքնալութիւններին, այնուհետև իր հիմնական զանգվածով ակտիվ մասնակցութիւն ունեցավ սիրիա-լիբանանյան ազգային պայքարի կարեւոր բոլոր հանգրվաններում (անկախութեան հռչակման, օտար զորքերի զուրա բերման. և այլն) ցանկալի հաղթանակը մեք բերելու գործում: Ինչ վերարբերում է հայ ժողովրդի ատարակր զավակներին, ապա նոր միջուորում նրանք սկսեցին լիաթոք շընչել՝ առաջին հերթին թոթափելով մզեանի քսամնելի օրերից հետո

²⁰ ԵՄովրդի մոյն, 23.11.1944:

²¹ Նույն տեղում, 7.7.1943:

ազնիքի քան երկու ասանամյակ իրենց հոգում նստած շղթուչավորութիւնը, շրջահայեցութիւնն և զոյապահպանման սեկուսն մտահոգութիւնը և հնարավորութիւնն ձեռք բերելով «ինքնամոփումի ու մեկուսացման տարերային ձգտումից» ձերբազատվելու²⁸։

Մեռած էր, որ հայ նորահաս սերունդը, լավապես տիրապետելով արարերեն լեզվին ու խորացնելով արարական պատմութիւնն ու կուլտուրայի իմացութիւնն իր աստիճանաշափքը, հավաքարար ընդառաջ գնար սիրիա-իբրանանյան ազգային մշակույթի առաջննթաց շարժմանը։

3

Հայ նորարանակները առաջին իսկ օրից հոգ տարան իրենց ազգային կրթարանների ստեղծման գործին։ Եռուսով դպրոցներ քայքայեցին Սիրիայի և Լիբանանի այն բուրք բնակավայրերում, որտեղ հայերի քիչ թե շատ տո՛վար խմբեր էին հաստատվել։ Քսանական թվականների սկզբին տարբեր հարանվանութիւնների պատկանող կամ հայրենակցական տարբեր միութիւնների կողմից ղեկավարվող 50 ուսումնական հաստատութիւններ, այդ թվում և մի քանի երկրորդական դպրոցներ էին արգեն գործում Հալեպում, Բելքուսում, Գամակոսում, Տրիպոլիում, Հոմոսում, Ջահլեում և այլուր։

Հայ ազգային դպրոցի հիմնական առաջադրանքն, անշուշտ, մայրենի լեզվի ուսուցումն էր, մանավանդ որ աշակերտները հիմնականում թուրքախոս կիլիկիահայերի երեխաներն էին²⁹։ Մայրենի լեզվից հետո նախապատմութիւնը տրվում էր ֆրանսերենին։ Այսպէս, Հալեպի ազգային ուսումնական խորհուրդը 1925 թ. հայ դպրոցների համար պատրաստում էր կրթական ծրագրի մի նախագիծ, որ նախատեսում էր բարձր դասարաններում հիմնականում «ֆրանսերեն լեզվին ուժ տալ»³⁰։ Ազգային դպրոցների վարչական գործառնութիւնների համար ևս օգտագործվող լեզուները հայերենն ու ֆրանսերենն էին³¹։

Նորարանակութիւնն սկզբնական շրջանում մի շարք օրյնկաիվ պատեհառներ չէին կարող լարգելակել հայերի շրջանում արարե-

²⁸ «Մեր նշանարանն է Հասալ, 17.10.1925։

²⁹ «Արև», 14.7.1925։ «Տղաքը, ընդհանրապես կիլիկեցի, ֆրանսու ձեռքներու կոտակակին և հայերն իսպիլը կողմին վարժարանին մէջ»,—1924 թ. Տրիպոլիից գրած էր Ծ. Յալաճը (ան՝ս «Արև», 18.7.1924)։

³⁰ «Արև», 18.9.1925։

³¹ «Մարիսկան ժամուշ, 18.8.1922։

րեն լեզվի մասսայականացման գործը Այդ պատճառներից կարելի է հիշատակել նորարևակների ու մանավանդ երեց սերնդի՝ բացառապես նվազագույն ապահովություն ձևեր բերելու ձգտումը, որի բավարարման համար շշուկայական արարներին տարրական իմացությունից ավելին անհրաժեշտ էլք և հաճախ նույնիսկ թուրքերենն էլ գործը զույգ էր բերում, հայկական նորարաց դպրոցների անկազմակերպ վիճակը, մանավանդ արարազեա հայ և առավել ևս հայազեա արար մանկավարժական կադրերի բացակայությունը²⁶, կիլիկիահայ մտավորականության իր հեռ Ֆրանսիագիտություն բերած լինելը և Ֆրանսիական մտղաաթ պայմաններում երան կապված մնալը. և այլն²⁷:

Քիչ ներգործություն չի ունեցել և այն հանգամանքը, որ ատիճանաբար ձևավորվող ազգային մարմինները, իրենց համար տուշնային նպատակ դարձնելով Եղեռնից փրկված բեկորների հոգում ազգային դգացմունքների շեշտավորումը, նոր ու բարյացակամ արարական միշտվարում ազգապահպանման գործը հեշտացնելու և պատմական բեօրրան վերագարծի երազանքը աշխուժացնելու մտահոգությունը, ամեն կերպ աշխատել են հայկական դպրոցները դարձնել Հապեա ժազգային և ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացնել սոսկ հայերեն լեզվի ուսուցման վրա, նլնելով մանավանդ այն իրողությունից, որ Սիրիայում և Լիբանանում հասաաաված հայերը ճնշիչ մեծամասնությունը թուրքախոս կիլիկեցիներ էին:

Ազգային մարմինների բարեմիա այդ ձգտումը, սակայն, արարերեն լեզվի նկատմամբ Ֆրանսիական գաղութարարների քազացականության պայմաններում, ծայրահեղ կենսագործում էր գտել հայ հետազեմ մտավորականության կողմից:

Առաջին հերթին պահպանելու համար անըրպետը արարների և ազգային փոքրամասնությունների միջև²⁸ (վերջիններիա շրշանում արարերենի իմացությունը սահմանափակելով) և վերջին հաշվով արարական ազգային մշակույթի դարգացումը խափանելու մտոց (տեղական լեզվի սեղմումների ճանապարհով), գաղութային իշխանությունները իրենց տիրապետության առաջին իսկ օրից պետականպաշտոնական լեզու հռչակված Ֆրանսերենը պարտավորիլ գարձ-

²⁶ Մարտոս, 10.7.1943:

²⁷ Մովսես, 7.4.1932, Մարիա, 3.3.1953:

²⁸ Մաաաչ, Քիլոս, 17.10.1955:

րեցին նախնական, միջնակարգ և բարձրագույն կրթութիւն սիսան-
մում: Գերագույն կոմիսարի կրթական խորհրդատու Երվայելը չի
թաքցրել, որ Հենց 1918 թ. հոկտեմբերի հառուկ հրամանագրով
կարգադրել է բոլոր դպրոցներում քուրքերենի փոխարեն 30 դասա-
մամերից 3—14 ժամը, համաձայն անդական հնարավորութիւննե-
րին, արամազրի ֆրանսերեն լեզվին, քանի որ 1919 թ. ավարտա-
կան քննութիւնների ժամանակ հիմնական լեզուն ֆրանսերենն էր
լինելու, իսկ արարերենը դառնալու էր անգլերենին, իտալերենին,
հունարենին և հայերենին համահավասարեցված բաժանողակ լե-
զու³⁸: Գաղութարարները իրենց միջոցառումը փորձել են արդարաց-
նել այն պատճառարանութիւններ, որ իրք ժողովուրդը խոսում է զրգ-
րութիւն շունեցող բարբառ-սիրիական բարբառով և ուրեմն չի
հասկանում գրական արարերենը...³⁹:

Քսանական քվակականների կեանքից սկսած հայկական շրջանակ-
ներում հեռագհետե հասունանում է արարերեն լեզուն արգային զրգ-
րոցներում ուսուցանելու գաղափարը: Կրթականում, որտեղ մինչ այդ
հայկական կրթարաններում ավանդվում էին միայն հայերեն և
ֆրանսերեն լեզուները⁴⁰, ուսումնական խորհուրդները առաջինը որո-
շեցին արարերեն լեզվի ուսուցումը պարտավորիլ դարձնել: Արա-
բական մամուլում գոհունակութիւններ էր արձանագրվում, որ «Քեյ-
րութի հայկական բոլոր դպրոցները միասնաբար որոշել են իրենց
ծրագրերում ընդգրկել արարերենի ուսուցումը, որպեսզի հայ երե-
խաները տիրապետեն հայերենից լեզվին»⁴¹: Մակայն Սիրիայում
գրութիւնը շարունակում էր նույնը մնալ: Եվ «Սուրիական մամուլը»
«Սուրվինք անդական լեզուն» խորագրված առաջնորդում քննա-
դատում էր այն, որ Սիրիայի հայ վարժարաններում բարարերենին
չէ տրված այն անդը, որին իրավունք ունեւր և որը կպահանջե մեր
շահե իսկ⁴²:

Փաստորեն մինչև Սիրիայի և Կրթականի անկախութեան հռչա-
կումը հայկական դպրոցներում արարերենի ուսուցումը ընդհանուր
առմամբ եզել է տահմանափակ և բնական բնութիւն է կրել⁴³:

³⁸ M. Chevalley, L'Enseignement en Syrie pendant la période d'organi-
sation (1919—1921), «La Syrie et le Liban en 1921», Paris, 1921, p. 106.

³⁹ Ж. Веллер, Крестыне Сирки и Ливана, М., 1952, стр. 198.

⁴⁰ «Սուրիական մամուլ», 8.3.1925:

⁴¹ 1920/2/24 «حلب» 'القدس'.

⁴² «Սուրիական մամուլ», 8.3.1925:

⁴³ «Երբիտ», Քեյրութ, 12.10.1923:

1943 թ. Հոկտեմբերին, Լիբանանի վարչապետ Ռիպո Սուլեյմանյանի հրահանգով իր ազգային կառավարության ծրագիրը, խիստ քննադատության ենթարկեց զաղութարարների պարտադրած Սահմանադրության այն հոդվածը, որ Ֆրանսերենն ու արաբերենը հայտարարում էր համահավասար պետական լեզու և որ փաստորեն կիրառվում էր հոգուտ Ֆրանսերենի: Վարչապետը հայտարարեց, որ իր կառավարությունը վճռել է արաբերենը զարմնիկ երկրի պետական պաշտոնական միակ լեզուն, առանց սպասելու, որ Սահմանադրությունը համապատասխան զերանայման ենթարկվի: Երեսօրհանների ջախջախիչ մեծամասնության հավանության արժանացած այդ հայտարարության հաջորդ օրն իսկ պետական թուր սպասարկություններին հրահանգվեց սզրավոր հազորագրություններն ու գործառնությունները կատարել արաբերեն լեզվով, որ երկրի պաշտոնական լեզուն է⁶⁶:

Արաբերեն լեզվի՝ սկզբում Լիբանանում և այնուհետև Սիրիայում, պետական պաշտոնական լեզու հռչակվելը ոչ միայն կարևոր անկյունաքարն էր երկու երկրների մշակութային կյանքում, այլև լայն հորիզոն էր բաց անում հայկական դպրոցներում արաբերեն լեզվի ուսուցման և արարագետ հայ երիտասարդ մտավորականություն պատրաստելու հնարավորությունների առաջ:

Արաբերեն լեզուն պաշտոնականացնելու առաջին իսկ օրից հայկական դպրոցը չէր կարող չզիտվել որպես արարական լեզուն, պատմությունն ու մշակույթը հայերին ծանոթացնելու և այդ շանապարհով էլ հայ-արարական ազգային-լեզվական դժգոհանքանելի պատվարը հաղթահարելու միջոց: Հատկապես հայկական դեմոկրատական շրջանները արաբերեն լեզվի տիրապետման մեջ էին տեսնում շահալուծական բարձրացման և բարգավաճման ուղին, հայ մտավորականության սփայլուն հեռանկարներուն՝ երաշխիքը⁶⁷, իսկ արար քաղաքական գործիչները զիտակցում էին այդ սուպերլեզում հայ գաղթօջախներին լայն աշակցություն ցույց տալու անհրաժեշտությունը: Ֆ. Լեյուն իր հոտերից մեկում հայ վարժարաններին պետական աշակցությունը հայտարարում էր առօրյա շին գործ⁶⁸: Լիբանանի հանրապետության նախագահ Քեչարա էլ-Խուրին ելույթ ունենալով Անթիլիասի կաթողիկոսարանում շեշտում էր,

⁶⁶ ԵՊՀՎՈՐԳԻ ձայն, 10 և 14.10.1943:

⁶⁷ ԵՊՀՎՈՐԳԻ, 10.10.1943:

⁶⁸ ԵՊՀՎՈՐԳԻ, 29.8.1943:

որ սհաչիբը պետք է ավելի սերտորեն կապվի իրանների հետ, և այդ կապակցությունը խոստանում էր տարաբերեն լեզվի ուսուցման մեայուն ուսուցիչներ առաջ հայկական դպրոցներին¹⁸, իր հերթին վարչապետ Ռիազ Սուլեյ իրանաճաշ առաջագիմ լրագրողներին ընդունելով, հայ դպրոցներին ավելի մեծ ուշադրություն ընծայելու և ավելի մեծ թվով դասատուներ տրամադրելու նրաշխիք էր առնիս¹⁹:

Նորանկախ իրանների ազգային առաջին կառավարությունը անհապաղ միջոցներ է ձեռնարկել՝ հայ համայնքին տրված խոստումները իրականություն դարձնելու համար, կրթական-մշակութային նպատակներով օգտագործելու կոչված կարևոր մի գումար տրամադրելով²⁰ և առաջնային ժրագրերի շարքում նախատեսելով տարաբան լեզվի ուսուցումը ընդհանրացնել հայ վարժարաններու մեջ՝ պետության կողմե զնարված ուսուցիչներու թվի ավելացման միջոցով²¹:

Համանման նից է գործ գրվել և սիրիական կառավարության կողմից, որ բացի արաբերեն լեզվի դասատուներից, նաև նյութական զգալի նպաստ է հատկացրել հայկական դպրոցներին²²:

Հակառակ այդ բուրթին, արաբներենին տիրապետելն ընթացի է դանդաղ և երկար ժամանակ հայերի շրջանում արաբերենի իմացությունը գուրս չի եկել տարրականի սահմաններից:

Միջրդում հիսուսական տասնամյակի երկրորդ կեսից, իսկ իրանաճում վաթսուսական թվականների սկզբից հայ մտավորականության լայն շրջաններին սկսել է մտահոգել այն իրողությունը, որ հայկական դպրոցներում արաբերենի ուսուցման աննախանձելի վիճակի հետևանքով բարձրագույն ուսման հետամտող բաղձահարյուր հայ երիտասարդներ արտագաղթում են Արևմտյան Սվրուպա և Միացյալ Նահանգներ, որտեղ նրանք սկորչում են ոչ միայն արարահայության, այլև ընդհանրապես հայության համար:

ԱՄեր նշանարանն է հառաջ շարաթաթերթը մի անգամ չէ, որ անդրադարձել է առկանապալի այդ հրագրության, ընդգծելով, որ

¹⁸ Նույն անգամ, 23.10.1942:

¹⁹ Նույն անգամ, 4.11.1942:

²⁰ Նույն անգամ, 15.12.1942:

²¹ Նույն անգամ, 22.12.1944: Նախարարության ընդհանուր թննել Մ. Իսկենդրյանի հաճախումով, իրանական կառավարությունը հայկական ուշ մեկ գործի ինկրապիբը չէ մերժած և միայն 1945—1948 թթ. 28 նոր ուսուցիչ է գործուղել հայկական վարժարանները (ան՝ս օճարթեթ, 12.1.1948):

²² Մուրթա, Հուլիս, 26.2.1944:

Հայ երիտասարդություն համար բաշխանքի և ուժացումի վասն-
զը կուզա Արևմտացիներ և որ այն կանխելու համար սհայ վար-
ժարաններու պարտականությունն է մեր ուսանողներուն սորվեցնել
արարերին չեղուն և սեր հասաչացնել արարական մշակույթին
հանգիստ¹⁰, քանի որ արարերին տիրապետելով միայն հայ երի-
տասարդը հնարավորություն ձեռք կրերի Արևմտացից հրամար-
վելու և տեղական համալսարաններ հանախելու¹¹:

Արարերին ուսուցման ասպարեզում բնկում մացնելու ուղ-
ղությունը հայ մտավորականության շահերին իրենց անմիջական
մասնակցությունն են բերել սիրիական և լիբանանյան կրթական
իշխանությունները: Քավական է ասել, որ միայն լիբանանում,
ամենիցով հայկական և համալիբանանյան շահերն, կրթական
նախարարությունը հայկական դպրոցների համար 1960 թ. պաշ-
տոնի է կուել սհավելյալս 200 ուսուցիչներ¹², իսկ արար մտավո-
րականությունը (ինչպես նախկինում) իր կամավոր, ստանդարտու-
թյունն է բերել հայ երիտասարդությանը արարերին չեղուն ուսու-
ցանելու գործին:

Հայ և արար առաջավոր շրջանների ջանքերի ցանկալի պատու-
ները չեն ուշացել: 1963 թ. առաջին անգամ լինելով լիբանանահայ
30 դպրոցներ զանգվածային մասնակցություն են բերել պետական
քննություններին և արձանագրել ակնառու առաջադիմություն: Բա-
վական է ասել, որ Մահկ-Մետրուպան, Հովակիմյան-Մանուկյան,
Գարուհի Հակոբյան և Նոր բարձրագույն դպրոցներից պետական
դիպլոմի հավակնորդ հայ պատանիների և աղջիկների հոծ խմբի
90—100 տղոսը գերազանց քննություն է բռնել:

Այդ հաջողությունները հիմք են տվել հայկական դեմոկրա-
տական մամուլին գոհունակություն արձանագրելու, որ բարդին
ուղին բացված է քանի մը տարին ի վեր, այս ձևով լիբանանահայ-
ությունը պիտի ունենա արարագիտ երիտասարդությունը մը¹³ և
որ բայժմ արարերին ուսուցումը սկսած է գրավել իր արդար տեղը
մեր կրթական ծրագրերներուն մեջ¹⁴:

¹⁰ Ա. Վարդանյան, Խոհր դպրոցական տարեմուտն աթիվ, «Մեր կյանա-
քանն է հասար», 10.9.1961:

¹¹ Պ. Լուկոբյան, Ուսումնական և ազգային հրատույ հարց մը, «Մեր կյա-
նարանն է հասար», 25.3.1962:

¹² «Մեր կյանարանն է հասար», 29.9.1962:

¹³ Փ. Քարզումյան, Կրթական տարջրյուտին հաղվելիցը, «Մեր կյանարանն է
հասար», 7.7.1962:

¹⁴ Փ. Քարզումյան, Գրական և բացառական երևույթներ, «Մեր կյանարանն է
հասար», 29.9.1962:

Արաբներն լիզվի աստիճանական մասսայականացումը հայ գաղթաշահների ներսում և հատկապես հայ մտավորականության նոր սերնդի շրջանում, երկու ժողովուրդների մշակութային կապերի հանգուցման ու ամրապնդման հիմնական նախադրյալներից մեկը հանդիսացավ:

4

Սիրիայի և Լիբանանի հայությունը, նույնիսկ 1946—1948 թթ. հայրենազարմությունից հետո, բավականին սովոր թիվ էր կազմում⁹⁹:

Հայությունը, սակայն, պատկանելի տեղ էր գրավում ոչ միայն իր թվով: Չկա կյանքի մի քնազավառ, որտեղ հայերը ցուցաբերած շինեն իրենց աազանդն ու ընդունակությունները:

Հսկայական քանակ են կազմում հայ բանվորները, արհեստագործները, հազամշակները: Նրանց ստեղծած բարիքները, արդյունաբերած ապրանքները, մեկը մյուսի ետևից քարձրացրած շինքերը զարմել են Սիրիայի և Լիբանանի հարստությունն ու հպարտանքը: Հայ կոշիկահարները, գերմանները, կահույքագործները, ժամադործները, ոսկերիչները, լուսանկարիչները¹⁰⁰, կաշեգործները, շինարարները, ավտովերանորոգողները, տեքստիլագործները և մյուսները հաշվված են որպես հմուտ, ձեռներեց, աշխատասեր ու պարկեշտ մասնագետներ: Լիբանանյան գրող Սաիգ Աքլը Բեյրութի հնուսաստիստություն մը իր սենեցած նույնիսկ նշել է. «Մենք հուս, Լիբանանի մեջ, երախտապարտ ենք հայերու հանդեպ, որոնք մեզի ստրվեցուցին աշխատիչ¹⁰¹: Սիրիացի պատմաբան Ա. Լուրանին իր հերթին դեռ երկու տասնամյակ առաջ ընդգծել է. որ «հայերը այժի են քնկնում հատկապես առևտրի և ար-

⁹⁹ Ս. Գապարյանը (նշվ. աշխ., էջ 109) և Լ. Կարչույանը (նշվ. աշխ., էջ 21) սիրիահայերի և լիբանանահայերի թիվը ցույց են տալիս շուրջ 270000, իսկ «Հայրենիքի Լաճը» (4.12.1958) 320000: Բայրը զեպքերում Հայերը Սիրիայում ըրգերից հետո, իսկ Լիբանանում հույներից հետո հնուպատերազմյան տառչին տարիներին կազմել են ազգային ամենախորհրդ փոքրամասնությունը (սե՛ւ Соореметнаа Сириа, М., 1958, стр. 11—15; R. Faron, Le Proche Orient, Paris, 1957, pp. 31 et 42):

¹⁰⁰ Միայն Բեյրութում 1958 թ. սեփական խոսեթ ունեն լավել քան 70 հայ մամադորներ, 150-ից ավելի հայ ոսկերիչներ և 20 հայ լուսանկարիչներ (սՄփյուռք, 1958 ապրիլի 4, 11 և 20):

¹⁰¹ սՄփյուռք, 18.1.1964:

գլուխաբերության նյութերում և բազմաթիվ արհեստների բնագավառում⁶¹։

Իրոք, Հայերի նեոքում են կենտրոնացված Սիրիայի և Լիբանանի արդյունաբերության մի շարք նյութեր։ Լիտունական թվականների վերջին Լիբանանի խոշոր արդյունաբերական նեոարկուսթյունների 18 տոկոսը, մանր արհեստավորական նեոարկուսթյունների 43 տոկոսը, իսկ Ճեծաքանակ ներմուծումներ կառարող աների 10 տոկոսը Հայերին էին պատկանում։ Լիբանանի ազգային խոշոր արդյունաբերության մեջ ներգրված 375 միլիոն Լիբանանյան Լիբայի ավելի քան մեկ երրորդը Հայ արդյունաբերական բուրժուազիայի սեփականությունն էր⁶²։ Զգայի թիվ են կազմում նաև այն Հայերը, որոնք զբաղվում են մեծածախ և փոքրածախ առևտրով, լումալագուսթյամբ և բանկային ու բորսային գործարքներով։ ԵՄենք կտիրենք Հայերը.— Հայաստանի է Սիրիայի Հանրապետության նախագահ Ե. Քուլաթլին, — որովհետև մեր երկրին մեջ նարտարարվեստը և այլ արհեստներ առաջացուցին և ամեն զեղով կաշխատին մեր վերելքին համար⁶³։

Ավելի ակնառու է եղել Հայերի տեղը ազատ առևտրեղների բնագավառում։ Միայն Բեյրութում 1958 թ. տվյալներով նախագծային ինքնուրույն զբառնյակ են ունեղել 70 Հայ նարտարապետներ, Հարյուրից ավելի նարտարագետներ, տասնյակ իրավաբաններ⁶⁴։ 1948 թ. Հայնոց քաղաքի Հայ բժիղկների թիվը ավելի քան 40 է եղել⁶⁵, իսկ 1958 թ. Լիբանանում հաղմառման են ենթարկվել Հայ 68 բժիղկներ, 84 առամնարույմներ, 35 զեղագործներ և 200 հիվանդապահներ⁶⁶։ Նույնքան զգալի է եղել Հայերի զերը լրտգրության առևտրեղում, այդ թվում նաև Ֆրանսերեն լեղվով սեփական թերթեր և հանգեսներ հրատարակելու գործում։

Լիբանանի և Սիրիայի խորհրդարաններում Հայերը մշտապես ունեղել են իրենց ներկայացուցիղները, իսկ Լիբանանյան կառուվարության կազմում՝ նախարարներ։ Հայ գաղթաղախները երկու երկրներին ավել են պնտական բաղմաթիվ բարձրաստիճանն պաղտոնաարներ, զիվանագետներ⁶⁷ ու մանավանղ՝ ազգային պաղա-

⁶¹ A. Hourani, *Minorities in the Arab world*, London, 1947, p. 77.

⁶² Կ. Հովհաննիսյան, Եղ. աղ. էղ 28—27:

⁶³ ԵՄԽ, 12.10.1957:

⁶⁴ ԵՄԽ, 4.5.1958:

⁶⁵ ԵՄԽ, 5.10.1948:

⁶⁶ ԵՄԽ, 2.1.1960:

⁶⁷ Տե՛ս ԵՄԽ, 18.8.1954 և 8.1.1955:

առյուծյուններ մատուցած է Սիրիային»⁷¹, «Հայերը շատ սպասակար
աարք են այս երկիրներուն մէջ՝ իրենց աշխատասիրութեամբ և
մանազանց իրենց մասնագիտութիւններով»,—լրացրել է Ն. Կոստ-
սին⁷², «Հայ ժողովուրդը իր նիզներով, աշխատանքով, նարտարու-
թեամբ և նվիրումով շնչուց մեր երկիրը, աշակցելով Սուրիո
առաջագիմութեան և բարգաձանումին»,—հաստատել է Արզնի
Ռահման Քայալին⁷³, Լիբանանյան մշակութի հայտնի գործիչ
Ռ. Արիլլաման իր հերթին հայտարարել է. «Մենք ոչ միայն զո՛ւ
ենք հայերից, այլև ուրախ ենք, որ այդպիսի մի կենսունակ ու
ստեղծագործ տարր լծված է հավատարմորեն ու անվերապահորեն
Լիբանանի ժողովրդավար հայրենիքի բարգաձանումին ու բարորու-
թեան: Այս շարքաչ ու շինարար ժողովուրդը որհնութիւն է որևէ
երկրի համար»⁷⁴:

Նոխազատեիրազմյան շրջանի հետ համեմատած՝ հշուրքնկալ
երկու երկրների կյանքի քոյր բնագավառներում հայ գաղթօրայի-
ների տեղի ու դերի այսպիսի վերելքի պայմաններում, արար ժո-
ղովրդի և նրա առաջընթացի հուսալի փարկու հայ ժողովրդի հաշտ
ու համերաշխ գոյակցութեան հողի վրա չէին կարող լսազմնավոր-
վել և հետզհետե լքննչուզել հայ-արարական մշակութային կա-
պերը:

ԵՐԿՐՈՐԿ ԳԼՅԵԼ

ՀԱՅ-ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ԿԱԳՆՐԸ

1

Սուլթանական բնատիրութեան դարավոր լուծը ոչ միայն իս-
փանել է Օսմանյան կայսրութեան ժողովուրդներին մշակութային
բնականոն զարգացումը¹, այլև արգելակել նրանց փոխադարձ

⁷¹ «Արարատ», 6.11.1946:

⁷² «Ճարթնք», 11.11.1949:

⁷³ «Ազգագ», 19.12.1957:

⁷⁴ Նույն տեղում, 2.3.1951:

¹ Հանրահայտ են արար Հեղինակ Շարտի (1892—1955) փաճոր խոսքերն
այն մասին, որ 1917 թվից, երբ Սելիմ Ա. Ահմէդ չորսերը նվաճեցին Նախաորը,
արարական աշխարհում սգիտութեանը մարզկանց արտից վերացան (տե՛ս

عبدالعهاب الشعرائی، کتاب لاشعوار نقدسیمة فی بیان آداب العبودیة

مصر، ۱۹۷۷، ص ۳۹

չփումենբը. երկու հարևան ժողովուրդներ՝ արաբներն ու հայերը մի քանի հարյուրամյակ հնարավորություն չեն ունեցել մտաբերել հազարգակեցվելու միմյանց մշակութային եզակույթներին:

Միայն 19-րդ դարի երկրորդ կեսից, հեքիաթային Արևելքի նկատմամբ Արևմուտքում հարանոց հնաաքքորության ազդեցության ներքո, Արաբիայի և արաբացու մասին հարյուրավոր հոգվածներ են լույս ընծայվել գաղթաշախենքում հրատարակվող հայկական պարբերական մամուլում:

Գարավիբըն և քասենբորդ զարասկզըին, հայ պատմարանագիտության աստիճանական վերելքի պայմաններում, ավելի ու ավելի են ուշադրություն գրավել հայ-արաբական պատմական և մասնագրական առնչությունները:

Ով սակայն արաբական զեզարվեստական գրականության ամենափայլուն էջերն անգամ դուրս են մնացել հայ մտքի մշակների տեսազաշտից, բացառություն են կազմել միայն որպես թերթն Ջմյունիայի «Արփի Արաբատյանի» ընթերցողներին մատուցված «Հազար ու մեկ գիշեր» հեքիաթաշարը և «Բազմավեպի» ու «Հյուսիսփայլի» հատուկներ էլեր զբաղեցրած Անթարի վիպերգը:

Ափսոսալով, որ հայ ընթերցողին գրեթե ոչինչ հայտնի չէ արաբական գաղթությունից, և արաբական բարոյալիք հեքիաթների թարգմանության ձեռնարկելով, Ռ. Պատկանյանը դեռ անցյալ դարի վերջին նշել է. «Ոչ մի ազգի հաննար այն կեա ստեղծագործության և երևակայության վերամբարձ նախընտրելի հասած, որքան արևելքին»², Արաբական գրականության, որպես «արաբացու վուս երևակայությունը իր բռնաստեղծական և զեզարվեստական սքանչելի գույներով» զբաղող գաղթության, շատ բարձր գնահատական է ավելի Բաքմին³, իսկ այդ գրականությունը նուսաչելու ապարեզում մեր իրականության մեջ արող անբնականուն վիճակն ակնարկելով, Գ. Վարուժանը ընդգծել է. «Ուղղարերև թաղուկներով մեր Եզրուս»՝ ազազակելը շատ լավ, բայց թիչ մըն ալ մեզ և մեր գրացիները հարկ է նանչեսեր»⁴:

Գծբախտարար փաստ է, որ նույնիսկ բազմաբյուր հայերի արաբական երկրներում հաստատվելուց հետո էլ, ամբողջ երեք աասնամյակ, մինչև հիսունական թվականները, արաբերեն լեզ-

² Ռ. Սեղաուսի, Հոնգիպմենք տեղյոյի հեա, Երևան, 1962, էջ 16:

³ Բաքմին, Երկրի ժողովուս, Կ. Ց, Երևան, 1966, էջ 72:

⁴ Գ. Վարուժան, Եսմակնի, Երևան, 1963, էջ 62:

վին գիտակ հայ մտավորականների սակավաթվությունն ու արարական մշակույթի մասին փոքրաթիվ այդ արարագետների՝ պատկերացումների մակերեսայնությունը զգալիպես դժարացրել են արարական զարթոթյան նկատմամբ գաղթաբախների հետաքրքրություններից բնկույց տարրական բավարարումը:

Տակավին 1930 թ., Հալեպի տեփրատը, արարական գրականությունից հայացումներ կատարել առաջադրելով, ընդգծում էր. «Հակառակ անոր, որ դարավոր անցյալ մը մեզ կկապե արար ազնիվ ազգին հետ, չենք Հանչևար անոր ստեղծագործ տաղանգը գրականության և գեղարվեստի այլ մարդերուն մեջ: Ըվ փոխադարձաբար: Մանթություն այս խեղճությունը զուցե անցյալին մեջ իր արամարանական պատճառներն ուներ: Բայց այսօր ներքին չէ, որ նմանորինակ զանցառության մեջ գտնվիքը»:

Քսան տարի անց, փոստալով, որ քրառին բովանդակ իմաստով դժբախտարար հայ արարագիտություն մը չենք ունեցած և որ քաարօրինակ մասնություն մը ճը կրքք չենք մաառոգված մշակույթի պատմություն մը այն ժողովուրդին, որուն հետ հաճախակի շփումներ ունեցած ենք», լիրանանահայ լրագրող Հ. Պարտումյանը հարկ էր համարում կոչ անել. «Գեթ այսօր լավ ճանչեանք Արարը իր ամբողջական գեծերուն մեջ»:

Փառասնական Բվականների վերջերից, արարական գրավոր մշակույթին հաղորդվելու առաջին փորձերը հայ մտավորականությունն սկսել է Արու Ալայով: Ըվ դա հասկանալի է: ԶԷ՝ որ այՄարին հայ ժողովրդի համար սրտամտ անուն էր վաղուց՝ շնորհիվ Ա. Իսահակյանի հանրահոշակ պոեմի: Ըվ սակայն Արու Ալայի կյանքին ու ստեղծագործության նվիրված ավելի քան մեկ տասնյակ արարագիտական այդ թոթովանքները մերթ եվրոպական ազդյուններից բանահավաքումներ էին՝ մերթ՝ Իսահակյանի պոեմին շտղկապվող մտորումներ՝, քիչ անգամ միայն չըջապատի և

¹ «Տեփրատ Հալեպ, 10.9.1930.

² Հ. Պարտումյան Արարագիտությունը հայ գրականության մեջ, «Զարթեր», 8.4.1930.

³ Ա. Ալայի, «Ազու Այա էր Մարրի», «Ազգայն շարժաբախ», 1944 № 1—11 (հուլիս և սեպտեմբեր Ազու Ալայի մասին ժողովրդական գրույցներից սե՛ս «Համազգային տարեգիրք», 1952, էջ 103—118), Գ. Արարչյան, Էպու Ալա էր Մարրի, «Միջուր», 11.11.1961, էջ 9.

⁴ Կ. Տարևյան, Արու Այա ալ-Մարրին հայ գրականության մեջ, «ԷԼ ԸՍԿԸ», 8 և 15.9.1951 (հուլիս համադրված սե՛ս «Ազգաբար № 202), Բ. Ալայյան, Արու Ալայի սան առն, «Ազգաբար № 22—25.

ժամանակի հետ արար փիլիսոփայի մտքի և հոգու կապերը ինքնուրույն բացահայտելու փորձեր⁹։ Արու Ալայով հայ գրականությանը հարստացնելու առաջին ուշադրամ է երախտալի փորձը կատարել է իրանահայ գրող և թարգմանիչ Չ. Միրզոյանը, որի ուսումնասիրությունը լույս է տեսել լիբանանահայ մամուլում¹⁰։ Միրզոյանը առաջինն է, որ Արու Ալայի «Երուսաղեմի քաղաքի մասին» պատմական քառատողեր թարգմանված թարգմանությունները (հոգ չէին պարսկերենից) լույս է ընծայել Մեսրոպյան լեզվով։

Զի կարելի չլիքստալ, որ Արու Ալայի մասին լույս տեսած համարյա բոլոր հոդվածներում անխուսափելիորեն արձանագրվել է տեսնել Ա. Իսահակյանի, սակայն ոչ ոք ցարդ եզրագրույն փորձն էլ չի կատարել «Արու Ալայ Մահարի» պոեմի ստեղծագործական հեղինակ արար հեղինակի փիլիսոփայական հայացքների բնույթի և արժեքի աստիճանագրությանը որոշելու նպատակով։ Տարանյանը, Հ. Փարսումյանը, Ա. Տնտյանը, Ա. Լեյլանին և ուրիշները, առանց որևէ փաստարկի, արար հեղինակի (և միայն նրա) խոհերի ուղղակի արձագանքն են տեսնել հայ բանաստեղծի մտորումներում, մինչև Հ. Քնդիկյանը և այլք ույզ արձագանքի ազդրուրը Մասրուց վերցնելով վերագրել են Երուսաղեմի քաղաքի և ժամանակի նիշերին¹¹։

Մասրուց հետո, արարական գրականության ոսկեդարյան մատյանից ուրիշ մի բանի հսկաներ էլ են հայ ընթերցողներին ծանոթացվել սիրիահայ և լիբանանահայ գրական մամուլում։

1962 թ. Իրաքի մայրաքաղաքում հանդիսավորապես նշվեց Բաղդադի հիմնադրման 1200-ամյակը և արար մեծ փիլիսոփա ալ-Քինդիի մահվան 1100-ամյակը։ Հորեյլանական հանդիսություններին մասնակցեցին ոչ միայն արար, այլև օտարերկրյա արևելագետներ, որոնց թվում և սովետական մի պատվիրակություն։ Այդ առիթով, սովետահայ արարագետ Ս. Երուսյանը լիբանանահայ մամուլում ստորագրեց ալ-Քինդիին նվիրված մի լուրջ հետազոտություն¹², շնչակնով որ նրա սկաննարեղ գործերը առաջադիմական

⁹ Մ. Քիրզայան, Ազու Ալա էլ Մասրի, «Երուսաղեմի քաղաք», 31.7.1947 և «Զարթոնք», 28.11.1947 (արասագություն «Հարստանի հյունակից»)։ Հ. Ավագյան, Արար հանարեղ բանաստեղծ և իմաստասեր Ազու էլ Ալա էլ Մասրի, «Մեր նշանարան» է Կոտայք 4.8.1957։

¹⁰ Չ. Միրզոյան, Արու Ալա էլ Մասրի՝ արար քերթուղիյան Օմար Խալիֆ, «Բաղդադ», 1954 թ 5-7։

¹¹ Տե՛ս «Վերանայնություն», № 295։ «Համազգայինի արթնոցից» Բնութ, 1952, էջ 116։ «Վարդապետ», 16.11.1957, և այլն։

¹² Ս. Երուսյան, Արևելյան մեծ համայնագետը՝ ալ-Քինդի, «Մեր նշանարան» է Կոտայք, 16.12.1962, էջ 6։

Հասանքի մը ծնունդ տվին Մերմալար ու Միշին Արևելքի փրիսոփայության պատմության մեջ: Եթե սովետահայ արևելագետը իր հոգվածին որպես կերպագրություն ընդգծել է ալ-Քինդիի արիստոտելյան իմաստասիրության յուրացման հետ եսե կրա կողմից մեծ ամենացու առաջագիծ գաղափարների զարգացումը, ապա Գ. Ասթարճյանը նույն հեղինակին կվիրված իր մակերեսային հետազոտության մեջ, լակերտելով ալ-Քինդիի արար գերազանց փրիսոփա լինելը, հիմնական շեշտը դրել է միայն ու միայն հեղինակի փրիսոփայությունից կրա կրած բուսնդ ազդեցությանը վրա: Գնոր է ընդգծել, որ Ասթարճյանի հետազոտությունների հազարական ու մակերեսային ոճը բնորոշ է եսե կրա մյուս հոգվածների՝ 12-րդ դարի անգալուզյան արար իմաստասեր Իրն Ռյուշդի, բնագիտական բանաստեղծ Մուսաննարիի և այլոց մասին¹²:

11-րդ դարի արար փրիսոփա ալ-Ղազալիից մի հատված (եՄուրաբեթ աղատողը), Իսպանիայում 10-րդ դարում ծագված բնագիտական գրականությունից առկեր՝ Մոկտար Բեն Քանիից և Օսման Խալիֆալից, մի շարք արարական ժողովրդական հեքիաթներ և բարոյալիր պատմություններ (եՄյապես էր ժամանակին, Երևելյան Հյուրաչիրություն, Ենալիֆան և ազատ Յագուպը, Ենալիֆը և կրա մտերիմը, ԵՂարուն ալ-Թաշիղ և Օմար), իսլամական կրոնի հետ առնչող մի շարք կյութեր (եՄուհամեդ Մարգարի կյանքն ու գործը), ԵՄալիկա Հն-Նապիե և այլն), արարական միջնագարյան կյանքից մի շարք հոգվածներ՝ քաղված Մ. Միրիսիի ԵԱրարական մանրագիտերս գրքից և այլ աղբյուրներից, ահա գրեթե այն ամենը, ինչ արարական գրականության հին շրջանի հետ կապված լույս է տեսել Միրիայի և Հիրանանի հայկական մամուլում¹³:

¹² Գ. Ասթարճյան, Քրեթ՝ արար պնդական փրիսոփան, ԵՄուրաբ 12.2.1962, էջ 10, Իսկ Ռյուշու, ԵՄուրաբ, 1966 թ 29, 30, 31: Իսկ Ռյուշու Արիստոտելյան զարգացումության մեկնորուն, ԵՄուրաբ 1965, թ 24, 25: Է-Մյութնեկալի՝ հոգվածական բանաստեղծը, ԵՄուրաբ, 1962, թ 8, էջ 60-70: Մուսաննարիի մասին Երիս շեղորուն հոգվածներ է սարարքն լրագող Զ. Քաղաթը, ԵՂզան շարաբրայիի 4-րդ և 7-րդ համարերում, ԵԱրար բանաստեղծության զարգերս և Երևելու ահմա բանաստեղծը իրարալքերի տակ, տակի մեջ այսուղ Խորի լեջ համարում կանց տակն այլ հոգվածների վերլուծան վրա:

¹³ Ե՛ն ԵԳալի Երկիր, 1965, թ 2: ԵՂզան, 24.4.1951: ԵԱրևելք 2 և 7.10.1957, 12.2.1958, 2.2.1959: ԵԱրթնք 14.7.1959, 9, 16, 25 և 28.10.1958: 2-ից 12.7.1958: ԵՄուրաբ 12 և 27.7.1961, 19.9.1964: ԵՄեհուն տարեկրքը, 1955, էջ 78:

Հին շրջանի արար գրողների կյանքի և ընդհանրապես միջնա-
 դարում արարական կենցաղի մասին «Պրիսմակ» «Զարթոնք» և
 «Արարատ» թերթերում տասնյակ էջեր է ստորագրել լրագրող Հ.
 Պարսումյանը¹⁶։ Ոչ հեղինակը և ոչ էլ մամուլը ժանտիպագրություն-
 ներում չեն նշել, թե այդ գեղեցիկ և հետաքրքրական պատմվածք-
 ները («Մի մեղքն էր բանաստեղծությունը», «Արարք կսիրե ար-
 դարությունը և դրամը», «Հարուն էլ-Ռաշիդ և Աբու Նովվաս» և
 այլն) ինքնուրույն շարագրա՞նք են, թե քաղվածք-թարգմանու-
 թյուն։ Նույնը պետք է ասել նաև Մարտիրոս Տեր-Մանվանյանի
 արարական թեմատիկայով պատմությունների մասին¹⁷ («Բարիք
 բերե, ծովը նետե», «Եսասք էլ թուպարի էջը», «Ավագակ դերվիշը
 և ժողովրդավեր թագավորը» և այլն)։ Մեզ թվում է, որ ավելի
 շուտ արարերենից փոխադրություններ են դրանք, և թեպետ գի-
 տական կամ գեղարվեստական սրել արժեք չեն ներկայացնում,
 այնուամենայնիվ օգնել են հայ ընթերցողին դրական պատկերա-
 ցում կազմելու արարների մի շարք բարոյա-կամային արժանիք-
 ների մասին։

Ինչպես երևում է այս բուրբից, զգալի աշխատանք է կատար-
 վել արարական գայություն ունեցողից գեթ մի քանի գեմքեր և
 որոշ գրվածքներ հայ ընթերցողներին ժանտիպացնելու ուղղությամբ։
 Թեև ավելի համեստ շահերով, սակայն որոշ բան արվել է նաև
 արարական գրականության վերածննդի (19-րդ դարի երկրորդ կես-
 ւից սկսած) ներկայացուցիչներին հայկական մամուլի էջերում
 մատուցելու ասպարեզում։

Արարական ազգային զարթոնքի շարժման առաջատար գեմ-
 քերից էր Զեմալեզգին ալ-Աֆղանին։ Մերմավոր և Միշիկ Արևելքի
 ժողովուրդների իրավունքների պաշտպանության համազումարի
 որոշմամբ 1953 թ. գեկտեմբերին կիրանանում ալ-Աֆղանին մահ-
 վան 60-ամյակը հանդիսավորությամբ նշելու կապակցությամբ,
 Ա. Գարյանը նրա կյանքին, գրական-իմաստասիրական և մանա-
 վանդ ազատասիրական գործունեությամբ նվիրել է ընդարձակ մի
 ուսումնասիրություն¹⁷։

¹⁶ Յ՛ս հակապե՛ս՝ «Զարթոնք», 1, 8, 15, 22 և 29.2.1948, մարտի 14,
 ապրիլի 16, մայիսի 22, սեպտեմբերի 22 և այլ համարներ։

¹⁷ Յ՛ս «Զարթոնք», 8, 20 և 21.10.1950, 1.11.1950։

¹⁷ Ա. Գարյան, «Մանուկներն էլ Աֆղանի», «Ժողովուրդի պատմության և ար-
 վեստի», 1954, № 17, էջ 2—8։

Հայ գրականագիտությունն անդրազարմել է նաև Մոսկովեցի Ուսւի Ուղղին Ծղենին, արարական նոր գրականության ստեղծագիտական մշակներից մեկին, որ արեւմտաւայությունը դժբախտ նահատակներին զանազան շնչով էչնր է հատկացրել իր գործերում. երախտաշատ աշխատանք է կատարել անշուշտ Բ. Զանոյանը, Ծղենի կյանքն ու գործը մատչելի դարձնելով փյունոքահայ ընթերցողներին¹⁴:

Եթէ Ծղենի կյանքի նպատակն ու ստեղծագործությունների հիմնական բովանդակությունը եղել են պայքարը քուրդական բռնատիրության դեմ, ապա մինչև Օսմանյան կայսրության քայքայումը՝ բանաստեղծ Աննից Շեքին հանգնա է հկել Կարմիր սուլթանի լորձնաշուրթին գովերգությանը: Լիբանանահայ մամուլում նրան նվիրված հոդվածները¹⁵, Վեր հանելով հանդերձ նրա արվեստի նրբությունը, շին մոռացել ընդգծել Շեքիի կյանքի ու գործի հետադեմ պահերը:

Քսաներորդ դարասկզբին, մանավանդ երկրորդ և երրորդ տասնամյակներում, Սիրիայում, Լիբանանում, Անգլատոսում և Իրաքում ծնունդ առած արարական նոր գրականությունը հայ ընթերցողներին մատուցելու գործում, հայ մտավորականությունը իր ուշադրությունը հիմնականում կենտրոնացրել է այն գրողների վրա, որոնց կյանքն ու ստեղծագործությունը տեղայնանում են Լեանտի սահմաններում:

Հայ ժողովրդի հետ անրա կապերի մեջ էր Ամին ալ-Ռիհանին, որը հայկական դատին ի նպատո բուզում էլույթներ է ունեցել: 1954 թ. նրա «Գուր բանաստեղծներ» հատորի լույս ընծայման քանակակի է Բելրուֆում վերահրատարակվելու կապակցությամբ, «Մշակույթ» հանդեսը, հաշվի առնելով այդ գրքի դերը արարական ռեալիզմի կազմավորման գործում, թարգմանել է «Տասնհինգ խորհուրդ բանաստեղծներուն» էլը¹⁶: 1965 թ. Լիբանանում ալ-Ռիհանիի մահվան 25-ամյակը համազգային շուրջով նշելու նպատակով «Ռիհանիի շարաթի» կազմակերպումից օգտվելով,

¹⁴ Բ. Զանոյան, Մոսկովեցի Ուսւի Ուստին Ծղեն, «Բաղն», 1962, N 4, էջ 58:

¹⁵ Գ. Մոյոյան, Աննից Շեքի, «Արարատ» 5.5.1952: Գ. Արարճյան, Աննից Շեքի՝ էջիակներու բանաստեղծը և բանաստեղծներու իշխանը, «Բաղն», 1964, N 2, էջ 60—71:

¹⁶ «Մշակույթ», 1964 թ. հոկտեմբեր, էջ 21—22 (արտասույթները ան՝ սեչեր գրականության և արվեստի, 1965 թ. հոկտեմբեր էջ 11—12):

լիբանանահայ առաջադեմ մամուլը հանգամանորեն անզրադարձել է նրա կյանքին և ստեղծագործություններին²¹։

Միևյայի նախնին, որ 1906—1911 թթ. Սուսսատանում իր ուսումնասության ժամանակ որոշ ծանոթություն է կնք բերել հայ ժողովրդի մասին, 1956 և 1962 թթ. Սովետական Միություն այցելելով և առանց նրանում լինելու համոզվել է, որ քարածխ, աշխատանակ, բեքերիքի և արգեսաներու հետամուտ, փառավոր այլ դժեղակ անցյալովս հայ ժողովուրդը ձեռք է բերել սփառավոր ներկայ²²։ Հենց այդ պատճառով էլ նա առանձին հանույրով է սփսել արտահայտվել լիբանանահայերի մասին և շատագուցել նրանց առավել աշխույժ մասնակցությունը երկրի տնտեսական ու մշակութային կյանքին։ Նա հայ մտավորականներից շարունակ տեղեկություններ է խնդրել հայ գրականության մասին, գոհունակությամբ ծանոթացել Ա. Իսահակյանի, Վ. Քեքելյանի, Հ. Երրազի և այլոց ջերթագության հետ²³, զրգասել Սովետական Հայաստանի պաշտոն իրականությունը և նույնիսկ նրա խորհրդայնացման քառասնամյակի առիթով հանդես է եկել չեքոսլովակացի Սուսսատցի²⁴։ Ուստի պատահական չէ, որ նախնին, համաշխարհային մանալում գտած իր գործերով հյուրընկալվել է լիբանանահայ գրական մամուլում²⁵, իսկ Բ. Զանոյանը հրատարակել է նրա կյանքն ու գործունեությունը բնութագրող հոդվածներ²⁶։

Սփյուռքահայության ուշադրությունից չի վրիպել նաև դասական զարևատ բանաստեղծ Արթուր ալ-Մադիրը (Բեշարա Արզալլա էլ-Նուրի)։ 1961 թ. երբ ամբողջ լիբանանում նշվում էր նրա գրական գործունեության հիմնամյակը, հայությունը Ա. Գարյանի և Գ.

²¹ «Հասար», 17 և 24.10.1965։ Արժե էլել, որ 1920 թ. Լարսին, ալ-Սիհանի սփրային նամակները հրատարակության առթիվ, Հ. Քրզրյանը յի նամակ-հոդված է ուղարկել գրողի էջորդ՝ Ալեք ալ-Սիհանին, որը այն արամազել է Քիլրոթի ամերիկյան համալսարանի Կալ-Քուլլին հանգեմն (տե՛ս «Սուրբա» 18.10.1965)։

²² «Մեր նշանարանն է Հասար», 26.9.1958։

²³ Նույն տեղում։

²⁴ «Մեր նշանարանն է Հասար», 4.12.1960։

²⁵ Մ. Նախնի, Սրանրան «Նառ», թրգ. Բ. Զանոյան, «Սփյուռք», 16.5.1959, էջ 5։ Քափասարչիկի մը Կուչըրը, թրգ. Լ. Վարդան, «Արարտա գրական», 1958, № 7, 25—29։ Հանգեղումը, թրգ. Ս. Աշխատ (Հեղինակի հաննարությունը), «Ազգագ», 24.10—2.12.1965։

²⁶ Բ. Զանոյան, Միևյայի նախնի, «Սփյուռք» 16.5.1958, էջ 4 և «Բազմ», 1964, № 10, էջ 22—23։

Մոլոտևի գրչով իր հարգանքի խոսքն ասաց գրողի մասին, որի ամբողջ կյանքն ու գործը նվիրաբերված են եղել սամանյան և ֆրանսիական քանասիրությունների դեմ համառ ու անզիշույմ պայքարին և որը բնակվելով Քուրջ Համուդի հայաշատ շրջանում, հաճախ է այցելել հայկական կրթարանները, ոգևորել հայ մանկավարժներին և նրանց սաներին¹⁷։

Լիբանանյան գրականության գազաթներից Մարուն Աբրուզը, ընդհուպ մինչև իր կյանքի վերջին տարիները, հնարավորության չի ունեցել շփվելու հայ մտավորականության հետ, սակայն իր բազմամյա մանկավարժական աշխատանքի ընթացքում կրթել է շատ հայ ուսանողներին՝ համարելով նրանց «միշտ օրինակելի տարրեր, ընդոճին հասկություններով և համառ աշխատանքով», ծանոթացել է Լիբանանում նոր բույն շինած գաղթական հայերի հետ և նրանց միջոցով էլ ճանաչել հայ ժողովրդին, որին բնութագրել է որպես «շատ աշխատունակ և պարզեցած ժողովուրդ մը»¹⁸։ Արարական մամուլից Սովետական Հայաստանի վերելքի և հայ ժողովրդի՝ սոցիալիզմի օրոք ձեռք բերած հաջողությունների մասին հաջորդումներ կարդալով, նա խոստովանել է. «Հայ ժողովրդի ձեռք բերած հաջողությունները դիս լին զարմացներ հրքեք, որովհետև հայ աշխատասեր ժողովուրդը միշտ գտնված է հառաչապահ դիրքերու վրա՝ մարդկային կյանքի բոլոր մարդերուն մեջ»¹⁹, «Երբև արար գրող, ասել է նա, — նս ցավ կզգամ որ առիթ չեմ ունեցած հայերեն սովորելու, որովհետև հայ գրականության մասին միայն սորոշ գաղափարս կազմելով (եվրոպական լեզուներով կատարված ֆարգմանությունների շնորհիվ) այն գտել է որպես «արժեքավոր գրականություն մը»²⁰, իմ պատկերավորելով իր վիճակը, այն նմանեցրել է իրենից մի քանի զար առաջ հայ ազգի անօրհավատ արար քանաստեղծ Քեհանդզրին Զուհեյրի վիճակին, որ հայերեն լեզուն չիմանալու հետևանքով մեծ ողբերգություն է ապրել²¹։ Ար-

¹⁷ Ա. Գաբան, Լիբանանի քնարչույնը քանաստեղծ Աբխայ ալ-Մազիր, «Հասար գրական», 2.8.1961, էջ 2; Ն. Մալյան, Փշարա կտրի, «Արարատ գրական», 1962, № 2—4, էջ 157—159; Ալ-Մազիրի թերթիկներից «Երկուսի պալատը» և «Ազդեթը» Ա. Գաբանի ֆարգմանությամբ ու՛ն «ԵՄ» նշանաբան է հասար 11.8.1961, էջ 8 և «Հասար գրական», 2.8.1961, էջ 2։

¹⁸ «Հասար գրական», 12.7.1962։

¹⁹ Նույն տեղում։

²⁰ «Հասար գրական», 12.7.1962, էջ 6։

²¹ Մ. Աբրուզ, Հայաստանի քանաստեղծակցը, «ԵՄ» նշանաբան է հասար, 11.12.1960, էջ 2։

բուդէ կենդանութեան օրոք, զժրախտաբար, լիբանանահայ գրական մասնուր բազմաբարձի է հակիրճ մի կենսաղբակնով և երա գործերից աննշան հաստատեաների թարգմանութեամբ²², ուրախառիթ բացառութեան համարելով Ա. Գարյանի բովանդակալից մի հետազոտութեանը²³:

Լիբանանցի բանաստեղծ Մաիգ Աքլը դեռ երեսնական թվականներին անձամբ ծանոթանալով վահան Քեքեյանի և Միքայել Կյուրճեանի ու երանց միջոցով՝ հայ գրականութեան հետ, ընդգծել է. «Ենչ մեկ անգամ կրնայ հանդիպիլ հայ հանձարի մը՝ առանց զգալու հմայքը հայկական քաղաքակրթութեան, որ հոյակապ քաղաքակրթութեան մըն է, մանավանդ մարզկային»²⁴. Քեքեյանի հետ հանդիպումը և երա գործերի ֆրանսերեն թարգմանութեաների ընթերցումը այնքան խոր ազդեցութեան են թողել երիտասարդ Աքլի վրա, որ հայ ընթերցի հետ կապը աստիճանաբար վերածվել է սկիզբի իմ և ժողովուրդի մը միջև, իմ և պատմութեան միջև, ինչպես խոստովանել է ես հետագայում, ավելացնելով, որ հայերին նայում է բարեկամ շատավիզները ազնիվ և ընտիր մի ժողովրդի, որի արժանիքներն են ստեղծարթութեանը, աշխատանկութեան ու բարութեանը: Հայերը այժմյան լիբանանցիան ժողովուրդը կազմավորող ամենաթանկագին տարրերից մեկն են հանդիսանում»²⁵:

«Ընտանիքը աչքերով», «զորավոր ժողովուրդ»՝ հայութեան պատմական ճակատագիրը միշտ հուզել է բանաստեղծին: Նա խորամուխ է եղել հայ ժողովրդի պատմութեան ուսումնասիրութեան մեջ, Հանաչի է հայ ժողովրդի զավակների հետ մյա փառքը, բարվետի և մշակույթի քաղաք Անի՝ որ կուզեցավ Արևելքի Փարիզը, մեծ Նզեհը՝ բանահամեմատ անարդարութեանը պատմութեան մեջ²⁶: Նա նանաչի է և զաղութահայութեանը ու լի վարանել գրելու. «Ամենն են խառնակին այն է, որ այս ժողովուրդը, ուր որ ալ երթա՝ անզոգար կաշխատի, կազնիցն աշխարհի բարիքները, կազնիցն աշխարհի լույսը»²⁷:

²² Մ. Աքլու, Մեծախոսիք, «Մեր նշանարանն է հառաջ», 11.8.1957, էջ 5: Երեկոտ և այսօրվան ուսումնարանները, «Մարտա գրական», 1959, № 3—4—5, էջ 149—154:

²³ «Մեր նշանարանն է հառաջ», 4.12.1960:

²⁴ «Միջուր», 18.1.1964:

²⁵ «اصیاد بیروت» 1976, «س» 73: 22: 1976:

²⁶ «Միջուր», 21.1.1964:

²⁷ Երեկոտ, 18.1.1964:

Մաիգ Աքլը լի դիպացի իր հովանավորութիւնը և հայկական մշակութային միջոցառումներին՝ իր ամբողջ հեղինակութիւնն ի գործ դնելով հայկական տարրեր զեղարվեաաական ձեռնարկներէ հարողութիւն համար և ակտիվորեն մասնակցելով հայ գրականութիւն զհարները արար ընթերցողին ներկայացնելու գործին¹⁰։

Գծրախոսարար Մաիգ Աքլի քերթողութիւնը համեմատարար քիչ է ներկայացվել հայ գրասեր երիտասարդութիւն, որը, անվանի գրող Միքայիլ Կոյուճեանի քարգմանութիւնը ընթերցել է հաակապես «Անտ»-ը կտրեմս առջը¹¹։

Մեր դարի առաջին քառորդի արար գրողների տերնդից հայ գրական մամուլի ուղղորդութիւն կենտրոնում անհամեմատ շատ է մնացել Զիրարն նալի Զիրարներ, քանի որ նրա գործերի մեծ մասը հեղինակված լինելով անզերնելով՝ մատչելի է եղել հայ գրողներին։ Համաստեղը առաջինն է, որ Բ. Յանկի և Մ. Նայիմի տեղիքին գրքերի հետնողութիւնը շահագրգռողին տարեգրքումս կենսագրել է Զիրարներն¹², որը մահվան 25-ամյակի կապակցութիւնը անատորապի մի հովանածով ծանոթացվել է նաև «Ամենուն տարեգրքի» ընթերցողներին՝ որպէս «լիրանանի հանձարը և լիրանանցիներու անփոխարինելի պարծանքը»¹³։ Ուղղորդութիւն են արժանացել անգամ նրա հետ կուսված լիրանանյան վայրերը¹⁴ և քաղում էշեր են քարգմանվել նրա «Մարգարեն», «Ենկնթը», «Արցունք և ժպտ», «Քափառականը» և այլ գործերից¹⁵, ինչ ազգայնական մտավորականութիւնը նախապատգութիւն է ավել Զիրարների սիմվոլիստական ու միասին ստեղծագործութիւններին, ապա լիրա-

¹⁰ «Անտ» նշանարան է Հասար, 21.5.1964։

¹¹ Տես «Միջուր», 28.10.1961 և 12.1.1964։

¹² «Համազգային տարեգրք», 1952, էջ 119—120 (արատագութիւնը տե՛ս «Արան», Հալեպ, 2.6.1962)։

¹³ «Ամենուն տարեգրք», 1955, էջ 129—132։ Գարնալ անատորապի և բովանակին անարկայական լի հետազոտութիւն էլ անց է գտել «Մարգարեն» (1964 թ 8 և 9)։

¹⁴ Տես հակապես՝ Ս. Գարնիլյան, Պարիկ լիրանանի լի գովանք, «Նախը» 16.3.1967, էջ 4, 9. Սասարեյան, Այլ մը մայրենի տեսար, «Միջուր», 19.10.1962, էջ 7. Բնյութի հայ երիտասարդների ընկերակցութիւնը Համալի է կուսվելուցի Հարգանքի այլ Զիրարի շիրմն (տե՛ս «Մարգարեն», 20.3.1947 և 10.10.1950)։

¹⁵ Զիրարից այլ քարգմանութիւնները տե՛ս «Համազգային տարեգրք» 1952, էջ 121—129; «Ամենուն տարեգրք», 1956, էջ 79—87 և 132; «Արան», 30.9.1958; «Միջուր», 19.7.1962։

նանահայ գրական առաջադեմ մասույժը իր հայացքը սենեռել է նրա հանձնարեզ «ընդզգող հոգիներէ»՝ անիրավութեան և անարդարութեան, կզերի և ֆեոդալականութեան դեմ նրա անողորմեղազրանքի վրա, նրա ազատասիրական, տերերի և ճարտերի, շահագործողների և շահագործվողների հակամարտութունը ընդզոող գործերի վրա⁴¹, սրունց դեմ զաշնակցեցին թուրքական իշխանութունները և լիբանանեան կզերա-ավատապետական հետադիմութունը՝ Զիրբանի գործերով խարուկահանգես սարքելով:

Զիրբանի անձի և գործի նկատմամբ հայ մտավորականութեան հետաքրքրութեան տրամաբանական գագաթնակետը եղավ 1966 թ. Միսակ Վարժապետեանի «Եւրոն եւլի Եւրան» մեծագրութեան լույս ընծայումը⁴²: Հատորը բովանդակում է հեղինակի «Եւրիտ խոսքը», Գ. Զեմայելի «Առաջարանը», Ե. Տերտերեանի «Եւրան եւլի Եւրան» ակնարկը, Եւմակներ հրատարակչից, Յ. Ռահմեթից, Մ. Եւլիմեթից և Լ. Քորոսեանից, կենսագրական գծեր, «Մարգարեիս ամբողջական տաղաշարիս թարգմանութունը, հաւովածներ անգլերեն և արաբերեն հետեյալ գործերից.— «Եսենթը», «Մուրհանգակը», «Ավազ և փրփուր», «Հիսուս որդի մարդ», «Եւրկրային աստվածներ», «Քափառականը», «Մարգարեին պարտեզը», «Արձակ քերթվածներ», «Ըմբոստ հոգիներ», «Արցունք մը և ժպիտ մը», «Մարգարեանի հավերժարտեր», «Գանձարան Եւրանի»:

Գրքի հրատարակումը պերճախոս վկայութուն էր այն մասին, որ հայ-արաբական գրական կապերը հետպատերազմեան ժամանակաշրջանում անցնելով վերելքի հիշարժան ուղի, արդեն իսկ թնկեցին էին այնպիսի մի շրջան, որ հնարավոր էր այլևս ձեռնարկել պատասխանատու քալլի և արաբ առանձին աշխարհահերոյակ գրողների կյանքին ու գործին նվիրված հետազոտութունները միացնելով նրանց գրական վաստակի հիմնական մասի բարձրակարգ թարգմանութեանը, լույս ընծայել առանձին հատորներով:

Հայ և արաբ ժողովուրդների գրական կապերի զարգացման գործում կարևոր մի նշանակետ. այսպես են գնահատել գիրքը հայ և արաբ բոլոր այն մտավորականները, որոնք մասնակցութուն են բերել նրա լույս ընծայմանը: Իր առաջարանում քաղաքական

⁴¹ Զիրբանի հասկապես «Մենք և զուր» և «Ես կզիրեմ բեւեզը» էջերի թարգմանութունը տե՛ս «Եւրովատ» գրականութեան և արվեստի, 1966 թ. ապրիլ, էջ 28—41:

⁴² Ս. Լ. Վարժապետեան, Եւրան եւլի Եւրան (կյանքն ու գործը), Թեյրոթ, 1966:

գործիչ Գ. Զեմաշիւը ընդգծել է. «Կրնամ անոր մեջ տեսնել լիբանանյան և հայկական մշակույթներուն սերտացումը»։ Զիրբանի մասին իր ակնարկում քանտտեղծ Ծ. Տերտերյանը ևս գիրքը գնահատել է սիրուն կամուրջ և փաստ արար և հայ ժողովրդի իրար-հանաչման և գնահատման։ Գրող Մ. Նալիմեն, իր հիացմունքը հայտնելով «Մարգարեան տաղաշափյալ Թարգմանությամբ ներկայացնելու ճիգի նկատմամբ (որը ցարգ ոչ մի լեզվով չէր փորձվել), շեշտել է. «Եւպրան լոկ իրանանի լի պատկաներ, հապա՛հ մամաշն աշխարհի։ Ու կարծեք նախախնամական կարգազրությամբ մը դուք հայերց ալ, որ բախտի միկնույն նակատագրով աշխարհացրիվ եղած եք լիբանանցիներու հանգույն, կարգաք ճպրանը հայաց լեզվով»⁶⁶։

Եթե այս բուրբիկ ավելացնենք «Էւամաղաշիկի տարեգրութեան արարական դպրության մի շարք դեմքերի (ալ-Յազիլի, է. Իսհակ, ալ-Ռիհանի, Քուրդ-Ալի, Քահա Հուսեյն, ալ-Մանֆաուուդի և այլք) կենսագրմանը նվիրված բաժինը»⁶⁷, ապա մտավորապես ամբողջացրած կլինենք այն պատկերը, որ սիրիահայ ու լիբանանահայ մամուլը հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում ուղղագրծվել է արարական գրականության նոր շրջանի շէր ներկայացնելու համար։

Այստեղ անհրաժեշտ է շեշտել այն հանգամանքը, որ արարական մտքի արգասիքները սփյուռքահայությանը ծանոթացնելու ասպարծղում առաջին և հետագա ավելի հաճախադեպ քայլերը արել է հայ դեմոկրատ մտավորականութիւնը՝ «զտագործելով առաջադեմ հրատարակութիւններ՝ «Ժողովուրդի մայնը», «Նոր ուղին», «Մշակույթը», «Անին» ու մյուսները, մինչ ազգայնական մամուլը հարաբերաբար ուշ և զգուշորեն ավելի սակավադեպ է հակվել արարական դպրութեան վրա։

Սակայն հարկ է նաև ընդգծել, որ եթե դեմոկրատ մտավորականութեանը քացի արարական դպրութեան այս կամ այն շէր մատուցելու գրական մտահոգութիւններից անբաժանելիորեն հետապնդել է նաև արար ժողովրդի «հետամնացութեան» ոտակցիոն քարոզին հակադրվելու միտումը, ապա հետագեմ մամուլը, իր հայացքը րեկոնլով անցյալի սակավաթիվ գրական մեծութիւնների վրա, հրբեմն լույսայն և հրբեմն պարզարտո՝ նրանց քացառիկութեան մասին հուշելու է հետամտել։ Ավելին, մի անգամ չէ, որ

⁶⁶ Ս. Արժապետյան, Ճպրան հուլի ճպրան, էջ Ը, 67 և 68։

⁶⁷ «Էւամաղաշիկի տարեգիրք», 1952, էջ 129—170։

զաշնակցական մամուլը, իր ընթերցողների շրջանում արմատավորելու համար փրանարևակա արարների հայ տարրի մատուցած քրադարակրթիչ գերը, քրացառիկ՝ այդ զագաթներին զարմանահրաշ աշխարհարտիջամբ առնել է հայ իրականության հետ: Բավական է ասել, որ Քեյրուֆի «Ազգակն» թերթի աշխատակիցը, հարց տալով թե ո՞վ էր Ճպրան՝ իրանանի մեծանուն գրագետը, ինքն էլ անկամբ պատասխանել է. «Կըսվի թե Ճպրան ծագումով հայ էր»⁴⁹:

Արարական գրականությանն անդրադառնալու հարցում հայ մտավորականության երկու հակառակ բեռներում դիրքորոշված լինելը ավելի ակերթի է դառնում մերօրյա գրական երևույթների հոգի վրա: Արդարև, դեմոկրատ զործիչների կողմից արարական նորագույն գրականությանը բնորոշ առաջավոր դիմագծի տարփոցումը հիմնականում ծառայեցվել է արարների հակախմբերի անսահման պայքարի հարազատ արտացոլմանը՝ հայ գաղթօրջախենբում այդ պայքարի նկատմամբ հասկացողություն ու համակրանք նվաճելու համար, մինչդեռ հետագեմ գրական մամուլը տարրեր միջոցներով գրանորել է նոր ու առաջավոր արարական զգրությունը լրիվ լափով անտեսելու ձգտում: Քարգմանիչ Ա. Տոնոյանը, օրինակ, իր հոգվածաշարքում⁵⁰ արարական հին գրականությունը ֆեաիշացնելով, կատարել է ժամանակագրական խախտում. 19-րդ դարի երկրորդ կեսի և 20-րդ դարասկզբի գրական վերածնունդը մի կերպ ուրվագծելուց հետո փոխանակ կանգ առնելու հաշորդ հանգրրվանի՝ մերօրյա գրական երևույթների վրա, նա խոսել է ավելի վաղ երևույթի՝ գրական անկման մասին և իր հետազոտությունը արարական զգրության անփայլ շրջանով փակել՝ ձգտելով մուրեցնել անգիտակ ընթերցողներին: Նույն մտահոգությամբ զաշնակցական մամուլը ամբողջ հիսունական թվականներին կամավորապես կուրանալով և անգիտանալով ալ-Շարկատիին և ալ-համիսիին, ալ-Բալաթիին և ալ-Ջավահիրիին, իր ընթերցողներին մատուցել է միայն անունով քարարական մի գրականություն, որպես ժանոթ դեմքերա ներկայացնելով անհայտ Ժ. Զախուրիի, Ճ. Հատտատի և ուրիշների ներանձնական-սեռական գատարկաբանությունները⁵¹:

⁴⁹ «Ազգակն», 13.8.1948:

⁵⁰ «Արևելք», 28.4, 4.9, 11, 12, 29.10.1957:

⁵¹ Տե՛ս հատկապես՝ «Արևելք» 1958 թ. հուլիսի 8, սոստոսի 18, սեպտեմբեր 18—19 և այլ համարներում սերիատարդ ճր պատահանին պմաջը, սեկեբը հոիբն և ուրիշ սպամվածքները:

Հիսունական տասնամյակում, արար ժողովրդի հակահիմար-
բիայիստական պայքարի վերելքի ժամանակաշրջանում, Բնյու-
թում և Հալեպում հրապարակ իրած գրական առաջավոր մամուլի
կենցվածքը չէր կարող արամագոթորեն հակառակ չլինել Հեռագրի-
մական ուժերի դիրքորոշմանը, քանի որ նրա հիմնական առաջա-
դրանքներից մեկը արարական նորագույն գրականության լավա-
գույն էջերը հայ ընթերցողներին ծանոթացնելն էր:

Հալեպի գեմնկրատական «Երկիր» հանգեսը հենց առաջին
համարի առաջնորդողում ընդգծելով, որ «եներկայիս արարական
գրականությունը կապրի աննախընթաց ան մը», առաջադրել է
«հայ ընթերցողը անդլակ պահել» նրա «հառաջընթացքին, արձա-
գանք հանդիսանալով անոր բուր և վաճառմանը և աւելով ամեն
ինչ, որ մարդկային, վե՛հ ու գեղեցիկ է այդ գրականության մեջ»¹¹։
Բնյութի «Մեր նշանարանն է հառաջը» ևս իր առաջնորդողում
շեշտել է. «է՛հայ ժողովրդին լավագույնս ծանայելու խոր համոզ-
մունքով մենք մեր կարելին պիտի բնենք, որպեսզի հայ հասարա-
կությունը ավելի լավ նանշնա կիրանանք, Սուրիան և արարական
մյուս քույր երկրները, ծանոթանա այդ երկրներու ժողովուրդներու
հարուստ մշակույթին, հոգեպես ավելի հազորգակից դառնա անոնց
հետ»¹²։

Առաջինը, որ տեսպես մնացել է հայ գեմնկրատ մտավորա-
կանության ուշագրություն կենտրոնում, Օմար Ֆախուրին է։ Եվ ոչ
պատահարար։ Արարական Արևելքում հաստատ կանգնելով հա-
մաշխարհային հեռագրիմության գեմ առաջագեմ մարդկության
պայքարի դիրքերում, Ֆախուրին առաջինն էլ իսպառ քանդել է
արարական գրականության և արար ժողովրդի միջև ստեղծված
արհեստական թմբերը, գրականության միակ աղբյուրն ու նպա-
տակը հռչակել առաջապող և իր արդար վազվա համար պայքարող
ժողովուրդը ու դրանով իսկ արարական գրականության առաջ բա-
ցել նոր ուղիներ¹³։ Ժամանակակից արար գրողներից առաջինն է
եզել Ֆախուրին, որ «փղջակիցյա աշտարակից» դուրս գալով կտեղ-
նել է հասարակական կյանքի ամենագործուն կրակակեանքում,
կրքոտությանը քարոզել իր նոր զավանանքը և իր հոսեից տարել
երիտասարդ գրողների մի ամբողջ փազանց, որի տեղան հետ է

¹¹ Երկիր, գեկտեմբեր, 1956, էջ 2:

¹² «Մեր նշանարանն է հառաջ», Ե.Ն.1957:

¹³ «من قرأت عمر فاخوري» 1956 بیروت

կապված արարական իրապաշտ գրականության ժնուղն ու զարգացումը և որի ամենակարկառուն ղեկավարը (շարունակելով Յախուրիի ավանդները նաև այդ ասպարեզում) եղել են հայ-արարական մտավոր-մշակութային կապերի սերտացման աշխատավորներ:

Յախուրին իսր հետաքրքրություն է ցուցաբերել հայ գրականության նկատմամբ և աշխատել է կանոնավորաբար ծանոթանալ հատկապես՝ սովետահայ գրողների ստեղծագործությունների հետ, մտադրություն ունենալով թարգմանությունների միջոցով հայ մշտքի արդասիքները ներկայացնել արար ժողովրդին¹⁰։ Եվ եթե վաղաժամ մահը արգելք է եղել նրա նպատակների իրականացմանը, ապա հայ առաջադեմ գրողները շնն թերացել ընավ Յախուրիի ստեղծագործությունները՝ ինչպես մի շարք հետազոտություններ¹¹ (որոնք հիմնականում արձակագիր Ա. Գարյանի ստորագրությունն են կրել), այնպես էլ նրա հրաշալի արձակից կատարված թարգմանություններով¹²։ Հայ աշխատավորներին, ընթերցասեր հասարակությանը լայնորեն ներկայացնելու գործում:

Հիսունական թվականներին, ՎՄՀակույթն (Եժոզովածուս կամ ԵՖիրք գրականության և արվեստի), շէտաշ գրական, Եկրաբատ գրական և ԵԹրկիրո հանդեսների էջերում արարական մերօրյա գրականությունը հայերին ծանոթացնելու ուղղությամբ Ա. Գարյանի և մյուսների աշխատանքներին թնարկություն են քննել մի քանի առաջադեմ մտավորականներ՝ Պ. Մինասյանը, Ն. Նազարյանը, Գ. Մուրյանը, Գ. Գուրյանը (Թհան), Հ. Մարտիրոսյանը և ուրիշներ: Ելնելով Արարական Արևելքում արված հակաիմ-

¹⁰ Եժոզովորդի էսէ, 17.2.1943 և 27.4.1947:

¹¹ Յե՛ս Եժոզովածուս գրականության և արվեստի, 1952, № 10, էջ 72—75; ԵՖիրք գրականության և արվեստի, 1956 ապրիլ, էջ 3—10; Ելչեր գրականության և արվեստի, 1956 հոկտեմբեր, էջ 3—5: Արանանահայ ժամույր (Եժոզովորդի ձայն, Ենք ուղի, Եկնի, Էշտաշ գրական և այլն) ոգապարծել է նաև Կ. Բնկաշի, Թ. Կուրիի, Թ. Եահայի, Յ. Բուպակիի, Թ. Արիլյանայի, Հ. Մրունի և Մ. Յարրուիի հոգովածներն ու էլույթները: Յախուրիի ձայն:

¹² Հատված ՎՄԿատ Հանեսն վեպից, ԵՄեր նշանարանն է Հուառք 27.4.1958, էջ 8: Էլչեր ԵՅրագնար շուկային ձեչք Հուառքից, Ենք ուղի, 1946, № 2, էջ 47—48 և ԵՖիրք գրականության և արվեստի 1955 ապրիլ, էջ 12—16: Հատված ՎՄձեհական Միությունը անկյունացարո աշխատությունից, Եժոզովածուս գրականության և արվեստի 1953, № 12, էջ 146: Յալիվից հետ ինպերիսիվը շախախելու ձայնն ՎՄյուս վտակը հոգվածը, ԵՄեր նշանարանն է Հուառք 2.5.1958 և այլն:

պերիպիտական համաժողովրդական պայքարի առանձնահատուկ պահանջներից, նրանց ուշադրությունը գրեթե չի սեղծվել արար առանձին գրողների կյանքի և ստեղծագործական ուզու բացահայտման վրա, այլ խոսքով, նրանք հիմնականում շեն աշխատել լուծել զուտ գրականագիտական առաջադրանքներ:

Նայ դեմոկրատ մտավորականների աշխատանքային «ոճը» պայմանավորված էր նրանով, որ սակարմակ իմպերիալիզմի դեմ Արարական Արևելքում մղվող պայքարի հազմական ավարտի համար նրանք հիմնական նախապայմաններից մեկն են համարել մյուս ազգային փոքրամասնությունների շարքում հայ զազթորախների գործուն մասնակցությունը արար ժողովրդի մարտերին: Այդ միասնությունը ամրապնդելու նպատակով նրանք անհրաժեշտ են համարել բացահայտել այն իրողությունը, որ իմպերիալիստական անհոգի կողուպուտի հետևանք են հյուրընկալ երկրների տնտեսական հետամնացությունն ու ժայրահեղ թշվառությունը, որ այդ կողուպուտը վերջին հաշվով նաև հայ աշխատավորական լայն զանգվածների կենսապայմանների անսանելիության հիմնական պատճառներից մեկն է: Այդ նպատակին հասնելու համար, նրանք իրենց ստեղծագործություններում ուշադրությունը սեղծել են իմպերիալիզմի գիշառիչ էությունը և գրանից բխող ռազմամտությունը բնութագրելու վրա: Համոզված լինելով, սակայն, որ ինչքան էլ ողով առողջ, այնուամենայնիվ գեղարվեստական մակարդակով դեռ վտիտ իրենց գործերը¹⁷ բավարար չեն կարևոր առաջադրանքը կենսագործելու, նրանք իրենց առաջ խնդիր են դրել հիմնավորապես և խիստ նպատակաշարց կերպով օգտագործել նաև արար առաջավոր գրողների լավագույն ստեղծագործությունները:

Նայտել է, որ երկրորդ աշխարհամարտից հետո, ազգային-ազատագրական շարժումների հզոր վերելքի տարիներին հասակ առավ արար գրողների մի սերունդ, որին վիճակված էր նոր, հանուն ազգային անկախության ու դեմոկրատիայի, հանուն խաղաղության ու սոցիալական վերափոխումների մղվող պայքարի շնչով օծուն մի էլ բացել արարական գրականության մեջ: Իմպերիալիզմի դեմ պայքարի գեղարվեստականորեն զբաղումն էլն էր այդ շենն այդ էլի վրա էլ իրենց ուշադրությունը մինչև վերջ սեղծված

¹⁷ Ենթկեր (գեկտեմբեր, 1955 թ., էջ 49, 1958, Ա. Հ., էջ 27—32)։ «Արար բառ գրական» (1958, N 2, էջ 16—18) և մյուս հանգիստներում, տե՛ս Կոտկուպե՝ Ա. Նամարյանի, Կ. Արարյանի, Ս. Արևիկյանի և այլոց մի շարք պատմագրությունները:

պահեցին Սիրիայի և Լիբանանի հայ գեմնիքատ գրողները: Սիրիայից Եսուկի Բազղազին, Սաիդ Հորանին, Լիան Դեյրանին, Լանես Մինան և Մուրադ Միրան, Եզիպտոսից Աբդուլ Ռահման ալ-Շարհատին, Աբդուլ Ռահման ալ-Խամխան, Սալահ Ջաուզա-տը, Յուսեֆ Իզդիսը, Մահմաձեզ Սըզկին և Ղալի Եուկրին, Լիբանանից Մահմաձեզ Դակրուսը, Ռաիֆ Խուրին և Միշել Սելիմանը, Ալժիրից Մահմաձեզ Գիրը, Իրաքից Աբդուլ Ռահար ալ-Բայաթին և Մահմաձեզ Մահգի ալ-Ջաֆահիրին. ահա ոչ ամբողջական շարքը արար այն առաջավոր գրողներին, որոնց գեղարվեստական բարձրարժեք զասուակից քարգմանություններ են կատարել Սիրիայի և Լիբանանի առաջագեմ հայ գրողները, հաճատարիմ մեալով իրենց առաջադրանքին:

Ալ-Շարհատին իրավամբ հայ բնագրաստության կողմից գիտվել է որպես տամեկն գիտակիցներեն և ամեկնն տաղանդավորներեն մեկըս իր սերնդի, և նրա երկհասոր շէտղըս վեպն էլ համարվել է արաբական նորագույն գրականության տամեկնն ցայտուն արտահայտություններեն մեկըս²⁶. Վեպը, որից սերկիր» և «Արարատ գրական» հանգեսները հատվածներ են ներկայացրել իրենց ընթերցողներին²⁷, պատմում է եզիպտական գյուղի մթին առօրյայում արաբների պայքարի մասին՝ ընդգեմ իմպերիալիզմի և նրա հովանավորյալ տեղական իշխանությունների, հանուն հողի ու ջրի, ազատ ու երջանիկ կյանքի: Գյուղական հակամարտ ուժերի բևեռացման և հատկապես ֆեյդաների զարթոնքի ուղին ավելի պարզորոշ արված է նույն հեղինակի «Մզասավոր Խանտաուին» և «Աղազնիներու ամառնային սրտորգությունը» պատմվածքներում, որոնք շէտաշ գրականիս անանուն քարգմանիչը խնամքով հայացրել է²⁸:

Արար գյուղացու սոցիալական վիճակի ահավոր վիճը պատկերելու մտահոգությամբ է, որ ն. Նազարյանը քարգմանել է Մահմաձեզ Սըզկիրի «Էշըս»²⁹, իսկ Պ. Մինասյանը՝ Ցաթեհ Մուդարրեսի «Անանուխի ցողուններ»³⁰ նովելները: Յուսեֆ Իզդիսի

²⁶ Լ. Մարտիրոսյան, Աբդուլ Ռահման ալ-Շարհատի, «Երկիր», գեկամբեր 1958 թ., էջ 13—15:

²⁷ 26-ս «Երկիր», գեկամբեր 1956., էջ 17—18 և «Արարատ գրական», 1958, № 5—6—7, էջ 66 (վերջինս, թեև տղրուրը չի հիշված, սրտատգություն է «Մզմնական գրականություն» ամսագրի 1958 № 8-ից):

²⁸ «Շտաշ գրական», 4.7.1959 և 12.6.1964:

²⁹ «Երկիր», 1958 Գ. Հա.:

³⁰ «Շտաշ գրական», 30.4.1953:

«Վան ասրուստի»¹⁸, Եաքի Խոսրակի «Գիշերի մեջ»¹⁹, Արզույ Ռահման էլ-Խամիսի «Փոքրիկ սպասուհին»²⁰, էմին Յուսեֆ Ղուրաթի «Ենոթած գողը» և այլ պատմվածքները մեր առաջ քայլում են արար թաղաքարևակ ազգարևակչության կյանքի գծոխային պայմանները կապիտալիզմի օրոք և մերկացնում ուղիվ մարդկանց անխուսափելի կործանման դատապարտող անհղի հասարակարգը:

Ինչպես գյուղական ֆեյդալների, այնպես էլ թաղաքարևակ աշխատավորության կյանքի ուղին ի վերջո հանգում է իր սազ-կապույի ժայռակեան, որանց այլևս անխուսափելի է պոռթկումը, պայթարը իմպերիալիզմի և նրա կամակաասար տեղական տղրուկների դեմ: Այդ անխուսափելիությունը ընդգծելու, աստիճանաբար Արարական Արևելքում խորացող դասակարգային և ազգային պայթարում հայ աշխատավորների մասնակցությունը աշխուժացնելու նպատակով է, որ արարագետ հայ մտավորականությունը դիմել է Իրահան Արզույ Հալիմի «Մանկության օրեր» վեպակին, Մահամ-մեդ Փամալ Արզույ Հալիմի «Պատը», ալ-Շարկուսի «Պայթարի երկիրը», Իրահան Ռարզանի «Վաղը», ալ-Խամիսի «Արյունոտ շապիկը», Ղալի Շուքրի «Ե՞րբ պիտի վերագանե» պատմվածքներին, Մաֆեյալի «Քսանմեկ փետրվար» և Մուստաֆա Ջեքի Ալի «Նամակը» վավերագրական պատկերներին, Մաիդ Հորանի «Ե՛վարմիր դեմքեր» և «Էմրոստի մը օրագրեն», Մուրադ Միրաի «Առաջին կայծը», Մուսահեթ Փալալի «Էլերոսը», «Մահամմեդ Գակրուրի «Էմմենագեղեցիկ ազոթը» և «Մինչև առագաս», Բեգի Հակիբի «Քախոտ հողը» նովելներին և այլ թաղում արևակ հաս-ընտիր էջերին²¹:

Հայ առաջադեմ մտավորականության հատուկ ուշադրությանն է արժանացել նաև արարական հեղափոխական թերթությունը: Կրանանահայ և սիրիահայ գրողները թարգմանություններ են կատարել իրարցի Արզույ Ռահար ալ-Քալալից («Գարուն և մանուկ»

¹⁸ «Երկիր», 1936, Բ. Հո., Թրգ. Ն. Նազարյան:

¹⁹ «Նառաջ գրական», 20.11.1962, Թրգ. Գ. Մինասյան:

²⁰ «Մեր նշանարան» է Հոտուր 2.6.1962, Թրգ. Գ. Մինասյան:

²¹ Տե՛ս «Ե՛րբ պիտի վերագանե» 1951, № 2 և 1952 հեկտեմբեր, «Մշակույթ», 1952 ապրիլ և 1956 հեկտեմբեր, «Գիրք գրականության և արվեստի», 1958 Հուլիս, «Երկիր», 1957 Հալիս և 1958 Ա Հո., «Արարատ գրական» 1958, № 4, 1962, № 8, 9, 10, 1964, № 7 և 1965, № 10, «Մեր նշանարան» է Հոտուր 16.2.1967 և 14.12.1958, «Նառաջ գրական» 8.2.1962:

ներս, «եսար իմ զազակիս») և Մոհամմեդ Մահդի ալ-Ջազահիրիից (հասված «Մտայինզրազ» պոեմից, «Վաղձա աշխարհի համար», «Վերքը զոհերուն»), լիբանանցի Ռաֆի Խուրիից («Վարդին հարցուցերս»), սիրիացիներ Եսուկի Բազզազիից («Ռաժա Լասան», «Երբ կանանեմ»), Ահմեդ Սլեյման Ահմեդից («Երգ նվիրված ընկերներին»), Մալեհ Զաուզազից, Ներիհե Լազազից, Ահմեդ Ֆեհմիից, Լույ Գերվիշից և մյուսներից²¹։

2

Միրիաշայ և լիբանանաշայ գրողները, որպես հայ ժողովրդի տարագրյալ բնկորների հույզերի, խահերի և ապրումների արտահայտիչներ, չէին կարող հեռու մնալ այն հիմնական հարցերից, որոնց արժարժույթը ընդհանրական երևույթ էր ամբողջ սփյուռքահայ գրականության մեջ։ Մեծ էղևոնը՝ իր հեռանկարների անկարագրելի ահապարտության հայ ժողովրդի պատմական նահատազրրի վրա, բնագուրկ բազմաբյուր հայ գաղթականների կյանքը՝ առաջին շրջանում զոտիայնորեն նոր ու տարբեր պայմաններում, անուպատի արհավիրքներից փրկված պատանիների այլաանբույժ սաար սասանների մթնշաղում. ահա այն հիմնական թեմաները, որոնք սնկուված էին սփյուռքահայ բոլոր գրողների ստեղծագործական տեսադաշտում։

Բայց եթե կ' եզեռի, կ' սփյուռքի նոր պայմաններում հայոց մնացորդաց մուլման պրոցեսի, կ' ընդհանրապես բնորանից հետո հայ աշխատավորի սոսկական պայմանների նկարագրության հարցում Միրիայի և լիբանանի հայ գրողների թեմատիկան համընկնում էր ֆրանսահայ, ամերիկահայ և մյուս գրողների թեմատիկայի հետ, ապա առաջինների և վերջինների գրականությունն ուներ և որոշ առանձնահատուկ տարբերություն։ Այդ այն էր, որ անցյալ ողբերգության պատումը նույն համապարփակ մթին ու ճնշիչ մթնոլորտով չէր տարվում և նոր կյանքն էլ նույնքան անհեռանկարանքեն չէր սլովագծվում Արարական Արևելքում, ինչպես արևմտյան նվիրապայում կամ Ամերիկայում։

Միրիաշայ և լիբանանահայ արձակի համար բնորոշ այդ առանձնահատուկությունը, որ հետագայում բարենպաստ հող գտավ

²¹ Տե՛ս հատկապես՝ «Ժողովուրդ» 1953 թ 12 և 1953 հոկտեմբեր, «Մշակույթ» 1954 նոյեմբեր, «Գիրք գրականության և արվեստի» 1956 ապրիլ և հոկտեմբեր, «Երկիր» 1957 մայիս և դեկտեմբեր, «Արարատ գրական» 1968 թ 2 և թ 3—6—7, «Մեր նշանաբան» է հունար, 7.7.1967, 8.2.1969 և 17.3.1963, «Հասարակ գրական», 8.3.1962։

աւելիւ և նոր որակ դառնալու, ինչպես նախապատերազմյան զույգ տասնամյակներում, այնպես էլ երկրորդ աշխարհամարտին հաջորդող առաջին տարիներին, իր սկզբնաղբյուրն ունեւր տեղահանութեան օրերին սիրիական անապատի արաբ թուղթր ցեղախմբերի և զինագաղարից հետո Միրիայի և Կրտսեանի քաղաքաբնակ արաբ զանգվածների՝ հայ գաղթականների եկամամբ շերմ ու եղբայրական վերաբերմունքի մեջ:

Որպես բնորոշ օրինակ կարելի է հիշատակել սիրիահայ տաղանդավոր արձակագիր Մմրատ Փանոսյանի «Որ մրկեմք էին զամսվածս վեպը»⁸⁰, Գլխավոր հերոսը՝ Տիգրանակերտի շարզից ժաղապուրծ ազատված պատանի Մուրադը, ապաստան է գտնում սիրիական անապատաբնակ արաբների մոտ: Բեղվիներէի ցեղախմբի պեաը՝ շեյխ Խալաֆը և նրա մարդիկ սիրում են Մուրադին իր ուղեղովութեան, վեհհոգութեան և խիզախութեան համար: Հայ պատանին դառնում է ցեղապետի աջ բազուկը և նրա մարդկանց առաջնորդում թուրք ժանդարմների հետ բախումների ժամանակ, փրկում տարագիր հայ կանանց ու երեխաների: Հետագայում Մուրադն ու մշտա հայերը բաժանվում են քեղվիներից և գալիս Հալեպ, որտեղից էլ Մուրադի որդին հայրենագարծվում է:

Ինչպես իրավամբ նշվել է քննադատութեան կողմից⁸¹, Մ. Փանոսյանի վեպում նկատելի է սիւնմատիզմ, հատկապես վերջնագծում: Սակայն կարեւորն այս դեպքում ոչ այնքան գործի գրական բաղձապիտի արժանիքները ինչ-որ շափով մթազնուղ սովեյններն են, որքան այն, որ վեպը սիրիահայ և լիբանանահայ արձակի վերևում շեշտված առանձնահատկութեան խոսուսն դրսևորումն է: Եվ այդ առանձնահատկութեանը հասկանալիութեն հենվում է վեպում արծարծված հիմնական հարցի՝ հայ միացորդաց նահատագրի բարեհաշող լուծման զույգ հենարաններից առաջինի վրա, արաբ ժողովրդի ազնիվ ասպնչականութեան, ամելի նիշտ կլիներ ասել՝ հայ և արաբ ժողովուրդների բարեկամութեան ու դաշինքի:

⁸⁰ Ս. Փանոսյան, Որ մրկեմք էին զամսված (վեպ), «Սնիս ամսագրի 1920—1922 թթ. Համարներում և այլա առանձին հատորով՝ Ժառանգաբար «Սնիս» № 5, Բնլրութ. 1923: Ժամանակագրականորեն Մ. Փանոսյանին կանիել է, անշուշտ, Մուրադիտո Տեք.Ստեփանյանը, ստորագրելով մի շարք պատմվածքներ՝ «Սնուպատի ծաղիկը», «Ենչիթի աշիկը» և այլն (տե՛ս «Ղարթնեք», 26.6.1951, 18.11.1951 և այլ Համարներ), որոնք տեղահանութեան տարիներին հեղինակի՝ անպատում անցկացրած կյանքի ուղիղագրութեան են:

⁸¹ Մ. Բարլոյան, Եզգ. աշխ., էջ 75—82:

վրա, մայր հայրենիքում համախմբվելը լինելով երկրորդ փրկարար հենարանը:

Արդարև, հայերի և արարների բարեկամության սրտատուզ գրգռվածքը քիչ չեն Փանոսյանի վեպում, իսկ երկու ժողովուրդների հակառակգրակցությունը և ընդհանուր թշնամու՜ թուրք շարդարարների դեմ համատեղ պայքարի անհրաժեշտությունը, բազում էջերում են վեր հանված: Այ՛ն ինչպիսի՜ արդարամտություններ է հեղինակը արժանին հատուցում անապատարեակ արարների քառույական ու կամային վեհությունը:

Թանն, անշուշտ, ոչ միայն նրանում էր, որ արար ժողովրդական զանգվածները, մի շարք դեպքերում նույնիսկ հակառակ թուրքական գործակալություններից հրահրվող կրոնական բնույթ-տանգությունն, մարդկային վերաբերմունք ցուցաբերեցին հայ զազ-թականական իրարահաշորդ հասանքների նկատմամբ, այլև ի տարբերություն արևմտասկիզբական և անդրատլանտյան երկրներում հայ աշխատավորների համար ստեղծված անտանելի պայմանների, Սիրիայում և Լիբանանում հայ հասարակ մարդկանց համար ստեղծվեցին սրտշակի առանձնահատկություն ունեցող պայմաններ: Այդ պայմանները բխում էին այն իրողությունից, որ Ֆրանսիական մանդատի անմիջական հետևանքով՝ օտար կապիտալի տեղադր գերակայության և անսահմանագիտակ շահագործողական պայմաններում, իր իսկ շուկայում թնաթեկ արար միջին ու մանր բուրժուազիան և իր իսկ հայրենիքում թերաբեք՝ բնաբաբանվորք արար աշխատավորը հանձին հայ զաղթականի տեսնում էին իրենց հակառակգրակից եղբորը⁷⁶:

Այդ առանձնահատկությունը ևս չէր կարող տարբերակել ինչ-որ երանգ լինել սիրիահայ և լիբանահայ գրականության օրգանիզմում, ինչքան էլ այն անբաժան մասը լիներ սփյուռքահայ գրականության ավելի մեծ օրգանիզմի:

Այս տեսակետից պարզորոշ է, օրինակ, Միհրան Տեյ-Ստեփանյանի պատմվածքներից մեկը⁷⁷, որի թեման սիրիական ժողո-

⁷⁶ Մեր Հաստատուշ, անշուշտ, ոչ մի կող չունի գանձի այն ընդհանրացման հեռ, որն հասել են լիբանանահայ օրոշ լրագրողներ և հատկապես Եմիլյե Խմբակիրը, բոտ որի հայ աշխատավորները կրթեք դատմա չեն ունեցած գանդաժկու լիբանանցի գործաւորներն, որոնք իրենց հայրական զրոյցումներով հայտնի են ... (տե՛ս Եմիլյե, 20.5.1958):

⁷⁷ Մ. Տեյ-Ստեփանյան, Փախ-փախը՝ մահվան սուրեն, Եմիլյե, 1947, № 2, էջ 125:

վերջի պայքարն է իր ազգային գերիշխանութիան, տնտեսական անկախութիան և վերելքի համար, պայքար, որի շրջանակներում արարների և հայերի միջև սցեդի, կրոնքի, ավանդություններու և նախապաշարումներու ստեղծած խտրութիանց բոլոր պատճառները կփլւեին, կքանդվեին մեկ անգամենա: Այս տեսակետից պարզորոշ է նաև Հայկ Գույումըյանի «Մզմազանը պատմվածքը»⁷⁶, որտեղ հիմնական մտտիվը բողոքն է ու ըմբոստացումը արարական երկրներում տիրող կարգերի դեմ և որտեղ հայ հերոսը իր անձնական դժբախտութիան պրիզմայով կարողանում է ըմբռնել արարների համընդհանուր դժբախտությունը, գիտակցել բոլոր արարների ընկերային պայմանների անարդարացիությունը:

Պետք է նշել, որ և՛ եղեռնի գեոխային տարիների, և՛ գաղթականության առաջին ժամանակաշրջանի պատկերման ասպարեզում սփյուռքահայ ընդհանուր գրականությունից նրա սիրիահայ և լիբանանահայ թևը տարբերակող առանձնահատկությունը հաստատելի էր միայն ու միայն դեմոկրատ գրողների երկերում: Այս, ինչպես և բոլոր մնացյալ հարցերում, հետադեմ գրողների գործերը, սփյուռքի ամբողջ տարածքում, մթազնված էին միևնույն նզդրամայրական լացակամածություն, միատեսակ հոռետեսություն, կյանքի ընդհանրական անհեռանկարայնություն: Անգամ այն դեպքում, երբ այդ գրողները՝ հայրենագարությունից առաջացրած խանդավառ ալիքին հարկադրաբար հարկատու, գաղութահայության նակատագրի բարեղիպ լուծումը հայրենիք վերադարձի մեջ էին տեսնում, ոչ միայն չէին ընդունում հայ և արար ժողովուրդների բարեկամության և հայրենագարությունից իրար լրացնելու և իրարով ամբողջացվելու հանգամանքը, այլև գրանք հարկազրում էին իրար և Մերձավոր Արևելքից հայրենագարությունից անհրաժեշտությունը հիմնավորում հայերի նկատմամբ արարների ցնորածին ինչ-որ թշնամանքով⁷⁷:

Մերձավորարևելյան հայ առաջադեմ գրական գործիչների համար հայ-արարական բարեկամությունը ոչ միայն սփյուռքահայության փրկությունն է ինչպիսի մղվող պայքարի հաղթական ավար-

⁷⁶ Լ. Գույումըյան, Մզմազանը, «Անթո», 1949, N 3, էջ 124:

⁷⁷ Որպես քննադատ արևելակա Վարդի է հիշատակել իրեն լուսավորական երկաշարած «Գաղթականներն աշխարհը պատմվածքը (տե՛ս «Գնդիկ կրկիթ», 1946, ազգի, էջ 184), ըստ որի «Թշնամի տարրերի բերանում «Էրմեն» (հայ) տեսնել անգամ «արամաբանքը է պարունակում և հայ որբայուն մղում հայրենագարվելու...»

տի նախապայմաններից մեկը եղավ, այլև հիսունական թվականների սկզբից այն թնակսիւնից զարգացման մի նոր փուլ, որը կազմած էր ընդհանրապես արարական աշխարհում և մասնավորապես Միջրիայում ու կրանանում ստեղծված ներքաղաքական իրադրության հետ:

Յանը նրանում էր, որ հիսունական թվականներին քրիստանական և ամերիկյան իմպերիալիստները սկսեցին ուժեղացնել Միջրիան և կրանանը ևս իրենց սազմա-աբառտեղիական ծրագրերի մեջ ներքաշելու փորձերը, միաժամանակ սաստիկացնելով տեղական արդյունաբերության և հեռանաբար աշխատավոր զանգվածների կենսապայմանների համար հեղհուցիչ իրենց գրոհը:

Իր շարանեկ գիտավորությունների իրականացումը հեշտացնելու մասը, իմպերիալիզմը Միջրիայում և կրանանում խթանել էր նաև իր սեռից գործակալությունների աշխուժությունը: Վերջիններս, հանդես բերելով լիտի կոսմոպոլիտիզմ, մշակութային բուրյուազարեզնեցում ժամանակավրեպ էին հուշակում ազգային ոգին և ժողովրդական պայքարի հերոսական ավանդույթները, ու զովերգում՝ արևմտյան (հասկապես ամերիկյան) կենցաղն ու մշակույթը, գրանք վարագուրելով տարգիսկանիս ժխածածկույթով⁷⁶:

Իմպերիալիզմի տեղական ծառաների ժանր հրեաանու աշխատանքը զգալի էր առավելապես գրականության հակատում: Մևս-սակաֆա ալ-ուսթանիա ամսագիրը սվտանգի մեջ է մեր մշակույթը պերճախոս խորագիրը կրող առաջնորդող հողմածում ընդգծում էր, որ սամերիկյան մշակութային ներթափանցման միջոցով կրանանյան գրականությունն ու գրողներին այլասերելու եռանկացին աշխատանք է տարվում որոշ շրջանակների կողմից, զլխավորությամբ աֆրանկլիսյան հաստատություն⁷⁷, որին ավելի ուշ օգնության հասավ սվշակութային ազատության միջազգային կազմակերպությունը՝ կրանանում հիմնադրելով հասուն մասնահյուղ և լույս ընծայելով «Հիուար» ամսագիրը⁷⁸:

Արաբ առաջադեմ մտավորականությունը անհաշտ և անզագրում կոխիվ հայտարարեց ամերիկյան իմպերիալիզմի տեղական

⁷⁶ Գամսակոսի սվալուն թերթի առաջնորդից (մեքրեյումն ըստ սթրականության և արվեստի ժողովախոս, 1951, № 7, էջ 98):

⁷⁷ «الطليعة» (1928) «الطليعة» (1928) «الطليعة»

⁷⁸ «Հասարակ» գրողներ, 1953 հունվար, էջ 9:

քարոզիչներին սովորացող և աշխուժացող խմբի դեմ: Դամասկոսում և Բեյրութում իրար ետևից հրապարակ իշան բազմաթիվ գրական-գեղարվեստական հանդեսներ, որոնք «Աթ-Քարիկ» ամսագրի հետ ձեռնամուխ եղան գրական նոր սերունդը և նրա հետ արար հասարակայնության լայն խավիրը ախտավոր շնչից հեռու պահելու գործին:

Արևմտահայերի կյանքը, եթե միևնույն իրադրությունը՝ համանման նահատակներով և համակերպ պայքարով գոյություն չունենար արար ժողովրդի սգորումներին անբակտեչիորեն շագկապված հայ գաղթօջախների մշակութային կյանքի անդաստանում:

Իրոք, իմպերիալիզմի աշխուժացող շեղանքը գործակալություններին նահատակ իր ուրույն տեղով ու դերով աշքի էր զարնում գաշնակ մտավորականությունը: Ֆրանսիական մանգաթի վերացումից հետո Սիրիայում և Լիբանոնում որոշապես զրկված լինելով իրենց սանձարձակությունը հովանավորող քննրից, գաշնակ գործիչները չէին կարող անշուշտ արարական ազգային ճրգտումների դեմ դուրս գալու բացահայտ քարոզ կարգալ հայերին, և ուրեմն պիտի շանային հակաիմպերիալիստական պայքարում առնվազն էլեգոսությունս պարտադրել արարահայ գաղթօջախներին: Ե՛լալը ինքն իր համար, ահա մի հանկերպ, որը գաշնակ մտավորականությունը փորձում էր օրպես ազգային դավանանք փաթաթել հայ աշխատավորության վրին:

Հայ հետադեմ մշակութային գործիչները, օգտվելով հայ-արարական մշակութային կապերի դեռ սաղմնային վիճակից, իրենց հույսը դնելով հայ աշխատավորության որոշակի շրջաններում առկամին առկա նախապաշարձունքների վրա, նրանց արար ժողովրդային զանգվածներից կտրելու և դեպի ամերիկյան իմպերիալիզմը կողմնորոշելու միտումով իդեալականացնում էին համաշխարհային հետադիմության միջնարկը: Ե՛լմերիկյան ամենեն հետավոր տեղն է աշխարհի և ամենեն լավը. հոն տասը արև կծագի, հարյուր արև, հազար արև: Ամերիկայի ստողերը խոշոր կրլլան, նոր կրլլան, փալլուն կրլլան: Լուսինն ալ, ծագիկներն ալ, ամեն ինչ, — առանց ժիժողելիությունից երկնչիլու արձանագրում էր գաշնակ մի գրող⁷⁷: Արժե՞ արդյոք այդպիսի Ամերիկայի դեմ դիրքորոշվել, — հայերին հարց էին հուշում ուրիշներ, — հանուն, օրի-

⁷⁷ Ե. Պալեյան, Լուր, Բեյրութ, 1932, էջ 8:

նակ, «անբաղաբակիրթ» Եզիպտոսի և ոչ պակաս «անբաղաբակիրթ» արարների, որոնք ուրիշի բազմացուկով ազատ ու երշտեիկ ապրելով հանգերև, փոխանակ բժեղ երախտապարս լինելու, շեն սիրեր մեզ»⁷⁶։

Իմպերիալիզմի զովերզու զաշնակ մտավորականությունն՝ հայերին ապակողմնորոշել և ի հարկին արարների ազգային ձգտումների դեմ զուրս բերել շանացող մեքենայությունների դեմ հոսնդուն մարտի նեոմեցին մի խումբ հայ դեմոկրատ մտավորականներու շնոր ուղիք և բնեխ հանդեսներում իրենց գրական մկրտությունը ստանալուց և «Մշակույթ» գրական-հասարակական պարբերականում արարական աշխարհում իմպերիալիզմի դեմ նախապատրաստվող վճառական մարտերին հայ աշխատավորներին զորակոչելուց հետո, կիբանանում բժրական շրջանակ և շնոր սերունդք, իսկ Հալեպում բնագային մշակութային միությունների շուրջ խմբված՝ Երանք միասնականորեն հրապարակ նեոեցին «Մեր նշանաբանն է հասուչ» շարաթաթերթը (իր գրական բաժնով, որ այնուհետև առանձնացավ որպես «Հասուչ գրական»), բժրկիրք և բերարատ գրական հանգեսները (1956 ղեկանմբեր—1957 հունվար)։

Նոր օրգաններում հայ դեմոկրատ մտավորականությունը իր աշխատանքը հիմնականում կենտրանացրեց սփյուռքահայ պայմանների համար բացարձակապես նոր ուղղություններով, Իմպերիալիզմի ղիշատիշ էություն հայտնաբերում, Երա դեմ արար ժողովրդի պայքարի շատագոյնում և հաղթանակի նկատմամբ հավատք, մտնավանդ սիրիահայ ու լիբանանահայ աշխատավորական ղանզվածներին՝ այդ պայքարում ավելի ու ավելի ակտիվորեն ներգրավելու ձգտում և արար ու հայ հեռաղիմություն դեմ համատեղ ու համերաշխ ելույթների անհրաժեշտություն հիմնավորում. անհ մի քանիսը այն նշանակալից պահերից, որոնցով քնորոշվում է հիսունական թվականներին հայ դեմոկրատ մտավորականություն ստեղծագործական որոնումների հիմնական ուղղությունը։

Հայ առաջագեմ մտավորականությունը, առաջին հերթին հայ դեմոկրատ գրողները, ի հակադրություն հեռաղիմության սշալը ինքն իր համար» նախաժեռ ղազանանցի, հպարտորեն հեյեցրին իրենց նոր ու առողջ կարգախոսը. «Մենք բուրս»⁷⁷։ Իսկ այդ՝

⁷⁶ Մ. Պերսեյան, Լիբանանյան լիբան տուն, «Հայրենիք», 1953, հունիս Թ. Տեր-Մինասյան, Արարական աշխարհին մեշ, «Երևան», 25 և 20.7.1959;
⁷⁷ Ա. Գալստ, ՄՏԵ բուրս, «Մաննաշար սարժում», 1960, № 1, էջ 11:

կյանքի բնուն տակ թառամող արարուհին և նրա Հակաազգրակից հայ պարմանուհին, մի պատառ չոր հացի միևնույն մորմորով ազայտող հայ և արար աշխատավորները, ուսման ծարավ, ընչազուրկ ծնողներից սերված լինելու պատճառով լուսավորության բարիքներից զրկվող հայ և արար պատանիներն էին¹⁰,

Հայ դեմոկրատ մտավորականության եռանդուն աշխատանքի շնորհիվ, Արարական Արևելքում հակաիմպերիալիստական պայքարի վերելքի ժամանակաշրջանում, շտեմված շափերով շնչավեց Միրիայում և Լիրանանում ապրող քառորդ միլիոն հայության՝ այդ պայքարին մասնակցություն բերելու զնականությունը: Պարզ է, որ այդ հողի վրա էլ այս ժամանակահատվածում լքր կարող անօրինակ աշխուժություն շափելի հայ-արարական միասնությունը՝ ընդդեմ արար ժողովուրդները սարկացնելու գործում ազգային այլ փոքրամասնությունների շարքում հայերին ևս զգտագործել ցնորող օտար սեծերի և նրանց տեղական կամակաարների:

Միրիայի և Լիրանանի հայ գաղթօջախների համար, բառիս իսկական առումով, աննախընթաց հայ-արարական միասնությունը ունեցավ ազգային-քաղաքական խոշոր նշանակություն, մի բան, որը մասամբ լուսարանվել է մամուլում և առանձին աշխատություններում: Այդ միասնությունը, սակայն, խոշոր նշանակություն ունեցավ նաև հայ-արարական մտավոր-մշակութային կույզների հունավորման համար, հենց այդ պահից էլ անկառու զարձնելով Մովսեսական Հայաստանի սոցիալիստական մշակույթի բարերար ազդեցության ներքո ծաղկող սիրիահայ և լիրանանահայ մշակույթի դեմոկրատական թևի և տեղական-արարական մշակույթի դեմոկրատական սարքերի փոխազարն կապն ու փոխներգործությունը: Եվ այդ միասնության կուման գործում առաջնային դեր ունեցավ Միրիայի և Լիրանանի հայ առաջադեմ մտավորականությունը, առաջին հերթին զրական առաջավոր նոր սերունդը, որ իր առաջնորդողի առաքելության ամբողջ իմաստը տեսավ հայ աշխատավոր զանգվածները ազելի գործուն կերպով գեպի ալարների հակաիմպերիալիստական պայքարի ոլորտը ներքաշելու մեջ:

Արարների հակաիմպերիալիստական պայքարին հայ գաղթօջախների մասնակցության աշխուժացման ուղղությունը հայ մաս-

¹⁰ Տե՛ս Հատկապես՝ Ա. Գառնի «Շարժավարները և սնկեր մյս, Ա. Ազայունի «Նվերութ... դուրս և այլ գրաւթաւթները, հիմնականում մտանալար «Շարժում», 1951, № 3 և № 6, 1952, № 10 և այլ համարներում:

վորականութիւն ամենորայ աշխատանքը չէր կարող չշեշտավորել հետազատնչագմայն մերձավոր արեւելյան հայ գրականութիւնն ու շաղարագ երևութիւններից մեկը: Այդ՝ արարների հակախմբորիշտաական պայքարի և այդ պայքարի արար հերոսների թափանցումն էր սիրիահայ և լիբանանահայ գրողների արձակ գործերի մէջ:

Արար շեշտագորկ աշխատավորութիւնն զտխային կենսապայմանների առաջին ակունքերը բացեց լրագրող Պարզ և Պարսումյանը, «Պրիսմա» շաբաթաթերթում, «Զարթոնք» և «Արարատ» օրաթերթներում տպագրելով տասնյակ պատմվածքներ: Թնայող է, օրինակ, «Շողին գինը» պատմվածքը¹, որի հերոսը՝ քայքայված գյուղացի Նախը, քաղաքում տրեւում է գիշեր ու ցերեկ, վաշխառուներից իր հողակտորը փրկագնելու հուշով, սակայն քաղաքի անբարոյացնող մթնոլորտում կորցնում է իր կնոջն էլ:

Պարսումյանի բացած ակօսը որակապես խորացրեց Ա. Գարյանը, գրելով հայ և արար բանվորների դուստկարգային եղբայրութիւնը և հակատաքակցութիւնը, հայ և արար ուսանող երիտաւարգութիւնն կյանքի դժվարութիւնների համանմանութիւնը շեշտող մի շարք պատմվածքներ («Շարժավարները», «Մկիզը մը և այլն»), նրան հետեւեց Ս. Վահագնը, իր արձակում («Շատերն են կը», «Շատուցում», «Շացի և վարդի համար», «Շատարակ պատմութիւն» և այլն) բարձրացնելով աշխատանքային տանելի պայմանների, մարդկային կյանքի ու խաղաղ գոյութիւնն համար իրենց կոչում հայ և արար բանվորների գաշիքի անհրաժեշտութիւնն հարցը: Լ. Գանգրունին («Անկարելի երազ»), Ս. Գարանյանը («Մեծար սեր»), և ուրիշներ իրենց ուշագրութիւնը սկսեցին հայ և արար երիտաւարգների ազատ սիրո հուսապարհին ազգային պատվարների խորտակիչ հանգամանքի վրա: Առավել ուշագրագ հաշուութիւնմբ երևութիւնը խորացրեց Գ. Սևանը, որ իր «Գիշերապահը», «Մոտեն հերթաթ», «Շալիմ էլ Մըրթի», «Թարի լույս», Միշման և ուրիշ պատմվածքներում միայն ու միայն արար պարզ մարդկանց դժվարին առօրյան, գիտակցական աստիճանական զարթոնքը, պայքարն ու անկումները զարձրեց իր արձակի թեման:

1955 թ. վերջին Հորդանանի հուլումների, 1956 թ. անգլիական զորքերը Եգիպտոսից ամբողջապես հեռացնելու պայքարի, Մուսզի շրանցի ազգայնացման և Եգիպտոսի վրա 1956 թ. աշնանը իմպերիալիստական եպիտահարձակման պայմաններում

¹ «Զարթոնք», 18, 21 և 22.2.1957.

արար ժողովուրդների և իմպերիալիզմի նահապետական դժա-
կան գտանձարտի սկսումով, արար մարտնչող հեղափոխականի
կերպարը Միլիայի և Լիբանանի հայկական արձակում զարմազ
առանցքային կերպար: Այդպիսի հեղափոխականներ էին Հորդո-
նանում զտված հերոսուհի Թամա Հասանը, Գամալիսում կահա-
տակված Ռուշդիան, Լիբանանում պատենչի վրա ընկած Յասիմ
Աբու Հուլաթը և ամերիկյան ինտերվենտների դեմ կռվող Սելիմը,
անզլո-ֆրանսիական նախահարձակների դեմ Պորտ-Մաիզում
մարտնչող Ռաշիդը և ուրիշներ²⁵:

Եղոթվումներու, կյանքի և գրականութիւն ալլազան մարդե-
րուն մեջ գիտակցական պոռթկումներու շրջան մըն է, որ կույ-
րիւնք.—զրն է Գ. Սևանը այդ ուշագրով երևույթն ակնարկելով:
—Եվ այս բոլորը որպէս արդյունք ստեղծված նորագույն ժամա-
նակներու պահանջքին: Կա՛նք գիտակցական մակարդակը ժողո-
վուրդներուն և հաշտութենէ հաշտութիւն կընթանա արարական
ազգային դատը: Կարիք կա նոր խոսքի: Երգի ու գրականութիւն:
Կարիք կա, ավելին՝ պահանջք կա: Եվ այս այսպէս է մեզի՝ հայե-
րուս համար ալ: Կարիքնք արարական երկիրներուն մէջ, ըլալով
հարազատ քաղաքացիները արարական երկիրներուն, լինք կրնայ
շաղղիլ և նույն պահանջքը շղղալ մենք ևս²⁶:

Գիտակցական այդ պոռթկման, նոր պահանջքին որպէս պա-
տասխան, Միլիայի և Լիբանանի առաջադեմ հայ գրողները արար
աշխարհի համար բախտորոշ ամեն մի իրագրութիւն ժամանակ
ունեցան իրենց խոսքը:

1956 թ. աշնանը անզլո-ֆրանսիական իմպերիալիստները և
Երանց կամակատար իսրայելյան սաղմամուսները նենց նախահար-
ձակման ենթարկեցին Եգիպտոսը: Եգիպտոսցի ժողովուրդը զեն ի
ձեռին հերոսաբար պաշտպանեց իր հայրենի հողը: Ամբողջ առա-
ջադեմ մարդկութիւնը սուքի կանգնեց՝ թիկունք տալու համար
արարների խաղաղ կյանքի ու աշխատանքի իրավունքին: Եգիպտա-
կան ժողովրդի հակաիմպերիալիստական արյունահեղ պայքարին
իրենց միասնութիւնը հայանող լիբանանահայ և սիրիահայ աշ-

²⁵ Տե՛ս Համպտե՛ Գ. Սևանի (երբեմն Լ. Գ. Ջոնսոն կոչմանով) «Թամա
Հասան, ընկունք զրնք Լորրին և շուտարկաց թշնամի», Լ. Պակուսիկի
«Թուրքա», Կ. Արտալանի «Այլով թո Մուլիսի մէջ և այլ պատմութեանը»
(«Գիրք գրականութիւն և արվեստ», 1956, աղբիւր՝ «Եգիպտոս», 1957, ժաշիւր՝ «Արա-
բաու գրական», 1963, № 3: «ԵՄԻ Ելանարան է Հասար», 27.7.1958 և 10.8.1958):

²⁶ «ԵՄԻ Ելանարան է Հասար», 12.1.1957:

խառամյորենքի խոհերի ու արամազորությունների լավագույն քարգ-
մանը հանգիսացան առաջադեմ երիտասարդ գրողները, չվարանե-
լով իրենց օրգաններում անհաշտ պայքարի, ի հարկին՝ զինված
պայքարի հրավեր կարգալ հայ գաղթօջախներին: Նրանք իրենց
խոսքը անզու-Ֆրանսիական բժշկական գիշերք բերող նախահար-
ձակներին ուղղելով գրում էին, որ Սիրիան ու Եգիպտոսը, ամբողջ
Արաբական Արևելքը, գաղարել են հյուրընկալ հող լինելուց և դար-
ձել հարազատ հայրենի աշխարհ, հայրենի հարազատ տուն, որի
համար նրանք պատրաստ են տե՛նչ կռվի դուրս գալ օտար ներխու-
ժողների դեմ և փորել նրանց գերեզմանը¹¹: Դեռ իր գրական նա-
խաքայլերն անող Մ. Աղամյանը Բեյրութից լայնակցելով հա-
լիպցի իր գրչեզրո՞ր՝ Փ. Հանյանին, իմպերիալիզմի դեմ մարտնչող
աբարբական աշխարհինս վստահեցնում էր. «Պատրաստ զինվորդ
եմ այսօր և բազուկդ շինարարս: Ն. Շահնը, իր բառելության
խոսքըս ուղղելով խաղաղության երզվյալ քննաձիներին, գրվա-
սում էր հայ ժողովրդի խաղաղասիրությունն ու կենսասիրությունը,
բայց և միաժամանակ ընդգծում ոչ մի գիշում շանելու նրա վճա-
կանությունը՝ իմպերիալիստների նկատմամբ: Գ. Աղզարյանը
արար քերթողուհի Ռաժա Արդելուասուլիս ուղղած իր նամակ-քերթ-
վածում հավաստիացնում էր, որ սխորշակին դեմ խելագորս հայը
կանգնած է իր եզրո՞ր՝ ազատասնր արաբի կողքին¹²:

Եգիպտոսի ժողովրդի մարտը՝ արաբական երկրների հակա-
իմպերիալիստական պայքարի առաջին հաղթական հանգրվանն էր
լույ, 1957 թ. ամերիկյան իմպերիալիզմը սկսեց քուրքական և խ-
րայելլան նախահարձակում նախապատրաստել Սիրիայի դեմ: Երիտասարդ զեմեկրատ բանաստեղծները, իրրն հարազատ հայրե-
նիքին սպառնացող վտանգի՞ ոտքի կանգնեցին և այդ սպառնալի-
քի դեմ: Իմպերիալիստների նախահարձակումը վիժեցնելու գոր-
ծում արար ժողովուրդների (և նրանց հետ հայ գաղթօջախներին)
միասնությունը՝ սրպես Երևելքի արթուն պահե՛ց ողջունում էր
Մ. Մամնյանը: Մ. Գուշագձյանը շեշտում էր, որ հայ ժողովրդի
սիրիահայ բեկորները, ԵՀարազատ մայրական երգիքս գարձած
Սիրիայի բվառ արևի համարս պատրաստ են իրենց Եկյանըն իսկ

¹¹ Փ. Հանյան, Հերոսագան, ԵՊԿԻԻԵ, 1956, զեկտեմբեր, էջ 28:

¹² Մ. Աղամյան, Արաբական աշխարհին, ԵՊրորատ գրական, 1957, Մ 7, էջ 26: Ե. Մանեն, Խոսք սակության, ԵՊԿԻԻԵ, 1956, զեկտեմբեր, էջ 57: Գ. Աղ-
զարյան, Նամակ, ԵԳԻԻԵ գրականության և արվեստի, 1956, Դեկտեմբեր, էջ 21—
22:

անարտուել տալու: Սիրիահայերի այդ վերաբերմունքն էր գրվա-
տում Ք. Քորսեյանը, գրելով. ամերիկյան և ֆուրքայան դավա-
դիրների դեմ թիմ ժողովուրդ, ելար և դուն, Լուսանն ինչպես ֆա-
շիզմի դեմ, միաժամանակ շեշտելով, որ «ծփրատը հին Հայաս-
տանի՝ հիմ երեկ զովացնել չկրցավ» Սիրիան, այսպե տայսօր ծագ-
կուն զեփյուրը նոր Հայաստանին կարող է խանգել սիրիական
ամպրոպին՝ խորտակելու համար բարեմտյան կայանրապաշտներն
հելուզակն⁵⁶: Սիրիահայ տաղանդավոր գրող Մմրատ Փանսայանը,
«Սուրիան գլուրավ կլլվելիք պատառ չէ խորագրով մարտական
հողվածում, զրվատելով սիրիահայ աշխատավորների բազմահա-
զարանոց բանակի մասնակցությունը երկրի պաշտպանությունը,
հաստատ հավատք էր հայտնում, որ բարեմտյան զազթապետություն-
ը կրկնսային ցույի անզոր և հուսահատական մանչուններով չի
կրնար վախ ազդել այլևս Միշին Արևելքի ազատագրված ժողո-
վուրդներուն: Եվ որ մը, մտաայուտ որ մը անոր վտանգավոր եզ-
շյուրները պիտի շախչախվին ազատասանն ժողովուրդներու հերո-
սական պարիսպներուն առչն»⁵⁷:

Իմպերիալիզմը ոչ միայն խայտառակ պարտություն կրեց
Եզիպտոսի և Սիրիայի պարիսպների առաջ, այլ նաև Իրաքում, որ-
տեղ արաբ ազատասան ժողովրդի կոհակացած ատելությունը և
բազմամյա պայքարը նուրի Սաիդի պրոֆիպերիալիստական խրմ-
բակի դեմ, 1958 թ. հուլիսին հաղթանակով պսակվեցին: Իմպե-
րիալիզմի արաբական շղթայից մի ուղակ ևս պեկվեց: Սիրիայի և
Լիբանանի հայ զեմոկրատ բանաստեղծները հրնվանքով ողջունե-
ցին բանցյալի կապանքները խորտակող և զգահավեժ անկում-
ներու ուղիեն զեպի բարարական աշխարհի մայրական գիրնը՝
Իրաքի վերագարնը: Նրանց հրնվանքը անխառն ուրախությունն էր
Սիրիայի և Լիբանանի հայ աշխատավորության, որ արաբ ժողո-
վրդի հետ այնքան երկար էր սպասել զարևի որվան, թինչպես
մայրը իր զավակին, հեռեկով իրաքցի հայրենասերների մարա-
տումներին, հպարտանալով նրանց հաղթանակներով և Լույսիսկ
արտասովելով, երբ նրանց զարկին խուֆե խուֆա: Բանաստեղծ

⁵⁶ Մ. Մանչյան, Ողբ՝ ին թե, «Արարատ գրական», 1956, № 2, էջ 13: Մ. Մուշակյան, Սուրիա, «Երկիր», 1957, փետեմբեր, էջ 20: Ք. Քորսեյան, Որկու պատկեր, «Միք նշանարանն է Հոտառ», 22.12.1957: Լույսի՝ Սուրիա, «Ժողովուրդի գրականության և արվեստի», 1957, № 10, էջ 26—27:

⁵⁷ Ս. Փանսայան, Սուրիան գլուրավ կլլվելիք պատառ չէ, «Միք նշանարանն է Հոտառ», 16.12.1957:

Գ. Ազգաբնակչությանը՝ «Ժրաքը հին, նոր է այսօր, կենսանորոգ ու հզոր, Արարական Արեւելքի ազան է հրաշյալ», հրդում էր խնդությամբ: Նրան ձայնակցում էր Մոմչյանը, ողջունելով «ահնդ կրկունքից» հետո Ժրաքի «խավար» հորիզոնում ազատության արշալույսի շինչ շողերը⁹¹:

Նվ ահա, ժողովրդական ընդվզումի ահարկու այլքից սահմընկած, իրենց վերջին հենակետներից մեկը փրկելու մասհոգությամբ, 1958 թ. բազումօրեայ արևոտ գայլերը վար կենանն իրենց դիմակները: Ցանքինները Պելլուսի են: Լիբանանի ժողովուրդը զեն ի ձեռին ոտի կանգնեց, սպասերազմի վառողին կապված պատույզին առն հրախաղի ելած» անդրովկիանյան ներխուժողների դեմ: Լիբանանցի արարների կողքին կովեցին և հայ աշխատավորները: Միրիալում ևս հայերը սկսեցին դիմել, ոգնության ձեռք երկարելու համար մայրիների երկրի իրենց հարազատներին⁹²:

«Պիտի հաղթենք»—հավատքով ու վճռակալությամբ լի այս խոսքերը երկաթյա կարգախոսի նման հոսեցին հայ զեմկրատ բանաստեղծների գրչից: «Պիտի հաղթենք» երգից Գ. Ազգաբնակչությանը Իր արտով ու հրգով ժողովրդի հաղթանակը գրվառեց Մ. Մոմչյանը: Լիբանանում լանկիների դեմ կովող հայ մտորակներին խանգավառքեն գովերգից Ք. Քորանյանը՝ նրանց «Հայաստանի սահմանապահ» անվանելով: «Մահ բռնակալներուն» լողունգով «հայ և արար ժողովուրդներուն պայքարը, միասնական կռիվը հաղթանակի կառաչնորդն ժողովուրդը», գրեց Լ. Գանգրունին⁹³:

Հայ առաջադեմ գրողների՝ արարական երկրների կյանքի և կատարական յուրաքանչյուր նրևութի հնա անմիջական կապը ցույց տալու համար, բավական է հիշել, որ 1959 թ. Միրիալում հետադիմության աշխուժացման և զեմկրատական ուժերի դեմ

⁹¹ Ե. Մանն, Կողունն զարդ Իրաք, «Ժրգիր», 1958, Գ հասար, էջ 9—10: Գ. Ազգաբնակչությանը, Իրաքյան շեփոր, «Մեր նշանարանն է հասար», 22.8.1958, էջ 4: Մ. Մոմչյան, Իրաքի հանրագիտություն, «Արարատ» զրգան, 1958, Ս 8—10, էջ 44:

⁹² Գ. Գուլյան, Շարքերն հզոր խաղալության ուժերուն, «Ժրգիր», 1958, Գ հասար:

⁹³ Գ. Ազգաբնակչությանը, Պիտի հաղթենք, «Մեր նշանարանն է հասար», 22.8.1958: Մ. Մոմչյան, Երգ մարի ու պայքարի, «Արարատ» զրգան, 1958, Ս 5—7, էջ 47: Ք. Քորանյան, Գույ զրգաններ հայրենի, «Ժրգիր», 1958, Գ հասար, էջ 6: Լ. Գանգրունի, Բռնակալն մաշ, «Արարատ» զրգան, 1958, Գ հասար, էջ 6:

գործված բռնամիջոցների կապակցությամբ, միայն «Մեր նշանաբանն է հառաչը շարաֆաթներից» լույս են տեսնել առանձին գերբվածներ²¹։

Արար ժողովուրդների հակամիլիտարիստական պայքարի վերելքի ժամանակաշրջանում, հայ հետադեմ գործիչների բառեղծագործություններում է ա, որպես անօրինակ երևույթ, թափանցեց արարական թեմատիկան և հորինվեցին արարական երկրներին նվիրված ռաճակներ, արար հերոսներով ու նույնիսկ արարների զինված պայքարը արտացոլող պատմվածքներ ու վիպակներ։

Ծթն հետադեմ բռնաստեղծների շափածոները, զրված՝ արարական երկրների համար մահու և կենաց մարտերի սրբին ու նվիրված կերանանին կամ Իրաքին, բնորոշվում էին քաղաքակրթական անարթություններ, ներհայեցողական անիմաստ վերացականություններ²², այս հետադեմ արձակագիրների համար արարական թեմատիկան հետապնդում էր կա՛մ իրենց ազգային սևապարծությունը արար հերոսների միջոցով գովերգելու և կամ արարական ազգային-ազատագրական պայքարը ծաղրանկարի վերածելու միտում։ Բավական է ասել, որ Պ. Գուլիյանը «Խաղամուշ» արար հերոսին իր որդիներին հայացած տեսնելու երազանք է վերագրել։ Ա. Յրանկյուլյանը որպես հերոս ընտրելով իսլամ մի հոգևորականի՝ նրա բերանով ձաղկել է բանապատասխան բարքերով՝ արարների սթուպաները և գովերգել հայերի «քաղաքակրթիչ» զևր, Գ. Միքայելյանը կախազան բարձրացող արար հեղափոխականին զրգչումի խոսքեր և քրիստոնեական քարոզներ է արտասանել ափել, իսկ Մ. Էպիզաբյանը 1962 թ. Ալժիրի ներքաղաքական իրադրու-

²¹ Նահատակված մարտիկներ Մ. Յալունիի և Ս. Գրուքիի հիշատակին էին նվիրված Ք. Քորանյանի «Վախ կանչ» (22.2.1958) և Ս. Արմենի «Երեկ ընկեր մը ասքին» (4.7.1958), բանասերված բանաստեղծ Բազդադիին էին նվիրված Հ. Սարգսյանի «246 կետք բռնակ» (29.3.1959), Պ. Ղազարյանի «Խոսք ցահունրուն» (26.3.1959) և Ք. Քորանյանի «Խոսք բանաստեղծին» (15.5.1959) գործերը, սիրական ֆառիսաների սերներին զեմ էին ուղղված Ն. Շահենի «Մ՝ զեմոկրատիս» (1.3.1959), Արամզազի «Մարտական քամին» (5.3.1959), Ժ. Լանյանի «Գարնանային պատգամ» (17.5.1959), Գ. Գառնի «Ազատություն իմ սպիտակ» (1.2.1959) բանաստեղծությունները և շատ ուրիշ գործեր։

²² Չէ՛ս հատկապես՝ «Միջուրք», 4.4.1958 և «Ներկայ», 16.8.1958։

թյունը պատկերելով՝ օստանկան Փաշխասների ունիոնների Հեղինակ է դարձրել... արար հայրենասերներին²⁰։

Ուշ խոսք, որ որինաշարի էր այդ բուրբը։ Արար ժողովուրդների հակախմբերիայիստանկան պայքարի վերջի ժամանակաշրջանում, զաշնակցությունը անձնուրաց նվիրվածությամբ վարձակալված լինելով ազգային-ազատագրական շարժման թշնամիներից, կարող էր արդյոք շարտացույցի իր իսկ կազմակերպության ապրումներն ու հույզերը, կարող էր զաշնակ գրողը թառայել այն առողջ ու առաջագնիմ գրականության շահատույժ, որ իր բուրբ նյարդերով կազմված էր կյանքին և արտացույցում էր այդ կյանքը, որ իսկապես ու լիովին պատկերում էր սիրիաճայ ու լիբանանաճայ աշխատավորների առօրյան և արևագանքում նրանց հուզող բուրբ հարցերին։ Հասկանալի է որ, ոչ։

Սվ ճթն գրչի զեմոկրատ աշխատավորների համար պարզ էր, որ իրենց գրականությունը կզենա զեպի վերացականություն, անանցանելի անչլայնա կատեղծվի իրենց և հայ աշխատավոր զանգվածների միջև հենց որ իրենք մտածան, որ հայկական զազթույստները ապրում են ավշայ ու որոշ մի երկրում և շահագրգռված են այդ երկրի ամբողջ ժողովրդին հեռաբրքող կենսական հարցերով, որ իրենց ազգային անուրանայի առանձնահատկությունների կողքին՝ հայ զանգվածներն ունեն և հասարակաց ապրումներ ու սերտ կապեր իրենց հետ ապրող ու աշխատող արար զանգվածների հետ, ապա հետագնիմ գրողների համար կենսականը հիմնականում իմպերիալիզմի նյութական բարիքների աղբյուրներից շնորհվել էր։

Սվ միջնդեռ կյանքի հետ անխզելիորեն կապված ու կյանքի արտացույցող, իսկապես նոր ու առաջավոր, կենսունակ ու կենսահորդ մի գրականություն էին ստեղծում Գ. Ազգարյանը, Գ. Սևանը, Ա. Գարյանը, Ս. Փանոսյանը, Ս. Վահագը, Լ. Գանգրուսին և բազմաթիվ ուրիշներ, իրենց շնորհակցին վրաս, շնորհով նույնն է միշտ, շնորհ հացը և այլ ժողովածուներով՝ կյանքի ու պայքարի հորձանուտից քաղելով իրենց թեման և հերոսներին, իրենց անսաղաշատ հավասարապես ընկալելով աշխատավոր, մարտնչող

²⁰ Պ. Գալստյան, Խաչատուր, «Միջուկ», 18.10.1962, էջ 8; Ա. Յրանկույան, Իմամ Ազգույ Թաճան Սելի էլ ՍՇյոյի քարոզը, «Միջուկ», 9 և 16.7.1960, էջ 6, Գ. Միսայելյան, Վարձանը, «Նայիրի», 8.9.1957, էջ 8; Մ. Կալիպյան, Ալեկրե 1962, «Բողոք», 1962, № 2, էջ 26—22։

հային և արարին, ապա հետագիւմ գրողները իրենց անպարտութիւն ու ձախողանքի դաւանութիւնից շտապում էին գառնալ տերտեր-քննադատներ: Մոլիուանդ հակահոմոսեքս Գ. Միքայելյանը հայ գրականութիւն համար բնաստայական ունայիզմի՝ ազեա էր կանխագուշակում բարար բնունակիրներու և աղբահալմանը: «աշխարհը թափանցելուն մեջ», սմն Զաւեն վարդապետ, պատկառանքով խոնարհվելով ժաղիով հեղինակ տիկին» Միքայելյանի առաջ, ավազում էր, որ երա որոշ գործերի հերտաները «հայ լին» և որդագին խորհուրդ էր տալիս պարարողական հոգեբանութիւնը աշխարհաբարաբարացի ըլլալու շափ նահանջի» շտացնել և գործ շունեկալ բշխթեմի ու ետալիլ և ալլոց հուզիլ պատմութիւնը, հոգեկան տապանակները, անունը ընկերային մշտմանութիւնը և կտտաւարութիւնը տապալելու հանդգնութիւնը» պատկերելուն հեմ⁵⁵, իսկ ն. Փաթանյանը պարտք էր համարում զգուշացնել, որ բտտարարույր տտաղմը իր տարտամութիւնմը կրնա գրապեաը մախողանքի միայն տտաշնորդել⁵⁶:

Ինչ խոսք, սակայն, որ արար ժողովուրդները հակաիմպերիալիստական իրենց պայքարում կարեոր հողթանակներ արմանագրեցին և Միրիայի ու կիրանանի հայկական գաղթորախները իրենց համետ բաժինն ունեցան այդ հաղթանակների մեղքերման գործում:

Եվ ինչ խոսք նաև, որ Միրիայի ու կիրանանի հայ գաղթորախների քաղաքացիական արի ու տոռը կեցվածքը ամբապնդելու մգտող և ընդհակառակն այդ կեցվածքը հոգտա իմպերիալիզմի քայքայելու հնտամտող գրական զույգ հոտանքներից հաղթանակը որինաշափորին վիտակվեց տտալիլին՝ հայ զեմեկրտա գրական գործիչներին, որունք հարազտտորին արտացուելով Միրիայի ու կիրանանի ժողովուրդների հակաիմպերիալիստական պայքարի մեղ ներգրաղված հայ աշխատավարութիւն մգտումներն ու երազանքները, իրենց արար գրչեղբայրներին հեա սերտ համագործակցութիւնմը և վերջիններիս գրական զիտանոցի լավագույն տարրերի պատագործումով, արգարացրեցին հայերի նկատմամբ արար ժողովուրդների տաժաժ խոր վտտահոթիւնը և ամբապնդեցին հայկական և արարական մշակույթների տոռը թեների կապն ու դաշինքը:

⁵⁵ Գ. Պ. Միքայելյան, Վտտակաղոր բանտանկմը, «Միլտաք», 13.7.1963, էջ 7:

⁵⁶ «Նայիրի», 13.7.1958:

⁵⁷ «Միլտաք», 13.7.1963:

Մեր գրապահոցներում առկա ազդեցիկների սակավաթվու-
թյունը գծրախառաք հնարավորություն չի տալիս հանգամանո-
րեն կանոց առնելու հետադարձագնաց ժամանակաշրջանում սի-
րիական ու լիբանանյան գրողների զեղարվեստական գործերում
հայերին նվիրված էջերի վրա: Եվ երբեք տարիներին,—գրել է հար-
ցի գիտակ պրոֆ. Ա. Աբշարունին,—արարական զեղարվեստական
գրականության մեջ երեսն են եկել ստեղծագործություններ, ուր
արված են հայերի և երանց մասնակցության մասին երկրի հա-
սարակական կյանքին²⁷:

Մեզ ժանոթ լայնակառավ գործերից առաջինը, որի գլխավոր հե-
րոսներից մեկը հայ է, լիբանանցի գրող Ֆարաբալու Հայրի գլուխ-
գործուցը հանդիսացող «Ընդին զավակները» հուպրության երկրորդ
հատորն է (սկզբնական թույնը): Ֆարաբախառաք, վիպաշարի
այդ մասը հորինելիս, Հայրը իր երբեմնի առողջ հայացքներից և
կեցվածքից հրաժարված, միտնվել էր սեսուային հահիմներու և
կրոնամուլ միտաբեցիզմի մեջը,—ինչպես իրավամբ նշվել է հայ մա-
մուլում,— և իր հերոսներին, այդ թվում և Հայկազումյանին,
կարծես թե կերտել է ոչ թե սրպես մարդ, այլ սրպես հրեշ²⁸:

Ի հակադրություն Ֆ. Հայրի²⁹, րանաստեղծ Լուիս Ռիզկը իր
սկրա Գեղեցիկն պատմա-գրամատիկական պոեմում³⁰, որը ձոն-
ված է հայ-արարական մշակութային կապերի երախտավորներ
ժորմ Ֆախուրիին և Սաիդ Աբլին, հայ ժողովրդի զավակների հայ-
րենասիրության և պատվախնդրության գովերգն է հյուսել քարձ-
րարվեստ քերթողությամբ:

Պեսք է սակ, որ մեր տրամադրության տակ գտնվող սակա-
վաթիվ մյուս արձակ և շարժառ ստեղծագործություններում արար
գրողները զնացել են ոչ թե Հայրի, այլ Ռիզկի նախապարհով քա-
ցահայտելով հայերի նկատմամբ իրենց իսկապես շերմ ու կըրույ-
րական զգացումները:

²⁷ 2002 թվ. «Տեղեկագիր», հաս. գիտ., 1990, № 2—3:

²⁸ Ն. Քախալյան, Ֆարաբալու Հայր և Հայր, «Այգ», 20.1.1955:

²⁹ «Մենևության թույնի փոստը պատմա չի գարնել, որ լիբանանահայ առա-
ջացն մամուլը պատշաճ ուղղություն չգարնելի Ֆարաբալու Հայրի գրականու-
թյան լավագույն էջերի վրա: Այսպես, որինակ, «Ժողովածու հանգետ սկսածու
գուսարը հուտորից թարգմանելով իր ընթերցողներին ներկայացրել է լիբանանի
Տեղ-Քողիկյան զգրոցին նվիրված նրա մանկության հուշերը (տե՛ս Ֆ. Հայր,
Փախուտ, «Ժողովածու գրականության և արվեստ», 1950, № 1, էջ 1—7):

100 107 م '1917' سورجیل 'ارا' لویس (33)

Բանաստեղծ Մուհիբզդին Նուրին, օրինակ, իր «Ավետայաց օր» պատեկերով¹⁰¹ հայ և արաբ ժողովուրդների իսկահան եղբայրակցության պերճախոս մի փաստն է տվել: Հաշիպցի թերթողը, Միրիայի բուրբ արարների անուկից ընդգծել է, որ հայերը «լլցրին մեք կյանքը սկսած այն օրից, երբ նանաշիցիներ ժրաշան, անձնվեր, զգայուն, ձեռներեց, առպեսական ոգով, հրապուրիչ, համեստ, ապրումներով և խոսքերներով» հարուստ այդ ժողովուրդին, շնորհակալով շնչուել, որ արարական հողը ամեն կերպ հնչեացրել է հայ բանաստեղծների ուղին դեպի երիտասարդություն, պաշտպանել և հոգացել է ալեքս ծերերին»:

Միրիայի գրող Նազեմ Զարրիի մայրը նաև է հայ: Ըվ իր հայունի մորը ձեռած «Իրզվազ մը անցյալինն» արձակ բանաստեղծություն մեկ¹⁰² արաբ հեղինակը հուզումով է տվել մեծ եղենի պատկերը, որ հայ ժողովուրդի նրանիկ ու ստեղծարար կյանքի բարասանեկան պալատը» գարնրեց բոուն մեռնական, աուն ողբի և արյուններու: Զարրին միաժամանակ գովերգել է վեհ և տվանգազաշա կերպարը հայ կնոջ, որ իր ժողովուրդի գոզոթայի նանազարհին անգամ չի կորցրել իր առաքինությունը:

Արաբ առաջադեմ թերթիկներից սիրիացի նասուհ Զախուրին, գաշնակների եղբայրապան գեղակով 1955 թ. դեկտեմ 9, եսլատըրյանին ձեռված «Ալգայի» մարտիկ բանաստեղծությամբ¹⁰³, ոչ միայն վկայություն է տվել Արաբական Արևելքի ազատագրական պայքարում ամրապնդվող հայ-արաբական բարեկամության մասին, այլև արաբ ժողովուրդի հիացմունքն է գրեթե հայ աշխատավորների մարտունակության և անընկճելիության նկատմամբ:

Հայ և արաբ ժողովուրդների զարավոր եղբայրությունն է նրանի լիբանանցի անվանի բանաստեղծ Միշել Սլեյմանը՝ նդունին ձեռված «Զրույց Եփրատի, Արաբսի և Արազածի մասին» բանաստեղծությամբ¹⁰⁴, Հեղինակը, նկարագրելով թուրք բարբարոսների

¹⁰¹ «Զարթեց», 21.11.1946 (արատություն «Եփրատից», որին իր նկարագրը արձագրել է Հեղինակը):

¹⁰² «Եփրատ», 28.4.1965, (չ Ծ, «Բազեն», 1965, N 6, (չ Ծ (Հեղինակը բնագրը ուղարկել է նրան թերթերին է):

¹⁰³ «Մշակույթ», 1955, սոսուս, (չ 82—83 (Հանդես շնչում է, որ թերթվածը վերջին է արաբական մամուլից, բայց չի անվանում թերթը):

¹⁰⁴ Թարգմանությունը լայն է անել «Իրանի Հասարակ: Արաբներն բնագրը տե՛ս 198 / 1 / 12 «سلسله مناسبات» «سلسله مناسبات» Գրող Մ. Սլեյմանի թերթվածի հետ լայն է անել նաև կարելի Միշել Ղուրի գեղակարը՝ «Ներք Զորի նահատակները»:

խոզոթութունները, նփրատի՝ արար ժողովրդի անունից դատապարտանել է հայերի դեմ գործված ցեղասպանութունը, իր մեռնել է մեկնել Արաքսին՝ հայ ժողովրդին, որի նրակը չի ցամաքել, քանի որ այսօր էլ Արագածի կատարին շողում է կարմիր աստղը և լուսավորում բոլոր գրկայանների նանապարհը: Նույն ոգով է գրված նաև բանաստեղծի «Կերք Հայաստանի» քերթվածը¹⁰⁶ նվիրված՝ «Թուրքական հեռագրիմության կողմից հայ ժողովրդի եզիների հիանալիա հուշատունին»:

Եթե հիշատակելու լինենք նաև Մուլեյման Իսայի «Արամ Խաչատրյանին» նվիրված բանաստեղծությունը¹⁰⁷, ինչպես նաև գրող և թարգմանիչ նիզար Խալիլիի հայերեն լեզվով գրված «Ողբույնը»¹⁰⁸, ապա կունենանք Հայաստանի գրապահոցներում առկա մատուցում մեր գրած այն ամբողջ գեղարվեստական նյութը, որ հայերի մասին արարներն ստեղծագործել են: Հասկանալի է, որ այդ ամբողջը շատ է հետո ամբողջական լինելուց, այնուամենայնիվ որոշ պատկերացում է տալիս այն մասին, որ աստիճանաբար արարական գեղարվեստական գրականություն մեջ ի հայտ են գալիս հայ ժողովրդին, նրա պատմական նկատառքին և նրա հայրենիքի վերածննդին նվիրված էջեր:

3

Արարական վերածննդի ուղիներին՝ «Մուլեյման» Մուլեյմանը հուշակված բանաստեղծ և երգիծարան Աբու Նազդարը 1886 թ. Փարիզի հայ ուսանողների մի հավաքույթում կույթ ունենալով, «Փառավոր դուցազուններու, անզուգական հանճարներու և վեհանճըն մարդոց» մայր Հայաստանին ողբույն հղելով, քակնածանքով ու պատկառանքով խոնարհվել է պատմահայր Խորենացու «հավիտենական փառքի» առաջ և հիացմունք հայտնել իր ժամանակակից հայ գրողների հայրենասիրության, պերճախոսության և խորամտության նկատմամբ¹⁰⁹: Արար հուշակավոր բանաստեղծներից Խալիլ Մուսրանը ևս հիացմունքով է խոսել «հայ հանճարի» մասին և «Արևելքի բանաստեղծություն» գրահարը հայկական է

¹⁰⁶ 1970/Գ/1. «...» «...» «...»

¹⁰⁷ «Հայրենիքի կայք», 27.4.1956, էջ 4.

¹⁰⁸ Նույն տեղում, 22.5.1956.

¹⁰⁹ «Մուլեյման» Հայաստան, 1958, № 10: «Արևելք», 20.12.1955: «Խալիլ», 8.2.1959:

համարել: Միջնագարյան անգուզական տաղերգու, նահապետ Քույակի մասին նա մի անգամ չէ ասել, որ «Արևելքի ոչ մեկ բանաստեղծություն չունի այն գույքը զգաստությունը, պայծառությունը, և բառերի ծուծկալությունը, որքան հայկականը»¹⁰⁹:

Եվ սակայն արար մտավորականության ծանոթությունը հայ մարտի հետ կատարվել է ինքուզական լեզուներով քարգմանությունների սղեությունը: Բանաստեղծ Մսիկ Աբլը, որ իր պատանի հասակից հետաքրքրություն է ցուցաբերել հայ գրականության նկատմամբ, իր անձնական բարեկամ Վահան Քնքեյանի ստեղծագործությունների հետ ծանոթացել է «Մոսկուայի լեզվով» և համոզվել, որ այդ «երազի մարդը՝ զասական, հոյակապ մի բանաստեղծ է, որի մեծությունը հնարավոր է գահել համեմատելու արար հանձուրեզ գրող Զիրբան Խալիլ Զիրբանի մեծության հետ և որից «Անունդ» քերթվածը քարգմանելով դեռ երեսնական իջկականներին լույս է ընծայել լիբանանյան գրական մամուլում»¹¹⁰: Միբրայցի բունաստեղծ Ալի Բանասը Դամասկոսի համալսարանում իր գասախոսանքից Համալլանի մասին պատմել է. «Երբ հետ մեր կապերը անմիջական, ընկերական էին: Համալլանը պատանու դարձավ, որ հետաքրքրվեմ հայ գրականությամբ: Մեր ձեռքի աակ արարերին նյութեր չկային, և նա ինձ բերում էր Ամերիկայում անգլիերենով հրատարակվող «Արարտա» պարբերականը»¹¹¹:

Արարերեն լեզվով քարգմանությունների անգույնության իսկ պատճառով, արար ժողովրդական լայն զանգվածների համար հայ գրականության գանձարանը մնում էր տառացիորեն անհայտ մի կալված, և, ինչպես նշել է քարգմանիչ Նիզար Խալիլին, «սեղամ արար մտավորականության լայն խավերը երբեք չէին պատկերացնում, որ «հայ գրականությունը այսքան հարուստ է»¹¹²:

1940 թ. Հալեպում Բ. Զաթոյանի և Ն. ալ-Ասագիի նախաձեռնությամբ առաջին լուրջ քայլն արվեց հայ գրականությունը արարներին ծանոթացնելու ուղղությամբ:

Նդննի որբերից, արար ըզզվիներին կողմից թուրքական լաթազանից փրկված Բ. Զաթոյանը, մայրենի լեզվի նման տիրույթունելով արարերենին, քիչ քրտինք չի ներդրել հայ-արարական գրա-

¹⁰⁹ «Արևելք», 5.2.1937: «Ազգակ», 27.3.1937:

¹¹⁰ «ՏՏ» «Միջուկ», 18.1.1964:

¹¹¹ «Գրական թերթ», 25.7.1962:

¹¹² «Հայրենիքի ձայն», 15.3.1966:

կան կապերը վերստին հանգուցելու գործում։ Նա հեղինակել է մի շարք արարերեն զասագրքեր և հայ գրականությունից փոխադրություններով պատրաստել արարերեն մի ծաղկաքաղ¹¹⁵, որի մասին բանաստեղծ Յմար Արու Ռիշեն հիացմունքով է արտահայտվել ու խոստացել հրատարակության դեպքում հայկական զարուսթյան մասին իր մտորումները որպես առաջարան թղթին հանձնել¹¹⁶։ Եսայրեղոզին ալ-Ասադին՝ հայեպահայ մշակութային կյանքի հետ սերտորեն կապված և սովետահայ գրականության հետ առնչվող բոլոր միջոցառումների խանդավառ մասնակից¹¹⁷ ժերունազարդ բանաստեղծի հետ համագործակցարար, Զաթրյանը երախտաշատ գործ է կատարել՝ հոգ չէ թի ազատ, սակայն խնամված ու ամբողջական¹¹⁸ թարգմանությամբ լույս ընծայելով Ա. Իսահակյանի «Արու-լայա Մահարիս պոեմը, «Արու Ալայի վերացումը» խորագրով¹¹⁹։

Իսահակյանի պոեմը, որ մինչ այդ թարգմանվել էր արգենտոսենյակ լեզուներով, վերջապես ոչ միայն ներկայացվում էր նաև իր լիբիկական հերոսի արենակիցներին, այլև նրանց քաղցր նախահաշակն էր աալիս հայ նոր գրականության։

Ալ-Ասադին, հրատարակության առաջարկում համառոտակի կենսագրելով հայ բանաստեղծին, ծանրանում էր պոեմի արժանիքների վրա։ Նա իրավամբ նշում էր, որ գեպի արևը գնացող մեծ միտտիկի անապատային երթի նկարագրությունները այնքան նըրբազեղ են և ստեղծվել են այնպիսի վարպետությամբ, որին հրեք չեն հասել արարական գրականության մեջ։ Նա իր գնահատականը եզրափակում էր նշելով, որ «Արու-լայա Մահարիս պոեմով Իսահակյան բանաստեղծը որպես հավերժական պարզե մի նոր էջ է գրել Արևելքի գրականության ոսկեմատյանում, նիշտ այնպես՝ ինչպես իրենից առաջ նայամեն իր քառյակներով, Սաադին իր «Գյուլիստանով», «Գալիլայ և Գիմնայիս հեղինակն ու «Զոհերիս Տագորը, ավելացնելով նաև, որ նշված բոլոր ստեղծագործությունները արվեստի տեսակետից զիշում են Իսահակյանի երկին¹²⁰։

¹¹⁵ Ծաղկաքաղից քորգ միայն Սրամանթայի «Ենչգամաչուս պոեմն է լույս տեսել, «اللاذیب» հանգանի 1954 թ. N 4-ում։

¹¹⁶ «Նալիքիս», 22.9.1962։

¹¹⁷ Ս. Կապուտիկյան, Թարգմանները զեռ քայլում են, Օրսան, 1964, էջ 170։

¹¹⁸ Թարգմանիչները զեղչել են միայն պոեմի նախաբանը և կցել ծանոթագրություններ։

¹¹⁹ «روج ابى اعلاء» وضعه فى الارمنية اويديك اسهاقيسان، نقله الى العربية الاسدى م. خير الدين وبارسيغ تشستويان، حلب، 1940.

¹²⁰ «روج ابى اعلاء» ص 4

«Արու Ալայի վերացումը: Կոնսթի, արարական շրջաններում գառած չեմք ընդունելությունը պարզելու տեսակետից պերճախոս է այն փաստը, որ Թարգմանությունը միաժամանակ արարական ուղիով հայտնների գրական հաղորդումների առանցքում է մնացել միաժամանակ: Պոնսթի և նրա Թարգմանության մասին բարձր գնահատական է տվել Տ. Քուստանին, Բեյրութի «Ալ-Մաքշուֆ» գրական հանդեսում: Միրիացի բանաստեղծ, բանասեր և ընկալաբան Մուհամմեդ ալ-Քըզմին Դամասկոսի արարական Ակադեմիայի պաշտոնավարում լույս է ընծայել ընդարձակ մի գրախոսական, նշելով, որ Բասահայանի կոնսթի բարբերեն Թարգմանությունը մի նպատակ է, արժանի արձանագրվելու այն օգուտների շարքին, որ առաջին են մեր գրագետները արարական մշակույթին և արարականությանը: Ալ-Քըզմին ոչ միայն բարձր գնահատական է տվել Թարգմանությանը, այլև նույն ինքն Վարպետի գործին, վերջինս գտնելով «այնքան հարազատ մատրցություն, որ զընթացողի մոտ հակում է առաջանում ենթադրելու, որ Արու Ալայի մատմուններն են գրված իր իսկ բաներով»¹²⁸:

Արու Ալան, որպես հայ ժողովրդի սիրելի Վարպետի լավագույն ստեղծագործություններից մեկի լիբրիական հերոսը, վաղուց է մտել հայ ժողովրդին սրտամտ անունների համաստեղության մեջ: Միաժամանակ սակայն, հայ մեծ քերթողը արգեն քառորդ դար իր ամենապատվավոր տեղն է գրավել արար ժողովրդին հարազատ ստար գրողների շարքում և դարձել է հայ-արարական մտավոր-մշակութային կապերը շեշտավորող տեսու:

Արու Ալայի մահվան 900-ամյակի օրերին Մոսկվայում անցի տնեցած հանդիսություններին, որոնց մասնակցել են արար գրողներ՝ սիրիացի Ուադադ Մակակինին, իրաքցի Մուհամմեդ Շարաբան, սուլթանցի Մուստաֆա Իզբիսը և սովետական արարագետ Մուրեն Շիրոյանը, Բասահայանի կոնսթի և նրա ուրիշ գործեր հայտարարում գրավել են կարևոր տեղ¹²⁹:

Բասահայանի մահը խոր հուշում առաջացրեց Միրիայի և Լիբանանի ոչ միայն հայերի, այլև արարների շրջանում: Միրիացի գրող և հրատարակաչի Մուսահեր Քայային, Հայաստանի գրողների միության վարչության անունով ուղարկեց ռեպորտի երկրեն

¹²⁸ 1944 թ. — V Ժամ. «الجمهورية العربية السورية» (Թարգմանությունը տե՛ս «Գեղի երկիր», 1943, հոկտեմբեր, էջ 129):

¹²⁹ «Մեր նշանարան է հասար, 5.5.1957, էջ 8:

ժողովի մը՝ վարպետին շիրիմին վրա գրվելու համար, ցավակցական իր հետազոտվ շնորհելով, որ բանաստեղծ Ա. Իսահակյան չէ մեռած, ան պիտի ազդի գիտակցութեանը մեջ հառաչազեմ մարդկութեան, որ պիտի հավերժացնէ իր հիշատակը, որպէս գրական աշխարհի անկուս մարտիկը, որպէս երգիչը սիրո և խաղաղութեան¹²¹։

Հայ ժողովրդի և հայ գրականութեան համար Իսահակյանի մահովմար արձանագրված կորստի կարևորութիւնը ընդգծվել է ԵԱՍ-սակաֆա ալ-ուսթանիյա ամսագրում լույս տեսած թանաստեղծը որին կորցրեց հայ ժողովուրդը հողվածում¹²², որտեղ մեծ քնարերգուի կյանքի ու գործի հայրենասիրական ամբողջ պատար վեր է հանվել արժանի ուշադրութեամբ։

Վարպետի մահվան առիթով հայ-արարական սգո համատեղ հանդիսութիւններ են տեղի ունեցել Սիրիայում և Լիբանանում։ Բանաստեղծ Ալ-Ասադին, հարկադրված լինելով Գամալիստում երկա լինել արար գրողների համագումարին, գրող Քամել Զրարի միջոցով Հալեպում կազմակերպված սգատոնին ուղարկել է մի ուղերձ, որի մեջ բանաստեղծական երեակայութեան թեւորով գրուցելով հանդուցյալ Վարպետի հետ, փայլալի է այն միտքը, որ Սիրիայում արար և հայ ժողովուրդների ողջագորումը խորհրդանշող տերկու գրականութիւններու գրկախառնումը տեղի ունենա արար և հայ մտավորականների նախամենութեամբ¹²³։ Բնյութում կայացած սգատոնին նախազանելով, Լիբանանի տեղեկատվութեան նախարար Յերիզ Կազման հիացմունքով է արտահայտվել Իսահակյանի գործերի մասին՝ ընդգծելով, որ նա ամիշազգային լուսփանիշով մի գրող էր¹²⁴։

1960 թ. Բնյութի սովետական մշակութային կենտրոնի աշխատակիցներից լիբանանցի գրասիր Նիկոլա Քաուիլը, որ հայտնի լեզվի հետ ծանոթացել էր իր հայտնի կնոջ միջոցով, արարքների թարգմանեց և հրատարակեց Վ. Անանյանի շնորհգրական պատմվածքներից մի շարք՝ ԵԱՍիտակ առաջնորդը խորագրով¹²⁵։

¹²¹ ԵՄԻՐ Ելանարան և Հոտար, 17.11.1957, էջ 4։

¹²² 1964 «11 داعم» «تقديم»

¹²³ ԵՄԻՐ Ելանարան և Հոտար, 29.12.1957, էջ 7։

¹²⁴ ԵԱՍիտար, 27.4.1958, էջ 17։ ԵՄԻՐ Ելանարան և Հոտար, 4.5.1958, էջ 6։

¹²⁵ فاختانغ اتانيان، نقاد الابيض، ترجمة نقولا طویل، بيروت

Քարգմանիչը, սովետահայ գրողին հակիրճ կենսագրելուց հետո, արար ընթերցողներին է ներկայացրել «Մոլոտակ առաջնորդը», «Խուսափ սարի արդերը», «Մեր մրգերի հմայրը», «Չամբարը», «Պատիժ», «Հետապնդում», «Մահից հզորը» և այլ՝ թվով 13 պատմավեպեր¹²⁶։

Ն. Քաուլիի Քարգմանությունը անխուսափելի գրանորումն էր հայ-արարական մտավոր-մշակութային կապերի հիսունական ամբողջ տասնամյակում արձանագրած հասունացման, և ուրեմն նախադասը անպայմանորեն շարունակելի մի պրոցեսի։ Քայքայ միայն այդ Վ. Անանյանի պատմվածքների արարերին հատորի լույս ընծայումը միաժամանակ առաջին պատահությունն էր արար ընթերցողների համար ծանոթանալու սովետական քաղաքագրականություն մինչև այդ անծանոթ մեացած կենսունակ մի հյուսիս՝ սովետահայ գրականության հետ¹²⁷։

Ն. Քաուլիը, հետագայում շարունակելով իր սկսած երախտաշատ գործը և խորացնելով իր ծանոթությունը հայ (հատկապես սովետահայ) գրականության հետ, Քարգմանել է Հ. Քումանյանից, Երզնկազգեից, Արազուց, Մ. Արմենից, Հ. Քալաբրից և ուրիշներից մի շարք էջեր և ծրագրել է կազմել «Հայ գրականության ծագաբազա արարերին լիզվով»¹²⁸։

Հայ գրականության լավագույն էջերը արարներին ծանոթացնելու գործում մեծ հրախախի ունի Հալիպից Նիզար Խալիլին, որ հայոց լիզուն սովորել է ինքնաշխատությամբ։ Քառասնական թվականների սկզբին Հալիպի Զավարյան գալորցում արարերին լիզվի դասատու նշանակվելով և տեսնելով, որ ուսումնական խորհրդի կողմից սեկական համարվող արարերին ուսուցման առաջն-

¹²⁶ Չեք է պետու, որ Քաուլիը, շատ պատ շարադասելով հայերենին, հիմնականում Քարգմանել է Անանյանի այն պատմվածքները, որոնց Մոնոլոգում լույս են տեսել ֆրանսերեն («Oeuvres et Opinions» և այլ հանդեսներում), առանց հարչի անելու հեղինակի հետագա վերամշակումները։ Այսպես, «Մոլոտակ առաջնորդը» վաղ խմբագրության ֆրանսերեն Քարգմանությունն է հիմք վերցվել, անտեսելով «Լեւոնյանի կամակերպը» հատորի համար կատարված վերամշակումը։ Այն թույր դեպքերում, երբ Քարգմանիչը արեւոյումը հակվել է հայերեն թեպարի վրա (ինչպիսին է «Մահից հզորը» պատմվածքի պարագան), ապա ստացվել է Անանյանի լիզվին ու սեին համահայտն արարերն ընդգրկել։

¹²⁷ 1970 / II / V «الاشيا» «الاشيا»

¹²⁸ «Մեր նշանարանն է հասար, 6.12.1964: «Սովետական Հայաստան» 3.1.1965:

զում հայ պատանիներն անտարբերութիւնը բխում է գասաւուրի հետ հազարգլխու զովարութիւնից, Խալիլին որոշել է նախ հայերէն սովորել և ապա արաբերէն սովորեցնել¹²⁰։ «Հայ լեզվի միշտ-ցով,—ասել է նա հետագայում,—իմ առջև բացվեցավ հայ ժողովրդի հոգևոր մշակույթի հարուստ գանձարանը, հայ ծով գրահանութիւնը։ Երբևէ չէի կարծեր, որ հայ գրահանութիւնը այսքան հարուստ է։ Սկսա ավելի ու ավելի խորանալ հայ լեզվի ուսումնասիրութիւն մեջ, սկսա նույնիսկ գրաբար լեզվով կարդալ հայ հին գրահանութիւնը։ Ը՛վ այսպես, նանչա հայ բարի, խաղաղասեր, և տաղանդավոր ժողովուրդը, որուն բազմաթիվ բնկորները մեծ նշեռնէն հետո ապաստան գտան արաբական երկրներուն մեջ և մինչև այսօր բարեկամաբար կապրին արաբ ժողովրդի կողքին»¹²⁰։

Ն. Խալիլին սիրիական նոր գրահանութիւն ժանոթ գեմբերից է։ Նրա ստեղծագործական վաստակը բազկացած է բանաստեղծութիւններէրից, պատմվածքներէրից և երգիծական էջերից¹²¹։ Նրա արձակը և հասկապես երգիծանքը կրել են հայ գրողների և առանձնապես Հ. Պարոնյանի բարերար ազդեցութիւնը։ «Ժաման ազայի արկածները Արուսէ կզգումս զիպակում, օրինակ, ակերախ է Մսիկոսի մի շարք կատակերգութիւններէ և հասկապես Պարոնյանի «Մեծապատիվ մուրացիաններէ ազդեցութիւնը, մի բան, որ հեղինակը խոստովանել է իր աշխատութիւն առաջարկում»¹²²։

Հայ և արաբ ժողովուրդների գրական կապերը աշխուժացնելու առաքելութիւնը զինվորագրված Ն. Խալիլին սկսել է արաբական գրահանութիւնից պատմվածքներ թարգմանել հայերէնի։ Նա Հալիպի «Արեւելք» օրաթերթում և «Սրկիր» հանգստում պարբերաբար հանդես է եկել նաև արաբ գրողների մասին ինքնուրույն հոդվածներով։

Սկզբնական շրջանի նրա աշխատանքի հետաքրքիր կողմն այն է, որ հայ ընթերցողների մտտ արաբական գրահանութիւն նկատմամբ հետաքրքրութիւնը խորացնելու մտահոգութիւններ, նա իր ուշադրութիւնը կենտրոնացրել է այն գրողների վրա, որոնց

¹²⁰ «Նախիր», 18.10.1902, էջ 8; «Ծովնորդ» Լոյսաստան, 1904, № 7, էջ 24—25։

¹²¹ «Հայրենիքի ծայր», 15.5.1906։

¹²² «Արաբա» գրական, 15.8.1904, էջ 10; «Սրկիր», 1909, Ա հա., էջ 21։

¹²³ «نزار الغليل» مغامرات عثمان آغا في حروب ارواد، حلب، 1909.

կյանքն ու գործը այս կամ այն կերպ անըզուսն են հայ մտղավորի պատմական Հակատագրի հետ¹²⁰,

Համոզված լինելով, որ բնականաբան կապը ասորերը մոզովորդները մոտեցնող ամենակարևոր ազդակներն են հնչեցնում և քաղաքացիական իր սկսած գործի գրական արդյունքներից, Խալիլին ձեռնարկել է հայ գրականությանը արաբների անտիպացնելու աշխատանքին, 1956 թ. հրատարակության հանձնելով Գր. Ջահրայի «Երջանիկ մահը» նովելը¹²¹: Արաբ մտավորականության շրջանում Ջահրայի գործի քարգմանության առաջ բերած բուռն հետաքրքրությունը Խալիլին մղել է մեկը մյուսի հակից լույս ընծայելու Բաֆ-ֆուջ և Հ. Քումանյանից մի շարք պատմվածքներ ու հեքիաթներ, ինչպես նաև Ալ. Երզնկազանի «Նամուսա» հավաքումը¹²²:

Խալիլին 1961 թ. քարգմանում է Հ. Երզնկազանի «Նամուսա» և երկարատև պոեմը, սկզբում արևակ, և լույս ընծայում լիբանանյան «Ալ Վուրուս» շաբաթաթերթի նույն անվան համարներում, իսկ 1962 թ. վերամշակելով հրատարակում առանձին գրքով, «Նամուսայի» և երկարաթի սիրո պատմությունը խորագրով¹²³:

Ինչպես ամեն մի երախայրիք, Խալիլի առաջին քարգմանությունը նա ունի որոշ քերականներ: Գործի ձեռնարկելիս քարգմանելիք գիտակցել է, որ իրեն համար եղծվար է առ պոետի վարպետության ամբողջ ուժը: Այնուամենայնիվ, հաշվի անելով մանավանդ քարգմանության տաղաչափման գործում Երզնկազանի մոզովորդական բառ ու բանին զավանհելու վտանգը, մի շարք, տեղերում պոեմին ավել է արձակ բանաստեղծության և նույնիսկ արձակի երանգ¹²⁴:

Հ. Երզնկազանի սիրավեպի ընթացությունը ամենին էլ պատահական չի եղել: Խալիլին, իր առաջարկում հեղինակի կենսագրություն:

¹²⁰ ՏՏ՝ և Խալիլի «Ազատության մատակարար» («Արևիկ», 2.12.1958) և «Հաֆիզ Իրահիմ» («Արևիկ», 1959, II հատր., էջ 32—34) հոդվածները:

¹²¹ 1907 / V / 19 «الوطن» «الجن»:

¹²² «Արաբա» գրական 18.8.1964, էջ 10—11:

¹²³ «اوهانس شيباز» «حكايات سياحة و خفايا» «ترجمة نزار خليلي» بيروت:

¹²⁴ Խալիլին, կատարելագործելով իր քարգմանությունը և վերաբնակելով «Մեզան հրատարակչատան կամուրջի տարբերակները, պոեմը նախապատասխան է եղբորդ հրատարակության («Հայրենիք» մայիս, 18.5.1968), որը լույս է տեսել Հալեպում 1967 թ., քարգմանել է մի և նույն խորագրով կողմ ասաշարանով (որը տե՛ս «Նամուսան» Հայաստան, 21.8.1967: «Հայրենիք» մայիս, 21.5.1967: «Երզնկազանի» թերթ, 28.7.1967):

ևր շարագրելիս և նրա գրական գործունեությունը ուրվագծելիս, առաջին Հերթին շատ բարձր գնահատական է տվել սովետահայ բանաստեղծի՝ կերպարներ և կոնֆլիկտներ ստեղծելու արվեստին, շնորհակալով շեշտել, որ ժամանակն է այլևս արար ընթերցողներին սեղանին դնելու ոչ միայն արևմտանկերպական աշխարհամանաչ ստեղծագործությունները, այլև արևելյան բարեկամ ժողովուրդների և հատկապես հայ ժողովրդի գրական գեղարները, որոնց Հեղինակները՝ հատկապես իրենց աշխարհազգացողությամբ, ակնբերելի գավազն են¹²⁸։

Բայց ոչ միայն այդ հայելին իրավամբ ընդգծել է նաև, որ «Սիբամանթո և Խեղաբեռն պոեմի թարգմանությունը նախաշղականից բացի ունի և այլ նշանակություն։ Պոեմի Հերոսների կյանքն ու կենցաղը, նրանում պատկերվող բարքերը այնքան մտա են ու հարազատ արարներին, որ գործը նրանց համար ունի և դաստիարակչական կարևոր նշանակություն։ Խալիլի կարծիքով, իր կողմից արար գրասեր հասարակայնության մատուցվող պոեմի առանձնահատուկ արժեքը կայանում է նրանում, որ այն սկզբնական պատկերն է մեր հասարակության համար էլ ընտրող այն բուռն պայքարի, որը գնում է ավատապետների և ֆելլաշների, անարդարության և ազատության, սիրո և ստեղծության միջև, դասակարգային շահերի ստատիսում արգելափակված քունկալ հոր և իր ազաա ու մարտի սիրտ պահեման ձգտող դատեր միջև¹²⁹։

Երբայի սիրավեպի թարգմանությունը խիստ նպաստավոր բնգունելություն է դառն արար ընթերցողների լայն շրջաններում և օգնել է ավելի ամրադրական պատկերացում կազմելու սովետահայ գրականության մասին։ Արար քերթող Արբաս Մեհդի Ղզեմի կարծիքով, այն հիմք է առլիս համոզվելու, որ «Հայկական քնարերգությունը հասած է զազաթնակեռի մը և կզերազաան իր պատկերավոր իրապաշտությունը արևմտյան քնարերգությունը... որովհե՞նաև ընթերցողը կկլանվի և կապրի զզացումներու և մտածումներու աշխարհին մեջ ու այս բույրը Երբային պես, Երբային հետս¹³⁰։

¹²⁸ A - V «حجج و حجة از» ص 5

¹²⁹ Եսյն տեղում, էջ 7։ Խալիլին «Սիբամանթո և Խեղաբեռն» հետ նույնատիպ է եղել Երբայի «Բիրյիկանե պոեմի թարգմանությունը» (սե՛ս «Սովետական Հայաստան», 21.6.1967)։

¹³⁰ Ազգայն Մեհդի Ղզեմ, Վկարություն մը Երբայի սիրավեպի մասին. «Սփյուռք», 21.12.1981, էջ 27 (Եսյն տեղում սե՛ս նաև հղվածի արարերնը՝

وقد على كتاب حكاية حب للشاعر الازمني شيراز

Պոստի Հեղինակը՝ Լ. Եիրազ, լավագույնս բյուրեղացրել է արար թարգմանչի գործի նկատմամբ հայ ժողովրդի գնահատականք, Ն. Խալիլիի «Մսնն գրիչը» անվանելով սկսածուրջ հայ և արար ժողովուրդների միջև¹⁰¹։

1963 թ. նրկար Խալիլին արար ընթերցողներին սեղանին գրեց արդին կատարյալ մի գործ՝ Լ. Պարոնյանի «Մեծապատիվ մուրացկանները» հաննարեղ երկի թարգմանությունը, Այ. Մարտիանի ծագրանկարներով նոխացված շքեղ սպագրությունը¹⁰²։ Իր նոր աշխատանքում թարգմանիչը հնարավորություն է ունեցել գրեկորելու երկու լեզուներին էլ լավագույն սիրապետելու իր արժանիքը, գրական նաշակն ու նրբամտությունը, Պարոնյանի սրարանությունները արարական համարժեքներով փոխարինելու հատկությունը, Հակոսակ այս բուրբին, Խալիլին, որի համար ինքնարավականությունը երբեք բնորոշ չի եղել, իր թարգմանությունը վստահել է այնպիսի մի Հեղինակավոր արարագետի և տաղանդավոր գրողի խմբազրման, ինչպիսին Խալիլ Լիկաուին է, որին էլ ձեռնված է գիրքը, Իսահակյանի թարգմանիչ Բ. Զաթոյանի վկայությամբ, Խալիլի թարգմանությունը սլավագույնն է, որ ցարդ ունեցած ըլլանք¹⁰³։

Թարգմանիչն իր առաջարանում շեշտելով, որ «այս հին գիրքը չի հնացել», առանձնապես կանգ է առել հայ մեծ երգիծարանի՝ օսմանյան բռնատիրական կարգերի և հայ հետադիմության գեմաներկյուղ և աննահանջ պայքարի փաստի վրա։ Այստեղից էլ հասկանալի է գառնում, թե ինչո՞ւ Խալիլին Պարոնյանի գործի թարգմանությունը նա, ինչպես Եիրազի սիրավեպին, նաևապագույն արժեքի հետ ազել է և գաստիրակչական կարևոր նշանակություն, գտնելով, որ հայ Հեղինակի՝ իր ժամանակակիցների հոռի բարբերը հեղաշրջելու նպատակը կարող է վարակիչ լինել և սիրտուկան արար ժողովրդի համար, որպեսզի ձերբազաւմի օտար սիրապետողներից տմասնագությունն մնացած ծիծաղելի և այպանելի բարբերից։

«Մեծապատիվ մուրացկանները», — գրել է Խալիլին, — իրենց թեմայով մի ժողովրդի, մի աեզի և մի ժամանակի համար բնորոշ

¹⁰¹ «Միջուր», 8.9.1962, էջ 1։

¹⁰² Կարոյ Բարուիան՝ «المتمسولون اشرفاء» ترجمه قزار الغليشي، مراجعته تحليل التمدادی، حلب.

¹⁰³ «Նախբր», 12.10.1962.

լին: նրանց հերաներին կարելի է հանդիպել ամեն տեղ և ամեն մամանակ, միայն անունները փոխելով¹⁴⁶։

Կարելի է ասել, որ սկեռնապատիվ մուրացկաններին արարե-
րեն թարգմանությունը եղել է կարևոր մի սահմանանիշ հայ-արա-
բական գրական կապերի աշխուժացման նախապարհին, որովհետև
այն՝ արաբ մտավորականությունը համոզել է այն բանում, որ հայ
գրականությունը չհետազոտված մի գանձատուն է, որտեղ յուրա-
քանչյուրը կարող է հայանագործումներ կատարել: Բավական է
ասել, որ Քնյրութի «Ալ-Հայաթ», Գամսակուսի «Ալ-Մասրիֆա» և
չառ ուրիշ թերթերի գրական քննադատները համաձայն են եղել
գրականագետ Մալա՛հ Մունաշչազի հետ պնդելու, որ Հակոբ Գա-
րսնյանը «հանճարեղ երգիծարան մըն է», և նրա գործը «կրնա
մրցել միջազգային հռչակ վայելող որևէ հեղինակի ստեղծագործու-
թյան հետ»¹⁴⁷։

Պարսնյանի ստեղծագործության թարգմանությունը արարե-
րեն՝ որակական սահմանանիշ հանդիսանալով հանդերձ հայ-արա-
բական գրական կապերի զարգացման կորագծում, մնում էր սա-
կայն անհատական նախաձեռնության արգասիք: Սահմանանշից
դեպի հայ-արաբական մտավոր-մշակութային առնչությունների
չնշաազարման հոր փուլի անցումը ազգարարող գործ եղավ սիրո
և եղբայրության երգիչ Մալաթ-նովայի տաղերի յույս ընծայումը
արարերեն լեզվով:

Եվ իրոք, խաղաղության համաշխարհային խորհրդի որոշ-
մամբ՝ 1963 թ. Մալաթ-նովայի 250-ամյակը նշելու կապակցու-
թյամբ, լիրանանի հայ և արաբ գեմոկրատ մտավորականությունը՝
ս՛Հասալ գրականի գրողներն ու «Աթ-Քարիկ» հանդեսի խմբագրու-
թյունը, պրոֆ. Մ. Հասրաթյանն ու Ս. Աքլը, Ա. Գարյանն ու Ռ.
Խուրին, Մ. Սլնյանը և մյուսները միասնաբար գործի լծվեցին
հայ մտքի ամենափառավոր հազթանակներից մեկի հետ արա-
բերեն հազորակցելու համար:

Ե՞րբական հառաչե՞ս ու «Աթ-Քարիկը» գրեթե միաժամանակ
բացահայտեցին այդ համագործակցությունը, առաջինն իր հոկ-

146 Դ. Բարտոլոմայի «متسولون تشریفاتی» 7-րդ

147 «Սփյուռք», 31.12.1964: Մամուլը հաճատում է (ան՝ս «Արարտս գրա-
կան», 15.5.1964, «Հայրենիքի» էսյե, 15.3.1966), որ խալիլի թարգմանել է
ևս 9. Մունաշչազի «Գնացու ձ Ծ. Սարանի «Շարչը» Արթին ազատ պիեսները,
Նր. Զուրաբյի 12 եպիկներ և 9. Սնուցի «Թեհրանի վեպը, որտեղ անտիպ են
մնում ցար»

տեմբեր-նոյեմբեր միացյալ համարում լույս ընծայելով «Ժողոր
ու ամառ լուսնեցող յարի ձեռնեմեն», «Մե խոսք ունիմ իլիմազող»,
«Ձեռքը չի կանա իմիս տաղիկների արարերեն թարգմանություն-
ներ»¹⁴⁸, իսկ նրկորոզը՝ Մ. Հասրաթյանի ընդարձակ մի ուսումնասի-
րության հետ, «Ուստի կուզաս» տաղի թարգմանությունը¹⁴⁹։ Ավելի
ուշ, սակայն արտակարգերեն շքեղ (Սայաթ-Նովայի անվան հե-
կապոված մտայանների մեջ ամենաշքեղը հավանաբար) հրատարա-
կություն, 1965 թ. Գրական Երջանակի նախաձեռնություն, և բա-
նաստեղծ Մ. Աքլի առաջարանով լույս տեսավ Սայաթ-Նովայի
արարերեն տաղարանը, որի թարգմանությունը հիմնականում կա-
տարել էին արձակագիր Ա. Գարյանը, գրող Ռ. Խուրին և բանա-
ստեղծ Մ. Սլեյմանը համադրածակցարար¹⁵⁰։

Հատընտիրն ամփոփում էր 12 հայերեն, 6 աղբյուրաներեն և
6 վրացերեն տաղեր, Վ. Բրյուսովի և Հ. Քումանյանի ասույթները
Սայաթ-Նովայի մասին, ինչպես նաև ՀՍՍՀ ԳԱ թղթակից-անգամ
Մ. Հասրաթյանի ընդարձակ ուսումնասիրությունը, որը նախկինում
երկու անգամ լույս էր տեսել «Աթ-Քարիկ» հանդեսում¹⁵¹։ Իր սեղծ,
բայց բովանդակալից առաջարանում, Ս. Աքլը հանուն արար մտա-
վորականության չեմո տողերով, ողջունել է քերթողությունը «խոս-
քի և երգի կախարգ» սիրերգակի, «որի երգերը հացն էին մեծա-
տունիկ ու աղքատին հովասարապես»։

Արարերեն հատընտիրը արարական մշակութային շրջաննե-
րում աննախընթաց արձագանք գտավ։ «Ալ-Ջարիդայի» տևորեն
Ռիադ Հոնեյնը քերթի գրական հավելվածում գրում էր, որ հայ
քնարերգության բանեծ ծաղկատանիս զգլխիչ բույրերից՝ Սայաթ-
Նովայի բաղդերից բարձրանում են սիրո բոցեր, որոնք ցնցում են
իրենց անկեղծությամբ և վարպետությամբ, որոնց մեջ զգում ես
ժողովրդի շունչը՝ ըմբոսաությունը ընդգնմ անարդարության,
պաշտպանությունը անիրավիմենների, տառապալի պայմաններից
ծնված ցավատանչ ճիշեր, և այդ բուրբը՝ հենց սրտի կազապարում
ձուլված, մարուր ու քնքուշ մարդկայինությամբ օժտեն»¹⁵²։ Գրակա-
նագետ Մալուհ Մունաշչազը շատ բարձր գնահատական տալով Սա-

¹⁴⁸ «Գրական հասար», թ. 12, 1962, էջ 6-7։

¹⁴⁹ «الطريق» «بيروت» 1973, العدد 9, ص 5.

¹⁵⁰ «فوائد سايات قوفا» «بيروت» 1976.

¹⁵¹ «الطريق» «بيروت» 1973, العدد 9, ص 1.

¹⁵² «الطريق» «بيروت» 1976/7/20.

յաթ-նովայի տաղերին, իր հիացմունքն էր հայտնում ի տես նրա բարենկյան, պիտի ասեի արարական ոգուն»¹²¹, «Ան-նահարս օրաթիթի գրական հովիվածք մի ամբողջ էչ էր տրամադրել հայ երգչին, հատրնտիրից արատապել նրա տաղերից հինգը և էզման Սաարի գրչով պատկերափորությամբ նշել. «Մի քանի օր առաջ Քելլութ ժամանեց անգրիտովհասյան մի հայն, որի տերը հայ է առանց յան-ի, որի տարիքը երեք զարից քառորդ է պակաս. լն-զուն՝ հայերեն է, վրացերեն և ագրերեյաներեն, իսկ անունը՝ Սա-յաթ-նովա»¹²², Գրող Մահամեդ Այտանին, «Քանկագին հույզերի բանաստեղծը խորագրի ներքո նշում էր. «Սայաթ-նովան հենց սկզբից եղել է համայնասեր բանաստեղծ, որովհետև նույն զորությամբ, հաննարի միևնույն սովորությամբ երգել է անգրիտովհաս-յան երեք ժողովուրդների լեզուներով: Իր տաղերը, իրականում մշտապես ուղղված են մարդուն, բոլոր մարդկանց: Նրա ենթելուզ և երբազոց տաղերը մեզի մասնացույց են անում մի մեծ բանաստեղծի, և սրատաղ, աշխատասեր, մաշակի և տաղանդի տեր մի ժողովրդի՝ հայ ժողովրդին»¹²³:

Հայ-արարական գրական կապերի զարգացման նոր աստիճանաչափը գրանորդեց մանավանդ հայ ժողովրդի հաննարեղ զավակի՝ Լ. Քումանյանի հարյուրամյա հորեյանի առթիվ:

Քելլութի «Ան-Սակաֆա ալ-ուսթանիա» ամսագրում և «Ալ-Աիրարա շարաթաթերթում» Ն. Քաուիլը ռուսերենից արարերենի թարգմանեց «Սևիու կարասը» և «Ձախորդ Փանոսը»¹²⁴, խմբագրական ժանսթագրությամբ ընդգծելով, որ «Սովհասական Միությունում և ամբողջ աշխարհում մեծ շուքով նշվելու է հաննարեղ բանաստեղծի հորեյանը»: «Աթ-թարիկ» հանդեսում 1970 թ. լույս բեծալվեց «Անուշի» թարգմանությունը Մ. Գահրուրի մի հոդվածի ուղեկցությամբ, որտեղ զուգահեռ էր անցկացվում «հայ ժողովրդի սովորութիւնների և ավանդութիւնների հանրագիտարան» պոեմի և արարական «Էկլլա ու Մեյնունի» միջև¹²⁵:

¹²¹ 1970/7/2. «الحيات».

¹²² 1970/7/2. «السيارات».

¹²³ 1970/4/8. «بيروت».

¹²⁴ «شفاة الوطنية» 1971/19 و «الاشجار» 1971/8/28.

¹²⁵ 1971 թ. սկզբներին Ն. Քաուիլը հրատարակ հանեց Քումանյանի պատմվածքների և հեքիաթների մի ասանկն ժողովում: Մ. Նալբանի տաղարանով (տե՛ս «Գրական թերթ», 19.11.1971):

¹²⁶ 1971. «الطريق».

Մակայի այն, ինչ Հաշիպում թարգմանել է նիզար ետային և նրա հայ բարեկամները կատարեցին, զի եր ամեն ակնկալությունից: Արդարե, 1968—1969 թթ. մեկը մյուսի հոսից գեղատախ ու նկարազարդ առանձին գրքուկներով արարեին Հրապարակ հանգեցին «Քաշ Նազարը», «Մի կաթիլ մեղրը», «Սասունցի Գալիթը», «Անուշը», «Ոսկու կարասը», «Գանձիկ ախպրը», «Գիշորը», «Ձախորդ Փանորը», «Շունն ու կատունն և «Զախ-Զախ թագավորը»¹⁹⁴:

1970—1971 թթ. արար ընթերցողների սեզանին առանձին գրքերով զբնեցին ևս Գ. Վարուժանի «Հացին երգը»¹⁹⁵, Ա. Իսահակյանի «Երգեր ու վերքերը»¹⁹⁶ և Ս. Սայանի «Ընկեր Փանդունին»¹⁹⁷, որոնցում ընագրի թարգմանություն հետ առաջին լուրջ փորձերն արվեցին բնութագրելու հայ գրողների կյանքի և ստեղծագործության ուղին¹⁹⁸:

Հայ գրականությունը արարեներին ծանոթացնելու գործում զգալի ավանդ է ներդրել լիբանանահայ հայտնի լրագրող Հ. Ազրաշյանը: Նա հայ գրականության նվաճումները կանոնավորաբար մատուցել է արար մշակութային գործիչներին և հայ գլոբալության հետ կապված հարցերի գծով եզել է հատկապես Ս. Ձախորի մշտական խորհրդատուն: Նա գրականագիտական լուրջ հոգվածներով հանդես է եկել արարական գրական մամուլում, ինչպես, որինակ, «Իսահակյան՝ բանաստեղծը որին կորցրեց հայ գրականությունը», «Մեքուրպ Մաշուց՝ հայկական այրուքների ստեղծիչը», «Ռուբեն Զարգարյանն և այլն»¹⁹⁹: Հ. Ազրաշյանը միամամուկ կարևոր աշխատանք է կատարել արարական գրականությունը հայերին ծանոթացնելու ուղղությամբ, ինչպես թարգմանությունների, այնպես էլ բովանդակալից հասագումարությունների միջոցով: Նրա

¹⁹⁴ «اوهانس تومانيان» «طهر غسل» «جہ النہب» «الاخ ايجو»
¹⁹⁵ «انوش» «دافيد ايساموني» «نانا ار اشعاع» «و احنح» «حبيب ١٩٦٨ — ١٩٦٩»

¹⁹⁷ Հայեզ, 1970 թ., թարգմանել է Նազարյան:

¹⁹⁶ Հայեզ, 1971 թ., թարգմանել է Մ. Պետրոսյան:

¹⁹⁸ Քննություն, 1970 թ., «Ան-Նահար» հրատարակություն:

¹⁹⁹ Արարեին այս թարգմանությունների շարքում թյուրիմացություն պետ է համարել Հեռացիլ քաղաքական գործիչ Արամ Սահակյանի (ուրիշ) շնորհալուրի սխալման պես գործված մեղադրումն, որ Հեղինակի իսկ պատվերով ու ծախսով 1948 թ. Գ. Քաղաշյանի կողմից արարեին է վերածվել և հրատարակվել:

²⁰⁰ «طريق» «العهد ١١ — ١٢ / ١٩٦٥» و «ثقافة وطنية» «العهد ١١ — ١٢ / ١٩٦٧»

գրչին են պատկանում Զախուրիի մասին հայ գրական հանդեսներում լույս տեսած առաջին հմտալից հոդվածները, «Արարական ազգային-ազատագրական շարժման զարթոնքը» մեկագրությունը, մի շարք ուսումնասիրություններ արարական վերածնունդի շարժման, արարական մամուլի պատմության, արարական պատմվածքում պատերազմի թեմայի, իրն Քուֆիյլ ալ-Անդալուզիի և այլոց մասին, ինչպես նաև բազում թարգմանություններ Զախուրիից, Աբրուզից, Նայիմից, Քուֆիկ Աուազից և ուրիշներից:

Եվ սակայն Ն. Ազրաշյանի առավել հիշարժան արժանիքը հայ գրականության մի շարք արժեքավոր էջեր արար ընթերցողների սեղանին ղեկելու մեջ է կայանում: Առաջինը նա է, որ Ն. Պարսնյանի «Մեծապատիվ մուրացկանները» ժանոթացրել է արար գրասերներին՝ «Թարգմանելով գրքի առաջին գլուխը և լույս ընծայելով «Աս-Սակաֆա ալ-Սաթանիա» հանդեսում: Նրա «Թարգմանությունը են արարները ընթերցելու ևս և՛. Զարգարյանի «Մարդը չէր մեռնելու հերթաթը, Ա. Իսահակյանի «Շորս արորը», Ն. Քուսնյանի «Քաղ նազարը», Ս. Զարենցի «Քալլազ կենիկի, մուսիկի ու մի գույզ կոչիկի մասին» և այլ գործեր¹⁰²:

Հայ գրականությունը արարներին ժանոթացնելու քաղաքականում հիշարժան աշխատանք է կատարել նաև «Հայկական մշակույթի և գրականության պատմություն» արարներն հաստի հեղինակ Գ. Ասթարնյանը: Հակառակ Իրարում հեղինակված և լույս ընծայված լինելուն (ազ. Մուսուլ, 1954 թ.), այդ աշխատությունը մեզ համար հետաքրքրական է առաջին հերթին այն պատճառով, որ Ասթարնյանը հիսունական տասնամյակի երկրորդ կեսից տեղափոխվել է Իրանն և այնտեղ ևս իր մասնակցությունն է քերել հայ-արարական մշակութային կապերի զարգացմանը, արժանատի ղեկավարելով Գամախոսի արարական լեզվաբանական կառնոթի գլխավոր քարտուղար Զաաֆար ալ-Հասանիի ղրվատանքին¹⁰³, նրա «Թարգմանությունը, իրոք, «Աս-Սակաֆա», «Ալ-Հիքմա», «Ալ-Ադիբ» և «Ան-Նասիր» հանդեսներում լույս են տեսել Գ. Դուրյանի, Մ. Մեծարենցի, Գ. Վարսմանի և Մ. Զարիֆյանի մի շարք քերթվածներ¹⁰⁴, նրա գրքից վերցված հատվածով է Մ. Մունաշխազը «Ալ-Հայաթի» ընթերցողներին ժանոթացրել Զ. Սուալանի «Դերվիշի» հետ¹⁰⁵:

¹⁰² «*سنة الوطنية*», 1951, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

¹⁰³ «Ափրուզ», 15.3.1952.

¹⁰⁴ Նույն տեղում, 6.3.1953.

¹⁰⁵ Նույն տեղում, 31.12.1954.

Գ. Ասթարճյանի հիմնական երախտիքը, սակայն, այն է, որ առաջին փորձն է կատարել ժամայում մի գրքով հայ մշակույթի և գրականության պատմությունը արար ընթերցողի սեզանին զննելու¹⁰⁰։ Եիշտ է, աշխատությունը մատնում է հեղինակի ակնհայտ անձնականությունը հայ ժողովրդի բազմադարյան մշակույթի պատմությունը գիտական քիչ թե շատ տանելի մակարդակով, շափի զգացումով և անկողմնակալ բարեխղճությամբ շարադրելու ասպարեզում, այնուամենայնիվ չի կարելի լրերգծել այն հանգամանքը, որ առաջին անգամ լինելով Մաշտոցի և Մահակ Պարթևի, Կողբացու, Խորենացու, Կորյունի, Եղիշեի, Երբակացու, Եսթրկացու, Ենոքհայու, Ֆրիկի, Քուլակի, Լերացու, Գոշի, Այգեկցու և զետրազմատասանյակ հայ ուրիշ մշակութային ու գրական հին ու նոր գործիչների անունն ու զործը Ասթարճյանի կողմից են մատուցվել արար գրասեր հասարակայնությանը։ Քրքի մեկ այլ արժանիքը կայանում է նրանում, որ մեր միջնադարյան ազգերգույների և հատկապես նոր գրականության տասնյակ երևելի դեմքերի արձակ և շափածո գործերից տաղացի թարգմանություններով նա արար ընթերցողներին նախաձաշակն է ավել հայ դպրության հարուստ գանձարանի։

Հայկական դպրոցների արարերին դաստառ Լուսին Զեքեզի և երիտասարդ գրասեր Ա. Տոնոյանի համագործակցությանն ենք պարտական հայ գրողներից մի շարք բանաստեղծությունների և պատմվածքների թարգմանությունը արարերին։ Նրանք հրատարակել են Գ. Վարուժանի «Գիական սայլը» և «Եմանք», ինչպես նաև Լ. Քումանյանի «Գիբորքը», երկու հայ գրողների կենսագրական գծերի հետ Մամուլը նրանց անվան հետ է կապում նաև Միամանթոյի «Ենեղզամառ», «Պարք» և «Նս կրգելով կուզեմ մեռնել», Պ. Դուրյանի «Իմ մահը» և «Տրտունչը», Լ. Քումանյանի «Եմախարակ», «Էին օրհնություն» և «Տրտմության սաղմոսներ», Ա. Թահակյանի «Պանդուխտ որդին», «Մեր պատմիչները» և «Մեր գուսանները», «Թագմակոչ» և «Կտակ», Գ. Վարուժանի «Անկայծ ճրագ», «Ջարդը» (հատված) և «Լույսը» քերթվածների թարգմանությունը¹⁰¹։

Հայկական դպրությունից արարերին առանձին թարգմանություններ են կատարել նաև Խալի Լինգաուին և Ալի Բազդուրը՝ հայ

Կ. Լ. Աստարճյան « Կարգ Թագաթ և Առաջ արմաթ (Ան Արմաթ) » 1904
 Գաթաս Ալի Արաթ Կարգ (Առաջ Արմաթ) » 1904

101 ՏՆ « Այլը », 5.10.1958 և 28.4.1957, « Արմաթ », 5.6.1957

գործակիցների տնտեսականությանը, իսկ հայերից Արսեն Գարյանը, Ն. Նազարյանը, Ս. Քալույյանը և ուրիշներ¹⁰⁸։

Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին անի նախնական հուն գտնելով՝ հեռուստերազմյան ժամանակաշրջանում ուշագրավ վերելք տպրեցին հայ և արաբ ժողովուրդների ոչ միայն գրական կապերը։

Իրենց տնտեսական բարօրության, իրենց ազատ կյանքի համար հայ և արաբ աշխատավորների համասեղ պայքարով, այդ պայքարը գլխավորող արարական և հայկական առջավոր կազմակերպությունների և առաջադեմ մտավորականության անցույ շանքերով ամրագնդված հայ-արաբական բարեկամության ակունքներից ծնվում և զարգանում էին նաև արվեստի, գիտության ու այլ բնագավառների հայ-արաբական առնչությունները։

Ե Ր Ր Ո Ր Կ Յ Լ Ո Ւ Խ

ՀԱՅ-ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԿԱԳԵՐԸ ԱՐՎԵՍՏԻ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ

1

Յրանսիական մանգառի ժամանակահատվածն, անշուշտ, արաբական ազգային մշակույթի զարգացումը խափանել չանցող բոլոր արգելիկներով հանգերձ, Սիրիայի և Լիբանանի համար այնքան մթին չեղավ, որքան օսմանյան ախրապետության շրջանը։

Մակայն երկու երկրները մշակութային զարգացման Էանապարհին լուրջ բալլեր կարողացան առնել միայն ազգային անկախություն նվաճելուց հետո, հասկապես հետպատերազմյան երկրորդ տասնամյակից սկսած։

Սիրիայի և Լիբանանի ազգային գեմքը բարեզարգող մշակութային այդ առաջընթացին արարների հետ իրենց բաժինը բերեցին նաև պատմական ճակատագրի բերումով Աանտը իրենց երկրորդ հայրենիք զարձրած մի շարք փոքրամասնություններ, որոնց առաջին շարքերում անուրանալիորեն կանգնել էին հայ ժողովրդի սիրիա-լիբանանյան բնկորները։

¹⁰⁸ Տե՛ս «Արարատ գրական», 15.6.1954: «Ե՛ր Եշտեարեն է՛ Հասար», 6.8.1961: «Նայիրի», 6.3.1961 ևն։

«Հայերը հաննարիզ ժողովուրդ մըն են: Չենք կրնար անանսնի մեր հայ կորայրենիքի մանավանդ կրթականի վերածնունդի գործին մեք ու գլխավորաբար արվեստի մարզն ենք», — հայտարարել է լիբանանյան կուլտուրական շատ ու շատ միջոցառումների կազմակերպիչ ժան Աքաֆը¹: «Հայերու կրթական հաստատումը միայն բարիք եղած է մեզի համար, եղած է ներգրում և հարստացում: ... Հայերը նախ և առաջ արվեստի, մշակույթի անշարժի սերն է որ բերին իրենց հետ», — իր հերթին վկայել է անվանի գրող Սիդ Աբլը²:

Յիսի խոստովանել, սակայն, որ եմանորինակ հայտարարություններն ավելի շատ են անելում լիբանանահայության, քան թե սիրիահայության հետ: Եվ ոչ միայն հայտարարությունները Արվեստի և գիտության մի շարք ապարեզներում հայ-արարական կապերը (ավելի ճիշտ կլիներ ասել՝ Սիրիայի և կրթականի մշակութային վերելքին հայերի մասնակցությունը) պատկերելու համար տարբեր ազդեցություններից փաստեր քաղանելիս ստացվող նյութը իր հիմնական ծանրությունը հակվում է Քեյրուսի նմարի վրա, համեմատության ոչ մի եզր չի ողնելով սիրիական, ավելի զեպում՝ Հալեպի նմարի հակման հետ:

Առաջին հայացքից կարող է թվալ, որ գլխավոր պատճառը լիբանանահայության հիմնական զանգվածի՝ մշակութային իր եռուզեռով համբավված մայրաքաղաք Քեյրուսում կենտրոնացված լինելն է, այն զեպում, երբ սիրիահայության մեծագույն մասը բնակություն է հաստատել ոչ թե մայրաքաղաք Դամասկոսում, այլ զանազան կենտրոն Հալեպում, որ Քեյրուսի հայկական օջախում անընդմեջ լույս տեսած բազմաթիվ և ծանրորակ մամուլը պահպանել է հայ-արարական շփումների մասին վկայությունների կույտեր, մինչդեռ Սիրիայում կարճատև ու կիսակազմ իրենց գոյությունը քարշ ավող հայկական մի քանի թերթեր նույնիսկ իրենց անմիջական շրջապատի հարազատ արձագանքը չեն բերել:

Այդ բոլորն, անշուշտ, չի զազարում նշմարություն լինելուց, բայց և միաժամանակ նշմարություն հիմնական մասը չէ բնավ:

Նշմարությունը լրիվ բացահայտելու կզգնի սիրիահայության և լիբանանահայության (հայ ժողովրդի թվականորեն գրեթե հավասար այդ երկու բնկորներին³)՝ ազգային-քաղաքական, պատ-

¹ «Այդ», 19.7.1956:

² «Հայրենիքի Լույս», 12.11.1958:

³ Եկտի ունեց հնարանբազմյան առաջին տարիների թվաքանակը:

մա-աշխարհագրական և սոցիալ-տնտեսական համանման դիմա-
գիծ ունեցող երկու երկրների մշակութային վերելքի գործում ունե-
ցած մասնակցութիանը զուգորդումը և քանակական ու մասնավանդ
որակական տարբերության բացահայտումը: Այդ ձևով ձեռք կրե-
րի հավելյալ մի հնարավորություն, ընդգծելու համար հայ ժող-
ովրդի՝ ի սփյուռս աշխարհի ջրված զավակների կյանքի ու գոր-
ծունեության բնորոշ մի կողմը. հայ զաղթորախները իրենց ազաս-
տան աված սառը ժողովուրդների հետ մշակութային սերտ աղերս-
ներ են կնքել և նրանց ազգային մշակութի զարգացման գործում
իրենց ունեւթայլ լուման են ներդրել այն զեպքում միայն, երբ
իրենց չեն զլացվել հնարավորութիւնները՝ իրենց իսկ ազգային
մշակութի կատարյալ ազատութիւն պայմաններում պահպանելու
և զարգացնելու համար:

Այդ տեսակետից, իրոք, որ խիստ բնութագրական է Սիրիայի
պարագան:

Հետպատերազմյան առաջին տարիների խաղաղ ու առաչըն-
թաց խոստացող մթնոլորտը Սիրիայում 1949—1954 թթ. և 1958
թվից հետո միաժամանակ խաթարվեց քաղաքական վերիվայ-
րումների հեռանկարով, երբ սապարեզից հեռացան հայ ժողովրդի
պատմական անցյալին և նրա տարազիր զավակների խոհերին ու
արամազորութիւններին քաշատեղյակ պետական ու քաղաքական
գործիչները և իմպերիալիստական շրջանների հետ կապված կամ
ժայրահեղ ազգայնամուլ սպայական խմբավորումների արկածա-
խնդիր գործունեութիւնը սիրիահայութիւն համար սկսվեց ան-
հանգիստ և անորոշ մի ժամանակաշրջան:

Հայ համայնքի զեմ առաջին անառարյացակամ քայլերն ար-
վեցին զեմ 1949 թ., Հուսնի Զաիմի ռազմական հեղաշրջումից հե-
տո, երբ խափանվեց հայկական առաջադեմ կազմակերպութիւն-
ների գործունեութիւնը, փակվեցին մի շարք շրջանների հայկա-
կան դպրոցները, արգելվեց հայերեն թերթերի և մյուս հրատարա-
կութիւնների լույս ընծայումը¹:

Բանադիրական աթոռը խլող Ազիբ Եիշակչիի օրերին խորա-
ջավ սիրիահայութիւն տազնապը: 1951 թ. հրամանագրված այն-
պիսի մի քանմեղք միջոցառում, ինչպիսին վաճառատների և ար-
հեստանոցների ցուցատախտակներից հայերեն արձանագրութիւն-
ների վերացումն էր², որպէս առաջիկա ավելի խիստ ու լուրջ տըն-

¹ «Սուրիա», 28.4.1950:

² «Մէր նշոնարանն է հառաչ», 25.7.1959:

տեսական մեշտմանը հուշարար, այնքան խորը խուճապի մասնեց հայ գործարար շրջաններին, որ նրանք հեռամաս եղան իրենց գրամագլուխների շահարկման կամ իրենց շնորհների կիրառման համար ապագրեզ որոնել լիբանանյան շատ ավելի ազահով ու ձեռնաու հրապարակում:

Այս գնաքում, սակայն, կարևորը սիրիական բուսակալների միջոցառումներին՝ սիրիահայ մշակութային կյանքի վրա ունեցած անխուսափելի անզորագարձն է, որի մասին ամերիկահայ գեմեկրատ գրող Ա. Անդրեսայանը, մերձավորարևելյան շրջապատյոցից իր տպավորությունները ամփոփելով, գտնույթյամբ արձանագրել է. «Նախորդ բնատիրական վարչությանը մեշտմանը ու հալածանքները բնականորեն քայքայիչ ազդեցություն գործեցին հայկազայ մտավորական դասին վրա: Մուրիո մեշ ստեղծված աշարեկիչ մթնոլորաչ հարկազրեց հայրենասեր մտավորականներին, որ հեռանան երկրեն կամ ամփոփվին սահմանափակ շրջագծն մը ներսը»:

Հիսունական տասնամյակի կեսերին հանրապետական վարչակարգի վերահաստատումը որոշ անզորություն և ազահովություն բերեց սիրիահայությունը: Նույնիսկ 1956 թ., երբ արաբական երկրների գործերին իմպերիալիզմի լկտի միշտամությունը հեռագծն շրջաններին օգնում էր օտարաայաց կրքեր բորբոքելու ժողովրդի խավարամիտ շրջաններում և վերջիններես հուլումների թափը արձագանք էր գտնում մինչև անզամ կառավարող բուրժուական վերնախավերում, հայերի նկատմամբ վերստին կիրառման գրված բարյացակամությունը լիախտվեց:

Օգիպտոսի գեմ եռյակ նախահարձակման, սիրիական սահմաններում թուրք-խորաշեյան սպանալիքի, լիբանան և Հորդանան անզլս-ամերիկյան ներխուժման և իրաքյան հեղափոխությունը մեշելու փորձերի, մի խոսքով իմպերիալիզմի գեմ արար ժողովուրդների պայքարի աննախադեպ արման պայմաններում (1956—1958 թթ. և ախուհեան) զաշնակ զնկավարների բացահայտ պրո-իմպերիալիստական գիբջորոշումը՝ երկնաաք զենք

¹ Ա. Անդրեսայան, *Տղավորություններ Մերավոր Արևելքի հա, զազութներեն, ռաբթեք, 10.10.1954:*

² ՏՏ՝ Լ. Կուրյուպյան, էջ. աշխ., էջ 151—184. Լ. Սիմանյան, էջ. աշխ., էջ 259—321. Զ. Պրոսկոպյան և Լ. Լակոպյան, *Գաշնակները իմպերիալիզմի գործակալներն ԱՄՄերավոր Արևելքի երկրներում, Երևան, 1950. Ա. Պապուսյան, Գամտակոյան զտավորության հեռքերով, Երևան, 1958:*

դարձա՛վ արար ծայրահեղ ազգայնամուլ և ընդհանրապես հետա-
դեմ շրջանների ձեռքին՝ Միրիայում աստիճանաբար նորից հար-
ձակման անցնելու համար հայ համայնքի իրավունքների և ազատ
գործունեության զիմ, հարձակում, որը ուժեղանալու էր Աբրահա-
կան Միացյալ Հանրապետության (ԱՄՀ) կազմավորումից և միառ-
ժամանակ Միրիայում բացահայտ հակազիմեղրատական քաղաքա-
կանության նվիրագործումից հետո:

Տակաօֆին 1958 թ., Եգիպտոսի ու Միրիայի միավորումից ու
ԱՄՀ-ի ստեղծումից անմիջապես հետո, Միրիան իր անտեսական
կցորդը դարձնելու միջոցառումներից մեկի՝ լորս միլիոն հզիպա-
կան ֆեյլաշեներ Միրիայում բնակեցնելու ծրագրի իրագործմանը
հող ետխապաարատելու համար, հզիպական բուրժուազիան
սիրիացիներին այն միտքն էր ներշնչում, որ «հատկապես Հալեպի
և Հասիշեի կուսակալությունների հյուսիսում ոչ-արար ազգային
փոքրամասնությունների՝ իսլամ քրդերի և քուրճմենների ու քրիս-
տոնյա հայերի անկալությունը... այդ քալլը հրամայական անհրա-
ժեշտություն է դարձնում ոչ միայն տնտեսական, այլև սոցիալ-
առարտագիտական տեսակետից, ...որպես ազգային անվտանգու-
թյան ստիպողական միջոցառում»¹:

Հենց այդ ժամանակաշրջանում է, որ ԱՄՀ-ի սիրիական նա-
հանգում նախաձեռնվեցին հակահայկական լուրջ բռնամիջոցներ:
Առաջին հերթին հայերի առաջ փակվեցին պետական ու զինվորա-
կան ծառայության զուկները², նույնիսկ բանակից անժամանակ հան-
գրասյան կոչվեցին Պաղեստինի պատերազմի հերոսներից գնե-
րալ Ա. Գարամանուկյանը, զինե՛րալ Հ. Մալոյանը, հայազգի մյուս
բարձրաստիճան սպաները: Այնուհետև խտտագույն արգելքի են-
թարկվեց հայկական դպրոցներում հայ ժողովրդի պատմությու-
ն առարկան, իսկ շարաթական 45 դասաժամերի 33—38-ը պարտա-
գրվեց արարերենի դասավանդման, 7—12-ը միայն թույլատրվե-
լով մայրենի և ստար լեզուների ու կրոնի ուսուցման³: Եվ վերջա-
պես արգելվեցին ինչպես արտահայտչամիջոցով, այնպես էլ ոգով
կամ բովանդակությամբ ազգային բոլոր ձեռնարկները (ասմունք,
երգ ու երաժշտություն, թատրոն և այլն), հատկապես հրատարա-
կությունները:

¹ R. A. U., Histoire-Faits-Chiffres, Damas, 1958, p. 41.

² «Մեր նշանարանն է Հասաթ, 19.4.1959:

³ Եսլն տեղում, 25.7.1959:

հասամիտքները այնքան խորացան, որ հայկական բուր-
 կազմակերպությունները հարկադրվեցին հրապարակայնորեն հրա-
 ժարվել իրենց ազգային անուններից և արարական մկրտություն
 բեղունելու, ավան Թեքեյան մշակութային միությունը, օրինակ,
 պաշտոնապես դարձավ «Արու Լալա ալ Մասրի» — վաճառ Թեքեյան
 մշակութային միությունը: Ահա թե հայ հասարակության հա-
 ցնագրված նրա միտքառումներից մեկի հայտագիրը ինչպիսի անսք
 էր ստանում պետական տեսության կարգադրությունը. — բացման
 խոսք՝ նախ արարեցին և ապա հայերեն, զեկուցումներ՝ երկուսը
 արարեցին և մեկը միայն հայերեն, ասումներ՝ երկուսը արարեցին
 և մեկը հայերեն, խմբերգ՝ մեկը հայկական և երկուսը արարեցին,
 ըստ որում վերջինները (սևա Իլլահ— Էջկա այլ աստված բացի
 բարձրալիցը և Էլլահ ակրար— Էկոստված ամենարարչային է՝)
 իսլամական-կրոնական բովանդակությամբ¹¹:

Գծրախոտարար Արարական Միացյալ Հանրապետության կազ-
 մալուծումից և նրա հակազեմոկրատական միջոցառումների վերա-
 ցումից հետո էլ սիրիական ազգային կյանքի վրա արար հետագիմ
 և ազգայնամուտ տարրերի հարմակումը շղաղարեց: Ընդհանրապես,
 ազգային դպրոցների վրա գործադրվող ճնշումը նույնիսկ աստի-
 նանարար ուժեղացվեց: Սիրիական դեմոկրատ գործիչ Տ. Ակինյա-
 նը ավտոստեղծ է նշել, որ 1967—68 ուսումնական տարում սի-
 րիական կառավարությունը, ի հավելումն նախորդ սահմանափա-
 կումների, էլ ավելի է կրճատել հայոց լեզվին թողնված դասաժա-
 մերը, և Եպիսկոպոս անթոնները գործուղելով՝ լրիվ վերացրել է
 հայկական դպրոցների ներքին ինքնավարության վերջին մնա-
 ցուկը¹²:

Այս պայմաններում դժվար չէ պատկերացնել, թե ինչո՞ւ լի-
 բանանահայությունից քանակապես ստվար սիրիահայությունը եր-
 կու տասնամյակում գրեթե կհասվին նվազեց¹³, թե ինչո՞ւ մասնավանդ
 ազգային-մշակութային նվաճումների աստիճանաչափով անհամե-
 մատ ցածր մնաց լիբանանահայությունից և հետևարար աննշան
 մասնակցություն բերեց սիրիա-արարական ազգային կուլտուրայի
 զարգացման գործին:

¹¹ «Աուրիս», 9.12.1968:

¹² «Արարատ», 16 և 17.9.1968:

¹³ «Արարատի» վկայությամբ (26.8.1967) «ներկայիս Լուրդի շրջանին մեջ
 ազգային հայրենակիցներուն թիվը 60 հազարի կուսնի միայն և ոչ թե 120
 հազարի, ինչ որ կկարճեն ամառը»:

Ընդհանրապէս, Լիբանանի Հայկական եւր զազթօշախը, իր կազմավորման առաջին օրից գանձելով անհամեմատ ավելի բարենպաստ պայմաններում, քան թէ սիրիահայ զազթօշախը, իր հաճախ կարեւոր խոսքն է ասել լիբանանյան եւր մշակութի ծաղկման ասպարեզում:

Լիբանանցի լրագրող ժան Շամին, պատասխանելով «Հայ Հասարակութիւնը իրապէս մասնակցո՞ւմ է արդյոք լիբանանյան կյանքին» հարցը ավոզ սկեպտիկներին և մանավանդ լիբանանահայերի՝ ազգային ու մշակութային հողի վրա վայելած ազատութիւնները շահագանց համարող հետադեմներին, իրավամբ ընդգծել է.— առաջին հայ զազթականները, ամեն ինչից զրկված, երկրի լեզվին ու սովորութիւններին անհազորոգ, միայն ու միայն իրենց հանազազօրյա հացին էին հետամուտ: Երանց որդիները, ահայն, վերագտնելով ազատութիւնն ու ազատութիւնը, սկսեցին սովորել արաբերեն լեզուն, սերտորեն շփվել տեղաբնակ իրենց եղբայրներին հետ, մասնակցել նրանց կյանքին: Անխուսափելի էր այդօրինակ մի հեղաշրջում, որը աստիճանաբար շեշտվելու է անկասկած սեյա բուն շէ՛ թե հայ Հասարակութիւնը պիտի կորսնցնէ իր սեփական գիմագիծը.— շեշտել է արաբ լրագրողը և եղբակացբն: «Կա միակ ստույգ բան մը. լիբանանահայերը սրտանց կսիրեն Լիբանանը, և անոր կապված են, մանավանդ որովհետև կվայելեն հետ ազատութիւնը՝ պահելու իրենց լեզուն, ավանգութիւնները և կազմակերպութիւնները»¹⁴:

2

Անվանի գրող Սիդ Աքլը մի առիթով գրել է. «Մինչև երեկ, լիբանանյան երաժշտութիւն լավագույն տարրերը կկազմվեն անտնցմն, որոնց այքերը կուզային Արարատ լեռն և որոնք ունեին վաևա ծովուն զեղեցկութիւնը: Երկու տարի առաջ, երբ երաժիշտներուն երաժիշտը՝ Արամ Խաչատրյան այցելեց մեր երկիրը, իրեն հայտնեցինք, թէ իր հայրենակիցները երկրորդական տարր մը չեն Լիբանանի վերածնունդին մեջ: Լիբանանի ձիրքերն ու տաղանդը մաս կկազմեն հայերու սրտին, ու Լիբանանի սիրտը մեկ մասն է հայերու սրտին»¹⁵:

Արաբ գրողի պնդման իրավացիութիւնը ակնհայտ կգտնա Լիբանանի երաժշտական կյանքի վրա նեւաված թուացիկ հայացքով

¹⁴ Ժան Շամի, Հայ Հասարակութիւնը Լիբանանի մեջ, «Արևիկ», 2.1.1960.

¹⁵ «Միջուկ», 16.1.1964.

անգամ, քանի որ հայկական տաղանդը անխզելիորեն կապված է այդ կյանքի հետապահերազմյան ամեն մի ուշագրավ գրեթեման հետ:

Անհրաժեշտ է այստեղ առաջին հերթին ուրվագծել այն միևնույնորաբ, որի մեջ կենդանի են հայ-արարական երաժշտական նախնական ազդեցությունները:

Քառասնական տասնամյակի կեսերին, Մերձավոր Արևելքի ամենից հուշակավոր համույթը՝ Պաղեստինի սիմֆոնիկ նվագախումբը (նա Գիզեներգի ղեկավարությամբ շրջագայում էր Անգլո-հորդանանի, Եգիպտոսի, Սիրիայի և Լիբանանի գլխավոր քաղաքներում, հաճախ մի ամբողջ հայտագիր կազմելով հայ դասական երաժշտությունից (ընդգրկելով հատկապես Արամ խաչատրյանի սահղծագործությունները և իր լույս ընծայած գրքույն-հայտագրերում լայնորեն պրոպագանդելով հայ երաժշտի արվեստը¹⁶): Հյուսիսազերիով Քեյրուսի ալյեղուց ստար անվանի մենակատարներն էլ (Քեանշալան, Քառնես, Սալլամ, Տրիլլան, Պալեստինյեղ և մյուսները) իրենց ելույթներում կարևոր տեղ էին հատկացնում Ա. խաչատրյանի, Ալ. Սպենդիարյանի, Հ. Ստեփանյանի, Ս. Քարախանյանի և այլոց գործերին:

Քեյրուսի, ասկախ, երաժշտական վալիլի իր անկալույթունները լոկ պատահական ալյեղույթունների հետ չէր կապում, մանավանդ, որ դասական նվագը շատ սիրողներ ուներ և բնասարակությունը զեղարվեստական թարմարծեք իրագործումների նկատմամբ կատարելապես ընկալունակ էր դարձել¹⁷:

Երաժշտական միջոցառումների ասպարեղում հանգուցային նավահանգիստ-քաղաք Քեյրուսին բառանձնաշնորհյալս պայմաններ էին ստեղծում առաջին հերթին իր սեփական տոլախները՝ 1925 թ. Ուադիհ Սարրայի և Միշել Գեսկինովի ջանքերով հիմնադրված ալյալի երաժշտանոցը (որը Ալեկսի Քուարոսի ղեկավարությամբ, հատկապես իր երգախումբ-նվագախումբով, կազմակերպում էր դասական նվագի թարմարվեստ փառատոներ) և Ամերիկյան համալսարանի երաժշտական ինստիտուտը (որը կամպոզիտոր Արկադի Կուզելի նախաձեռնությամբ պահում էր իր հայտնի սիմֆոնիկ նվագախումբը):

¹⁶ Եժուզուրգի Էյն, 6.2.1945: Էձայթես, 6.2.1945: ԵՄալուս, 10.3.1945:

¹⁷ „Les Cahiers de l'Est“ 1945, № 1, p. 1051.

Պետք է ընդգծել, որ հայ գաղթորսյան լիբանանյան իրականության մեջ ըստ ինքյան հանդիսանում էր երաժշտական ուրույն մի ոչախ, որի կրակը վառ էին պահում այնպիսի հեղինակավոր զեմքեր, ինչպիսիք է. Պերպերյանն ու Ք. Կանալյանն էին¹⁸, Երևութապետ հայ համայնքի շրջագծում պարփակված, զույգ վարպետների՝ առաջինի նվագախմբային և երկրորդի երգչախմբային բարձրարժեք գործունեությունը հուժկու ալիքներով անգրագասանում էր համալիբանանյան կյանքի վրա։ Բավարարվենք նշելով, որ Ք. Կանալյանն է առաջինը նախաձեռնել արարական ժողովրդական երգերը մշակելու, գաշնավորելու և քառակայնի զերածելու գործը, որ տեղական մամուլը առանձին շերտությամբ է արտահայտվել նրա կողմից տվարժորեն և փայլուն գաշնավորված լիբանանյան երգերի մասին և որ իր վաստակով նա արժանացել է պետական բարձրագույն շքանշանի։

Հնապատերազմյան տարիներին, սակայն, լիբանանահայությունը երկրի երաժշտական կյանքում իր տեղն ընդգծում և հետըզհետե պատկանելի էր զարմնում ոչ միայն զույգ վարպետների և առանձին անվանի մենակատարների (Շատարիան, Արթինյան և այլք) գործունեությամբ¹⁹, այլև մանավանդ Քնյուսի երկու հիմնական եռախմբերի՝ հեռ սերտ համագործակցությամբ։

Անհրաժեշտ է նշել, որ իրենց երկրորդ հայրենիքի մշակութային նուստներն հայերի ինքնարուս մասնակցությունը հատուկ հոգատարություններ խթանվում էր լիբանանյան երաժշտությանն ավիշ և ուղղություն տվող մարդկանց կողմից։ Ազգային երաժշտանոցում ավելի քան քառասնամյա վաստակ ներդրած արվեստագետներից Միշել Զեկինովը (որի սաներն են եղել, ի շարս շատ ուրիշների, լիբանանի հպարտանքներից Գոհյան եղբայրները, Համիյանը, Փեհլիվանյանն ու Գույումըյանը) ամենագործուն կերպով օժանդակել է հայ երաժիշտների շնորհները երկրի մշակութային զերեւոյին ծառայեցնելու գործին²⁰։ լիբանանյան զեղարվեստի երախտավորներից էլի Քենժամենը և Ռուզուֆ ու Արկազի Կուզելները իրենց հեր-

¹⁸ է. Պերպերյանի և Ք. Կանալյանի մասին լիբանանյան երաժշտական ակադեմիայի անդամների և համակարգի Ա. Պարպուսյանի բարձր զնահատակը տե՛ս „Les Cahiers de l'Est“ 1945 No. 1, p. 152: „L'Orient“, 12.12.1946 et 17.5.1957 „Le Jour“, 18.5.1957:

¹⁹ Մուսթաֆա, է. է. 1949, է. 64, „Les Cahiers de l'est“, 1946, № 4, p. 197 et № 6, p. 211.

²⁰ Միշուրաք, 28.1.1957:

թին անապես ու սերտորեն գործակցել են Հայ արվեստագետների հետ: Քննժամանկը իր նվազահանդեսներում հաճախ է հանդես եկել Ա. Խաչատրյանի, Այ. Մպենդիարյանի, Տ. Ալեքսանյանի և ուրիշ հայ կոմպոզիտորների գործերի կատարմամբ, իսկ Կուզելը իր նվագախմբում ընդգրկել է րաջառապես հայ կին երաժիշտներին՝ Գաբազաշյանին, Վարդապետյանին, Փասունուս, Մալիլյանին, Սևմիրյանին և Հաշյաթյանին: Քննժամանկն ու Կուզելը միաժամանակ շատ շնն խնայել օգնելու տաղանդավոր հայրերիների կատարելագործմանը, հատկապես դաշնակահարուհի Մ. Փասունիի և երգչուհի Ե. Վարդենիսյանի ատալընթացին:

Լիրանանի երաժշտական կյանքում շրջագարակային պահը արձանագրվել էր դեռ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին, շնորհիվ Ենվագածուների օշախիս (Ընրածիշտների տանս) հիմնադրման: Ազգային անկախության հռչակման խանդավառ մթնոլորտում և նորակազմ ազգային կառավարության անմիջական քաշայերանքով, ազգությամբ արար և 1939 թ. առաջ Լիրանան հաստատված ալլազդի երաժիշտները, թվով 75 հոգի, ընդհանուր ժողով գումարելով սանդծել էին մի ընկերություն, որի նպատակն էր քարտերացնել երաժշտության մակարդակը և պաշտպանել այս գեղարվեստին ծառայողներու անձնական և հավաքական շահերը:

Ենվագածուների օշախիս սանդծման փաստը նշանակալից էր այն իմաստով, որ առաջին անգամ լինելով արար, հայ, որու, իտալացի, հունգար և այլ ազգությունների պատկանող արվեստագետներ ձերբազատվում էին համայնքային սահմանագծումներից ու դիտակցում, որ իրենց համառեղ ու համերաշխ գործունեությունը նախապայմանն է լիրանանյան երաժշտության զարգացման: Հասկանալի է, որ հայ արվեստագետները խանդավառ մասնակիցները պիտի դառնային Ենվագածուների օշախիս, որի ղեկավար օրգաններում պատասխանատու աշխատանք էին տանում Իսահակ Ավետիսյանն ու Օննիկ Մյուրմեղյանը²¹:

Ենվագածուների օշախովս արձանագրված ընկումը, սակայն, կարիք ուներ հետագա խորացման, մանավանդ, որ Ազգային երաժշտանոցը Եի վիճակի շէր անցյալին և ի վիճակի չէ ներկայիս (Եօշախիս ստեղծումից մի տասնամյակ անց) գլուխ հանելու մշակութային հառաջադիմության առաքելությունը²², Եվ ահա 1953 թ.,

²¹ Եժողովուրդ Խոյս, 15.12.1943 և 2.2.1944:

²² ԵՂորթեթ, 22.8.1953:

Հիմնականում նպատակադրելով «Բեյրութը սփռել ազգային երա-
ժրշտանոցով մը և սիմֆոնիկ նվագախմբով մը», ծնունդ առավ
«Երաժշտութիան բարեկամների ընկերակցությունը», որի ղեկավար
մարմիններում Գ. Կետաանեի, Լ. Բակիրի, Փ. Յատտայի, Ի. Խուր-
շիզի, Կ. Արիզայի, Պ. Էրզեի, Կ. Տապատի և այլոց հետ եռանդուն
գործունեություն ծավալեցին Վ. Բակալյանը և Ա. Ապրույանը²⁴։

«Երաժշտութիան բարեկամների ընկերակցության» շահերի
շնորհիվ էր, որ նոր կերպարանք ստացավ «Լիբանանի Ազգային
երաժշտանոցը», որը և վերակազմակերպվելով ու ծավալվելով
գարնավ 1937 թ. Հիմնադրված «Լիբանանյան Գեղարվեստից ակա-
դեմիայի» հիմնական կորիզը²⁵։

Ազգային նոր երաժշտանոցում դասախոսական աշխատանքի
գլխավոր ծանրությունը ընկավ հայ մանկավարժների, առաջին
հերթին Օ. Մյուրմեկյանի, Մ. Ավետյանի և Ա. Կերկերյանի ուսերին։
Նրանք էին, որ մեկը մյուսի ետևից երկրին ավեցին Հիմնականում
հայ, մասամբ և արաբ շնորհալի երգիչ-երգչուհիների, շուրթակա-
հարներ, դաշնակահարների խմբեր։ Միայն Ա. Կերկերյանի արաբ
սաներից կարելի է հիշատակել երաժիշտներ Գ. Ազարին, Ս. Բա-
լուզիին, Ն. Բասային, Մ. Հազգազին, Ս. Քայանին, Ռոնն և Ռեյ-
մոն Քրաններին²⁶։ Երաժշտանոցի հայ մանկավարժների սաները,
հատկապես հայ հեանորդներն էին, որ ոչ միայն նոր որակ հազոր-
դեցին Ակադեմիայի գործունեությանը, ուրեմն և Լիբանանյան
երաժշտական կյանքին, այլև Լիբանանի անուր հայկեցիներ որպես
սաղանդավոր երաժիշտներ հայրենիք։

Վեկայիտաներ²⁷ Փ. Գույումշյան (պետական կրթաթոշակով
Հոտի Սանաս Չելիլիա և Չիենայի Կիլինանա երաժշտանոցների,
ապա և Երևանի Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիայի սան), Ս.
Պետրոսյան (Եմալիբիս երգչախմբի մենակատար), Ա. Կիրակոս-
յան, Ա. Պետոյան (Միլանի երաժշտանոցի սան, «Լիբանանի զեզ-
ձանիկ» անվանյալ), Տ. Փամկոչյան (Ժնևի միջազգային մրցանա-
կաբաշխության դափնեկիր) և Ա. Փեշիվանյան (Ս. Աքլի անվան

²⁴ Կուրս սեզոնի։

²⁵ The Middle East and North Africa, 1966—1967, London, 1966 p. 425.

²⁶ «Այդ», 17.6.1955.

²⁷ Երաժշտանոցում մասնագիտացած հայ անվանի երգիչների մասն ան՝
«Ժողովուրդի ձայն», 22.2.1945; «Միջուր», 4.4.1959, 11.6.1960, 3.6.1961,
5.2.1962, 22.6.1962, 8 և 22.2.1964; «Մեր Եշտարան» և հասար, 11.11.1962;
«Արարատ», 11.7.1962.

մրցանակակիր), դաշնակահարներ²¹ Ռաֆֆի Ուսկանջյան (Փարիզի հրաժշտանոցի առաջին մրցանակակիր) և Գևորգ Էմմիլյան (Փարիզի հրաժշտանոցից բզեբազանց մեկնակատարող), չուֆակահարներ²² Ժիրայր Գանթարչյան (պրոֆ. Վազա Պրիշոգայի սան), Սարգիս Խորազայան (Գանիալում Քելիմանի և Նյու-Յորքում Կալամյանի սան), Վարուժան Գոճյան (Փարիզի հրաժշտանոցում Բենեգետտի և Քալվեյի սան, չուֆակահարների փարիզյան միջազգային մրցույթի զաֆենակիր, Նյու-Յորքի Էլբրախա հրաժշտանոցում Իվան Կալամյանի սան) և Միհրան Գոճյան (Փարիզի հրաժշտանոցի միջազգային մրցույթի առաջին մրցանակակիր), Քավչուֆակահար²³ Վահե Պերպերյան (Վենետիկի միջազգային փառատոնի զաֆենակիր), ահա մի մասը Բեյրութի Ազգային հրաժշտանոցի հայ շրջանավարտների, որոնց գործունեությունը, լիբանանահայ հրաժիշտների առաջին սերնդի աշխատանքին զուգարգվելով, ոչ միայն նպաստեց հայ գաղթօրային բարոյական վարկի բարձրացմանը, այլև հանդիսացավ հայ-արաբական մշակութային մերօրյա առնչությունների հետագա զարգացմանը նպաստող կարևոր գործունեներից մեկը:

Հայ և արաբ հրաժշտական գործիչների կապերի սերացմանը շատ լուրջ ծառայություն մատուցեց Ազգային հրաժշտանոցի²⁴ 1956 թ. հիմնադրված սիմֆոնիկ նվագախումբը: Խմբի առաջին ղեկավար Ս. Սյուրմեյլյանը հասկանալիորեն տեսալես Ազաել է շրջհամերապես հայկական և մասնավորապես սովետահայ հրաժշտական իրագործումները արաբ հասարակության ծանոթացնելու, վստահ, որ բայապիսով կատարեի հայ և արաբ մշակութային հարաբերության սերացման հրախառնալու գործին²⁵, 1962 թ. Սյուրմեյլյանին փոխարինած Ռ. Արիլյանն ևս, լիբանանյան կյանքում հայ գաղթօրային տեղի ու զերի խանգավառ այդ շատագույր, որ միշտ բարձր կարծիք է հայտնել հայկական հրաժշտության մասին, ցանացել է անմիջական ու սերտ շփում հաստատել

²¹ Երաժշտանոցի շրջանավարտ հայ անվանի դաշնակահարների մասին տես՝ «Այլը», 20.7.1954: «Սփյուռք», 4.4.1954:

²² Երաժշտանոցի հայ մեծաչափ չուֆակահարների մասին տես՝ «Ազգային», 2 և 21.7.1948, 14.3.1949, 19.6.1958: «Այլը», 12.2.1954, 27.8.1957: «Սփյուռք», 15.5.1954:

²³ Վ. Պերպերյանի մասին տես՝ «Սփյուռք», 12.2.1947: «Այլը», 17.4.1954: «Սփյուռք», 2.3.1959: «Ը Սրբան», 11.6.1947:

²⁴ «Մեր երանարանն է հուռը», 14.1.1962:

մանավանդ սովետա՛նայ երաժիշտների հետ և իր նվագահանդես-
ներում արևմտյան դասականների կողքին պատվո տեղ է տվել
չարունակ Ա. Տիգրանյանին, Ա. Խաչատրյանին, Գ. Ալեմշահին,
Ալ. Հարությունյանին և ուրիշ հայ երգահանների³¹, Ավելյացնենք,
որ էթն խմբավար Մյուրմելյանի ծրագրերի իրագործմանը շատ
բանով են օգնել արար նվագածուների և հասկապես մենակատար
Փիզել Սարալի նուանը ու խանգավառությունը³², ապա խմբավար
Արիլյամալի գործունեությունը տնայես սատարել են կոմպոզիտոր
Պ. Լեւոյանը և երգիչներ Ա. Փենչիվանյանն ու Գ. Կակոսյանը³³։

Ազգային երաժշտանոցի շրջանակներում հունավորված հայ-
արարական երաժշտական կապերի հետագա ամրապնդման հա-
մար նպաստավոր հող բնձնեցին Բաալրենկի միջազգային տանա-
հանդեսները։

Բահալի տանարի աշխարհահռչակ փլատակները որպես երա-
ժշտական միջազգային միջոցառումների բնմ ռզուազործելու գա-
ղափարն, անշուշտ, առաջին հերթին երկրում տարիքվի զարգաց-
ման պետական մտահոգությունից էր սկիզբ առնում։ Մշակութա-
յին գործիչների համար, ստեղայն, հիմնական մտահոգությունը հա-
մաշխարհային երաժշտական նվաճումները լիբանանցիներին մա-
տուցելու հետ միաժամանակ՝ ազգային զնգարվեստի զարգացման
մի նոր մեկնալուստ ապահովելն էր։

Արտաքին հարաբերությունների պատասխանատու Ժ. Սքաֆի
հավաստման համեմայն, փառատոնի կազմակերպիչները առաջին
խնդրից համոզված էին, որ լիբանանի համար աննախագեղ մի-
ջոցառման հաշոգությունը կախված էր երկրի ողգաքանակությունը
կազմող բուր համայնքների և առաջին հերթին հայ ժողովրդի հա-
մազործակցությունից։ Այդ համոզմունքից էին թելադրված նախա-
պատրաստական հանձնաժողովի կազմում աիկին միտենյանի
ընդգրկումը և զուսական ու լիբանանյան երաժշտության կողքին
հայտազրում անպայման հայկական երաժշտությունը տեղ տալու
մտադրությունը, որը և իրագործվեց հենց առաջին փառատոնին
(1956), ամերիկահայ կոմպոզիտոր Ալյան Հովհաննեսի ռԲառին բու-
վանդակ առումով Արենլիի գրոշմը կրողը, «Հայկական ռապսո-
դիա» և «Գոհար» ստեղծագործությունների կատարումով³⁴։

³¹ «Միջուր», 12.12.1964։

³² «Միջուր», 25.3.1954 և 1.2.1954։

³³ «Արարատ», 10.12.1954 և 5.2.1956. «La Revue du Liban» 16.5.1962։

³⁴ «Այգ», 19.7.1956։

Յրկրորդ փառատենի (1957) նախապատրաստման օրերին, Ֆեատիվալի կամիակի նախագահ է. Կեստանեն, քննողները, որ լիբանանահայությանը կրկին մշակույթը բանաստեղծությունն հարստացնելու անսահման մեծ ծառայություն է մատուցել, հայարարական փոխարարներությունները ամրապնդման համար առաջադրված անհրաժեշտություն էր համարում հայերի և արաբների համագործակցությունը գեղարվեստի բնագավառում և ուրեմն նաև Քաալրեկի միջոցառման շրջանակներում: Հենց այդ նկատառումով էլ կամիակն Քաալրեկ էր հրավիրում անվանի ջութակահարներ Մանուկ Քարթչյանին և Վարուժան Գոնյանին, որոնք ինչպես նշում էր Ժ. Արաքը, «հայ են ու միաժամանակ մեծ եզրագծուներ են և հայ հանճարին լույսը սփռած են մեծ սասաններին մինչև խոնարհ անկյունները»²⁶:

Մի փառատենից մյուսը ավելի ու ավելի նշանակալից էր դառնում հայ արվեստագետների մասնակցությունը Քաալրեկյան միջոցառմանը: 1961 թ., օրինակ, երբ Միլանի օպերայի խումբը բնվ էր քարկրացնում Մանուկի գրքի «Պոպեի Քաղաքում», իսայացի հուշակամոր արվեստագետների կողքին երևում էին նաև Երբանանահայ վերածնունդը միության կողմից մեծակատարներ Ն. էյմալյանը, Ս. Հակոբյանը, Ժ. Գույումյանը և ուրիշները²⁷:

Հետաքրքրական է, որ տոնահանգներին շրջանագծում որպես հայ և արաբ կրամիշանների սերտացած շփումների արդյունք հայկական մամուլը բացահայտում էր, որ Արաքական Արեւելի անվանի կողմնակիցներից Ֆեյրուզը մոր կողմից սծագումով հայ է ու նույնիսկ երան, իր իսկ հավանությունը, անվանում էր «հայազգի Ֆեյրուզ»²⁸:

Քաալրեկի փառատեները եթե մի կողմից խորացրեցին հայարարական կրամիշանական կրակերը, ապա մյուս կողմից իսթանբուլի լիբանանահայության մշակութային առաջնահարաբի հետագա վերելքը: Իրոք, մասամբ հայրենական անսամբլների առաջացրած ոգնորության ներգործությունը և մասամբ տեղական փառատենների հայտագրին հայկական կողմն ու պարզ պարտագրելու մասորությունը, 1961 թ. կազմակերպվեց «Հայ կրիտասարգաց ընկն-

²⁶ «Այգ», 18.8.1957:

²⁷ «Միլուո», 12.8.1961: «Մեր նշանադանն է Հասար, 12.8.1961: Քարթչյանի և Գոնյանի նույնիսկի մասին տե՛ս «Այգ Սուրբ», «Այգ Սուրբ» և «Այգ Սուրբ» 25 և 26.8.1957 համարները:

²⁸ «Այգ», 26.8.1961 և 4.8.1967:

բակցութեան (ԸՆԸ) երգի ու պարի անսամբլը (որի որինակին հետեւց շուտով Համազգայինի «Քնար» խումբը), որ արարական «Զարթուրա» երգի ու «Դերկե» լիբանանյան ժողովրդական պարը, «որպէս գեահատանց ու երախտադիտութեան խոսք մը արար հյութանք ժողովրդին, ընդգրկեց իր հայտագրում»³⁹։ Անսամբլի գեղարվեստական ղեկավար Ս. Բասպալյանը (որ իր արվեստը կատարելագործելու համար գործուղվել է Սովետական Հայաստան) իր խմբի հաշտութեան իսկ շնորհիվ նշանակվեց Բաալբեկի փառասնի համար կազմակերպված լիբանանյան ռեզիդենտի պարախորժրի պաշտօնական պարուսույց և 1967 թ. ղեկավարեց «լիբանանյան զինուորներու բալետը, արժանանալով արարական մամուլի զբաղմանը»⁴⁰։

Հաշի անկելով, որ 1965 թ. տասնամյա Հորեյանական Ֆեախիվայի հայտագրում լիբանանահայութեանը հնարավորութիւն տրվեց տասնմէկ ծրագրով ներկայացնել հայկական ժողովրդական երգն ու պարը, ԸՆԸ-ի և Համազգային անսամբլները տիկին Երախեյանի շանքերով միավորվեցին և սահղծվեց 125 արվեստագետներ ընդգրկող պատկանելի մի համույթ, որի գեղարվեստական ղեկավարումն ստանձնեցին Պ. Ենկալյանը, Ս. Բասպալյանը, է. էլ-Մանյանը, Ս. Մուրմելյանը, Վ. Արաւհամյանը, Ս. Իւսնճյանը և Ս. Պերպերյանը⁴¹։

Բաալբեկի միջազգային տոնահանգները միաժամանակ առիթ հանդիսացան, որ լիբանանյան երաժշտական շրջանակները սկսեն մտահոգվել երկրում բալետի անմախառնման վիճակով։ Ըվիրոք, թեև Անգլիայում և Հարավայսլայում մասնագիտացած Անի Վարդապետյանի կողմից 1954 թ. հիմնադրված «Փարաօլետա» Անի Տազատ ուսումնարանն⁴² ու էլեկա Իմպի գարոջը իրենց սաների մասնակցութեամբ երբեմն կազմակերպել են բալետի երկրներ և մի շարք շնորհալի պարուհիներ (այդ թվում և Սոնա Փաշադյանը) պեռական կրթաթոշակով գործուղվել են Փարիզ⁴³, հիսունական թվականների վերջերից միայն պարաօլետոյ հատուկ ուղարկութեան առարկա է զարմէլ և գործող ուսումնարաններն էլ կանոնավոր բալետներն են արժանացել։

³⁹ «Մեր նշանորան է հասաք, 26.2.1961»։

⁴⁰ «Միջուր», 16.5.1964։ «Magazine», 1967 № 515»։

⁴¹ «Բապէն», 1965, № 3, էջ 72—79։ «Միջուր», 3.2.1965»։

⁴² «Զարթուր», 1.5.1954 և 1.10.1955։ «Միջուր», 19.12.1959, 20.5.1964, և 28.1.1965»։

⁴³ «Միջուր», 28.5.1960»։

Պարարկնաթի նման, լիբանանում նախանձեղի վիճակում չէ
նաև պանթալոն արվեստը, քակայն այս առարկանում կա ցարդ ի
զոր՝ զրգած անհատական շիզոֆրենի մեջ զգույն է հայերի բաժինը:

Գնուկ 1950 թ., Ամերիկյան Համալսարանի երաժշտական
ինստիտուտի ուսանողների շանքերով բեմադրվել է Եսթրաուսի
Էվալսի երազը օպերան, որի մեջ պատասխանատու դերերով
հանդես են եկել Պ. Քորոսյանը և Ա. Գրյորյանը⁴², 1956 թ. նույն
ինստիտուտում բեմ է հանվել Ջրան-Կարլո Մենտատիի «Ամառ» և
երեք գիշերային այցելուները օպերան, պրոֆ. Ս. Առեխայի զն-
կավարությունը: Մամուլը վեց գլխավոր դերակատարների շարքում
արձանագրել է Անայիս Աղիայանի և Ջրան Թորոսյանի անուն-
ները, ընդգծելով նաև երկրորդական դերերում բազմաթիվ հայերի
մասնակցության փաստը⁴³:

1963 թ. ավելի լուրջ ջալ է եղել «Տեկ-Օրիան» Հնուստա-
անությունը Ջ. Վերդիի «Լուչիա դի Լամմերմուր» օպերայի բեմա-
դրությունը՝ սուպրանո Մամիա Սանդրիի և տենոր Խաչիկ Փրիլիկյանի
գլխավոր դերակատարմամբ: «Էնքրիստոս» անվանված մեջ զա-
ռական երաժշտության իսկական արվեստի բուրբ սիրահարներուն
համար, երկրի մը մեջ՝ ուր չկա ո՛չ սիմֆոնիկ նվագախումբ, ո՛չ
թատրոն, ո՛չ օպերա, ուր մարդիկ միլիոններ կհատկացնեն բախ-
տախաղի կեդրոն մը կառուցելու համար», — գառնությունը գրել է
լիբանանահայ ղեմավարատան մամուլը, ընդգծելով, որ Սանդրիի
և Փրիլիկյանի նախանձեղությունը ոչ միայն օպերային առաջին
լուրջ փորձն է եղել լիբանանյան տարեկանության մեջ, այլև տրա-
կավոր նախադասյալ մը, որ լիույի արժանի է այն զրգատալից ար-
ձագանքին, որ գառնվ տեղական մամուլին մեջ և երաժշտասիր
չրդանակներուն մոտ⁴⁴, Հատուկ նշման է արժանացել այն հաս-
ցամանքը, որ Փրիլիկյանը գլխավոր դերում հանդես գալուց բացի,
ձևավորել է բեմադրողներ ու հանդերձանքը⁴⁵:

Ինչպես Ամերիկյան երաժշտական ինստիտուտի, այնպես էլ
«Տեկ-Օրիանի» նախանձեղությունը հայերի մասնակցությունը
հասկանալի կլինի եթե ասենք, որ հայկական բեմերում օպերա-
ներ ենրկայացնելու փորձեր են եղել տարբեր ժամանակներում:

⁴² «Ազգայնոր», 27.5.1950:

⁴³ «Ազգայն», 18.12.1956:

⁴⁴ «Հասարակական», 1963 թ., փետրվարի 5, էջ 5:

⁴⁵ Նույն տեղում:

Հիշատակության արժանի է հասնապես ետանդուն գործունեությանը Լ. Պերպերյանի, որ 1946 թ. բեմականացրել է Ա. Տիգրանյանի «Անուշը», իսկ իր հեղինակություններին՝ «Թիթեոս (1940)» և «Արեգնազան» (1948) օպերաները⁶⁷։ Աննախընթաց հաշտություն է արձանագրել մտնաձևից 1952 թ. Տ. Գուխաշյանի «Էկերլերիլի Հորհոր ազա» օպերայի բեմականացումը «Վերածնունդ» միության խմբի կողմից⁶⁸։

Այս բոլորով չեն սահմանափակվում անշուշտ լիբանանում հայ-արարական երաժշտական կապերի, հասնապես լիբանանյան երաժշտական կյանքի վերելքին հայ զաղթության մասնակցության շրջանակները։ Առանձին շնորհաշատ հայեր իրենց անունը անբաժանելիորեն ասնչում են նաև հորինողական արվեստի, արհեստյան ժողովրդական նվագի և այլ բնագավառների նուստներին։

Ա. Ալիթալյանը, որ լիբանանյան պետական կրթաթոշակով սովորել է Փարիզի երաժշտանոցի կոմպոզիտորական կուրսերում և առաջին մրցանակով վերագրվել է Բնյուսթ, ինչպես իր անձնական ուսումնարանում, այնպես էլ Սենա Ան դե Բեզանսոն կոլեջում վարել է հորինողական դասընթացներ։ Նրա սաներն են եղել Վ. Արի Զաուդեն, Ա. Հազարզը, Ա. Ադեմը, Մ. Բեյդունը, Ա. Մասուզը և լիբանանյան երաժշտության ուրիշ մշակներ⁶⁹։

Հատուկ հիշատակության արժանի է կոմպոզիտոր Պողոս Ենյալյանը, որ անակնկալ մի հայտնություն է եղել լիբանանի երաժշտական կյանքում։ Գրանում համոզվելու համար բավական է լիբանանյան մամուլից կատարել հեղինակավոր մի մեղերում. «1952 թ., անժանոթ երիտասարդ մի երաժիշտ՝ Պողոս Ենյալյանը, երգեհոնի համար հորինեց մի տոկատոս, ստեղծագործություն՝ որը իր զվարթախոհությամբ և ոգեղենությամբ գլուխ-գործոցների շարքը կարող է դասվել Ծվ իրոք, եզակի մի գլուխգործոց էր այդ՝ լիբանանյան երաժշտության և նույնիսկ ամբողջությամբ միջերկրականյան ուղղություն ունեցող երաժշտական մի նոր հոսանքի մեջ»⁷⁰։

1964 թ. մասնակցելով լիբանանյան «Երաժշտասեր երիտասարդություն» ընկերության հորինողական առաջին մրցանքին,

⁶⁷ «Չարթեմ», 29.4.1948 և 4.4.1954։

⁶⁸ «Միջուկ», 19.4.1962։

⁶⁹ «Այգ», 19.8.1964, «Միջուկ», 2.7.1960։

⁷⁰ «Les Cahiers de l'Est», 1965, № 4—5.

22 հավակնորդների մեջ իր գործերով նվաճել է առաջին, երկրորդ և չորրորդ մրցանակները, միաժամանակ հայտնվելով սորպես հիմնադիրներեն մեկը լիբանանի ազգային երաժշտության՝ Քուֆիք Սուքարի, Մանսուր Ռահրանի, Յուլիշահի, Շարժ Պազի, Քուֆիք Պաշայի, Ջեքի Նեսիֆի և ուրիշներու շարքին¹¹, նրա գործերն, իրոք, համարվում են կարևոր ներդրում լիբանանյան երաժշտության զարգացման գործում: Պ. Ճեյլյանը լիբանանյան ժողովրդական երաժշտության հանախ միտրինակ սիմֆոնի (որինակի համար Ռահրանի եզրայրների հորինումները) հաշտությունը ենթարկել է նվագախմբի պահանջներին: 1964 թ. ԵՖենիսիաա թատրոնում ներկայացված ԵՄաուալիս րեմական երաժշտությունը իր գործն է եղել:

Ճեյլյանի գործերը, դուրս գալով միջազգային ասպարեզ, պատիվ են բերել իր երկրորդ հայրենիքին: Նրա սոնատը նվագվել է Իտալիայում, Հարավսլավիայում, Գերմանիայում և Անգլիայում: Փարիզի կենտրոնական ուղիովայանն ու Հեռուստատեսությունը ամբողջ մի ժամ են հասկացրել նրա էլույթին: Գաշնակահարուհի Դիանա Քակիեզդինը նրա գործերը իր հայտագրում է ունեցել եվրոպական շրջապատւոյի ժամանակ: Լիբանանի հանրապետության նախագահ Եարլ Հելուի Փարիզ այցելության առիթով, գններալ զը Գուլը նրան հրավիրել է նվագելու Ելիսեյան պալատում:

Ճեյլյանը, գրում է լիբանանահայ առաջագին մամուլը, «իր իսկ խոստովանությամբ, թե՛ իր ստեղծագործական աշխարհով և թե՛ իր ապրումներով կմնա հայկական և առ այդ իր ստեղծագործությունները կկազմեն մեր համայնքին գրական նպաստը՝ լիբանանյան հայրենիքին»¹²,

Քամանչան և ուզը, արևելյան ժողովրդական այդ գործիքները, ի վաղուց անտի արարների սիրելի նվագարաններից են եղել, իսկ 19-րդ դարի պալատական և ժողովրդական նվագահանգեսներում հանդիսացել են որպես հիմնական գործիքներ¹³: Քն ուղի, թե քամանչայի հանրահայկական երկու վարպետներն էլ հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում եղել են հայեր և իրենց արվեստով ոչ միայն լայն ժողովրդականություն են վայելել արարների ու հայերի շըր-

¹¹ Պ. Անարյան, *Տաղանգավոր քամուրջներ մը՝ Պոլոս Ճեյլյան*, ԵՂաաշը, 28.12.1965:

¹² *Նույն տեղում*:

¹³ M. Michaud et M. Poujoulat, *Correspondance d'Orient, 1830—1831*, t. VI, Paris, 1835, p. 95.

շանում, այլև իրենց համեստ բաժինն են բերել հայ-արարական երաժշտական կապերի սերտացման գործին:

Առաջինը ուզի Հրանգն է, Պուսի սպորտի երեմեի հայտնի մենակատարը, որ շուրջակա՛նք է՛միլ Նուսեի, զաշնակահար Պ. Ճեյալյանի և Թավոյթիակահար Վ. Պերպերյանի մասնակցությամբ եվագաբուսումը կազմելով, հանախ հայկական և արարական ժողովրդական շրջաններում համերգներ է ավելի: Երա հայտագրերում տեղ են գտել ինչպես հայկական, այնպես էլ արարական և պարսկական դասական ու ժողովրդական եղանակներ: Հասկապես արարական հնամյա եղանակներին նորացման և մշակման ասպարեզում Հրանգը վաշիչի է հմուտ վարպետի համբավ⁹⁴:

Մյուսը՝ հռչակավոր քամանչիստ Ռուբենը, զարարացի Սանամ նավաստու տե՛մից սերված իսկական աշուղը, իր արվեստով շրջել է աշխարհով մեկ, հայ ժողովրդական եվագր հասցնելով մինչև Հնուավոր Արևելք: Ռուպես երկրորդ հայրենիք եա ընտրել է Սիրիան և Լիբանանը ու հանգես կկիլ բուրք մեծ ու գոթք քաղաքներում: Հայ և արար աշխատավորական խավերի սիրված եվագածու, երա բուրք համերգները վաշիչի են երկու երկրների պետական մարզկանց հովանավորությունը, առ ի գնահատություն այն բանի, որ երա գործերի շուրհն է Արևելքը⁹⁵: Եա մեծ վաստակ ունի հայ-արարական երաժշտական կապերի ամրապնդման ասպարեզում: Երա ստեղծագործություններից շիրանանյան հայրենիքը և հասկապես շիրարիայի մկերոսները բարձր գնահատականի են արժանացել Եսմեզ կասույցով և կշույթի այլազանություններ⁹⁶:

Լիբանանի մշակութային վերելքի գործին երա ակտիվ մասնակցությունն ու հայ-արարական բարեկամության ամրապնդման ի խնդիր երա աշխատանքը արժանացել են արդար վարձատրության՝ 1955 թ. Լիբանանի Արժանյաց ոսկե մեդալի, իսկ 1957 թ. Լիբանանի Մայրիների բարձրագույն շքանշանի⁹⁷: 1962 թ. հյուսիսային Սիրիայի ազգային կրթության տնօրենության հրավերով Հալեպի արարական շրջաններում ավա՛ծ համերգներն ու բեղաբույն Հալեպինե ձոներգը սոփի են հանգիսացել, որ երա ծառայությունը շհայ և արար եղբայրությունը ամրապնդելու գործին՝ արժանանա նահանգապետության հատուկ պատգոգրին⁹⁸:

⁹⁴ «Ազգակ», 2, և 17.6.1951:

⁹⁵ «Միջուգ», 8.8.1959:

⁹⁶ «Այգ», 11.5.1965:

⁹⁷ «Միջուգ», 8.8.1969, «Այգ», 21.12.1959:

⁹⁸ «Միջուգ», 20.3.1967:

Մերիայում և Լիբանանում կիթառը անծանոթ մի նվագարան է մնացել մինչև Վրույր Մազմանյանի ապարեզ դալը: Արզարե, նվարայական մի շարք ֆիլհարմսեիկ ընկերությունների անդամ հայ կիթառիստն է, որ սշնորհիվ իր խոր հմտության և իր անկեղծ սիրույն ու նվիրման, մասսայականացրել է կիթառը նախ Լիբանանում և ապա Մերիայում, հանախ հանդես դալով համերգներով և դասախոսություններով, միաժամանակ և պատրաստելով հայ և արաբ կիթառիստների (Ֆարրուխ, Ազաաի, Իշխանյան եղբայրներ և այլն) մի հույ՞ն:

Լիբանանահայերը, իրենց երկրորդ հայրենիքի նրաժշտության վերելքին կարևոր մասնակցություն բերելուց բացի, մեծ նպաստ են հասցրել մշակութային ավելի ցածր աստիճանի վրա կանգնած արարական մյուս երկրներում՝ Մաուրդյան Արաբիայում, Փուլճեյթում, Լիբիայում և այլուր, նրաժշտությունը ապրածելու գործին:

* * *

Նրաժշտության ապարեզում հայ-սիրիական կապերը անհամեմատ ցածր աստիճանի վրա են մնացել: Ո՛վ դա ոչ միայն այն պատճառով, որ նրաժշտության (հատկապես դասական) զարգացման նանապարհին Միրիան չի ապրել Լիբանանի եման վերընթաց ուղի և որ երկրի քաղաքական ու մշակութային կենտրոն Գամահասում հայ գաղթօրայիսը միշտ էլ սակավաթիվ է եղել և կուլտուրական սահմանափակ կյանք է ունեցել: Քանական թվականների կեսերից քաղաքական վերիվայրումներն ու գրանց հետևանքով ինչպես երեց, այնպես էլ նորահաս հայ մտավորականների և մշակութային գործիչների անընդմեջ արտահոսքը Հալեպից հիմնականում զեպի Քեյրութ, Հյուսիսային Միրիայի սավարաթիվ հայության շրջանում ևս սահմանափակել են գեղարվեստական զարգացման և ուրեմն նվաճված գիրքերից սիրիական ազգային մշակույթի վերելքին հիշարժան մասնակցություն բերելու հնարավորությունները:

Տակավին քսանական թվականների սկզբին Հալեպի հայերի և արաբների շրջանում նրաժշտությունը զարգացնելու և տաղանդավորներին հայտնաբերելու նպատակով եռանդուն գործունեու-

¹⁰ «Ալգա», 16.2.1964 և 8.11.1955, «Սփրուոք», 27.4.1958 և 14.5.1969, «Ն» Յրիան և «Էջ Մուարա Քերթերի նրաժշտական քննադատները շատ բարձր են գնահատել Վ. Մազմանյանի աշխատանքը:

Մյուս էր ժամաչել երաժշտագետ Գ. Ս. Նալբանդյանը: Երան զորավիզ էին լինում տեղի արար, հայ և օտար բընարյալ արախաները, որոնց գործակցությամբ էլ ստեղծվում է «Գողթան» երգչախումբ-նվագախումբը (1923 թ.): «Գողթանի» ձևակերպողը ոչ միայն Գ. Նալբանդյանին ապահովեցին ֆրանսիական «Ակադեմիայի» սպայի շքանշան, այլև առիթ սվեցին տեղի երաժշտասերներին՝ «Լա Սիրի» թերթի խմբագրի գրչով նշելու. «Սի» Արևելքում կա մի ժողովուրդ, որ ինչպես գործնական, այնպես էլ զեղարվեստական տեսակետից զերազանց արժանիքներ ունի, ապա դա հայ ժողովուրդն է»⁶⁰: 1924 թ., երբ սիրիական ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի համահայտնությունը դեմ հանդիման՝ ֆրանսիական զազութարարները աչ ու ձախ կասկածելիներ էին որոնում, գաշտակների կողմից սրպես կոմունիստ ամբաստանվելով Գ. Նալբանդյանը արտոգլից Սիրիայից և երա շարժումն էլ խափանվեց⁶¹:

Երեսնական թվականների սկզբին Հայելուում, որտեղ, ինչպես վկայում է ժամանակի մամուլը, սերզ և երաժշտություն բացարձակապես կփայլին իրենց բացակայությամբ⁶², եվրոպական ու հայկական դասական երաժշտությունը և արաբական ժողովրդական երգերը մասսայականացնելու ուղղությամբ հիշարժան գործունեություն ժամաչեց Լ. Նալբանդյանի նվագախումբը: Հայազգի երաժիշտը, որ սիրիացի երգահան Ահմեդ Իրարիի, երգիչ Ազիզ Ղանեմի և հայ ու արաբ 15 նվագածուների հետ համագործակցությամբ հայ-արաբական երաժշտական շփումների նախարայներին էր ձևակերպում⁶³, շաշալերություն լգտնելով, թողեց Սիրիան և Եթովպիայի կայսեր հրավերով տեղափոխվեց Ադիս Աբեբա: 1950 թ., որտեղից վերադառնալ Սիրիա, Լ. Նալբանդյանը հրաժարվեց Հայրենական արքայական զեղի երաժշտագետի պաշտոնից, սակայն Գամալիսում հաստատված ռազմական զիկտատուրայից խրանելով՝ նախընտրեց բնակություն հաստատել Լիբանանում⁶⁴:

Գարնայ երեսնական թվականներին, Հայելուի «Լալ մշակութային միությունը», որը զեկավարում էր Արուհայաթյանը, տեղի երաժշտական կյանքում և հատկապես հայ-արաբական երաժշտա-

⁶⁰ „La Syrie“, 16.3.1924.

⁶¹ Տե՛ս «Մուրիսիան մամուլ», 11.2.1923, 12.2.1923, 13.4.1924, 10 և 20.7.1924.

⁶² «Մուրիսիան», 10.2.1923.

⁶³ «Մուրիսիան», 14.4.1923.

⁶⁴ «Մուրիսիան», 5.3.1950.

կան շփումների ասպարեզում փորձեց տեղաշարժ կատարել՝ երաժիշտներ Միշելի, Քոմասի և Մարիամի սզնակեանությամբ, սակայն նույնպես ընկրկեց իր առաջ հարուցված դժգարությունների առաջ⁶⁶։

Հիսուեական տառնամայակի նրկրոց կնիխն միայն, Հանրապետական կարգերի վերահաստատումից հետո, հայ-արարական երաժշտական կապերը, թեկուզ վտիա, Հանգուցվեցին Հալեոյ քաղաքում, հիմնականում սկսումալյան քառյակի և սՎումիասա ու սՄպենդիարյան Երզլախմբերի շանքերով։

սկսումալյան քառյակի հիմնական առաջագրանքն է Եղել ոչ միայն պայքարել զասական երաժշտության նկատմամբ հայնոպահայերի մոտ տիրող տնտարրերության զեմ, այլև արար և հայ ժողովուրդների սՆոգեկան ազրումներու և հուլզերու ընդխանունը հեշտացնելու նպատակով՝ հայերի շրչանում խորացնել սերն ու հետաքրքրությունը արարական երաժշտության նկատմամբ, մշակելով արարական ժողովրդական երգերը⁶⁷։ Ետարեկյան վարդապետի զեկավարությամբ գործող սՎումիասա Երզլախումբը իր համերգների հայտագրում կանոնավորաբար ընդգրկել է արարական ժողովրդական երգեր, հնարավորություն ստեղծելով, որ արար երաժիշտների շրչանում սաղմնավորվի հայ-արարական երաժշտական համագործակցության զազափարը⁶⁸։ Հայ երիտասարդաց ընկերակցության 1953 թ. գործող սՄպենդիարյան Երզլախումբն էլ, ժ. Իսկենյանի զեկավարությամբ, մեծ մասամբ Հալեպի երաժշտանոցի տնորեն Հալեմ Ֆանսայի կողմից զալնավորված արարերեն բազմանայն երգերը (սկզբում, սՄասիթիև և այլն) իր հայտագրում ընդգրկող առաջին խմբերից է Եղել, զառնելով սիրիական պետական տոների առթիվ Հալեպում արարների կողմից կազմակերպվող հազարույթների ժրագրի զարդը։ Հայ-արարական խառը երգացանկով, — սակ է խմբավարը, — նա սոչ միայն երաժշտագիտական արժանավոր տուրք մը կուտա արար պենիվ ժողովրդին, այլև կծառայի ամբապնդելու հայ և արար ժողովուրդներու սրտակցության ամուր հիմքերը⁶⁹։ Նշենք, որ Երզլախմբի ամբողջ ժրագրը հանախ է հազարովի Գամակոսի ռազիոյով և հեռուստատեսությամբ⁷⁰։

⁶⁶ սՎորառ, 19.4.1954։

⁶⁷ սՎրկիտ, 1953, թ. Հո., էջ 66—67։

⁶⁸ սՄրենդ, 4.4.1953։

⁶⁹ սՀայրենիքի Էայն, 17.12.1956։

⁷⁰ սՀայրենիքի Էայն, 15.12.1971։

Ուշադրա՛վ է արար գրող Խալիլ Լիևդաուրիի կողմից ընդգծված այն փոստը, որ Գիա և Նըքմե Սուկկարի չուֆակահար եղբայրների ազանեզը մանուկ հասակից հայտնաբերվել է Հայ բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ) Հալիպի ընտանեկան ակումբի վարչության կողմից, որը և կազմակերպել է նրանց առաջին համերգը՝ սիրիական կառավարութայն ուշադրությունը հրավիրելով նրանց ապագայով զբաղվելու անհրաժեշտության վրա⁷⁰։ Ն. Սուկկարին, 1958 թ. Փարիզի ազգային երաժշտանոցի չուֆակի առաջին մրցանակը նվաճելով վերադարձել է իր ժնեզավայրը և ի նշան հայերի նկատմամբ երախտագիտության, առաջին իսկ համերգում նվագել Արամ Խաչատրյանի գործերից⁷¹։

* * *

Տակավին երկրորդ աշխարհամարտի օրերին, Բեյրութի բնագիտ լրվանա ուղիտկայանին կից գործել է սՀայկական բաժանմանք, որի հաղորդումները 1942 թ. ապրիլից սկսած ընդարձակվել են⁷², իսկ Հիսունական թվականների սկզբին բեյրութի ուղիտկայանի հայկական ժամի հանձնախումբից կազմակերպումով էլ աճելի են ծավալվել⁷³։ Թագիտ իր հայկական հաղորդումները գարնրել է հայ ժողովրդի պատմությունն ու մշակույթը և հասկապես երաժշտությունը արար ունկնդիրներին ժանոթացնելու ներգործուն միոցը։ Այսպես, հասուն հաղորդումներ են նվիրվել հայ երաժշտության պատմությանը, Մայաթ-նովայի կյանքին ու գործին, Կոմիտասի ժնեղյան 75-ամյակին, Ալ. Սպենդիարյանի և սովեհասհայ կոմպոզիտորների ստեղծագործություններին⁷⁴։

Փոխադարձարար, քառասնական տասնամյակի վերջերից Բեյրութի ուղիտն սկսել է հայերեն լեզվով հատուն հայտագրեր հաղորդել, հայերին ժանոթացնելու համար լիբանանյան մշակույթը

⁷⁰ «Մուրթա», 21.2.1950։

⁷¹ «Արևիք», 14.12.1958։

⁷² Ամենորոտ քաղաքական յրաճության վրա երկուշարթի օրերին մակական, շրեղշարթի օրերին ընտանեկան և հիւզարթի օրերին գրական-զեղարվեստական հայտագրեր են աճելուցվել (տե՛ս սժողովրդի ձայն, 1.5.1942), 1943 թ. Լուվարից աճելուցվել է ևս մեկ հայտագիր. յարացանյուր երկուշարթի հասուն ժամ է տրամադրվել միազգային քաղաքական սեսության և ուղմանակամների գրության յուսթանմանը (տե՛ս սժողովրդի ձայն, 10.1.1943)։

⁷³ «Արթնք», 18.9.1950, 21.2.1952, 5 և 12.2.1953, 5.3.1953։

⁷⁴ սժողովրդի ձայն, 7.7.1942, 1.8.1942, 22.8.1942, 19.8.1944։ «Ասաճա», 10.10.1945 և 25.11.1945։ «Արթնք», 7.5.1947։

և հասկացնու արարական գրահանութիւնը: Այս (ինչպէս և հայարարական մշակութային կայքերի ծափալման հետ տեղեւոր մի շարք ուրիշ) միջոցառումները, հիմնականում վարել է ազգային կրթութեան նախարարութեան պատասխանատու աշխատող Մ. Իսկենզերյանը: Եւ նշույթներ է ունեցել լիբանանի պատմական հուշարձանների, ազգային կրթութեան գրգռիչ, լիբանանցի գրող Բուարտա Բուստանի, Աբու Ալա ալ-Մաարիի կյանքի ու ստեղծագործութեան և այլ հարցերի շուրջ: Մ. Իսկենզերյանի բազմամյա (1943—1966) աշխատանքը բարձր է գնահատվել լիբանանյան և արաբական ուրիշ երկրների կառավարութիւնների կողմից, որոնք երան պարգևատրել են շքանշաններով⁷⁵:

Հիսուսական տասնամյակում շարունակվել և ավելի լայն ծափալ է ստացել ծանոթացումը հայկական երաժշտութեանը Բելլուրի թի սաղիսկայանից և միաժամանակ այդ ուղղութեամբ սկսել է գործել նաև Գամասկասի տիրիական սաղիսկայանը: Հայ երգն ու երաժշտութեանը տոնակնայն կարևոր տեղ են գրավել Հայկալի սաղիսկայանից կատարվող հազորգումների հայտագրերում⁷⁶:

Լիբանանյան հետուստատեսութեան հազորգումների սկսման սրից (1959) հայկական երգն ու նվագը երա հայտագրերում գրավել են արժանի տեղ: Մեայուն շհայկական ժամից անկախարար, Բելլուրի կապույտ էրանների վրա հաճախ են երևացել քամանչիստ Ռուրենը, Երգիլ Խ. Փիլիկյանը և ուրիշներ⁷⁷:

Հայկական հասուկ հայտագրերի հազորգման գծով ակտիվ գործունեութեան է ծափալել համերգավար Վրդի Կարապետյանը, օգտագործելով հայկական երգի ու պարի շժնարա անսամբլը, Յ. Մյուրմելյանի Կոմիտասի անվան քոռյակը և լիբանանահայ մի շարք ծանոթ արվեստագետներ: Հայկական այդ հայտագրերի հաշուցութեանը մեծապէս օգնել է Վ. Կարապետյանի գործակից՝ արաբ բեմագրիչ Իսամ Համաուին⁷⁸:

3

Քառասնական թվականներին, հակառակ Գեղարվեստի Ակադեմիայում նկարչութեան ֆակուլտետի գործունեութեան և նկա-

⁷⁵ Տե՛ս «Այդ», 2.7.1956 և «Ազգայն», 12.7.1949, 2.2.1950:

⁷⁶ «Մուրթո», 6.5.1950 և 17.5.1950:

⁷⁷ «Միլուր», 8.4.1959: «Միլ» նշանարձան է հաւաք, 12 և 20.1.1962:

⁷⁸ «Միլուր», 15.12.1964:

րիչների միության գոյության, նկարչական կյանքը կիրանանում անկազմակերպ և անկերպարան բնույթ է կրել: Պետական հովանավորությունից և ներքին կազմակերպությունից զուրկ ինչպես արար, այնպես էլ հայ նկարիչների ուղին անասնելիորեն գծվար է եղել, արվեստագետներին էլուստիական ու բարոյական ոչ մի քաջակրթություն չի ցուցաբերվել: Հայկական մամուլը իրավացիորեն ամենախիստ բաւերով դատաւարան է նկարչության ասպարհում հաւկայես տպելութեան հայութեան քարոզած նաշակը, դառնութեամբ ընդգծելով, որ կիրանանի հայութեանը միայն սշարժակարներ կու տալ գրանէ⁷⁹:

Սակայն հայ տաղանգավոր նկարիչները վրձինը ցած լին գրել: կիրանանի ավագագույն նկարիչ Փորժ Սիրը, իր հիշողութեաննեբում արգարը հատուցելով իրանանայան նկարչական արվեստի առաջ նոր ուղիներ քացող Հարութեան Կայնեցին, ընդգծել է, որ նա վաչել է իրանանայան պետական գործիչ Ֆարիդ Քրազի հովանավորութեանը⁸⁰: Այդ հովանավորութեանը կիսել է և կիրանանի տաննատեմով արվեստագետներին: Արմինե Կայնեցը, որի լիրանանայան բնակարանների տղարմանայի արտահայտչականութեանը ջի նրկրպագուներ չի ունեցել անկական շրջաններում⁸¹, Հովհաննես Զոմյանի շնորհալի նախաքալիքը քաշալեբով եւ արար արվեստասեր Սաադիի կողմից, որը մամուլի վկայութեամբ շատ շանք է գործադրել սհայանագործելու հայ արվեստագետներու արժանիքները⁸²: նկարիչ Տ. Տատրյանը Քելլութեամ իր համար ետեւարհ է հարթել հիմնականում արար քարերարների քաշալեբանքով և սղնութեամբ⁸³:

Հայրենագործութեանը Կայնեցներին, Զոմյանին, Ասատուրյանին և լիրանանահայ ու սիրահայ ուրիշ շատ արվեստագետներին փրկեց սիլուարի անորոշ և գծարին պայմաններինց, Նարավորութեան ստեղծելով, որ նրանց տաղանգը իր ամբողջ փայլը գրսնորի հայրենի տախում: Բն զերարներում է կիրանանում և Սիրիայում մնացած նրանց արվեստակիցներին, ապա նրանք, արար արվեստասերների քաշալեբութեամբ հանգերե, անասելի գծարութեաններով միայն իրենց ձեռքում եւ պահել վրձինն ու նրանգա-

⁷⁹ «Հարթանք», 5.12.1945.

⁸⁰ «L'Orient», 27.2.1960.

⁸¹ «Les Cahiers de l'Est», 1946, № 4, p. 197.

⁸² «Ժողովուրդի մայն», 19.7.1948.

⁸³ «Հարթանք», 18.5.1953.

պեակը: Լիբանանցի արվեստարանների բարձր զեաճատանքին արժանացած Սոնիա Ազճյանը (Ս. Սյունի, Ս. Հարիս), որինակ, մասնույի վկայությամբ հաղթահարել է բնեծ գծվարություններն և ստեղծագործել բնութական և հոգեկան ծանր պայմաններն ապրելով: Լիբանանի առաջնակարգ նկարիչների կարգին գասվելու գործում նրան շատ է ազնել թիր ներշնչման ազդուրը Լիբանանի բանաստեղծական բնությունը գարձնելու: Իր նրկորոգ հայրենիքի մշակույթը ներկայացնելու հանգամանքով էլ Ազճյանը հրավիրվել է Հոսմ և նրկրի մշակույթի զարգացման գործին մասուցած ժաալությունների համար պարգևատրվել լիբանանյան առաջին կարգի սոկյա շքանշանով⁸¹:

Հնուպատերազմյան նրկորոգ տասնամյակում միայն յուրը բնկում առաջացավ Լիբանանի նկարչական կյանքում: Այդ գործում կարևոր րաթին ունեցան հայ նկարիչները⁸², որոնք 1955 թ. հիմնեցին ԵՔնրութահայ նկարիչների միությունը⁸³:

1954 թ. սկսած նրկրի նկարչական վերելքի հաշվեկշիռը կատարելու, անկախ ազգային պատկանելությունից լիբանանյան րուրը նկարիչների մերձեցումը հեշաացնելու և նրանց նվաճումները ցուցադրելու նպատակով, կրթական նախարարությունը նախաձեռնել է սեզոնային նկարահանեների կազմակերպում: Հնեց առաջին «գարնանային» և «աշնանային» սալոններին իրենց գործերով մասնակեցել են մոտ նրկու տասնյակ հայ նկարիչներ, ոյ միայն իրենց ձեռք րերած արդուերները և հնանկարները ցուցադրելու, այլև նրկրի րուրը արվեստագետների հն համագործակցարար լիբանանյան նկարչության վերելքի գործում իրենց րաթինը ներգնելու պատրաստակամությունը հայտնելու համար: Մամուլը հավաստում է, որ լիբանանահայ նրխասարոց նկարիչները, հատկապես 1955 թ. տամաայինն սալոնից սկսած, ռնալիստական ար-

⁸¹ «Այդ», 25.12.1955: Ս. Ազճյանի մասին արտք և հայ քննադատների կույթները տճ՝ «Ձարթոնք», 26.3.1945: «Այդ», 1.1.1954, 16.6.1954 և 25.11.1955:

⁸² 1940 թ. աշնանը կրկնիայի կաթուղկուարանում րաշված հայկական արվեստի ցուցահանգեք նզել է առաջին սոթիներեց ձեղը, որ արտք մտավորակալուիթյանը հնարավորույան է սվել ծանոթանալու հայ րազմադրչան մշակույթի հնու: Լիբանանի պետական թանգարանի տնորեն նարեցցին Բնյունը հրաշմունքով է իսակ սնայ ստեղծագործ հաներիս մտին, իսկ հայոնի մտավորական Սելիմ Սպեկն՝ «հայ արվեստի գտեներնն նրխություն մտին (տճ՝ «Նարթո», 6.3.1949):

⁸³ «Այդ», 10.11.1955:

վնասի բաժնում՝ լիբանանցի ակաճավոր նկարիչներ Զեմայելի, Օնսիի ու Յարրուխի հետ, իրենց կարևոր խոսքն են առել²⁷։

Բուրբ գեղարվեստ, արվեստի տարբեր ուղղութիւնների քա-
խումբից անկախ, ավանդական դարձած այդ բաղադրանքները կարևոր
հանգրվան են հանդիսացել նկարչական արվեստի ասպարեզում
երկրի վերելքին լիբանանահայ նկարիչների մասնակցութիւն կա-
րևորութիւնը դրսևորելու և մյուս կողմից հայերի և արարների
մշակութային հարաբերութիւնները սերտացնելու տեսակետից։
Իրօք, այդ նկարահանողների շնորհիվ է, որ բազմացել ու սրտա-
մատիկ են դարձել շփումները հայ և արար արվեստագետների՝
Խալիֆիի ու Կիրակոսյանի, Կանաանի և Քերանի, Զեմայելի և
Ճիպոզյանի, Աքլի և Գարրինյանի, Յարրուխի, Զոհայրի, Ալ-Ռայեի,
Իրանիի և նրանց հայ արվեստակիցների միջև²⁸։ Այդ նկարահան-
ողների շնորհիվ է դարձյալ, որ արարական մասույր հարաձուր-
թիւն է ստացել արար ժողովրդական լայն շրջաններին ներկայաց-
նել հայ գեղանկարչութիւն նվաճումները²⁹, նույնիսկ կազմակեր-
պելու կամ հովանավորելու առանձին հայ նկարիչների գործերի
ցուցահանդեսները³⁰։

Լիբանանի նկարչական կյանքի վերելքը ավելի կազմակերպ-
ված իրականացնելու տեսակետից մեծ պլանութիւն է եղել 1961 թ.
գեղարվեստի ԵՄԱԻՐՈՒԿ թանգարանի բացումը և կերպարվեստի
ավելի մեծ ցուցահանդեսների կազմակերպումը, որոնցում հանդես
են եկել նորանոր հայ ասպանդներ³¹։ Արժե նշել, որ նրանցից շա-
տանքը իրենց աշխատանքներում ներշնչվել են լիբանանյան բնու-
թիւնից, լիբանանցիների կյանքից ու կենցաղից և ուշագրավ ար-
վեստով իրենց կտավներում վերարտադրել է ապես բազմակերպ
մթնոլորտ, ինչպես Սոֆիա Երամյանը, որի յուզանկարների հիմ-
նական թեման կյանքն է, երջանկութիւնը, մարդկայնութիւնը։
Կենսաբանութիւնը ողորկված նրա նկարներում լիբանանյան գոյուղն
է և գոյուղական տղարկիւն, Թեյթեղիի պալատն է և հողի աշխա-
տավորների խրախմանքը ավազանի շուրջ³²։

²⁷ «Արզ», 17.12.1964 և 14.5.1965։

²⁸ «Մեր նշանաբանն է հառաջ», 8.1.1967։

²⁹ 1970/7/14 և 1970/8/10 «Սփան»

³⁰ 1970/10/10 «المتاح»

³¹ Մասույր հովանաում է, որ 1964 թ. ցուցահանդեսներից մեկին մասնակ-
ցութիւն են բերել 64 հայ նկարիչներ (տե՛ս «Հառաջ» գրովան, 12.8.1964, «Մա-
լիք», 2.12.1961, «Միջուկ», 16.1.1962 և 16.5.1964։

³² A. d'Andréa, Sophie Yeramian sans méfiance, «Magazine», No. 538,
13.4.1967, p. 63.

Ինչ խոսք, սակայն, որ լիբանանահայերի նպաստը երկրի մշակութային կարևոր բնագավառներից մեկին ոչ այնքան բանական, որքան որսական է եղել: Բավական է ասել, որ միջազգային կարևոր ցուցանիշներում լիբանանի պատիվը բարձր պահելու գործում հայ երիտասարդ նկարիչները կանգնել են առաջին դիրքում: Վ. Կյուվերիսյանը Հոսթի իտալա-լիբանանյան ցուցանիշներում զբաղեցրել է ակնառու տեղ⁹⁰, Ժ. Գարբիսյանի գործերը Նյու-Յորքում գրած հաշտության համար վերցվել են լիբանանյան ազգային պատկերասրահի կողմից⁹¹, Վ. Կյուվերիսյանը ուսանողական միջազգային մրցույթում շահել է առաջին մրցանակը⁹²:

Երկրում ազգային կերպարվեստի զարգացման աստիճանաչափի բարձրացման թելադրանքով, 1963 թ. լիբանանյան կառավարությունը որոշում է կայացրել պետական և հանրային հիմնարկների ներքին մեղմորման համար արտասահմանյան արվեստագետներին դիմելու պրակտիկայից հրաժարվելու Այդ որոշումը կենսագործելով, հանրագույն շինությունների նախարարությունը, նախագահական և արգարագատական պալատների համար որմնակարների և զարգացողների համալիբանանյան մրցույթ հայտարարեց: Ժյուրիի կազմում ընդգրկվել էին փարիզյան երեք մեծ մասնագետներ (Յուլյան, Տարլիերի և Վոսենակի) և լիբանանյան յոթ հայտնի մտավորականներ (Ա. Տապեա, Պ. Ալ-Խուրի, Հ. Էզզե, Օ. Սևի, Բ. Ղանեմ, Ժ. Աբու Բրզկ և Մ. Նամաս): Ընդունվեցին տեղական գույն և գրոշմա կրող այն բոլոր գործերը, որոնք կարող էին սփրանանը և իր նարտարվեստը ներկայացնել արտասահմանում: Լիբանանյան բազմահարյուր արվեստագետների հետ մասնակցելով մրցույթին, երեք առաջին մրցանակներն էլ նվաճեցին հայ նկարիչներ՝ Ժ. Գազանձյանը և Ժ. Կյուվերիսյանը զարգացողների, իսկ Հ. Գիարբեքիսյանը՝ որմնակարների դեմով⁹³:

Այս բոլորը ինքնընտանիքյան պերճախոս կերպով վկայում են այն լուրջ դերի մասին, որ լիբանանահայ արվեստագետները խաղում են երկրի մշակութային վերելքի ասպարեզում: Սակայն հայերի տեղն ու դերը ավելի ցայտուն դարձնելու համար անհրաժեշտ է առանձին խոսակցի թանի երևելի դեմքերի մասին:

⁹⁰ «Միջուկ», 22.11.1962.

⁹¹ «Այդ», 15.5.1965.

⁹² «Միջուկ», 20.6.1959.

⁹³ 1974 / 11 / 71 . «Ալ-Նախա»

բարքերն ու սահմանափակութիւնները թնադատող լիբանանցի գեղջուկի կերպարը⁹⁰։

Նույնքան վաստակավոր և նույնպէս հանրահռչակ է գեղանկարիչ Պոլ Կիրակոսյանը։ Երա կերպրեցր, բացի Բեյրութից, ցուցադրվել են նաև Զլորենցիայում, Տոպանայում, Փարիզում, Միլանում, Ֆրանկֆուրտում, Մարչբուրգում, Լոսնոմ, և այլն։ 14 անգամ նա իր կերպարութիւնը արձանագրել է Ալեքսանդրիայի և Ման-Պատրոյի համաշխարհային բիեննալներում։ Զլորենցիայի և Փարիզի միջազգային կարահանգեսներում մեծ-մեծակ կերպարացրել է լիբանանը։ 1957 թ. Բեյրութի միջազգային կարահանգեսում՝ ԱՄՆ-ի, Արևմտյան Օվրոպայի և Արարական Արևելքի 150 արվեստագետների մեջ լավագույնը հռչակվելով, նա արժանացել է ոչ միայն լիբանանյան ժյուրիի, այլև Իտալիայի Գեղարվեստից ակադեմիայի հատուկ ժյուրիի առաջին մրցանակներին։ Առաջին կարգի մրցանակ է ստացել նաև Զլորենցիայում, Տոպանայից վերագարձել է ոսկյա մեդալով, իսկ Փարիզի բիեննալում ժան Մուլինի կողմից դասվել է ժամանակակից համաշխարհային երիտասարդական կերպարության չորս ամենավաղերական զեմքերի շարքին⁹⁰։

Քանզակագործութիւյան գծով լիբանանի ամենահայտնի արվեստագետը համարվում է Բեյրութի Գեղարվեստից Ակադեմիայի շրջանավարտ, աշխարհահռչակ վարպետներ Տոսսևի, Ժիմսի և Կանիոյի աշակերտ Զավեն Խրզշյանը, որ լիբանանյան մամուլի արվեստի թնադատների գրվատանքին է արժանացել⁹¹։ Զարգարվեստի ասպարեզում լիբանանի առաջին կին մասնագետն է Հընչակվել էլո Տեր-Մելքոնյանը⁹²։ Մանրանկար արձանագործութիւյան գծով ամբողջ Արարական Արևելքում համարվվել են էլմասյան ջուրերը, որոնք արար ժողովուրդների ազգագրութիւնը, կյանքն

⁹⁰ Կարակոսյանի ասպարեզում Անձյանի հետերգ Մ. Արարայանը միտմանակ արարական գրքերի կարպուզդուս ուղղութիւնով յուրջ աշխատանքն է տարել և յարձր գեղատաղանի արժանացել (տե՛ս Վալիքի, Ճ.Ճ. 1961)։

⁹¹ M. Redetz, Paul Guiragosian à cœur ouvert, „Magazine“ 1967 p. 78—81։ Կերպարայնի ժանի լիբանոնյան արվեստարաններ Զարուզ ալ-Քալիլի, Ռ. Նաւալի, Ժ. Լազարի, Ք. Ղազիի և այլոց հղովմանը տե՛ս ՎԱԳ-ուրա։ Այսպարիս, 1967 մայիսի 22, էջ 54—51։ ՎԱՔ-Քարթիկ, 1966, N 3—4, էջ 143—147 և այլուր։

⁹² „L'Orient Littéraire“, 4.6.1961.

⁹³ ՎԱԳ-ուր, 5.7.1956։

ու կենցաղը պատկերող բարեբարձեամբ տիկերկներով մասնակցել են Փարիզի, Բարիի, Քեռնի և Գամաուսի միջազգային ցուցահանդեսներին, արժանանալով լիբանանյան շքանշանի և սիրիական պատվոգրի¹⁰²։ Լիբանանի պետական պաշտոնական նկարիչ է կարգվել Մանուկ Ալեմյանը, որի նկարներով են զարդարվել պետական գրամատոմսերը, մի շարք գրողմաթղթեր և պաշտոնական հրատարակություններ¹⁰³։

* * *

Ինչպես երաժշտության, այնպես էլ նկարչության զարգացման բնագավառում համեմատաբար համեստ է եղել հայերի դերը Սիրիայում։

Հիմնական զանգվածով երկրի հյուսիսային գավառական կենտրոններում համախուսմբ, սիրիահայերը ավելի շատ են հռչակվել ժողովրդական բարձիստների ասպարեզում՝ պղնձագործական, զորգագործական և այլ աշխատանքներով, քան թե կերպարվեստով։ Այսպես, օրինակ, հայեպաշայ Վ. Մալմյանի հայկական գորգերը սիրիական ցուցահանդեսներում արժանացել են առաջին մրցանակների, իսկ պղնձագործ Գալեմքարյան եղբայրների աշխատանքները մեծ պահանջարկ են ունեցել արտասահմանում¹⁰⁴։

1955 թ. է, միայն, որ բժիշկ Թ. Ենպեհյանը և Հայեպի հարտարպետական ինստիտուտի գասախոս պրոֆ. Զ. Գարլանը, 1954 թ. աշնանը Սիրիայի Հայ բարեգործական ընդհանուր միության տեղական մասնաժողովի նախաձեռնությամբ կազմակերպված նկարչության և գծագրության դասընթացների (ղեկավար Զ. Գարլան) հաշտությունից քաշալերված¹⁰⁵, ստեղծեցին ամբողջ Սիրիայի զեղարվեստական կյանքում ուշագրավ երևույթ հանդիսացող ու երկրում նկարչության զարգացման համար շատ մեծ նշանակություն ունեցող Մարտիրոս Մարյանի անվան ակադեմիան¹⁰⁶։ Իրենիով հայ-արաբական մշակութային կապերի զար-

¹⁰² Գ. Կարգյան, Ամենուր տարեգրքը, 1955, էջ 222—225, նաև՝ «Այգ», 6.10.1954։

¹⁰⁴ «Այգ», 1.3.1956, 1957 թ. Յոկոնի միջազգային ցուցահանդեսին ուղարկված լիբանանյան 6 գործերից 3-ը պատկանել են հայ լուսանկարիչների (տե՛ս ԳԱ Ս՝ 1976, ԳԸԱ ընդհ.՝ «الأسبوع العربي» 7 և 19.3.1957)։

¹⁰⁵ «Արևիկ», 7 և 19.3.1957։

¹⁰⁶ «Մարտիտ», 25.10.1954։

¹⁰⁷ 1968/ V / A 'الشور', 'تمشق'.

զացման համառ շատագու՛մ ակազեմիայի հիմնադիրները նպատակադրել են նպաստել ոչ միայն բնօրինակ ներպատկան և մասնավորաբար սիրիահայ նկարչության զարգացմանը, այլև հայ և արաբ ժողովուրդների բարեկամական և մշակութային կապերի ամրապնդմանը¹⁰⁸։

Ակազեմիան պատվով է կատարել այդ առաջադրանքը, կարևոր դեր խաղալով Սիրիայի հյուսիսային շրջանի հայ և արաբ երիտասարդ նկարիչների արվեստը հզկենու և նրանց համագործակցությունը իրականացնելու ուղղությամբ։ Մինչև ակազեմիայի հիմնադրումը, հաշկահայ փոքրաթիվ նկարիչները գործել են անզական նկարչական կյանքից կատարելուպես կտրված, մինչդեռ 1959 թ. կազմակերպված առաջին ցուցահանդեսին Ջ. Գարշանի, Ռ. Ճեյկենյանի, Ա. Շահինյանի և Ժ. Յավրյանի գործերի կողքին ցուցադրվել են Լ. Ճանճիի, Սամի Պուրհանի և Իսմայիլ Մուսթաֆայի աշխատանքները¹⁰⁹։ Ակազեմիայի իր հայ ընկերների օգնությամբ է իր արվեստը զարգացրել սիրիացի հայտնի նկարիչ Ս. Պուրհանը, իսկ հաշկահայ նկարիչների հասունացման գործում կարևոր ծառայություն է մատուցել Լուսի Գեղարվեստից ակազեմիայի շրջանավարտ Քալեբ Յազըճին¹¹⁰։ Ակազեմիայի սաներից քանդակագործ Ք. Ռաստեկենյանի առաջին աշխատանքներից են Հալեպի «Քեքեյան-Մարի» մշակութային միության սրահը զարգարող և երկու ժողովուրդների բարեկամությունը խորհրդանշող՝ Վ. Քեքեյանի և Արու Ալա ալ-Մարիի կիսանդրիները։

Սիրիական կառավարությունը բարձր է գնահատել սիրիական արվեստին և սիրիացի արվեստագետներին մատուցած ակազեմիայի ծառայությունը, Ջ. Գարշանին պարգևատրելով սեկյա մեդալով, իսկ մշակույթի նախարարը ակազեմիայի առանձնակի առթիվ ընդգծել է հայ և արաբ ժողովուրդների մշակութային կապերի ամրապնդման ուղղությամբ հայկական հաստատության խաղացած ուշադրով դերը¹¹¹։

Սարյանի անվան ակազեմիայից դուրս հիշատակության արժանի է ստեղծ Հալեպի պետական ակազեմիայի դասախոս, համ-

¹⁰⁸ «Ծրկիր», 1958 թ. հատոր, էջ 43—45; «Սովետական Հայաստան», 1962, N 4, էջ 38։

¹⁰⁹ «Նախըր», 31.2.1959։

¹¹⁰ «Մեք Նշոնորուն է հասար», 27.4.1958; «Սովետական Հայաստան», 1962, N 9, էջ 8։

¹¹¹ «Հայրենիքի ձայն», 25.5.1960։

բաժնավոր հայ բնակարիչ նույնար Սարբաղյանը, որ 1959 և 1961 թվերին Դամասկոսի, իսկ 1963 թ. Սան-Պաուլոյի ցուցահանդեսներում մրցանակներ է արժանացել¹¹²։

* * *

Հայերը կարևոր մասնակցություն են ունեցել նաև Սիրիայի և Լիբանանի կառուցապատման գործին։

«Մերձավոր Արևելքի մեծագույն Հարսարապետներն մինչ՝ լիբանանահայ Պասկալ Բազուլյանն է, որ երկրի շրտ կողմերում նախագծել և կառուցել է Լիբանանի հպարտանքը Հանդիսացող հայկական թե՛ օտար բազմաառանյակ հեկտեցական կոթողներ, «հայկական պատմական հեկտեցիներու մեծ ու սլացիկ արվեստն ներշնչված, անոնց հմայքն ու հատակագիծն ազդված»¹¹³, 1920 թ. հաստատվելով Բեյրութում և 1935 թ. ավարտելով Ֆրանսիական համալսարանը, նա այնուհետև աշակերտել է Փարիզի գեղարվեստի բարձրագույն դպրոցի անվանի պրոֆեսոր Անտրեյը Փոնդին, որի հետ և հետագայում նախագծել ու կառուցել է Բեյրութի օդանավակայանի, Լազարիստների կոլեջի և Ռիզկի հիվանդանոցի շենքերը։ 1956 թ. ստեղծելով իր նախագծային արվեստանոցը, հայ Հարսարապետը Լիբանանում, Սիրիայում և Եգիպտոսում կառուցել է անհամար հիվանդանոցներ, հեկտեցիներ, մզկիթներ ու վիլլաներ¹¹⁴։

Քառասուն տարի շարունակ Ելիբանանյան կառավարության սիրված ու հարգված հարսարապետն ու շինությունացի վերաբերյալ հարցերու խորհրդատունն է եղել Մարտիրոս Ալթունյանը, որի բազմաթիվ կառույցներից (Անթիլիասի տաճարը, Ս. Նշան և այլն) մեկն էլ՝ Լիբանանի խորհրդարանի շենքը էսուալի հրապարակի վրա, բավական է նրա անունը պահելու համար երկրի նրախտավորների ոսկեմատյանում։

Լիբանանի զարգացման համար էական նշանակություն ունեցող և Մերձավոր Արևելքում ճանապարհաշինության բնագավառում իսկական հեղաշրջում հանդիսացող Բեյրութ-Մասաբլուտյն ավտոուղին և այն հատող կամուրջները նախագծվել են հանրագուտաշինությունների մինիստրության բաժանմունքի վարիչ Զավեն Դավիթյանի կողմից¹¹⁵։

¹¹² «Ձերթակ», 1.3.1964։

¹¹³ «Միջուկ», 8.3.1963։

¹¹⁴ «Շաբանիթի ձախ», 3.2.1971։

¹¹⁵ «Այլ», 19.11.1964 և 21.2.1968։

Անհնարին է սոսկ թվարկել այն աշխատանքները, որ դամա-
 հա՛հայ և, Յագուպանն ու որդիները կատարել են Միրիայի կառու-
 ցապատման սուղարեզում, Բա՛վական է ասել, որ նրանք են զե-
 կավարել սիրիական խորհրդարանի նոր շենքի, Գամակոսի հա-
 մալարանի, երկրագործական միևնույնության, Արգարազատական
 պալատի, «Սեմիրամիա հյուրանոցի, բազմաթիվ գաղտնյան, հի-
 վանդանոցների, եկեղեցիների և մզկիթների շինարարությունը,
 պատմական հուշարձանների վերանորոգությունը (այդ թվում և
 Պալմիրայի մզկիթի վերակառուցումը 1928 թ.), որ նրանք են կա-
 ունցել երկրի նախապահների մոտ 25 տոկոսը (այդ թվում հաշ-
 կավոր ռազմադի մայրուղին և Լաթաքիայից մինչև Կուեյտրա
 ու Բանիաս ավտոճանապարհը) և զորանոցների ու մարտանների
 մեծ մասը¹¹⁶։

Փառաբաշինության սուղարեզում Միրիային կարևոր ծառայու-
 թյուններ է մատուցել նաև պրոֆ. Զարեհ Գարբանը, որ Հալեպի
 մերձակա Շահբա բարեկարգ ավանի և Գամակոսի հուսկավոր
 Ուլարիտ շենքի զխավոր նարտարապետն է եղել¹¹⁷։ Հայնպահայ
 Վ. Միրայեյլանի անվան հեռ է կապված նփրատ գետի շրերը Հա-
 լեպ բերելու ծրագրի իրագործման աշխատանքների հիմնական
 մասը¹¹⁸։

Բեյրութի բազմաթիվ հուսկված զրոսավարների նախագծման,
 կառուցման և հարգարման գործում փայլել է նորտարապետ Սու-
 բեն Մատունին, որի նախագծած էքազ դյու Ռուսա զվարճավայրի
 համանմանակը ամերիկացիները ուզեցել են ամեն զնով ունենալ
 Հոլլիվուդի շրջանում¹¹⁹։ Ճարտարապետներ Վ. Աշեյանի և Ղ. Ա-
 մասյանի նախագծերը մերձավորարևելյան մրցույթներում առաջ-
 նություն են արժանացել¹²⁰։ Գամակոսում գեղապարզել է Գավիթ
 Հովհաննիսյանը սուլթան Սելիմի և Բեյրութում Գարբաղա մզկիթ-
 ները¹²¹։

Հայերը կարևոր մասնակցություն են ունեցել Լիրանանի և Սի-
 րիայի ոչ միայն կառուցապատման, այլև պատմական հուսթյուն-
 ների պահպանման գործին։

¹¹⁶ Ե. Յագուպան, Հանուն երջանկության, Կահիրե, 1966, էջ 119.

¹¹⁷ ռԲագին, 1964, № 4, էջ 80.

¹¹⁸ ռՄուշխո, 20.5.1952.

¹¹⁹ ռԱզգակ, 20.7.1957.

¹²⁰ ռԱզգայաչո, 5.1.1946.

¹²¹ ռՂարթոնչո, 3.2.1954.

Հաշվի առնելով Լիբանանում և Հասկայեա մայրաքաղաք Բեյրութում հիսունական թվականների վերջերից քաղաքաշինության աննախընթաց թափը և այդ առիթով հետքեք ու պատմական շինությունների ակառնացող վտանգը, 1960 թ. Իզոն Սուրսոկ-Կոկրանի նախագահությամբ կազմվել է պատմական հուշարձանների պահպանման ընկերություն, որի վարչության մեջ իր նստնգուն աշխատանքով փայլել է Տիգրան Սարաֆյանը¹²², կարճես փոխարինելով նարատրապետ Մ. Ալթունյանին, որ մինչև իր մահը պատմական յուրաքանչյուր շենք կորստից փրկելու համար անդու պայքար է մղել:

Բնյութի ամերիկյան համալսարանի պրոֆեսոր Լ. Փալյայանը երկար տարիներ Լիբանանի ազգային թանգարանի և հնությունների պահպանման բաժանմունքի ղեխավոր նարատրապետն է եղել և կարևոր ծառայություններ է մատուցել ոչ միայն Հին և միջնադարյան պատմական կոթողների պահպանման և ուսումնասիրման ասպարեզում, այլև իր հոգվածներով պրոպագանդել է դրանք¹²³: Իր հերթին պատմարան Ն. Զիգեղյանը Փլունիկիայի պատմությանն ու հնագրությանը նվիրել է «Տյուրոսը դարերի ընդմեջեն և «Զիրիյը դարերի ընդմեջեն» անգլերեն մենագրությունները¹²⁴:

Լյուսիսային Սիրիայում նախապատերազմյան ժամանակաշրջանում Լ. Վ. Մորլյանը կատարել է հնագիտական կարևոր պեղումներ, հասկայեա ս. Քովմասի և ս. Միմոնի վանքերում¹²⁵, Գրեթե նույն ժամանակներից սկսած երկրի հնագույն պատմական հուշարձանների հետազոտման ասպարեզում իրենց լուման են ներդրել նաև Ժ. Գալեմարյանը, Լ. Փիրիշյանը, և Ա. Զիտերյանը¹²⁶: Փարիզի համալսարանից վկայված հնագետ-նարատրագետ Գալեմարյանն է, որ պեաական հանձնարարությամբ 1942 թ. սկսած ղեխավորում է հիսգերորդ դարի կոթողներից Մլունակյացի եկեղեցու վերակառուցման աշխատանքները¹²⁷:

4

Ինչպես օսմանյան տիրապետության ժամանակաշրջանում, այնպես էլ ֆրանսիական մանդատի տարիներին թե՛ Սիրիայում և

¹²² «Սփյուռք», 28.5.1960:
¹²³ «Սփյուռք», 2.10.1953:
¹²⁴ Գր. - 1970 / 12 / 8 «الأسبوع العربي»:
¹²⁵ «Ջարթոնք», 10.5.1953:
¹²⁶ G. Tchalenko. Villages Antiques de la Syrie du Nord, t. I, Paris, 1963, p. XV.
¹²⁷ «Հայրենիքի ձայն», 10.10.1969:

թե՛ Լիբանանում ազգային արարական թատրոն գոյութիւն չի ունեցել:

Փաստորեն մինչև վաթսուսական թվականները սիրիական ու մանազանց լիբանանյան հասարակայնութիւնը իր բովանակութիւնը որոնել է կինոզահլիմներում, քանի որ Լույնիակ մշակութային կյանքի իր եռուզեռով համբավված Բեյրութը չի ունեցել ազգային մնայուն որևէ թատրոն ու թատերախումբ:

Ճիշտ է, Գամակոսում ու Բեյրութում հաճախօգտու, իսկ գաղափարական քաղաքներում երբեմնակի, մերթ մտանազոր սրահներում ու մերթ զիշերային զրոսարաններում գործել են բողոքաբանական առանձին խմբեր, սակայն նրանք հիմնականում բնի են հանել անարժեք զավեշտներ կամ էժանագին մելոդրամաներ և անվազն թատերասեր հասարակութան նաշակը բթացնելու նախադարձով՝ ազգային թատրոնի ծնունդը ավելի շուտ արգելակել են ու հապաղեցրել:

Ազգային թատրոնի բազմադարյան ավանդույթներ ունեցող, օսմանյան կայսրութիւնում թատրոնի նախաձեռնող և արարական թատերական շարժման վրա անառարկելի ներդրութիւն թողած հայ բողոքաբան սիրիական ու լիբանանյան հատվածները, ընդհակառակն, իրենց ներփակ կյանքում անընդմեջ հարատեան թատերական միջոցառումներին հետապտերազմյան տարիներին նոր թափ և աշխուժութիւն են հաղորդել¹²⁰:

Թատերական կյանքի բնագավառում, հատկապես Լիբանանում, հայ գաղթօջախը ամենից ներկայացուցչական համայնքն է մնացել մինչև վաթսուսական թվականների սկիզբը: Համազգայինի Վասակար Իփեկյան, Գրական շրջանակի Վնոր բնա, Հայ երիտասարդաց ընկերակցութիւն Վահրամ Փափազյան և այլ կիսապրոֆեսիոնալ մնայուն խմբերի ներկայացումները, ինչպես նաև

¹²⁰ Յակոբն քանական առևանայի սկզբն Լիբանանում և Սիրիայում կազմակերպվել են մի շարք թատերախմբեր (սԵյրութ, Վերածնունդ և այլն), որոնք բնի են հանել Մ. Պեշկիթաշյանի, Լ. Պարոնյանի, Ա. Միքվանզադի, Տ. Տուրաշյանի, Մոլիեռի և Ենքսպիթի գործերը (սե՛ս սԵյրիկիան, 26.12.1916 և 14.3.1919: սՄուրիական մամուլ, 4 և 22.3.1920, 16 և 20.5.1920, 13.3.1922, սԱրև, 14 և 19.3.1923): սԱրախալի պարագա մըն ալ սա է. թե հայ բողոքաբան իր բուր սրկուններն ու առաջակներն վերջ չեն գաղթած իր միտքն ու հոգին հավասարապես զարգացնող գեղեցիկը երազելու, — իրավամբ գրել է լիբանանահայ մի լրագրող. Բեյրութում սԵյրիկիան բնակուեացման աթիվ (սե՛ս սԱրև, 14.3.1923):

սփյուռքի տարբեր տեղյութեններից Հյուսիսապահերով (կանոն ժամանակ շնորհալի գերաստենների կուլիվները տոն են ավել լիբանանյան (ու մասամբ նույնիսկ սիրիական) թատերական կյանքին:

Ոչ միայն հայկական մամուլը, այլև տեղական թերթների արվեստի խրոնիկագիրները, ինչպես օրինակ Ալբոն Խայասթը փարզյան «Քեաթը» հանդեսում (1963 թ. № 7) իրավամբ ընդգծել են, որ լիբանանահայ թատրոնի ներկայացումները երկրում սամենից հատկանշականները և զեղարվեստական մակարդակով բարձրագույնն են եղել, համեմատած հատկապես Մեսիլ Ժանիսի և Իվ Քյուրբեթի՝ Ֆրանսախոս արարներից կազմված խմբերի կուլիվների հետ: Մակազ պերճախոս չէ և այն փաստը, որ լիբանանյան պետական բարձրագույն շքանշանի արժանացած լիբանանցի առաջին թատերական գործիչներից մեկը եղել է Համազգայիների խմբի ղեկավար Ժ. Մարգարյանը, որպես վարձատրուիլյուն երկրում թատերական արվեստի զարգացման գործին ավելի քան քսանամյա իր ծառայությունների¹²⁰:

Հայկական լուրջ թատերախմբերի հետ միասին պարբերաբար կուլիվներ են ունեցել նաև հայկական բժողովրդական խմբեր, երբեմն նույնիսկ կրկնելով իրենց արար արվեստակիցների խաղացանկը: Վերջիններից է եղել, օրինակ Գ. Էվերեկյանի «Լիբանանահայ թատերասերների խումբը», որ Բեյրութի արարական ուսմական թմերից փոխ է առել «Մթեղ Եահշեն» և «Էլբմմոս» զավեշաները¹²¹, Բ. Հատիայանը նման խմբերի համար հատկապես հեղինակել է «Քաար թաղա» («Քարձ կարկանդակ») երգախան զավեշաը, որ հետպատերազմյան առաջին տարիներին մեծ ժողովրդականություն էր վայելում¹²²:

Եթե, սակայն, բժողովրդական թատրոնի քննազվառում հայ սիրողներն են գիմել իրենց արար աստիճանակիցների օրինակին, ապա լրջարվեստ թատրոնի հողի վրա հայկական համայնքը ինքն է բարձրաբար ազգացույցուն գործել լիբանանյան-արարական ազգային թատրոնի ժնեղյան և զարգացման վրա:

Մի կողմից հայկական կիսաօրոֆեսիոնալ թատրոնի և հատկապես Էվահրամ Փափաղյանն խմբի բարձրորակ ներկայացումները, մյուս կողմից քննադրիչ Պերճ Զազյանի և թատրոնի ուրիշ

¹²⁰ «Միլյուր», 25.5.1965:

¹²¹ «Ազգակ», 6.9.1950:

¹²² «Ազգարար», 16.12.1946:

հայ զործիչների անձնական շփումները լիբանանյան քառերական շրջանների հետ¹²², խթան են հանդիսացել արարական քաարոնի ստեղծման հարցը իր ամբողջ սրույթյամբ վեր հանելուն:

Սկ ահա 1964 թ., բննադրիչներ Պերճ Ցազլյանի, Զելալ Խուրբի, Անտուան Մուլաակալի և Միշել Ղորայիի համազործակցությամբ հիմնադրվեց էլիբանանյան արդի քաարոնը, որը գրեթե մեկ ամսում բնմ հանեց Սթրիկտրեթի էշալը և Բրեխի ԷՄԻՏՈՆ Մաշարի տեսիլքները: Խումբը ոչ միայն հիմնականում հենվել է Պ. Ցազլյանի փորձի ու հմտության վրա, որպես քաարոն օգտագործել հայկական Եվույրենկյան օրհնը, այլև ունեցել է մի շարք հայ գերակատարներ և ներկայացումները տարել է լիբանանահայ տաղանդավոր նկարիչ Պոլ Կիրակոսյանի բննազարգեթով¹²³, Բայց քանի որ երկու ներկայացումներն էլ տրվել են Ֆրանսերեն լեզվով, էլիբանանյան արդի քաարոնն էլ, ինչպես իր նախորդները, միայն անուսով է լիբանանյան եզել և երկրում ազգային քաարոնի ստեղծման հարցը մեացել է անույժ¹²⁴:

Լիբանանի ազգային-արարական մշակույթի զարգացման համար խիստ կենսական այդ հարցի լուծման հետ կապված խնդիրները Հյուսիսլիբանոն Լպաաակով, խաղաղության պաշտպանության լիբանանյան կոմիտեի օրգան ԷԼՔ-Քարիկե հանդեսը 1964 թ. կաղմակեթպել է կլոր սեղանի մի խորհրդակցություն: Լիբանանյան ազգային քաարոնի շուրջ այդ մեծ խոսակցությանը հրավերվել են քաարակիր Ժորժ Շեհադեն, երգչան և օպերետների հեղինակ Ասի և Մանսուր Ռահրանի եղբայրները, քաարական նկարիչ Պոլ Կիրակոսյանը, բննադրիչ-գերասաններ Մունիր Աբու Գուրը, Միշել Ղորայի, Զելալ Խուրին և գերասանուհի Մարի-Կլոդ Էդգեն¹²⁵. Մասնակիցները տարակարծիք չեն եզել այն հարցում, որ ազգային քաարոնի ստեղծումն ու զոյաատումը հնարավոր կլինի, եթե հաշվի առնվեն լիբանանյան Ժողովրդի հոգեկան պահանջումները¹²⁶:

¹²² Լուովանշական է. որ լիբանանի աշխարհույժի քանասեղծ-քաարակիր Ժորժ Շեհադի Եվազոյի հեթիսթը գրեթե իր հայրենիքում առաջին անգամ բննականացվել է Պ. Ցազլյանի խմբի կողմից, Ա. Գարյոնի քորգմանությամբ:

¹²³ Երազեն, 1964, Մ 3, էջ 73:

¹²⁴ Ելաաաշ գրական, 1964 թ. ապրիլի 30, էջ 18:

¹²⁵ Էժ — Բ Ս ' 1974 ' 3 ճաաա. "الطريق"

¹²⁶ Ելաաաշ գրական, 1964 թ., ապրիլի 26:

Մամուլի հազարգումները թույլ են տալիս կուսակցի, որ սկիզբնական արգի թատրոնի շուրջը համախմբված գործիչները, հենց այդ պահանջումներին որոշման հողի վրա, բաժանվել են տարբեր խմբավորումների, և 1965 թ. Քեյրուսի սենհարազագը, ԷՀԻ-Քուս և ԵԱՀրաֆիկս կինոթատրոնները գրեթե միաժամանակ վերածվել են թատրոնի՝ հյուրընկալելու համար կազմակերպված երեք թատերախմբերին՝ ԵԱՀզային թատրոն, ԷՔեյրուսի թատրոն և ԵԱՀզատ թատրոն:

Այդ խմբերից ամենաառաջավորը Էհենաֆիկսանսավորման հիմունքով գործող ԵԱՀզատ թատրոնն էր, որի առաջադրանքն է եղել գտնալ լիբանանյան ազգային թատրոնի կորիզը՝ ԵԱՀզատ թատրոնը որդեգրել է ժողովրդական թատրոնի սկզբունքը, Եոր շեշտը կզեն հանդիսատեսին վրա, և հետևաբար, թատրոն բերելու համար ժողովրդի հոծ բազմությունները, թատրոնը կուսակցի ժողովրդին՝ շրջուն թատերախմբերու և ի հարկին բացօթյա բեմագրություններու միջոցով¹²⁷:

ԵԱՀզատ թատրոնը իր գործունեությունն սկսել է 1965 թ. զեկտեմբերին, բեմագրելով էլիզաբետյան շրջանի անգլիական թատրոնից Բեն Զոնսերի ԵՎոլյունենա: Բեմագրի Պերլ Զազլյանը, որ նախկինում հայկական երկու թատերախմբերի խաղացանկում իրագործել էր այդ պիեսի բեմահանումը, այս անգամ ներկայացրել էր Եազգայնացված (արարականացած) մի Վոլյունե: Նրա հանձնարարությունը, լիբանանցի երիտասարդ թատերագիր էդուար Բուստանին ու թե թարգմանել, այլ պիեսը դարձրել էր լիբանանյան՝ ԵՄերունու ազգնությունները, ստեղծելով լիբանանյան շրջապատ, լիբանանյան կերպարներ և օգտագործելով լիբանանյան խոսակցական արարքները: Այդ բոլորը, լիբանանում ավելի մուսու հարազատ լիբանանցիների սրտին ու հոգուն, զբաղվական են հանդիսացել պիեսի և մեթոդը թատրոնի ժողովրդականացման¹²⁸, Արտի նշել, որ հաշվի առնելով արարական նորագույն գրականություն՝ թատերագրության տեսակետից աննախանձելի վիճակը, լիբանանյան թատերական գործիչները հետագայում որդեգրել են Զազլյանի սոնը:

ԵԱՀզատ թատրոնի գործունեությանը Պ. Զազլյանից բացի մասնակցել են զիմահարգար Կալթակ Գնդունին, սրահի և լույսի

¹²⁷ ԵԱՀզատ, 13.12.1965.

¹²⁸ Գ. Տիսերյան, Մ'ր է լիբանանյան ազգային թատրոնը, ԵԱՀզատ, 13.12.

պատասխանատու Անտոն Փիրակոն, Հանդերձանքների Հեղինակ Միրո Յազլյանը և ուրիշ հայեր: Լիբանանյան ազգային Քատրոնի նախաքայլերը արվել են Պ. Կիրակոսյանի բնազարգրերի սովորում և երկրի լավագույն կոմպոզիտորների շարքում գազզոզ Պոզոս Ճելայանի նվագի հնչյունների ներքո:

Ոչ միայն սևզատ Քատրոնի, այլև լիբանանյան մյուս Քատրոնների գործունեությանը ևս հայերը կարևոր մասնակցություն են բերել: Եհիլուի Քատրոնում, օրինակ, Մ. Միքուայի սերուհ-մյուսյո պիեսի զլխավոր հերոսուհու գերը վարդապետությամբ կատարել է Լիզեա Սնոքյանը, իսկ ընդհանուր առմամբ Քատրոնի գործունեությունը հովանավորվել է Հայ կաթողիկոս ընկերության վարչության կողմից¹²⁰:

Հատկանշական է, որ դեմոկրատական սևթ-Քարիկո Հանդեսի կողմից լիբանանյան ազգային Քատրոնի հարցերին նվիրված երկրորդ մեծ ասուլիսում, արար տասնյակ անվանի մտավորականների հետ (Փորձ Եհնուզի, Աօր Ռահրանի, Քիլենգ ալ-Հալզարի, Մահամեդ Ալթանի, Փելալ Խուրի և այլք) իրենց հեղինակավոր խոսքն են ասել նաև Պերո Յազլյանն ու Պել Կիրակոսյանը¹²¹:

Լիբանանահայ դեմոկրատական մամուլը իրավամբ ընդգծել է, որ Լիբանանի արարական-ազգային Քատրոնի ստեղծման գործին հայերի ակտիվ մասնակցությամբ սկսվիրագործվի Լիբանանի ազգային մշակույթի զարգացման ու լիբանանահայության մշակութային ազատ զարգացման ներդաշնակությունը և սկզբատարվի նաև երկու մշակույթներու մերձեցումը՝ փոխադարձ հարստացման հիման վրաս¹²²:

Գծախառարս նույնը չի կարելի ասել Միրոյի մասին, քանի որ քառասնական տասնամյակի վերջերից հայ համայնքի ազգային-մշակութային ազատ գործունեության առաջ հարուցված խոչընդոտները ոչ միայն խափանել են սիրիահայ Քատրոնի ստեղծումը, այլև անհնարին դարձրել Քատրոնական արվեստի առկարեզում սիրիա-հայկական ամեն մի համագործակցություն¹²³:

¹²⁰ „Magazine“, No. 538, 13.4.1967, p. 19.

¹²¹ ԾՄ ԳՄ 1971 Գ 1-2 շաբաթ. „قطر“.

¹²² ԵՆԱԽՁԵ, 12.12.1965.

¹²³ Թանկան թվականների սկզբին Լուիզում նկատվող Քատրոններից առիճանաբար կազմալուծվել են և այնուհետ սիրիահայ գաղութը փաստորեն չի ունեցել ոչ մի թիշ թե ըստ մնայան որևէ խումբ: ԵՆԱԽՁԵ Հայրությունը զբոհված է զեղարվեստական վայելքն, Քատրոնական ներկայացումները գրեթե ան-

Արարական կինոարվեստը սկզբնավորվել է 1925—1926 թթ., Եգիպտոսում: Նյութական միջոցներից և տեխնիկական հնարավորություններից զուրկ լինելով, արարական մյուս երկրների և գլխավորապես Լիբանանի արվեստագետները ասպարեզ են որոնել Կահիրեում: Հիշատակության արժանի է լիբանանահայ նասիբյանը, որ Եգիպտոսում իր անունը կրող կինոստուդիան հիմնելով՝ երեսնական թվականներից սկսած քիչ ժառանգություն չի մատուցել արարական կինոյի զարգացմանը¹⁴³:

Կիևոն, որպես կապիտալի օգտագործման շահավետ ասպարեզ, բավականին ուշ է զբաղվել լիբանանյան բուրժուազիային: Հայտնի ձեռնարկատերեր Կատտանը և Հազազը 1937—1938 թթ. փորձել են սկզբնավորել լիբանանյան ազգային կինեմատոգրաֆիան, ռեալիստիկ մեթոդների մեջ ֆիլմի նկարահանումներին ձեռնարկելով, սակայն տեխնիկական անձնակազմի պակասի հետևանքով զորժը տապալվել է¹⁴⁴:

Ավելի քան մեկ տասնամյակ այլևս Լիբանանում ոչ մի փորձ չի արվել արարական ֆիլմեր նկարահանելու: 1950 թ. միայն, լիբանանահայ ձեռնարկատեր Հարություն Քուրապյանը, հիմնելով լիբանանյան առաջին կինոստուդիան (Քուրա-Ֆիլմ), նկարահանել է երկրի առաջին լիամետրաժ ֆիլմը՝ «Արուս Լուրնան» (սլիբանանի հարսը), որը ներկայացվել է Բեյրութում 1951 թ. մարտին¹⁴⁵:

Լիբանանյան կառավարությունը և անձամբ հանրապետության նախագահն ու վարչապետը քաղաքություն և աշակցություն չեն խնայել ձեռնարկատեր Քուրապյանի, եգիպտացի բեմադրիչ Լուսեյն Յաուզիի, գլխավոր դերակատարներ Մուհամմեդ Սալմանի և Հոնեյնի գործի հաշտություն համար¹⁴⁶: Այդ ֆիլմը, — գրել է հայկական մամուլը, — քաղաք և ստաբ արվեստագետներու վկայությունը հաջող գործ մըն է և պատիվ կրերն ոչ միայն Քուրա-Ֆիլմին, այլև Լիբանանին¹⁴⁷:

Ժանթ են իրեն, ու այդ տեսով հրաժարմանըն ալ հանախ ափ հափս պտորտազած ու յուր աշխարհ թերված ձեռնաչկներ են, զեղարվեստի պետքն մը ավելի ազդեցելու համար առ ու անո, — գրել է տեղաբնակ թերթը 1952 փետրվարի 10-ի համարում:

¹⁴³ «Cinéma et Culture Arabes», Beyrouth, Octobre 1962, p. 29.

¹⁴⁴ «Les Cahiers de l'Est», 1945 № 1, pp. 141—142.

¹⁴⁵ «Արթուր», 28.9.1950:

¹⁴⁶ «Արթուր», 15.10.1950 և 15.11.1950:

¹⁴⁷ «Արթուր», 1.1.1951:

Պետք է խոստովանել, սակայն, որ այդ կինոնկարը հետաքրքրական էր այնքանով միայն, ինչքանով հայ մեծնարկատերի և կինեմատոգրաֆիայի հայ մասնագետի՝ սպերատոր Յհան Կոստանյանի անունները կապում էր լիբանանի հողում նկարահանված առաջին ֆիլմի հետ¹⁴⁹։ Որովհետև կինոնկարը սովորական մի մեջգրամա է եղել և որպես «լիբանանյան»՝ բնական տեսարաններն է ունեցել միայն։ Այդ իսկ պատճառով հաշոգումը չի գտել և անարժանացել է մնացել։

«Արուս Լուբանին» հաջորդող փորձերն էլ եղել են միևնույն մակարդակի և ունեցել են միևնույն ճակատագիրը։ «Սասար ֆիլմերուն նմանելու բացահայտ ճիգը, վաճառականական բոլոր պահանջներուն զոհացում տալու պատրաստակամությունը, ինչպես նաև մելոդրամիկ տրված ավելորդ տարրեր արդեն զատակնիքը հանդիսացան ծեղղ նոր արվեստին», — իրավամբ գրել է առաջագիծ հայ կինոքննադատը¹⁵⁰։

Լիբանանում կինոարվեստի լճացման հետևանքով, լիբանանահայ գաղթօջախի ճնունդ մի շարք շնորհալի աստղեր, հետագայում ասպարեզ են որոնել արարական կինոյի օջախ եզրպտական կինոստուդիաներում։ Առաջին հերթին հարկ է հիշատակել գեուտի Փերուզ Փալֆայանին, որ եզրպտական մի շարք կինոնկարների գլխավոր դերակատարուհին է եղել և իր հակից տարել է նաև քույրերին՝ Սիրվարդին և Նևիլին¹⁵¹։ Մաղին Մակսուդյանը ևս «Կուտալ-Կուլուբ» ակվան ներքո որպես գլխավոր դերակատարուհի հանդես է եկել եզրպտական ստուդիաներում, որտեղ երբեմն իր տաղանդն է ի գործ գրել նաև Պերճ Զաղլյանը, հասկապես «Սեֆեր-բերլիկ» հանրահայտ կինոնկարում¹⁵²։

Ինչպես տեսնում ենք, լիբանանահայերը, թեև աննշան չափով, մասնակցություն բերել են արարական կինոարվեստին։ Գծրախոտարար ոչ մի տվյալ թույլ չի տալիս նույն բանն ասելու նաև սիրահայերի մասին։

Մյուս կողմից լիբանանի և Սիրիայի հայկական մամուլն էլ արարական կինոյի նկատմամբ ցուցաբերել է անտարբեր վերաբերմունք։ Բավական է ասել, որ քառասական թվականների վեր-

¹⁴⁹ «Ազգագ», 21.12.1951։

¹⁵⁰ «Մեր նշանաբանն է Հոտար», 2.2.1952։

¹⁵¹ «Այգ», 11.3.1954 և 11.11.1955։

¹⁵² «Այգ», 8.5.1955։

չերից «Զարթոնք» և այնուհետև մյուս օրաթերթերը (Հասկապետ
«Այգր») սկսել են իրենց ընթերցողներին ներկայացնել Բեյրութի և
Հալևայի կինոթատրոնների պատաստների վրա ցուցադրվող ֆիլ-
մերը, սակայն իրենց ուշադրության առանցքում պահել են միայն
ու միայն ամերիկյան և մասամբ էլ արևմտահվրոպական ֆիլմերը:

Արարական կինոարվեստի նկատմամբ Հայկական մամուլի
վերաբերմունքի ասպարեզում իսկական հեղաշրջում է առաջ բերել
«Ար» նշանաբանն է Հասաչա շարաթաթերթը: Նրա աշխատակից-
ներ Ս. Վահագնը, Լ. Փոքոսյանը և ուրիշներ սխտեմատիկ կերպով
իրենց ուշադրության կենտրոնում պահելով արարական կինոն և
վեր հանելով արարական երկրներում կինոարվեստի նվաճումները,
մեծապես ոգևել են Հայ կինոհանգիստատեսների շրջանում առաջա-
ցած կանխակալ կարծիքի ցրմանը¹⁰²: Առաջադեմ Հայ կինոքննա-
դասների ուշադրությունից չի վրիպել մանավանդ նորածին լիբա-
նանյան ազգային կինոարվեստը, որի առաջին հաջողությունը՝
Ժորժ Նասերի «Դեպի ս'ուրբ», և՛ իր հզացումով, և՛ իր բնագորու-
թյամբ, ու մանավանդ լիբանանի համար ամենից ցավոտ մի հար-
ցի՝ ազգարևակչության արտագաղթի վրա սենոված իր հայացքով,
արժանացել է պատշաճ վերլուծության¹⁰³: Հաջողություն էր նաև,
անկասկած, Ֆիլիպ Ակիկայի «Ազքատների թագավորությունը» կի-
նոնկարը, մայրաքաղաք Բեյրութի թարախա վերջին՝ Հյուզավան-
հանախորչերին նվիրված: Հայ և արար աշխատավորների կյանքի
զածան քրնաշխարհը պատկերող այդ ֆիլմի գլխավոր դերակա-
տարուհին է եղել Հայկական թատրոնի շնորհալի աստղերից Լիզ
Մարգարյանը, որին մամուլը «լիբանանյան Բրիտիա Քարգոս մակ-
գիրն է ավելի»¹⁰⁴:

5

Հայերին և արարներին մշակութային գիտահարաբերություն-
ների մեջ գնելու տեսակետից ուրույն դեր են խաղացել Բեյրութի
Ֆրանսիական և ամերիկյան համալսարանները: Նրանք ոչ միայն
լիբանանին ու Սիրիային ապահովել են բարձրագույն կրթությամբ
գինված մասնագետներով, հասկապետ բժիշկներով, Շարտարա-

¹⁰² Նրանք մի ժամանակ Հրատարակել են նաև շարաթաթերթի յուրը հավել-
վածներ՝ կինոարվեստի նվիրված:

¹⁰³ Լ. Փոքոսյան, Վերջապետ լիբանանյան ազգային սինեմա ժը, «Ար» նշա-
նաբանն է Հասաչա, 3.2.1958:

¹⁰⁴ «الاصحاح العربي» 1940, 1940, 1940

զեռներով, ինժեներներով և իրավաբաններով, այլև հանդիսացել են հայ և արար մտավորականության չգնման ու ծանոթացման ժամադրավայր, միաժամանակ հայկական գաղթորակներին հնարավորություն տալով կազմակերպելու և գործունեություն լայն ապարքեզ նեւելու գիտություն տարբեր բնագավառներում նշանակալից խոսք առող հարյուրավոր հայորդիներին:

Այս տեսակետից հատուկ ծառայություն ունի Քեյրութի հիսուսյանների՝ 1881 թ. հիմնադրված ԲՆԵ Փոզեֆա Ֆրանսերական համալսարանը, որ դեռ զարավերջից ուսմանյան կայսրության տարբեր մասերից իրեն է ձգել բարձրագույն ուսման հետամտող հարյուրավոր հայ երիտասարդներին¹³⁶:

Հաշվի առնելով Միրիայում և Լիբանանում հայերի սովորաբովությունն ու նրանց պատմական անցյալի և դարավոր մշակույթի նկատմամբ հարանող հնաազրբությունը, առաջին աշխարհամարտի հետևանքով փակված արևելագիտական ֆակուլտետի վերաբացման առթիվ 1933 թ. Հովհաննես Մարյանի շանքերով հիմնադրվել է հատուկ հայագիտական ամբիոն, ոչ միայն ուսումնասանք հայ երիտասարդներին հայագիտության ապարեզում խորանալու հնարավորություն տալու, այլև օտարներին՝ հայ ժողովրդի բազմադարյան անցյալի մշակութային նվաճումները ծանոթացնելու նպատակով: Առաջին տարիներին ժրագրում եղել է միայն օտար ուսանողների համար հայոց լեզվի դասընթաց՝ ֆրանսերեն լեզվով: Ատրինանարար ընդգրկվել են հայագիտական այլ աուարկաներ և գասավանդությունն էլ, 1941 թ. սկսած, կատարվել է հայերենով¹³⁷:

Հնուպատերազմյան ժամանակաշրջանում, համալսարանում հայերի տեղն ու դերը նկատելի վերելք են արձանագրել, համապատասխանարար շեշտակի դարձնելով նաև հայ և արար կրթական մշակների ու գիտնականների, ինչպես նաև հայ և արար ազգա երիտասարդ մասնագետների շփումներն ու փոխադարձ ծանոթությունը: Արզարև, հնուպատերազմյան տարիներին է, որ համալսարանում նշանակալի գործունեություն են ծավալել գասախոս Մ. Բաղդասարյանը, բժշկական պոլիկլինիկայի ամբիոնի վարել

¹³⁶ Համալսարանի արխիվների տվյալերով, միայն 1830—1813 թթ. Վկայվել են հայ 28 բժիշկներ և 10 զեղագործներ, իսկ հայ կաթողիկե 20 հոգևորականներ էլ չըլանավորա են եղել ստովածարանական բաժնից (տճ՝ Ս. Վարձապետյան, Հայերը Լիբանանի մեջ, Քեյրութ, 1951, էջ 463—465):

¹³⁷ «Հարթակ», 2.10.1954:

Փ. Աբույանյանը, ջիմիայի լաբորատորիայի վարիչ Գ. Պուշիգանյանը, անվանի բժիշկներ Վ. Սեֆերյանը, Ս. Կերկերյանը և ասանյակ ուրիշներ¹²⁷։ Աստիճանաբար մեծացել է և տարբեր ֆակուլտետներում սովորող հայ երիտասարդների թիվը։

Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում է դարձյալ, որ արեզելագիտական ֆակուլտետն ու հատկապես հայագիտական ամբիոնը լուրջ վերելք են ապրել և ուշագրավ ծառայություն մատուցել հայ ժողովրդի պատմությունն ու մշակույթը օտարներին և հատկապես արարներին ծանոթացնելու ուղղությամբ։ 1952 թ. սկսած հայագիտական ամբիոնում դասավանդվել են հայ ժողովրդի և հայ գրականության պատմություն, հայկական բանասիրություն, գրարար և աշխարհարար լեզուներ, ռևոլյուցիոնարական թեմատիկայի արևելագիտական բարձրագույն վկայականը ստանալու համար ուսանողը հայագիտական առարկաներից բացի պետք է լուրացներ նաև Ասորիքի և Փյունիկիայի պատմություն և հնագրություն, արարական երկրների պատմություն և սոցիոլոգիա¹²⁸։ Մյուս կողմից արևելագիտական ֆակուլտետն իր մատենաշարով լույս է բնծայել մի շարք հայագիտական գործեր և համալսարանի հանդեսի հայագիտական հավելվածները։ Միաժամանակ կազմակերպելով բազմաթիվ հրատարակային դասախոսություններ՝ լիբանանյան մտավորականությանը հաղորդակից է դարձրել հայկական հերոսական էպոսի, հայ հին գրականության, Հարատարապետության, մանրանկարչության, դրամատիկության հետ՝ ընդգծելով հայ-արարական հնագրության անշուշտությունները¹²⁹։

ԵՄեն ժողեֆո համալսարանի ամբիոնից հայ և արար ժողովուրդների բազմազարյան կապերը բանասիրտներն հիմնավորելու և լիբանանյան մտավորականության լայն շրջաններում շանասիրտներն պրոպագանդելու ուղղությամբ անզևհատակի ծառայություն է մատուցել Հովհաննես Վ. Մորյանը¹³⁰։ Նրա դասախոսություններից

¹²⁷ Տե՛ս «Ժողովուրդի Լազո», 20.11.1944 և 6.6.1947; «Այգո», 7.6.1955; «L'Orient Litteraire», 10.3.1962

¹²⁸ «Ջարթոնք», 7.10.1954:

¹²⁹ «Այգո», 1.1.1965:

¹³⁰ Լ. Մորյանը (1885—1965), ասար ասրի հրատարակչի աստվածաբանական ուսմանը հետևելուց հետո, 1929—1933 Փարիզում աշակերտել է Մելիքի, Մարիեյի, Տիլի, Ժենետույի և Բուայեյի, Սորբոնում եղել է Մելիքի ախտանկար (տե՛ս «Միջուրք», 25.8.1965):

առանձին հիշատակության եւ արժանի հասկացնս շէշիկական եւ արարական գեղարվեստի առնչությունները, շէշիկականի քարավանային քաղաքներն ու նանապարհները արարական շրջանում, շէշիկական տիրապետության ժամանակաշրջանում Հայաստանի անտեսական կյանքի քննադատը գծերը և ուրիշներ¹⁸¹, նրա դասախոսություններն ու ուսումնաօրոյթությունները, հասկացնս Հայ եւ արար ժողովուրդների կայսերին անդրադարձող էջերը, Հյուրընկալիչի եւ լիբանանյան հեղինակավոր հրատարակություններում¹⁸²,

Հայ եւ արար ժողովուրդների բարեկամական կայսերի ուրաացման համար Հովհ. Մարյանի ծառայությունները արժանացել են լիբանանի կառավարության գնահատանքին: 1962 թ., կրթության մինիստրության միջնորդությամբ, նա պարգևատրվել է Մայրիների Ա. կարգի ասպետի շքանշանով: Այդ առթիվ կառավարության ներկայացուցիչ էմիր Մորիս Ենհարը չի ձուլացել իր հույժում շեշիկու Հ. Մարյանի կարևոր վաստակը «արտասահմանում լիբանանի անվան պանծացման» ուղղությամբ¹⁸³:

Բնյութի Ամերիկյան Համալսարանի անվան Հեա եւ կապված շատ ու շատ Հայ գիտնականների անունները: Գեա այն ժամանակ, երբ Համալսարանը նոր էր իր դռները բացել որպես շէշիկական բողոքական կույնը (1866 թ.), նրա հիմնադիր պրոֆեսորների շարքում մեծ հրախոսք է սկսեցել կարգաթող Հակոբ Կախկոպոս Պուլուցիի որդին՝ բժիշկ Հովհաննես վարդապետը, Ետյանգիտյում բարձրագույն կրթություն ստացած մի գիտնական, որ 17 տարվա իր մանկավարժական գործունեության ընթացքում արար ուսանողների համար գրել է բնախոսության, մարդակազմության, գիտաբանության, առողջապահության և ախտաբանության մասին բազմաթիվ գրքեր¹⁸⁴:

Բնչպես ֆրանսիական, այնպես էլ ամերիկյան Համալսարանը մինչև առաջին աշխարհամարտը եղել է օսմանյան կայսրության տարբեր շրջաններից ուսումնատեղի Հայ երիտասարդներին մզող

¹⁸¹ «Արարատ», 20.11.1945: «Ազգակ», 10.1.1946: «Les Cahiers de l'Est» 1946, N 4, p. 194 և 1946, N 6, p. 24:

¹⁸² Տե՛ս Հատկացնս Գուրգ Բուսանիի շէշիկական Հանրագիտարանի Հասարկը, Հրատարակված Բնյութում, 1956 թ. սկսած:

¹⁸³ «Միջուր», 7.5.1962:

¹⁸⁴ А. Крымский, История новой арабской литературы, Москва, 1971. стр. 392:

մի կենտրոն¹⁰⁰, և այն այդպիսին էլ մնացել է հետագայում ամբողջ Մերձավոր և Միջին Արևելքի հայ ուսումնականների համար¹⁰¹:

Չունենալով հումանիտար գիտությունների նկատմամբ միևնույն հակումը, ինչ ֆրանսիական համալսարանինն էր, ամերիկյան համալսարանը զուրկ է եղել հայ-արարական առևտրությունների զարգացման գործում իր նույնատիպ նպաստը բերելու հնարավորությունից: Մակայն գերագնահատած շենք լինի նրա դերը, եթե ասենք, որ Քեյրուֆի ամերիկյան համալսարանը, հատկապես հնուպատերազմյան ժամանակաշրջանում, հայ զաղթողախմբերին ավելի լայն հնարավորություններ է բնձնել Սիրիային և լիբանանին պարզեցնելու համաշխարհային հույակ ձևեր բերած գիտնականներ: Արգարև, ամբողջ Մերձավոր և Միջին Արևելքում լինելով նշգրիտ գիտությունների և հատկապես բժշկագիտության գծով ամենից հեղինակավոր կենտրոնը և իր հիվանդանոցում ունենալով պրակտիկ գործունեության ամենալավ կազմակերպված բազան, ամերիկյան համալսարանը եղել է մի ոչախ, որտեղ հայ գիտնականները հնարավորություն են ունեցել քացահայտելու իրենց ընդունակությունները, և որպես զասախոս կամ գիտության մշակ՝ իրենց նպաստը բերելու հատկապես լիբանանյան բժշկագիտության զերելքին: Բավական է ասել, որ միայն բժշկական ֆակուլտետում գործունեության են ծավալել այնպիսի հեղինակություններ, ինչպես բժշկապետներ Հ. Ծնիզոմշյանը, Ծ. Զիզեշյանը, Ժաշկա-զենեթական ամբիոնի վարիչ Հ. Զաղլառյանը և սասնյակ ուրիշներ¹⁰²:

Հնուպատերազմյան շրջանում տարբեր ֆակուլտետներում սովորող հայ երիտասարդների քանակական մեծության մասին է վկայում այն գիտաբ, որ 1846 թ. համալսարանից վկայվել

¹⁰⁰ Համալսարանի արխիվների տվյալներով 1885—1915 թթ. վկայվել են հայ 127 բժիշկներ, 51 գեղապետներ, 3 տասնաբույժ, 3 հիվանդագրասուհի, 5 անասին և 11 արվեստի պահպաններ (տե՛ս Մ. Վարժապետյան, *Եզդ. աշխ.*, էջ 459—462): Համալսարանի Ուսում Լույս հուշատախտակը, որտեղ թվարկված են տասնյն աշխարհամարտին դեռ գնացած չորսնամյուսները, ցույց է տալիս, որ վերջիններիս գերակշռող մասը եղել են հայեր (տե՛ս *A. K. Sanjian, The Armenian Communities in Syria under Ottoman Domination, Harvard, 1965*, p. 341):

¹⁰¹ 1824 թ. համալսարանի 70 չքանավորներին 10-ը հայեր էին (տե՛ս *«Արև», 15.8.1824*): Նույն թվին զտասխոտակն պաշտան ունեին 5 հայեր՝ գլխավոր տխտարան Հ. Ծնիզոմշյանը, մտերտարան է. Զուշյանը, տասնաբուժության կենտրոնի վարիչ պետականներ՝ Ծ. Միզեթյանն ու Ն. Ալլանազը և լեզվորան Վ. Արթուրին (տե՛ս *«Մուրթուհայ տարեցույց», 1825*, էջ 22—23):

¹⁰² *«Ազգակ», 18.10.1849* և *7.6.1856*; *«Այգր», 26.1.1856*:

են 36, 1950 թ.՝ 30, 1951 թ.՝ 33, իսկ 1962 թ.՝ 57 հայ շրջանավարտներ¹⁰⁰։ Հայերի ոչ միայն քանակական, այլև որակական նշանակութիւն մասին է խոսում այն, որ հնարավոր է եղել, օրինակ, նարտարագիտական բաժնի բնակական պատվարներ դիմադրի մասին խոսել։ Իրոք, 1956 թ. օվյայնեբով, այդ ֆակուլտետի 256 ուսանողներից 96-ը եղել են հայեր, որոնք ալ հայոզակ ու առաջագնէ։ Զակուլտետում գասախոսել են 5 հայ պրոֆեսորներ, վարչական գործերը ղեկավարել է հայուհի, իսկ տասնյակ ուրիշ հայեր էլ աշխատել են մասնագիտական սպասարկութիւններում և լաբորատորիաներում։ Ամբիոնի վարիչ պրոֆ. Խ. Ծրամյանը վայելել է այնպիսի հեղինակութիւն, որ համալսարանի ուսումնական նոր կառույցների նախագծումը հանձնարարվել է նրան¹⁰¹։

Քեյրուքի ամերիկյան համալսարանում հայերի նշանակալից դերը և լիբանանյան գիտութիւն զարգացման գործում նրանց նվիրյալ աշխատանքը բարձր գնահատանքի են արժանացել միշտ։ Համալսարանի նախագահը, այցելելով Անթիլիասի հայկական կաթողիկոսարանը, հայ ժողովրդի իմացական կարողութիւնների ներքոն է հշուակ և գրվատել իրեն գործակցող հայ պրոֆեսորների աշխատանքը։ Այդ բարձր գնահատանքի գործնականացումն էր անշուշտ այն, որ 1965 թ. համալսարանը պատմութիւն ֆակուլտետին կից սեկզծնց հայ ժողովրդի պատմութիւն և մշակույթի ամբիոն¹⁰²։

* * *

Լիբանանի քուհերում հայերի տեղի ու դերի և ընդհանրապես լիբանանյան գիտութիւն առաջընթացի գործին հայերի մասնակցութիւն մասին խոսելիս, չգետք է շոտանալ նաև մի քանի այլ հայկական անուներ։

Նրանցից առաջինը՝ Քեյրուքի Հայկազյան կոյելի գիտութիւն գասախոս Մանուկ Մանուկյանն է։ Նրա ղեկավարութիւնմ ստեղծ-

¹⁰⁰ Եժողովրդի Էալն, 27.1.1946, 7.2.1946 և 28.8.1946: «Ջորթոն», 27.1.1946, «Ազգակ», 29.6.1950 և 29.6.1951: «Սփշուր», 12.7.1962:

¹⁰¹ «Ազգակ», 4.2.1951: «Մշակ», 8.6.1958:

¹⁰² «Քազին», 1962, N 3, էջ 80: 1962 թ. անհատական նախններութիւն ստեղծված հայագիտական ամբիոնը իրականում եղել է բնագիտական իսկական ուսումն քը ամբիոն՝ հայ մշակութի ընդհանուր պատմութիւն շարք կատարված գասախոսութիւն շարք մը, առեց մասնագիտական մերկեքման և ունեցել է ինքն կարևոր գոյութիւն (տե՛ս «Ջորթոն», 12.10.1954):

վել է ուսանողական շրջիտների ակումբը՝ մասնակցութիւնով Յ հայ և մի արաբ պատանիների, որոնց զատախոսի հանդուսութիւնով, պատանիներին հաշտվել է Նրթիտաշինութիւն ասպարեզում Միջին և Մերձավոր Արեւելքում տուշին գործը կատարել և տուշին հաշտ-
 զութիւնն արձանագրել: 1961 թ. գործարկված առաջին Նրթիտի հաշտութիւնից հետո, պատանիները նույն թվի մայիսի 5-ին ար-
 ձակել են 13 կգ քաշով երկրորդ Նրթիտը, որ ժամում 800 կմ արա-
 զութիւնով բարձրացել է 2360 մ: Մայիսի 15-ին գործարկվել է ու-
 զիտազանշաններով կառավարվող երկաստիճան մի Նրթիտ, որ լի-
 րանանշան բանակի մասնագետների բարձր գնահատականին է
 արժանացել: 1962 թ. դեկտեմբերին արձակված երկաստիճան Նրթ-
 թիտը 180 կմ բարձրանալով և 425 կմ տարածութիւն կարելով ըն-
 կել է Միջերկրական ծով¹⁷¹:

Քեչրութում տնտեսագիտական ինքնուրույն ֆակուլտետ է հիմնել Ա. Միմանյանը և հայերի շրջանում արաբագետ տնտեսա-
 գիտներ պատրաստելու գծով կարևոր ծառայութիւն մատուցել լի-
 րանանահայութիւնը¹⁷²: Տնտեսագիտութիւն երիտասարդ գովառոյ
 սիրիահայ Ռ. Պողոսյանը Փարիզի համալսարանին ներկայացրել
 է բժշկին Քեզիբէ աշխատութիւնը, որ պրոֆ. Համիդ Անթարիի
 գնահատութիւնով լավագույնն է իր տեսակի մէջ: Պողոսյանը
 առաջինն է, որ ըստ արժանւոյն ընդգծել է հայերի դերը Սիրիայի
 հյուսիսային գոտու զարգացման գործում¹⁷³:

Լիրանանահայ լրագրող և պատմարան Վահե Դավիթյանը, որ
 իր բժշկագոր և Դարգանելը ուսումնասիրութիւնով Կահիրէի բժու-
 նաւ գ'նծիպտե թերթի 1945 թ. կազմակերպած արեւելագիտական
 մրցութիւնում առաջին մրցանակին է արժանացել, ՄԱԿ-ի կողմից
 1954 թ. բարձրութիւն և միջազգային գոյնըմրոնում թիմայով Հե-
 տազոտութիւնների մրցանքում ևս 50 երկրների գիտնականներից
 առաջ է անցել: ՄԱԿ-ի գովանակիլը Նյու-Յորք է հրավիրվել Լիրա-
 նանի մասին զատախոսութիւններ կարդալու որ երկրորդ հայրե-
 նիթի միջազգային վարկը բարձրացնելու ուղղութիւնով հայ գիտ-

¹⁷¹ Տճ'ս «Известия», 2.9.1962 և 24.11.1962:

¹⁷² Ընայիթ, 5.5.1957:

¹⁷³ R. Boghosian, La Haute Djézireh, Alep, 1952. Աշխատութիւն ա-
 աշխարանը պրէ է Ֆրանսիայի իրավաբանական համալսարանի և Փարիզի եր-
 կրարանական ուսումնարանի պրոֆեսորներից, երկրորտնութիւն Ֆրանսիական
 տկագեմիայի անգամ Պիեր Տրոմանը:

նականի էլույթների գերը ըստ արժանիւնի գնահատվել է տեղի
«Ալ-Հոգա» արաբական թերթում¹⁷⁴։

Վ. Գավիթյանի ուշագրավ միջոցառումներից է «Փատմական
Հետազոտությունների լիբանանյան կենտրոնը», որ հիմնադրվեց
1952 թ.։ Կենտրոնի գործունեությանը նույնպես մասնակցություն
են բերել արաբ, հայ և եվրոպացի պատմաբաններ, իրավաբաններ
և տնտեսագետներ։ Բավական է ասել, որ միայն 1952 թ. լիբանան-
յան հայանի մտավորականներ Միշել ալ-Խուրին, Զորջ Ազդին,
էդուառ Հոնինը, Ֆուադ Հազգազը, էզմոնզ Ռաբրազը, էլի Քու-
զանին, Մանսուր Եալլիզան, Զարբար Աբգել Նուրը և ուրիշներ,
կենտրոնում կարգացել են տասնյակ գաղափարություններ լիբա-
նանի 1861 թ. օրգանական ստատուսի, գնդապետ Լուրինսի, Լո-
զանի դաշնագրի, նեղուցների իրավական դրույթանի, անկախ լիբա-
նանի միջազգային պայմանագրերի, թրգերի, լիբանանյան զաղթ-
չախիսների և այլ էլույթների շուրջ¹⁷⁵։

Վ. Գավիթյանը աշխատել է ոչ միայն ամբողջովի հայերի և
արաբների մշակութային համագործակցությունը, այլև շանք չի
խնայել արաբներին ծանոթացնելու Սովետական Հայաստանի
նվաճումներին։ Այսպես, Բեյրութի «Կամրա» ֆրանսերեն շաբաթա-
թերթում Ս. Միշել-Գյուլյանի ստորագրած «Հայկական կենտրոնը հող-
վածի»¹⁷⁶ հակասովետական պնդումներին, նա կորովի հակահար-
ված է արժեք տալիս հանգնում, ընդգծելով, որ հայ ժողովուրդը
երախտապարտ է սովետական վարչակարգին, և որում շնորհիվ
Հայաստան կյանքի կազմեցավ և 30 տարվան աշխատանքով մը
հրաշքներ իրականացուց երկրին մեջ»¹⁷⁷։

Քաջ վերաբերում է Սիրիային, ապա մայրաքաղաքում գործող
սիրիական բարձրագույն կրթության հաստատություններում և ընդ-
հանրապես երկրում գիտության զարգացման ասպարեզում հայերի
տեղն ու դերը խիստ աննշան են։ Բարեբաաստիկ քաղաքացիական է
Փարիզի գեղարվեստից վարժարանի և քաղաքաշինության ինստի-
տուտի շրջանավարտ պրոֆ. Զարն՝ Գարչյանը, որ 1948 թ. սիրիա-
կան համալսարանի ղեկավարության հրավերով հաստատվել է Հա-
լեպում և տեղում կազմակերպել նարտարապետության և քաղա-

¹⁷⁴ Տե՛ս «Ջորթոն», 22.10.1952, «Ալգա», 11.9.1954։

¹⁷⁵ «Ջորթոն», 4.5.1952։

¹⁷⁶ Հայերեն ֆարվանդանը տե՛ս «Ալգա», 2 և 9.9.1950։

¹⁷⁷ «Combat», 1950, № 24։

բաշինութիան բարձրագույն դպրոց¹⁷⁸, 14 տարի շարունակ կատարելով դասախոսական աշխատանքը 1962 թ. պրոֆ. Գարլանը տեղափոխվել է Բեյրութ՝ դասախոսելու համար տեղի Գեղարվեստի ակադեմիայում և երկրաշափական ինստիտուտում:

Պետք է ընդգծել, սակայն, այն կարևոր գերբ, որ Հայկում կատարել ու կատարում է Էլալեպի կոլեջը (Aleppo College) ոչ միայն հայ և արաբ մտավորական կազմեր պատրաստելու, այլև նրանց շփումները սերտացնելու տեսակետից: Մինչև 1920 թ., գրեթե կես դար Ալեքսարում գործելուց հետո, Եկեմարտեական Քուրթիայի կոլեջը տեղափոխվել է Հալեպ, որպես տասնյակ հազարավոր հայ գաղթականների սթանկազին նվերը՝ ասպնջական արարներին: Կոլեջի ղեկավարներից բժիշկ Ա. Զերեչյանը իր հուշերում ընդգծում է, որ պաղթականաց այս դպրոցը մինչև 1938 թ. ինքնուրույն և այնուհետև Հայկաի ԵՊրեսպիտերին հայ սկուլ աֆրոյզիս հետ միավորված՝ արժանացել է արարական պետական և ժողովրդական շրջանների ղեկառատներին, մանավանդ օգնելով, որ հայ և արաբ ժողովուրդները տիևպես որ դարձրու ընթացքին բարեկամներ կզած են, նույն ուղղութիամբ շարունակեն այս մտերմութիունը մինչև վերջը¹⁷⁹:

* * *

Հայ նոր գաղթադասիների կազմավորման օրերին Միրիայում և Լիրանանում գործում էին այնպիսի անվանի բժիշկներ, ինչպիսիք էին Ա. Ալթունյանը, Ա. Զերեչյանը, Է. Ալթունյանը, Ֆ. Հոփեանյանը, Զ. Արսլանը, Ժ. Պապիկյանը, Լ. Գանթարչյանը, Խ. Պողոսյանը, Օ. Լոսնցը, Լ. Տեր-Ղևոնդյանը, Գ. Ասլանյանը, Ս. Հինդլյանը և ուրիշներ, որոնց հետ միասին բազմատասնյակ գեղազործներ և ասամնարույժներ հատկապես Հայկում ու նաև Գամակոսում, Բեյրութում, Լաթաքիայում, Գեյր Էլ-Ջորում, Զերլեում, Անտիոքում և այլուր հավասարապես սպասարկում էին ինչպես հայ, այնպես էլ արաբ և այլազգի հիվանդներին¹⁸⁰: Առողջապահութիան ասպարեզում հայ նորարեանկների կատարած գերի

¹⁷⁸ ԵՄԱԲԽ, 24.2.1949:

¹⁷⁹ Ա. Ճեղնեյան, Հայկաի անժերիկյան գոյննի տխուր բույք յայտերիչը պատմականը, ԵՄԱԲԽ, 19.3.1960:

¹⁸⁰ Վ. Սեմերեիդալյան, Վիայութիուն անգար յվնամ Հայնդուրայ ազգայն-նորու մարն, ԵՂարթունք, 5.7.1958, նաև „Annuaire Oriental“, Constantinople, 1923, pp. 1536—1554:

առնվազն բանակական կողմի մասին պատկերացում տալու համար բավական է արձանագրել, որ 1925 թ. միայն Հայկական զործում էին հայ 32 բժիշկներ, 85 ատամնաբույժներ և 15 զննագործներ¹⁸¹։ Ինչ վերաբերում է որակական կողմին, ապա լրագրող Թորո Շամիրի վկայությամբ առողջապահության և բժշկագիտության զարգացման գործում Միրիայում և Լիբանանում հայերի ներդրումը Եսպանիայից է¹⁸²։

Հնարավորություն չունենալով մի առ մի պատկերել հայերի անվան հետ առնվազն քոչոր բուժական հիմնարկների ետևն գործունեությունը, աշխատենք այստեղ գծից թաուցիկ հայացքով ուրվանկարել զբանցից հիմնականները։

1923 թ. հիմնադրված և մի քանի հարյուր մահահալ ունեցող Ազոնիեի բուժարանը իր տեսակի մեջ եզակի է ոչ միայն Լիբանանում, այլև ամբողջ Արևելքում։ Բնյութի ամերիկյան համալսարանի հիվանդանոցի վարիչ պրոֆ. Գ. Գերսի վկայությամբ, բուժարանը էիր կազմակերպվածություն, իր ձեռներեցություն, իր հոգածություն և իր հրաշալի ոգիով քաջատիկ տեղ է գրավում և Լիբանանը սկրեա պարծենալ նման առաջնակարգ հաստատությունով մը¹⁸³։

Հայկաի հնագույն և Արաբական Արևելքի ամենից հուշակալոր հիվանդանոցներից մեկը 1891 թ. հիմնադրված և մինչև հիսունական թվականների վերջերը գործած ժնթունյան հիվանդանոցն էր, որ արդիական սարքավորումներով և որակյալ մասնագետներով իր ժամանակին անմրցակից ապավենն էր Հյուսիսային Միրիայի բազմազգի հիվանդների¹⁸⁴։

Բժշկապետ Ասատուր Աթունյանը (1857—1950), որ իր բուժական գործունեությունը սկսել էր 1881 թ. Այնթարում, ԱՄՆ-ում կատարելագործվելուց հետո 1889 թ. հաստատվել էր Հայկական և կարևոր ծառայություն մատուցել Միրիայում բժշկագիտության և առողջապահության զարգացմանը։ 1896 թ. Ռենտգենի նառագայթային սարքը գյուսից հաղիվ մի տարի անց, Միչին Արևելք մուծած հայ բժշկապետը 1908 թ. հիմնադրել է իր արդիական հիվանդանոցը, որտեղ 1919 թ. իրեն համագործակցող բժիշկ որդու՝

¹⁸¹ Է. Պապիկյան, Մարիա և հայությունը, Երևան, 26.8.1926.

¹⁸² ԵՊՆՆ, 2.1.1950.

¹⁸³ ԵՊՆՆ, 23.10.1928, ԵՊՆՆ, 2.5.1946 և 18.2.1951.

¹⁸⁴ Ա. Մյուսմիլյան, Պատմություն Հայկաի հայոց, Կ. Ք. էջ 829—832. Խոս՝ ԵՊՆՆ, 1950, էջ 156—157 և 178—182.

էրեւստի հետ կատարել է ավելի քան 20 հազար վիրաբուժական գործողութիւն¹⁰¹։ Հիվանդանոցին կից՝ 1927 թ., հիմնադրվել է Սիրիայում առաջին բուժբույրների դպրոցը և զննագործական հետազոտական կենտրոնը։

Բնչպես հիվանդանոցի, այնպես էլ բուժբույրների դպրոցի և զննագործական կենտրոնի անձնակազմը հիմնականում բաղկացած է եղել հայերից, որոնց, վերջին երկու տասնամյակներում, համագործակցել են նաև արաբ և ասորագոյի բուժաշխատողներ։ Ալլիթունյանս հիվանդանոցի անձնակազմը գրեթե ամբողջութամբ հայկական էր և այդպես էլ մեաց մինչև վերջը, — վկայել է բժիշկ Թ. Ջերեշյանը, ավելացնելով, որ սկսբեր այս բժշկական հաստատութիւն մատուցած խոշոր ծառայութիւնները անխտիր կրաշխվելին տեղացի զանգվածներուն, ըլլային անոնք քրիստոնյա կամ մուսուլման, արաբ կամ հայ, հրեա, քուրդ կամ Թուրք¹⁰²։

Սիրիայում ժամանակակից բժշկագիտութիւն հիմնադրի և զարգացնողի ծառայութիւնները երկրի գիտական և պետական շրջաններում բարձր գնահատականի են արժանացել։ Հայ բժշկապետի անունով է կոչվել (սկսած իր կենդանութիւն օրերից) Հալեպի Ազիզիէի շրջանի մայրուղիներից մեկը։ Ա. Ալթունյանը 1933 թ. ընտրվել է Հալեպի բժիշկների միութիւն նախագահ, իսկ 1946 թ., երբ միութիւնը վերակազմակերպման է ենթարկվել, այդ պաշտոնը նրան շնորհվել է ցմահ։ 1939 թ. սպասովաժոր անգամն է ընտրվել վիրաբույժների միջազգային խորհրդի, որը նրան շնորհել է նաև գիտական կոչում և ոսկե մեդալ։ Սիրիական կառավարութիւնը իր հերթին Ալթունյանին պարգևատրել է «Սիրիական Արժանայաց 3 շքանշաններով (1931, 1939 և 1950 թթ.), որոնցից վերջինը՝ քրաքառութիւն կարգովն արվող սգերապույն շքանշանն։

Գործյալ Հալեպում է, որ 1906 թ. սկսած եռանգուն գործուներութիւն է ծավալել Բնյութի ամերիկյան համալսարանի շրջանավարտ (1902 թ.) և Գերմանիայում կատարելագործված բժիշկ Ա. Ջերեշյանը (վախճանված 1952 թ.)։ 1919 թ. բժիշկ Յ. Հովնանյանի հետ (վախճ. 1938 թ.) նա հիմնել է սեփական հիվանդանոց, որ ամբողջ Հյուսիսային Սիրիայում հայ և արաբ սաղքատ ու միջակորար հոտարակութիւն համար նախախնամական զերն

¹⁰¹ «Ապրիլնոս», 10 և 18.1.1955.

¹⁰² Թ. Ջերեշյան, Հալեպի մեծանուն բժշկագետը՝ Ա. Ա. Ալթունյան և իր գործը, Հալեպ, 1969, էջ 7.

է կատարել և որ 1942 թ. որդու՝ բժիշկ Թ. Զեքեչյանի շանքերով քաղցած ակնաբուժական բաժնի շնորհիվ, մեռք է բերել էլ ավելի մեծ հոշակ¹⁰⁷։

Ջերմ հայրենասեր Ա. Զեքեչյանը գործուն մասնակցություն է բերել հայկազհայ հասարակական կյանքին, շատագովելով հայարարական բարեկամական հարաբերությունների ամրապնդումը 1926—1927 թթ., երբ Սիրիայի ներքազաքական բարդ իրադրությունների հետևանքով հայ ներարևակների շրջանում խումապահար արտագաղթի մի շարժում էր սկսվել, եւ շմահամայունս ատորպրեց ճշայն մը Սուրիայինս հոշակավոր կուր, որտեղ շանում էր իր հայրենակիցներին եւ կանգնեցնել անխորհուրդ քայլերից¹⁰⁸։

Ա. Զեքեչյանի որդին՝ Բելյուսի ամերիկյան համալսարանի շրջանավարտ հոշակավոր ակնաբույժ Թ. Զեքեչյանը, Սիրիայում արախոմայի դեմ մեծ պայքարի կազմակերպիչն ու կուրուսիան կանխարգելման սիրիական ընկերութիւն (1948 թ.) նախամեռնողն է եղել¹⁰⁹։ Արարական Արեւելցում առաջինը եւ է պատագործել (1947 թ.) պրոֆ. Ֆիլատովի հյուսվածաբուժութիւն մեթոդը և նրա շանքերով է, որ մահմեդական աշխարհում առաջին անգամ ընդունվել է որենք (1952 թ.) մեռայլներին եղչերենին սգապգործելով կուրերին անսոցութիւն պարգևող գործողութիւնների քուլլաարիխութիւն մասին¹¹⁰։ Թ. Զեքեչյանը միաժամանակ մեծ աշխատանք է կատարել կուրերի սիրիական առաջին զպրոցի հիմնադրման համար (1955 թ.), զպրոց, որի բուր ուսուցիչներն էլ հայեր են եղել։

Կրթանանում և Սիրիայում հայ բժիշկների զեկավարութիւնամը գործում են նաև հայկական տասնյակ փոքր հիվանդանոցներ, քաղմաթիվ հասարակական գարմանատներ, ծերանոց-անկէլանոց, ծննդատուն և այլն։ Առանձին եշենք հայազգի Զ. Քահանի միջոցներով Հալեպի արար հասարակալնութիւն համար կառուցված ԵԱՀ-Քալիմեք հիվանդանոցը, որ 1954 թ. գործում է հայ բժիշկների զեկավարութիւնամը¹¹¹։

Հասկանալի է, որ հայ բժիշկների գործունեութիւնը չէր կարող սահմանազծվել հայկական բուժական մի քանի հիմնարկների

¹⁰⁷ ԵՄուրթա, 31.5.1952։

¹⁰⁸ ԵՄուրթա, 31.5.1952 և 1.6.1952։

¹⁰⁹ ԵԱռզպպահոմութիւնս, 1967 N 2, էջ 40; ԵՀարեկիքի մարտ, 20.6.1970։

¹¹⁰ ԵԱլգո, 26.6.1956։

¹¹¹ ԵՄուրթա, 7 և 10.7.1954։

չրշանակներում: Մ. Հայրապետյանը եղել է Լիբանանի բժշկական միության հիմնադիրներից և բժշկական կանոսոի անդամ: Բեյրութի քաղաքապետական խորհրդի կազմում մայրաքաղաքին ընկերային և առողջապահական ասպարեզներում կարևոր ծառայություն է մատուցել Գ. Քապուրյանը և պարզևատրվել լիբանանյան բարձրագույն շրանշանով: Պարզևատրվել են նաև քաղաքապետական բժիշկ Խ. Երեցյանը, բանակի բժշկապետ Հ. Փացախյանը, պետական սպաաարկությունից բժշկապետ ժ. Բահատրյանը, լիբանանյան քիմիական արդյունաբերության հիմնադիր բժիշկ Հ. Տոնապետյանը և տասնյակ ուրիշներ: Օտնի Դիլո պետական կենտրոնական հիվանդանոցի վիրաբուժական բաժնի ղլխավոր բժիշկն է եղել Հ. Գրգյաշարյանը և այնուհետև առաջ է քաշվել որպես ընկերային գործերի միևնաբերությանը կից աշխատանքի և արհեստների բաժանմունքի ղլխավոր քննիչ: Երկար տարիներ Ֆրանսիական ժնընդատան կլինիկայի պետի պաշտոնն է զբաղեցրել Վ. Տոնելյանը, որ հետագայում բացել է իր անձնական ժնեդատունը: Լիբանանցի կույր և հաշմանդամ երեխաների վերազարթնցման գործում իր նրախաշառ գործունեություն համար Ծ. Յազամշյանը, իսկ պաղեստինցի զաղթականների առողջապահական պայմանների բարելավման ուղղությամբ իր ծառայությունից համար Վ. Մեֆերյանը շրանշաններ են ստացել: Մայրիների կարգի բարձրագույն շրանշանների են արժանացել Լիբանանի մեծահուշակ բժիշկներ Ծ. Ճիտենյանը, Ս. Կերկերյանը, Բ. Մկրտչյանը և շատ ուրիշներ: Լիբանանում գեղագիտական վիրաբուժություն հիմնադիրն է համարվում Մ. Էպլիզայանը¹⁰²:

Նույնպիսի ուլ ամբողջական և սակայն իսկապես ապավորիչ մի անվանացանկ էլ հնարավոր է կազմել սիրիահայ անանավոր բժիշկներից: Նրանցից հիշատակենք միայն մեկին՝ Ջարեհ Ասլանյանին, որ 1905 թ. Հայնպում բժշկական գործունեություն է ծավալվել և 1922 թ. ընտրվել է գլխավորուղիի Ֆրանսիական կանոսոի թղթակից-անդամ: Նա սիրիահայ առաջին բժիշկն է եղել, որ Փարիզի կանացի հիվանդությունների բուժական կենտրոնից ստացել է պրոֆեսորի տիտղոս¹⁰³:

¹⁰² Լիբանանայ բժիշկների մասին նյութեր, ակ'ո Էնյո, 10 և 26.1.1954, 7.4.1955, 22.6.1955, 9.4.1957, 28.6.1957 և 6.7.1957; «Ազգոկ», 2.7.1949 և 1.7.1956; Էնրայառ, 30.1.1965; Էնրեկո, 2.10.1959; «Ջարթեր», 20.2.1955 և 11.1.1958:

¹⁰³ Էնուրթա, 2.11.1953:

Միբրիայում և Լիրանանում առողջապահությունն ու բժշկագիտությունը նոր աստիճանի բարձրացող հայ բժիշկները իրենց երկրորդ հայրենիքների անունից հանախ են երևացել միջազգային կոնգրեսներում՝ առողջապահության համաշխարհային կազմակերպության նստաշրջաններում, Հոսմի՝ միկրոբիոլոգիայի (1953), Լոնդոնի՝ կուրություն կանխարգելման (1954), Մադրիդի՝ թոքախտաբուժության (1954), Նյու-Յորքի՝ վեներական հիվանդությունների (1955), Կահիրեի՝ ակնաբուժական (1958) և այլ շատ համագումարներում¹⁰⁴։

6

Հայ-արարական բարեկամական, հասկապես մշակութային կապերը Միբրիայում և Լիրանանում հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում անցնելով զարգացման վերջնօրաց ուղի, մեր օրերում արգեն իսկ թևակոխել են նշանակալից մի հանգրվան։

Այդ հանգրվանում, աստիճանաբար աճելի ու աճելի ամրացնելով իրենց միասնությունը տեղաբնակ ժողովրդի բախտի ու նահատակների հետ և հետզհետե աճելի ու աճելի զգալի դարձնելով իրենց մասնակցությունը հյուրընկալ երկրների ազգային մշակութի վերելքի գործին, հայ ժողովրդի տարագիր բնկորները դրանով իսկ ոչ միայն բարձրացնում են իրենց վարկն ու կշիռը, այլև հնարավորություն ստանում աճելի լավատեսորեն նայելու իրենց վազվա օրվան։

Ազգայնամուտ-հետադեմ այն շրջանները, որոնց նիզներն ու հոսանքին հակառակ դեպի իրենց բարձրակետը նահապարհ են ընկել Հայ-արարական ասնլությունները, քիչ չեն ազմկում այն մասին, որ հայերի և արարների մշակութային կապերի սերտացումը գնութացնելու է ձուլման պրոցեսը նաև սպիտակ շարդի արհամարհների դեմ բավականին ապահով համարվող ևնանտի երկրներում¹⁰⁵։

Հայ-արարական մշակութային կապերի համառ չատագով և դրանց ամրապնդման համար հարաան աշխատող հայ դեմոկրատ-թուավորականները արամագծորեն հակառակ, մարքս-լենինյան ռամոնցի վրա հենվող ճիշտ տեսակետ են զարգացնում։

¹⁰⁴ Հայ բժիշկների միջազգային գործունեության շուրջ էլուքեր ան՝ «Այգ», 25.9.1954, 1.11.1955 և 7.12.1955; «Ազգակ», 7.8.1956; «Սփյուռք», 4.4.1956, «Արևիչք», 2.1.1959; «Արարատ», 4.10.1956; «Ջաղթանգ», 16.10.1952;

¹⁰⁵ Տե՛ս հոտոպոզես «Սփյուռք», 18.7.1959 և 22.4.1961.

Նրանք չեն մտածում «Քննադատական գիտություններ ազգային հարցի մասին» հոդվածում Վ. Ի. Անիկի ընդգծած այն միտքը, որ «տեսնասական շրջանառության պահանջները մշտապես կատիպեն մի պետության մեջ ապրող ազգություններին (որքան ժամանակ նրանք կցանկանան միասին ապրել) սովորել մեծամասնության լեզուն»¹⁰⁶, «Որքան ավելի զեմոկրատական լինի տվյալ երկրի հասարակարգը,—չնշան է Անիկի,—այնքան ավելի ուժեղ, ավելի արագորին և լայնորին կարգանա կապիտալիզմը, այնքան ավելի համառորեն տեսնասական շրջանառության պահանջները պիտի մղեն աարքեր ազգություններին սովորելու այն լեզուն, որ ամենից հարմարն է ընդհանուր տեսարանական հարաբերություններին համար»¹⁰⁷։

Անիկյան այդ գրույթներով են հայ զեմոկրատները բացատրում այն, թե ինչու «Միբիայում և Լիբանանում» երկու երկրներին պետական անկախության հռչակումից, քիչ թե շատ զեմոկրատական հասարակարգի կազմակերպումից և տեսնասական ինքնուրույն կյանքի աստիճանական զարգացումից հետո միայն անօրինակ թագ ստացավ արարներն լեզվի մասսայականացումը հայ գաղթաշահների գրեթե բոլոր խավերում, և ուրեմն աննախընթաց աշխուժացում ապրեցին հայ-արարական մշակութային կապերը։

Եվ սակայն արարների հետ մշակութային կապը՝ են և արդյոք արարահայությունն սպառնացող ուժացման աղբյուրը։ Ի՞նչ իրավացիորեն պատասխանում է հայ զեմոկրատ մտավորականությունը։ Ընդունելով սոցիալադեմոկրատիայի գլխին գամոկլյան սրի նման կախված ձուլման և ուժացման վտանգի առկայությունն ու նրա զեմ պայքարելու անհրաժեշտությունը, հայ զեմոկրատները զբաղում են, որ բազմապահանջանական կոնկրետ պետք է ստանի իր խնայական գաշտին վրա, կրակը կենտրոնացնելով ընդհանրապես մարդը ալլաանող, անոր հոգին ժանգոտող, ալլանդակող ու թունավորող ազդեցություններու և գաղտնիարներու դեմ»¹⁰⁸։

Հայ առաջադեմ մտավորականությունն մոտ շատ նիշտ է արժարծիված այն միտքը, որ բազմապահանջանական դրոշը նվիրական է ամեն մի իրավ մարքոսիստի համար»¹⁰⁹, որ ուժացման զեմ հայկա-

¹⁰⁶ Վ. Ի. Անիկ, Ծրվոր, հ. 20, էջ 4—5։

¹⁰⁷ Եսյն տեղում։

¹⁰⁸ «Հասարակ, 10.10.1965։

¹⁰⁹ Եսյն տեղում։

կան զազթօշխեների պայքարը մի մասն է ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման իրավունքի, եզրայրության և համերաշխության:

Իսկ ի՞նչ միջոցներով պետք է պայքարել ձուլման վտանգի դեմ: Արդյո՞ք ազգային հետագիւմ ավանդութիւնների կտուրի ներքո պատասպարդելով, կամ ազգային բանազարտ մշակույթի շինական պարսպի նախ իրամատաւորվելով, ինչպես քարոզում են մի շարք հետագիւմ գործիչներ²⁰⁰: Ո՞չ, պատասխանում է Հայ գեմնկրատ մտավորականութունը նաև այս հարցում, քաջ գիտակցելով, որ այդ՝ տերրին նացիոնալիզմի պլանն է, որ այլասերում և բաժանում է բանվոր գրասակարգին²⁰¹:

Ե՛ի հակադրութիւն կարգ մը պահպանողական գլուխներու պնդումին, մենք այն տեսակետին ենք, որ արտարական լնդվին ու մշակույթին ծանոթացումը և անոր մարդկայնական ու հոռաշարժիական քոլանդակության շամբումը մեր ուսանողության, ոչ մեկ կերպով կվնասե ազգապահպանման մեր գործին, և երբեք այլ լնեթադրեր հայ լնդվի անսեսումը,—գրում էր իր առաջնորդող հոգվածներից մեկում «Հասարչ. շարաթաթերթը» և շարունակում. «Եժողովուրդներու մտավոր և հոգևոր ստեղծագործությանց փոխադարձ ծանոթութիւնը և փոխանակութիւնը լաճաղայն գրավականն է ժողովուրդներու բարեկամության, մերձեցման և իրարհասկացողության»²⁰²:

Ինչպես ամբողջ սփյուռքահայ, այնպես էլ սիրիահայ և լիբանանահայ առաջագիւմ մտավոր գործիչները ողի իրոն աշխատում են երկարածղել կյանքը հայրենի հողից հեռու ընկած հայկական օշխենների: Ապասելով հայրենագարծության շնորհիվ այդ պայքարի վերջնական ու հազթական ավարտին, նրանք որոնում են բաղմապիսի գործոններ և զարգացնում ազգակներ, որոնք անհրաժեշտ են ձուլման վտանգը հնարավորին լապ հեռու վանելու համար:

Սփյուռքահայ առաջագիւմ մտավորականութիւնը, Սովետական Հայաստանի կենսունակ գոյության և նրա աննախընթաց վերելքի պայմաններում սփյուռքահայության ազգապահպանման համար առաջնային գործոն է համարում իրավամբ՝ սփյուռք-հայրենից կապերի

²⁰⁰ Ս. Վաղշաճը իր մի հոդվածում գրել է. «Ե՛թե կուզեք, Ամերիկայում անկեց զարգւոր ազգակը հայապահպանության՝ հայկական բուրթուն է, հայկական փլալն է, հայկական գոյման է և հայկական պարերն են» (տե՛ս Ս. Վաղշաճ, Հայաստան և սփյուռք, «Էժուարթ», 1956, հունիսի 27):

²⁰¹ Վ. Ի. Անիկ, Օրվեր, հ. 20, էջ 256—257:

²⁰² «Հասարչ», 17.10.1955:

ամբաստանումը, որն իր հերթին կնպաստի մյուս գործոնների՝ մայրենի լեզվի, ազգային ավանդույթունների, հոգևոր-մշակութային ժառանգության նկատմամբ սիրո պահպանման ու անինչ ավանդույթի հզոր ազդակը, որ այսօր ունինք, մեր մայր հայրենիքն է, — գրել է ամերիկահայ մի գործիչ²⁰³, ԵՄԿՅՈՒՆԵՍԿ հայութունը, — մայնակցել է նրան մի ուրիշը, — պիտի մշակութային կապերով կապված լինի մեր ազատ հայրենիքի՝ Սովետական Հայաստանի հետ, պիտի հաղենա երկրում տեղի ունեցող վերելքով, առաջադիմությամբ, մշակութիւնով, որոնք պետք են իրեն ազգապահպանման և ազգային ինքնուրույն դիմագիծը կայուն և անխաթար պահելու համար²⁰⁴։

Միջինահայ և լիբանանահայ դեմոկրատ մտավորականությունը իրավամբ Արարական Արեւելքի հայ զաղթորախների հարատեման ու զորացման երաշխիքը տեսնում է նաև արար ժողովուրդների հետ մեղք-ձեռքի միասնական պայքարի հաղթանակի մեջ, այդ աստիկատով էլ ընկալելով հայ-արարական մտավոր-մշակութային կապերի սերտացումը և վերջինս համարելով երկու կողմերի ազգային-քաղաքական և կուլտուր-լուսավորական պահանջմունքներին համապատասխան, Զուլման վտանգի դեմ մի կողմից պետք է օգտագործել թաղային առաջադեմ ավանդույթունները և շրջափյուռ-հայրենիք կապերու առավել սերտացումը, իսկ մյուս կողմից պետք է անպայման դիմել արար ժողովուրդներու հետ մշակութային մերձեցման՝ փոխադարձ հարստացման հիման վրա²⁰⁵, քանի որ ժողովուրդներու մտավոր և հոգևոր ստեղծագործությանց փոխադարձ ծանոթությունը և փոխանակությունը լավագույն գրավականն է ժողովուրդներու բարեկամություն, մերձեցման և իրարհասկացողություն²⁰⁶։

Ահա թե ինչու՞ Սովետական Հայաստանի՝ վերջին տասնամյակում աստիճանաբար ամբաստանող բարեկամական և հասկացելի մշակութային կապերը արարական Միջինայի և լիբանանի հետ, որպես սփյուռք-հայրենիք կապերի ուժեղացման նպաստող յուրատեսակ գործոն և ուրեմն սիրիահայ ու լիբանանահայ զաղթորախների ներսում ազգապահպանման գործը հեշտացնող ազդակ՝ անօրինակ խանդավառությամբ ողջունվեց սփյուռքահայ դեմոկրատ-մտավորականության և մշակութային գործիչների կողմից։

²⁰³ ԵՄԿՅՈՒՆԵՍԿ, 8.2.1965։

²⁰⁴ ԵՄԿՅՈՒՆԵՍԿ, 26.1.1962։

²⁰⁵ ԵՄԿՅՈՒՆԵՍԿ, 10.10.1963։

²⁰⁶ ԵՄԿՅՈՒՆԵՍԿ, 17.10.1965։

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԵԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱԳԵՐԸ
ՍԻՐԻԱՅԻ ԵՎ ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՀԵՏ

1

Ֆաշիստական Գերմանիայի կողմից Սովետական Միության վրա գործված շարանեղ նախահարձակումից անմիջապես հետո Սիրիայի և Լիբանանի հայ հայրենասեր աշխատավորների շրջանում կազմակերպվեցին «Հայաստանի պաշտպանության լիգաներ» (այլ անվամբ «Սովետական Հայաստանի քարեկամների ընկերություններ»), որոնց հիմնական առաջադրանքն էր «գործնական քույր տալ, որ զույգ գաղթորսխների հայությունն ալ պատրաստ է իր բաժինը բերելու հաղթանակի համար մեր սիրելի հայրենիքին մեջ թափված շանքերուն»:

1944 թ. վերջերին նրանում հիմնադրված «Արտասահմանի հեռ մշակութային կապի հայկական ընկերություն» կոչով, 1945 թ. սկզբներից այդ լիգաները զերածվեցին «Սովետական Հայաստանի հեռ մշակութային կապի ընկերություններին»: Վերջիններս, սփյուռքահայության և ժայր հայրենիքի հարաբերությունների սերտացումը նուեմնալով հանգերձ որպես հիմնական նպատակովեմ, բի ծառայություն լմատուցեցին նաև Սիրիայի և Լիբանանի հեռ Հայաստանի մշակութային անուսթյունները սաղմնավորելու ուղղությամբ: Արգարե, հայկական այդ ընկերությունների միջոցառումներին արարների հոծ և աշխույժ ներկայությունը¹, ինչպես նաև Հայաստանի խորհրդայնացման տարեդարներին և համահայկական պատմական ու մշակութային փառապաներին արար քաղաքական ականավոր գործիչների և ժաավորականների նլույթները² Սովետական Հայաստանի և Սիրիայի ու Լիբանանի միջև հոգեկան հաղորդակցման արահեաը սկզբնավորող սլունացարեր էին:

1944 թ. հուլիսին Սովետական Միության հեռ Սիրիայի ու Լիբանանի դիվանագիտական պաշտոնական հարաբերությունների հաստատումն էր³, որ մի կողմից Քեյրուսի, Գամաակոսի ու

¹ Տե՛ս ԳԱ ԱՐ արխիվ, ֆ. 7, գ. 1, զ. 1:

² Տե՛ս «Անալոս», 14.2.1945 և «Մուրթո», 17 և 25.7.1947:

³ Տե՛ս «Հայթնես», 27.11.1944 և 9.12.1945: «Ժողովուրդի նախ», 5.1.1949, 14.2.1943, 21.4.1943, 19.5.1943, 1.7.1943, 15.12.1943 և այլ համարեր:

⁴ Տե՛ս «СССР և Арабские страны, 1917—1960. Документы и материалы», М., 1961, стр. 82—85.

Հալելու և մյուս կողմից Երևանի միջև մշակութային կապերի աչք
 արահետը զարմրեց պաշտոնական հաղորդակցման և հետզհետե
 ժաղվազող ու շերմացող հոգեկան շփումների մայրուղի: Լիբանա-
 նահայ առաջադեմ մամուլը իրավամբ քննադատել է, որ զինվանագի-
 տական հարաբերությունների հասաստումով Սիրիան ու Լիբա-
 նանը ոչ միայն ապահովեցին բանհուն շահեր, անկախություն ա-
 նող պայքարի գծեզակ բայց վեհ մամուլն Վրաս, այլև հնարա-
 վորություն տեսնվեց վերամամուլապնդելու արար և սովետական
 ժողովուրդների բնակչության և հոգեկան կապերը, ավելի փաստա-
 վոր միևնույնի մը մեջ¹: ՍՍՀՄ-ի կողմից Սիրիայի և Լիբանանի
 անկախության բառանց որևէ նախադասման ճանաչումը, — որ
 հերթին ստել է Հալելու և հանգամայն իհասն աշ-Շերիքը, — ոչ
 միայն բան զրավական մըն է առարական երկրների համար «թե»
 ներկային և թե ազգային, ոչ միայն հնարավորություններ է
 տեսնում քարեկամական հարաբերությունների համար: Այս և
 արար ժողովուրդների միջև, այլև բարձրացնում է վարկը Սովե-
 տական Հայաստանի, ավելացնում հետաքրքրությունը բնայ ժո-
 ղովորի վեհություն և ազգային զգացումներին նկատմամբ²:

Արար պետական և ժողովրդային շրջաններում Սովետական
 Հայաստանի նկատմամբ նոր ու խորապես քարեկամական կեց-
 վածքը լավագույնս զրսեկողից 1946—1948 թթ. Սիրիայից ու Լի-
 բանանից տասնյակ հազարավոր հայերի զանգվածային հայրենա-
 դարձության կապակցությամբ:

Հայերի մեկնումը բնականաբար նշանակալից անզրադարձ
 ունեցավ երկու երկրների կյանքի յուր թեպազվածներում: Լրա-
 զրող ժողով Շաթիրյան ափսոսանքով է արձանագրել, որ «հայերի
 մեկնումով Հալելու ազգարնակչության մեկ հինգերորդը նվազե-
 լու է և քաղաքն իր կյանքից ու աշխուժությունից շատ բան է
 կորցնելու»: Այդ կապակցությամբ սիրիական Աշ-Շաար կուսակ-
 ցության ղեկավարության կողմից հրապարակված պաշտոնական
 հայտարարության մեջ ասված էր. «Հայության զարձը մեզ կմտա-
 հոգն լով այն անզրադարձումով, որ անտարական թե աշխատավո-
 րական կյանքի մեջ պետք պիտի ունենանք բացառիկ նիգերու, մեկ-
 նողներու պարապը լեցնելու համար»³: Լիբանանի վարչապետ

¹ «Նաղթուր», 8.8.1946:

² «Մարտիկ» Ժողով, 22.12.1946:

³ «L'Orient» 8.8.1946:

⁴ «Ազգաբար», 1.8.1946:

Ռիտզ Սուլեն էլ ընդունել է, որ հայերի հայրենագարձութունը լուրջ վնաս է հասցնելու Լիբանանի տնտեսությանը⁹։

Այնուամենայնիվ, հայրենագարձության քարավանների նախապահումը Սիրիայի և Լիբանանի լուրսքանչյուր քաղաքում և ավանում վեր է ածվել հայ և արաբ ժողովուրդների անխորասկ բարեկամութունը դրսևորող տոնահանդեսների, Ամենուրեք արաբները իրենց հրատեղա տվող հայերիև սղչերթ են մազթել սրտարուխ մազթանքներով, հլնկելով ոչ միայն հայ գաղթույթների բարի համբավից, այլև, հատկապես Մովհտական Հայաստանի նկատմամբ իրենց շերմ զգացմունքներից։

Սիրիայի հայտնի քաղաքական գործիչ Աբրամ Հաուրանիի կողմից Գամախոտում լույս ընծայվող «Ալ-Ցակագա թերթը, որի նաև, նշելով, որ քարար բարի ու ասպնդական ժողովուրդը իր սըրտում հազիտեկապես պիտի պահի հիշատակը հայերի հույիչ քաժանմանս, յի մտացել իր բարեմաղթութուններն ուղղել նաև վերածնված Հայաստանին¹⁰։ Արարների զգացմունքների սրանչիի բյուրեղացումը կարելի է համարել Հալիպի նահանգապետի խոսքը՝ ուղղված հյուսիսային Սիրիայից հայրենիք մեկնող հայերին. «Ցավով կտեսնենք ձեր մեկնիլը, քանի որ հայ ժողովուրդը միշտ բարեկամ եղած է մեր ժողովուրդին և ազատագրական պայքարին մեշ կանգնած է մեր ժողովուրդի կողքին։ Բայց զուր կմեկնիք, սրովհետև ձեր հայրենիքը ավելի բարգավաճ և երջանիկ է։ Ցրթաք բարոզ¹¹։ Աֆրիկի կուսակալն էլ նույն ոգով շնշում է. «Կյանքիս ընթացքին այսքան լծմ հուզված. երեսուն տարի մեկ արշուն և մեկ մարմին գարձած ապրեցանք. երբն պիտի շնորհի ձեզի, եթև Սուրբան փոխանակիիք Ֆրանսիայի կամ Ամերիկայի հետ, բայց զուր կմեկնիք ձեր հարազատ հայրենիքը, Մովես Հայաստան. միայն այս իրականութլունն է, որ կմեղմացնև մեր հուզումը»¹²։

Սակայն քառասունական թվականների վերջերից Սիրիայում և Լիբանանում ստեղծված ներքաղաքական իրավիճակը, հատկապես կառավարող շրշանների պրոիմպերիալիստական հակումները, արգելակեցին Մովհտական Հայաստանի հետ մշակութային կապերի զարգացումը, մտնավանց որ երկու երկրներում Կոմունիստա-

⁹ «Ժողովուրդի մախ», 8.1.1947։

¹⁰ «Գլ / Մ / 17 'شوقنا إلى الوطن'»

¹¹ «Ժողովուրդի մախ», 4.7.1948։

¹² Նույն տեղում, 27.7.1948։

կան կուսակցությունների և դեմոկրատական մյուս կազմակերպությունների հետ արգելվել էին նաև Սովետական Միության, այդ թվում և Սովետական Հայաստանի հետ բարեկամություն և մշակութային կապի ընկերությունները:

Այդ բնագավառում շրջադարձ տեղի ունեցավ հիտլերական տասնամյակի երկրորդ կեսից և հայ-արարական կուլտուրական կապերն սկսեցին իրենց իսկական զարգացման հունի մեջ մտնել 1959 թ. սկսած:

2

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում ֆաշիզմի շախմատներ և հեռապատերազմյան ժամանակաշրջանում Սովետական Միության դիտավորություններ առաջավոր մարդկության պայքարը իմպերիալիզմի և գաղութարարության դեմ ոչ միայն Արարական Արևելքի փրկեցին հրաշքաֆաշիստական ստրկացման վտանգից, այլև նախադրյալներ ստեղծեցին արար ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի վերելքի համար:

Սովետական Միությունը իր վճռական խոսքն ասաց Երանկա Միրիան ու Լիրանանը ՄԱԿ-ի կազմում ընդունելու և անզուֆրանսիական զորքերի ներկայությունից ազատելու (1948 թ.) հարցերում: Սովետների երկիրը կանոնավորաբար հակահարված սվեց Արարական Արևելքը, այդ թվում և Միրիան ու Լիրանանը Արևմտաքի ազրեսիվ ծրագրերի մեջ ներքաշելու քույր փորկերին:

Իմպերիալիզմի ասեմարմակ ոսնձգությունների, հատկապես սազմական միջամտության դեմ արար ժողովուրդների տարած հաղթանակի գործում անշափ մեծ նշանակություն ունեցավ սովետական քազմակողմների անշահախնդիր օժանդակությունը¹³:

Սովետական քույր ժողովուրդների, առաջավոր ամբողջ մարդկության հետ միասին հայ ժողովուրդը նա իր միասնությունը հայտնեց արար ազատասեր ժողովրդին՝ նրա հակաիմպերիալիստական պայքարի վճռական յուրաքանչյուր հանգրվանում:

Հանրահայտ փաստ է կորովի այն հայտարարությունը, որով հայ ժողովուրդը հանդես եկավ Սգիպատսի վրա ետակողմ նախահարձակման օրերին, պատրաստակամություն հայտնելով ամեն տեսակի օգնություն հասցնել բարեկամ արարներին:

¹³ «Номешман истореш арабских стран, 1917—1966», М., 1968, стр. 30, 37.

Նույնքան լուռն եղա՞վ Սովետական Հայաստանի ժողովրդի հակազգեցությունը Հորդանանում բրիտանական ու կիբանական ամերիկյան ներխուժմանը: Արար ժարանչոզ ժողովրդի հետ միասնությամբ միասնակցե՞ր կազմակերպեցին հայ բանվորն ու կուլանտեականը, գիտնականն ու արվեստագետը, գրողն ու ուսանողը: Քանաստեղծուհի Միլվա Կապուտիկյանը սղջունում էր շնոր մամականների արշալույսով շառագունած: Արարական Արևելքը, ՍՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ նորայր Միսակյանը պահանջում էր՝ «Ձեռքներդ հեռու Արարական Արևելքից», իսկ հայտնի կինոգործիչ Համո Քեկ-Նազարյանը վստահեցնում էր, որ բաներ ձեռ հեռ ենք, կիբանանի, Իրաքի և Հորդանանի սիրելի բարեկամներ:

Արարական ժողովուրդների ազգային անկախությունը ամրացնելու գործում կարևոր նշանակություն ունեցան նաև Սովետական Միության անտեսական անհասույց սմանդակությունը և քեղհանրուպես արարա-սովետական առարա-տեսական կապերի ամրապնդումը:

Արարական երկրների, այդ թվում Սիրիայի ու կիբանանի հետ ՍՍՀՄ-ի տեսեսական կապերին գործուն մասնակցություն սկսեց բերել նաև Սովետական Հայաստանը, որ իր զարգացած քաղժամայուզ մեքենաշինությամբ մեծ օգնություն բնձնեց արար բարեկամներին, առաքելով շարժական էլեկտրակայաններ, արանսֆորմատորներ, էլեկտրական կոմպլեքս ենթակայաններ, սինխրոն գեներատորներ, ճշգրիտ և գերճշգրիտ սարքեր, հաստացներ, մամիչներ, շրային սարքեր և այլն¹⁴:

Հասկանալի է, որ այս պայմաններում հիսունական տասնամյակի վերջերից շրջադարձ պիտի արձանագրվեր ինչպես սովետարարական բարեկամական, այդ թվում և մշակութային հարաբերությունների, այնպես էլ Սովետական Հայաստանի և արարական երկրների, այդ թվում և Սիրիայի ու կիբանանի կապերի ասպարեզում:

Եվ իրոք, Սովետական Միության և արարական երկրների միջև քաղաքական, մշակութային, գիտական ու տեսեսական բնագավառներում կապերի ուստիճանական ամրապնդման որպես արդյունք, 1958 թ. ապրիլի 21-ին Մոսկվայում ստեղծվեց «ՍՍՀՄ-ի

¹⁴ Մ. Սուքրույան, Հայաստանը զարգացող երկրներին, «Հայրենիքի մահ», 22.1.1967.

և Արարական Արևելքի երկրների միջև բարեկամության ու մշակութային կապի սովետական ընկերությունը»:

Ընկերության հիմնադիր ժողովի նախաձեռնողների խմբի 39 մասնակիցների թվում էին Հայաստանի Կոմկուսակցության կենտրոնի առաջին քարտուղարը և Արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամության և մշակութային կապի (ԱԵՄԿ) Հայկական ընկերության նախագահը¹⁴, Ընկերության հիմնադիր կոլեկտիվ անդամներից էր ԱԵՄԿ Հայկական ընկերությանը, իսկ հիմնադիր 198 անհատների շարքում էին Հայաստանից 5 ներկայացուցիչներ՝ գրողներ և արվեստի ու գիտության գործիչներ. ակադեմիկոս Լ. Ա. Թրեյլին, բանաստեղծուհի Ս. Կապուտիկյանը, կոմպոզիտոր Ս. Թալասանյանը, կինոռեժիսոր Գ. Մելիք-Ավագյանը, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր Յ. Ստեփանյանը և ուրիշներ¹⁵, որոնցից Ջ-ը ընտրվեցին նախագահության անգամ, իսկ Յ-ն էլ ընդգրկվեցին նորաստեղծ ընկերության վարչության կազմում¹⁶, Հիմնադիր ժողովում էլույթ ունենալով, բանաստեղծուհի Ս. Կապուտիկյանը բյուրեղացից մարտնչող արար ժողովուրդների նկատմամբ հայության շքամազույն զգացմունքները¹⁷:

ՍՍՄՄ-ի և Արարական Արևելքի երկրների միջև բարեկամության ու մշակութային կապի սովետական ընկերության հիմնադրմանը գործունե մասնակցություն բերած հայ մտավորականությունը, անշուշտ, չէր կարող չմտածել նրանում ընկերության հայկական բաժանմունք ստեղծելու մասին, մանավանդ, որ աստուղծան հայությունը անվարան կանգնած է իր արար եզրայրների կողքին և օգնում է նրանց իմպերիալիստ գերշատիչների դեմ նրանց սրբազան պայքարում¹⁸։ Եվ ահա 1959 թ. սկզբներին, հանրապետության մշակույթի ու գիտության մի խումբ աշխատողներ, որոնց թվում էին ՍՍՄՄ ժողովրդական արտիստներ Գ. Գասպարյանը և

¹⁴ «Союз Советских обществ дружбы и культурных связей с зарубежными странами. Учредительное собрание Советского общества дружбы и культурной связи со странами Арабского Востока», стенограмма, М., 1968. Приложение № 2.

¹⁵ Там же, приложение № 3.

¹⁶ Там же, приложение № 1 и стр. 28—35.

¹⁷ Արարական Արևելքի երկրների հետ բարեկամության և մշակութային կապի սովետական ընկերության Հայկական բաժանմունքի արխիվ (այսուհետև՝ ԱԵՄԿ-ի հայկ. բաժանմունքի արխիվ), թ. 2, գ. 1, փ. 7, էջ 2:

¹⁸ Նույն անգամ:

Ք. Ալթունյանը, ակադեմիկոսներ Մ. Ներսիսյանը և Մ. Տեր-Կարապետյանը, գրողներ Ս. Կապուսիկյանը, Ս. Ալաշաշյանը և ուրիշներ, հանգես եկան մի գիմնումով, որանոց ասված էր.

«Ալշխարհի բուրբ մասերում խաղաղությունն ամրապնդվում է ոչ միայն անասական, այլև կուլտուրական կապերի ընդլայնման միջոցով: Այստեղից էլ բխում է սովետա-արարական բարեկամության և մշակութային կապի ընկերության Հայկական բաժանմունքի ստեղծման կարևորությունը:

«Հայ-արարական կապերը գալիս են շատ հետո: Այդ կապերը առանձնապես ընդլայնվեցին առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ու նրանից հետո, երբ հարյուր հազարավոր հայեր հյուրընկալություն գտան արար ժողովրդի կողմից, որը նույնպես նաշակել էր Թուրքական բռնապետության գաժանություններն ու պայքարել նրա դեմ:

«Ամուր են հայ և արար ժողովուրդների բարեկամության հիմքերը, բարեկամություն, որն, անշուշտ էլ ավելի կամրտեա սովետա-արարական բարեկամության կապերի ընդլայնման հիման վրա: Վստահորեն կարելի է ասել, որ Հայկական բաժանմունքի ստեղծումը կնպաստի հայ-արարական կուլտուրական կապերի ընդլայնմանը, կնպաստի սովետա-արարական ընկերության աշխատանքներին էլ ավելի ծաղկմանը»²⁰:

Դիմումի գրած լայն ու շերտ արևազանքը հաշվի առնելով, 1959 թ. հուլիսի 23-ին ԱՄՆ-ի տարեգարձին նվիրված հանդիսավոր նիստի ընթացքում հիմնադրվեց Սովետական Հայաստանի և արարական երկրների միջև բարեկամության ու մշակութային կապի Հայկական ընկերությունը, որի կոլեկտիվ անդամները զարման Մ. Մաշտոցի անվան մասնկազմարանը, ակադեմիայի գրականության և արևելագիտության ինստիտուտները, Պետամայսարանի արևելագիտության ֆակուլտետը, Ռազիտյի և հեռուստատեսության պետական կոմիտեն, «Հայաստան» հրատարակչությունը, մի շարք գործարաններ, կոմբինատներ և կոլխոզներ²¹:

Ընկերության ծնունդը խանգավառությամբ ընդունվեց հայ ժողովրդի լայն խավերի և առաջին հերթին մտավորականության շրջանում: Գրող Մ. Ալաշաշյանը իրավացիորեն ընդգծում էր, որ «Հայ ժողովուրդը անքակտելիորեն կապված է եղել արար ժողո-

²⁰ ԱՄՆԿ-ի Հայկ. բաժանմունքի տրիբյվ. թ. 2, գ. 1, Վ. 1, էջ 1—2.

²¹ նույն տեղում, թ. 2, գ. 2, Վ. 8, էջ 10—11.

վրդի հետև իր պատմական հակատագրով, և՛ իր ազատության համար մղած պայքարում, և՛ այժմ՝ սփյուռքահայության գոյության որպես հիմք²², Ահադեմիկոս Մ. Տեր-Կարապետյանը իր հերթին նշում էր. «Ըայ ժողովուրդը մեծ գոհունակությամբ և եղբայրական զգացումներով է ընդունում այն փաստը, որ գաղութարարության լծից ազատագրված արաբական ժողովուրդները հնարավորություն ունեն մշակութային և տնտեսական կապեր հաստատելու և զարգացնելու սովետական բոլոր ժողովուրդներին, այդ թվում նաև սովետական կարգերի շնորհիվ ազատագրված հայ ժողովրդի հետ»²³:

Ինչպես բարեկամության ու մշակութային կապի սովետական ընկերության, այնպես էլ նրա Հայկական բաժանմունքի գործունեության ոլորտում էին գանձելու արաբական բոլոր երկրները՝ Եգիպտոսը, Իրաքը, Լիբիան, Սուդանը, Մարոկկոն, Ալժիրը և մյուսները: Հասկանալի է, սակայն, որ Հայկական բաժանմունքի գործունեության ոլորտում ավելի լայն տեղ էին գրավելու այն երկրները, որտեղ պատմական գծախառնակառարի բերումով ազատան էին գտել հայրենակարոտ հայերի հոծ խմբեր:

Եվ իրոք, հենց իր հիմնադրման օրից Հայկական բաժանմունքը առավել աշխույժ գործունեություն ծավալեց առաջին հերթին հայաշատ Սիրիայի և Լիբանանի հետ, իր բազմազան միջոցառումներով զգալի ներդրում կատարելով այդ երկրների հետ Սովետական Հայաստանի բարեկամական ու մշակութային կապերի զարգացման գործում: Բավական է ասել, որ բաժանմունքը ոչ միայն ավանդական է զարմրել Սիրիայի և Լիբանանի անկախության տարեզարմների տոնակատարության և արաբական մշակույթին նվիրված տարբեր միջոցառումների անցկացումը Երևանում, այլև կուլտուրայի մինիստրության հետ միասնաբար, թիլ շանք չի թափել հաճախակի իրականացնելու համար հայ և արաբ մշակութային գործիչների փոխայցելությունները, մանավանդ հայկական բազմամարդ գեղարվեստական համույթների ելույթները Բեյրութում, Դամասկոսում և Հալեպում²⁴:

²² Ելել տեղում, Թ. 2, գ. 1, Վ. 8, էջ 2:

²³ Ելել տեղում, Թ. 2, գ. 1, Վ. 5ա:

²⁴ Ա. Եսկինյան, Հեղաճաճում և՛ Հայ-արաբական մշակութային կապերը, «Սովետական Հայաստան», 1963 թ. 5, էջ 20—26: Եսկինյան՝ ԱնՄԲԿ-ի հայկ. բաժանմունքի արխիվ, Թ. 2, գ. 4, Վ. 2, 6, 8, 9 և 11:

Քաժանումը բազմիցս Սիրիայում և Հիբանանում կազմակերպել է Սովետական Հայաստանի անտեսութունը, շինարարությունն ու մշակույթը պատկերող լուսանկարչական ցուցահանդեսներ, ուղարկել է հաշ ժողովրդի վերածնությունը արարներին մատուցող բազմազան այլ նյութեր: Արար առաջադեմ մամուլում այդ նյութերի զտած ընդունելության և Սովետական Հայաստանի նկատմամբ առաջացրած հետաքրքրության խորության մասին կարելի է բավարար վկայություն համարել այն փաստը, որ միայն լիբանանյան «Ան-նիզա» թերթը 1959—1961 թթ. մի շարք անգամներ անդրադարձել է Հ. Քումանյանի, Երրվանդազելի, Հ. Հովհաննիսյանի, Վ. Փափազյանի, Ն. Զարյանի, Գ. էմինի և Հ. Երրազի ստեղծագործություններին, գրազատական ակնարկ է լույս ընծայել Հ. Աճառյանի «Արմատական» և Ստ. Մալխասյանցի «Քաջատր-բական» բառարանների մասին, հանգամանորեն ներկայացրել է նկարիչ Հ. Կոչումյանի արվեստը, գրվատանքով խոսել ինքնուս փորագրիչ էդ. Ղազարյանի մասին, արարներին ժանտապարհի Քյուրակների աստղադիտարանի հետ, լույս ընծայել ակադեմիկոս Ն. Միսակյանի և ուրիշների գիտական հոդվածները²⁸:

Արարական երկրների հետ բարեկամական ու մշակութային կապերի զարգացմանը Սովետական Հայաստանում արվող նշանակությունը, անշուշտ, չի սահմանափակվում Հայկական բաժանմունքի գործունեության շրջանակներում: Կապերի ամրապնդման ասպարեզում անհրաժեշտ է առանձին նշել այն դերը, որ ստանձնել է Ռազմիսահորզումների և հետուստանություն պետական կոմիտեի արարական հաղորդումների խմբագրությունը: Վերջինս, կանոնավոր ձայնասփռումներով Սովետական Հայաստանի անտեսության, գիտության ու մշակույթի նվաճումները ժանտապարհիով իր արար սեկնեցիներին, ուղղակի մասնակցություն է բերում արարա-հայկական մեթոդները սերտացնելու գործին:

Ուրույն նշանակություն ունի նաև այն փաստը, որ պետական համալսարանում, սկզբում բանասիրական ֆակուլտետին կից արարական ֆիլիոլոգիայի ամբիոնի, իսկ ներկայումս արևելագիտական ֆակուլտետում արարագիտական հատուկ բաժնի շրջանակներում մասնավոր զարկ է արվում արարագիտական կազմերի պատրաստմանը, իսկ 1957—1958 ուսումնական տարվանից, Երևանի

²⁸ * 1961 — 070 ՆԱՊՈ * 1970 — 71A * 711 * 197 * 0A ՆԱՊՈՎԻ * 1909 * 0AՆՈ *
 01A * 70A * 701 * 712 * 710 ՆԱՊՈՎԻ

բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում սովորում են շատ հայ երիտասարդներ Միտիայից, Լիբանանից և արաբական մշուս երկրներից: Նրանց հետ ուսումնառու են եղել նաև մի շարք արաբ ուսանողներ՝ Նիհաթ Արզուլ Ազիզը, Յակուբ Արզուլ Հազզազը և ուրիշներ: 1962 թ. սկսած, Հայաստանի բուհերն ավարտելուց հետո Միտիա և Լիբանան են սկսել վերադառնալ մասնագետների առաջին խմբերը²⁶, բնականաբար հայ-արաբական կապերի ամրապնդման գործում իրենց լուծան ներդնելու վճռակառնությամբ: Այսպես, Միտիայի Յագուրին գյուղաքաղաքից եկած Գ. Կասախը, որ նրանում է սովորել հայերեն, իր ծրագրիներին մասին խոսելիս ասել է. «Կվերագառնամ Միտիա և կամոքեմ արար ու հայ աշխատավորների ցածերը, ինչքան կարող եմ: Ես համազգած եմ, որ ուրիշ մասնագիտությունների մտավորականների նման, ու թերևս մի բանով էլ ավելի, բժիշկները կարող են Արաբական Արևելքում ամրապնդել հայ և արաբ աշխատավորների կապերը»²⁷:

Հայ և արաբ ժողովուրդների մշակութային կապերի զարգացման գործին իր եռանդուն մասնակցությունն է բերում նաև ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի 1958 թ. ստեղծված արևելագիտության սեկտորը²⁸, որի արաբական երկրների բաժնում ուսումնասիրվում են արաբ աշխարհի նորագույն պատմությունը, տնտեսությունը, ազգային-ազատագրական շարժումները, հայ-արաբական կապերը և այլ հարցեր: Միայն վերջին տարիներին սեկտորի հրատարակությամբ լույս են տեսել պատմական գիտությունների զոկտոր, պրոֆեսոր Ե. Հովհաննիսյանի «Ազգային-ազատագրական պայքարը Իրաքում», «Ազգային-ազատագրական պայքարը Լիբանանում» և «Միտիայի անկախ հանրապետության կազմավորումը» մենագրությունները, Լ. Նալբանդյանի «Արաբական աղբյուրները հայերի և Հայաստանի մասին», Լ. Քոֆուլյանի «Հայերի մասնակցությունը Միտիայի և Լիբանանի ազգային-ազատագրական և զեմակրատական շարժումներին», Լ. Սարգսյանի և Ս. Զուլճյանի «Արաբերեն-հայերեն բառարան», «Արաբական ժողովածու» և մի շարք աշխատություններ²⁹:

²⁶ 1909/Ա/Ա «ՍԵՆՈՒ»

²⁷ «Մեր նշանաբան է Հատրը, 7.16.1960:

²⁸ «Գտնում-բանասիրական հանգես», 1958, № 2, էջ 315—317: Սեկտորը 1971 թ. վերակազմակերպվեց Ինտերուստի:

²⁹ Տե՛ս E. Ноджарян, Армяно-арабские связи и Советский Армения. «Армения сегодня», 1969, № 8—9, стр. 40—41.

Սովետաճայ մամուլը աստիճանաբար ավելի ու ավելի է արձագանքում արար ժողովուրդների կյանքի կարևոր իրադարձություններին, ավելի հաճախ է իր ընթերցողների համար պարզաբանում արար ժողովուրդների ազատագրական պայքարը: Առանձնապես պետք է ընդգծել այն հանգամանքը, որ սովետաճայ գրական մամուլում ավելի հաճախ են ներկայացվում արարական գրականությունից հարցերը և արար առաջադեմ գրողների ստեղծագործությունները²⁰, հրատարակությունների կողմից լույս են ընծայվում արարական նոր գաղափարներ ներկայացնող առանձին ժողովածուներ, որոնցում հատուկ ուշադրություն են արժանանում սիրիական և լիբանանյան գրողները: Բավական է ասել, որ միայն Ենթարական պատմվածքներն ժողովածուում սիրիացի գրողներից ընդգրկված են Արու Իսամը, Արզել Ազիզ Հիլալը, Արզել Արու Եահարը, Բարաթ Սաիզը, Ում-Սալիմը, Սաիզ Լաուրանիեն և Ֆարես Զարգուրը, իսկ լիբանանցիներից՝ Իսա Ուահիր Փաղզիսը և Սելիմ Խուրիե²¹:

Միաժամանակ, սովետաճայ և հատկապես արարական երկրներից հայրենազարմած երիտասարդ գրողների ստեղծագործություններում ուշադրավ տեղ է սկսում գրավել արարական թեմատիկան, մանավանդ Սիրիայում և Լիբանանում հայ և արար աշխատավորների համերաշխ կյանքի, ինչպես խալիվի և նրա տեղական գործակալների դեմ նրանց համատեղ պայքարի արտացոլումը: Լիշատակենք, հատկապես Ա. Եարլյանի «Ճեղյահներ» վեպը, Գ. Փելիշյանի «Քեզնից հեռու, քեզ հեռա և Սո. Ալաշալյանի «Անպատում» ու «Պարտություն» վիպակները, Գ. Սևանի մի շարք պատմվածքներ, Գ. Մարյանի, Ա. Գարբուս, Ա. Ալիբյանի, Ա. Արմանի, Ա. Քերզյանի, Ն. Եահենի, Վ. Հաճյանի և մյուսների քերթվածները:

Եվ սակայն Սիրիայի ու Լիբանանի հետ Սովետական Հայաստանի մշակութային կապերի անդամստանում առավել կարևոր իրադարձություն հանդիսացան սովետաճայ գրողների և մշակույթի գործիչների, երբեմն արվեստի ամբողջ համույթների, գիտնականների և մարզիկների այցը Սիրիա և Լիբանան, ինչպես նաև արար ազգային ու մշակութային գործիչների գիտագարձ այցելությունը

²⁰ Տե՛ս հատկապես՝ «Սովետական գրականություն», 1958, № 5: «Գրական քննություն», 1.7.1956 և 20.2.1970:

²¹ «Արարական պատմվածքներ», Քրդ. Հ. Գաղուրյան, Երևան, 1958:

Հայաստան: Այդ այցելությունները, անմիջական այդ շփումները մեծապես օգնեցին, որ հայ և արաբ ժողովուրդները ավելի լավ ճանաչեն իրար և էլ ավելի ամրապնդեն իրենց բարեկամությունը:

3

Սովետահայ և արաբ մտավորականության միջև շփումների ու փոխազդանք ծանոթացման անզստասանում պատասխանատու նախաքայլն անելի վիճակվեց արձակագիր Հրայր Քոչարին:

Սովետական Միություն այցելած իրաքցի գրողներ Ալի Ջավադ Քահերի և Շաքիր Խոսրակի նախաձեռնությամբ, Իրաքի գրողների միությունը սովետական գրողներին փոխայցելության հրավեր էր ուղարկել: Ի պատասխան այդ հրավերի, 1961 թ. հունվարին, Հր. Քոչարը, գրող Ա. Պերվենցևի և արարագետ Վ. Կրասնոզսկու ընկերակցությամբ, մեկնեց Քաղզադ: Սովետական Միության հետ մշակութային կապի լիբանանյան ընկերությունը, անգնկանալով սովետական գրողների Իրաք այցելության մասին, իր հերթին սովետահայ գրողին իրաքյան շրջապատույտից հետո հրավիրեց այցելել Լիբանան²²:

Հասկանալի է, որ Լիբանանում Հր. Քոչարը իր ժամանակի մեծագույն մասը եղիբել է հայրենակարոս հայերին, պատմելով իրանց հայրենիքի վերածննդից և սփյուռքահայության նկատմամբ հոգատարության փաստերով սրտապնդելով նրանց²³, եվ սակայն գրողը ոչ մի բույն չի մոռացել, որ իր առաքելության երկրորդ հիմնական նպատակը լիբանանյան արաբ գրողների հետ բարեկամական կապերի ամրապնդումն է, նրանց մտ հայ մշակույթի և առանձնապես հայ գրականության նկատմամբ մեծացող հետաքրքրության բավարարումը: Գրեթե ամեն օր, նա շփվել է իր արաբ գրչեղբայրներին՝ Միխայիլ Նայիմեի, Թախթ Խուրիի, Ալի Սաադի, Հուսեյն Մրուսի, Մահմադ Գալբուսի, Միշել Սիլվանի, Ժորժ Հաննայի և տասնյակ ուրիշների հետ, լսել նրանց ողջույնը ուղղված հայ ժողովրդին և նրա մշակութային գործիչներին, խնդրությամբ արձանագրել նրանց ցանկությունը՝ հայ և արաբական կապերի ամրապնդման ուղղությամբ և իր պատասխանն արձայններում շարու-

²² Հ. Քոչար, Հայրենիք հուշեր, սովետական գրականություն, 1962, № 11, էջ 85—87:

²³ Վերջ եղանորան է հասալ, է.Յ.1961:

նակ կանց է առել Հայաստանում այդ կապերի նկատմամբ ցուցաբերվող հոգատարություն վրա²⁶։

Ըբ. Քոչարի այցը Լիբանան և Հանդիպումները արար զրական գործիչների հետ, կարևոր նախասկիզբ Հանդիսացան Սովետական Հայաստանի ու Լիբանանի ստեղծագործող մտավորականության շփումների ասպարեկում և բարեբար ներգործություն ունեցան Հայարարական մշակութային կապերի զարգացման վրա։ Այդ նախասկիզբը առաջիկա ամուսնի հիմքերի վրա դրվեց, երբ Հայաստանի գրողների միության առաջին քարտուղար, ՆՍՍՀ Գերագույն սովետի զեպուտատ էզուարդ Քոփյանը, սովետական պատվիրակության կազմում Աֆրիկայի և Ասիայի գրողների երկրորդ համագումարի (Կահիրե) աշխատանքներին մասնակցելուց հետո, 1962 թ. փետրվարին ժամանեց Բեյրութ²⁷։

Հայաստանի պատվիրակը, որ համագումարում սերտ կապ էր հաստատել արարական երկրների ներկայացուցիչների հետ, ՄՍՀՄ-ի գրողների միության քարտուղարությունից լիազորվել էր զբաղվելու արարական լավագույն երկերի ընտրության հարցով՝ դրանք աուսերենի և ապա սովետական ժողովուրդների ազգային լեզուներով թարգմանելու համար։ Այս իրողությունը, որ զեռ համագումարի փակումից առաջ արարական մամուլի հաղորդումներով հասել էր Բեյրութ քնականարար հետաքրքրել և խանգարվածի էր լիբանանյան գրողներին²⁸։

Լիբանանում Գերագույն սովետի զեպուտատին պետական շքանշաններում ցույց արվեց պատշաճ ընդունելություն։ Նրան ընդունեցին Լիբանանի հանրապետության նախագահ Ֆուադ Շեհարը և խորհրդարանի նախագահ Սարրի Համազեն, նրան այցելեցին միևնախորհրդ և պառլամենտի զեպուտատներ²⁹։

Ձեռնամուխ լինելով իր առաքելության կատարմանը էզ. Քոփյանը անմիջական շփման մեջ մտավ Լիբանան-ՄՍՀՄ մշակութային կապի ընկերության նախագահ զախտ. Ժորժ Հաննայի, խաղաղության մրցանակի զափնեկիր Անտուան Քապեթի, լեզվա-

²⁶ Նույն տեղում։

²⁷ էզ. Քոփյանի այցելություն ժամանակ «L'Orient», 24.2.1962; «Le Jour», 24.2.1962; 197/1/10 «الشرق» 197/1/14 «الشرق»

²⁸ 197/1/4 «الشرق»

²⁹ «Արարատ», 1.2.1962.

բան Արզալլա Ալիյի, գրողներ Լ. Մրուհի, Մ. Սիւմանի, Մ. Գակ-
րուրի, Ա. Թաֆիի և այլոց հետ²⁶։

Հայաստանի գրողների միության քարտուղարի այցելությունը,
ինչպես դիպուկ կերպով ասել է գրող և գրականագետ Լ. Մրուհն,
լիբանանցիներին ոգնել է ավելի ևս հաստատակամորհն հավա-
տալու, բայց ժողովուրդների և հասկապես սշատ սիրելի Սովետա-
կան Հայաստանի և լիբանանի ժողովուրդների բարեկամությա-
նը²⁷։

1962 թ. զերչերին, լիբանանահայ թժեքելանս մշակութային
միության հրավերով, մեքսիկյան փառատոնին մասնակցելու հա-
մար լիբանան և Միքիա մեկնեց սովետահայ բանաստեղծուհի Սիլ-
վա Կապուտիկյանը։

Ի տարբերություն Լր. Քուարի և էդ. Քոֆյանի ուղևորություն-
ների, Կապուտիկյանի առաքելությունը բացառապես Միքիայի և
լիբանանի հայ զաղթողականների և Սովետական Հայաստանի մշա-
կութային կապերի ամրապնդման նպատակն ուներ։ Եվ սակայն
կարող էր հայ բանաստեղծուհու այցը խթան չհանդիսանալ հայ-
արարական մշակութային հարաբերությունների առավել սերտաց-
մանը, կեր մի կողմից, որպես իր ժողովրդի կյանքով ու նահատա-
գրով եռնեփող արվեստագետ, ևս չէր կարող շտրոնել արար ա-
պրելական ժողովրդին նրախաադիսական խոսք ասելու առիթներ,
և մյուս կողմից՝ տեղում հայ-արարական բարեկամական կապերի
զարգացման նոր հանգրվանում, արար մտավորականությունն էլ
չէր կարող շնտամտել հայ նոր գրականության պատվիրակի հետ
հազարավելու նարավորությունների, մանավանդ որ Մ. Կապուտիկ-
յանը հանդիսանում էր արարական երկրների հետ բարեկամու-
թյան և մշակութային կապի սովետական ընկերության հայկական
բաժանմունքի փոխ-նախագահը։

Բնյութ ժամանման օրն իսկ, մասնակցելով մեքսիկյան փա-
ռատոնի եզրափակիչ հանդիսությանը, Կապուտիկյանը իր ելույ-
թում շեշտել է այն հանգամանքը, որ ամեն երկրում չէ, որ այնպի-
սի նպաստավոր պայմաններ են ստեղծված հայ ժողովրդի գոյու-
թյունը աշխույժ և կենդանի պահելու համար, ինչպես լիբանա-
նում։ Այդ պատճառով էլ, որպես մայր հայրենիքի մշակույթի ներ-

²⁶ Տե՛ս ո՛վեր նշանարանն է հասար, 25.2. և 21.2.1962: ۱۹۶۲ / ۳ / ۷ «سپتامبر»
۱۹۶۲ / ۳ / ۴ «الخبير»

²⁷ «Մեր նշանարանն է հասար, 11.2.1962:

կայացուցիչ, եւ խորին շնորհակալության խոսք է ասել լիբանանի ժողովրդին ու պետական գործիչներին, որոնք հայ ժողովրդի համար նահատազրուկանորեն ծանր օրերին իրենց եղբայրական գիրկը բացեցին հայ տարագրյալների առաջ և շարունակում են իրենց բարի վարմունքով ու սրտաբաց կամեցողութեամբ ողորդել հայրենիքից հեռու ընկած հայերի կարոտն ու տաղանակները⁴⁰։ Այդ միտքը վերաբերվում է նաև Միրիային, որովհետև, ինչպես նշել է նա, «Միրիայի արար հյուրընկալ ժողովրդի մտա եւ գտա շատ ջերմ վերաբերմունք»⁴¹։

Կապուտիկյանը բազմաթիվ առիթներ է ունեցել շփվելու սիրիական և լիբանանյան մտավորականության հետ։ Այդ առիթները շատ հաճախ ստեղծել են իրենք՝ արարները, ինքնաբերաբար ներկա լինելով նրա պատվին կազմակերպված բուրք հավաքույթներին։ «Է՛ւռառաջ գրականին բարեկամների հավաքույթում, արար հյուրերի անուկից խոսք ասնելով, գրող և քննադատ Հուանյն Մրունն շեշտել է, որ արար և հայ ժողովուրդների եղբայրակցությունը և սովետա-արաբական բարեկամությունը հիմնված են պատմության փորձի վրա և ոչ ոքի չի հաշտվի խախտել գրանքը։ Կապուտիկյանը իր պատասխանում չի մոռացել ընդգծել, որ իր այցելությունը շանք չի խնայի նպաստել հայ-արաբական և արաբ-սովետական բարեկամության էլ ավելի ամրապնդմանը»⁴²։ Հայ բանաստեղծուհու հետ սերտորեն շփված արար մշակույթի ներկայացուցիչներին՝ երգչուհի Զեյրուդի, երգչուհի Ռահրանի եղբայրների, գրողներ Նախմեհի, Մրունի, Սլեյմանի, Ք. Իրբահիմի, Ա. Հաշեյմի, Հ. Ֆախրի և մյուսների օրամագրությունն է բացահայտել ժ. Հաննան իր ելույթներից մեկում ընդգծելով, որ եզրանավորից, երկաթուղիներից, նավերից ավելի ժողովուրդներին կապում են գրականությունն ու արվեստը, կապում է մշակույթը։ Ուրախ ենք մեր երկրում, որտեղ այնքան շատ են հանգրվածում նավերն ու ինքնաթիռները, ողջունելու մի բանաստեղծուհու, որը բանաստեղծության քնքույր սողերով մի օդակ է ամրացնում լիբանան-Սովետական Միություն բարեկամության շղթայում»⁴³։

Կապուտիկյանը ջերմ հանդիպումներ է ունեցել նաև սիրիացի

⁴⁰ «Մեր նշանարանն է հառաջ, 20.12.1962։

⁴¹ Նույն տեղում, 3.2.1963։

⁴² Նույն տեղում, 12.1.1963։

⁴³ Ս. Կապուտիկյան, Քարոզմաները դեռ թալում են, Երևան, 1964, էջ 362։

գրողներին և արվեստագետներին հետ ու զրուցել մշակութային տար-
րեր հարցերի շուրջ: Հաշիպի «Թնքեյան-Մաարի» ընկերության
կազմակերպած ընդունելության ժամանակ, հայ ժողովրդին նվիր-
ված քերթված է ընթերցել բանաստեղծ Ալի Զեյնեկը, իսկ բանա-
սեր Սեյիմ Յահյա Հաշիմին խոսել է հայ մշակույթի և հատկապես
Մաշտոցի մեծության մասին: Մի ուրիշ ընդունելության ժամանակ,
հայ մշակույթի և բանաստեղծուհու հասցեին չերժ խոսք է ասել
բանաստեղծ և թարգմանիչ հայրենոգիկն ալ-Ասադին, Կապուտիկ-
յանին նվիրված իր քերթվածն է ընթերցել զրոզ և թարգմանել նի-
զար հալիլին⁴⁴:

Միջվա Կապուտիկյանի այցելությունը արար գրական գործիչ-
ների համար առիթ է հանդիսացել արարական մամուլում պատ-
շաճորեն անդրազատնալու հայ գրականությանը: Այսպես «Աթ
թարիկ» հանդեսը ոչ միայն հարցազրույց է անցկացրել բանաստեղ-
ծուհու հետ՝ սովետական բազմազգ ժողովուրդների գրականության
անդաստանում հայկական բանաստեղծության տեղի, հայկական
հին գրականության մարդկայնական ավանդությունները սովետա-
հայ գրականության կողմից զարգացնելու, հայ և արար ժողովուրդ-
ների մշակութային բազմադարյան հարաբերությունների և այլ
հարցերի շուրջ, այլ և բանաստեղծ Միշեյ Սելյմանի թարգմանու-
թյամբ լույս ընծայել Ս. Կապուտիկյանի «Գարուն» քերթվածը⁴⁵:

Վերջին տարիներին Միրիա և Լիբանան են այցելել նաև բա-
նաստեղծներ Գեզամ Սարյանը, Հրաչյա Հովհաննիսյանը, Վ. Նո-
րենցը, Սարմենը, Լ. Միրիչանյանը, արձակագիրներ Մ. Սարգսյա-
նը, Ա. Սահինյանը, Ստ. Ալաշաշյանը, Ե. Վարսյանը, Վ. Պետրոս-
յանը և ուրիշներ⁴⁶:

Սովետահայ գրողների այս այցելությունները սովետահայ
գրականությունը հարստացրեցին մի շարք արժեքավոր ուղեգրու-
թյուններով, ինչպիսիք են Հր. Քոչարի «Հայրենիք կուլիմ», Ս. Կա-
պուտիկյանի «Թարգմանները դեռ քայլում են», Վ. Պետրոսյանի
«Տուն մեր լինված զավակների համար», Հր. Հովհաննիսյանի
«Անուշ հայրենիք» շարքը և այլն:

Միրիչանյան և Լիբանանում են եղել նաև սովետահայ պատմա-
բանասիրության մի շարք ներկայացուցիչներ:

⁴⁴ Նույն անգամ, էջ 252:

⁴⁵ «الطريق» جلد 1، ص 177:

⁴⁶ Տե՛ս «Հայրենիք» նախ, 22.1.1967 և 21.6.1967:

Բեյրութի մշակագիտական կոլեջի և ԵՊՄԿ-ի Հյուսիսային Հայագիտական հիմնարկության ինդիանոսոլոգի, սֆյունոսոլոգիայի և հատկապես մշակութային կապի կոմիտեն սեական ժամանակով Բեյրութ է գործուղել պրոֆեսոր Մ. Հասրաթյանին, հայագիտական առարկաների գծով դասախոսություններ կարգալու՞ Մ. Հասրաթյանը Բեյրութում միաժամանակ կարևոր ծառայություն է մատուցել հայ մշակույթը և առանձնապես մեծ տաղերգու Մայաթ-Նովայի երգերը արարներին ծանոթացնելու տեսակետից: Մայաթ-Նովայի մասին նրա ուսումնասիրությունները լույս են տեսել «ԱՅ-Քարիզ» հանդեսում՝ և հայ գուսանի արարական հատընտիրում:

1963 թ. մայիսին, Լիբանանի և ՍՍՀՄ-ի միջև կնքված մշակութային հարաբերությունների համաձայնագրի հիմամբ, Բեյրութ մեկնեց ակադեմիկոս Աբգար Հովհաննիսյանը, հայ ժողովրդի պատմության և մշակույթի մասին արար հասարակայնությանը դասախոսություններ կարգալու համար: Իր դասախոսությունների ընթացքում ակադեմիկոս Հովհաննիսյանը շեշտել է խորհրդային կարգերի հաստատումով հայ ժողովրդի վերածնունդը և ապահանգ առել պատմաբանասիրության, այդ թվում՝ հատկապես արևելագիտության բնագավառում հայ գիտական մտքի նվաճումների վրա՞: Այդ այցելության ժամանակ կրթական մինիստրության բաժնի վարիչ Յ. Սաուայյի, Գեղարվեստի ակադեմիայի տնօրեն Ա. Բուարոսի, համալսարանի ռեկտոր Յ. Բուտանիի, թանգարանի տնօրեն Մ. Շահարի, գրողներ Լ. Մրուի, Ծ. Ղուսուրի և այլոց հետ Ա. Հովհաննիսյանը թնայրվել է Ազգետական Հայաստանի և Լիբանանի միջև մշակութային կապերը սերտացնելու հարցերը՞:

Վերջին տարիներին Սիրիա և Լիբանան են այցելել նաև ակադեմիկոս Ս. Ազյանը, արևելագիտության ինստիտուտի գիրենկաորի տեղակալ Լ. Ինճիկյանը, ինստիտուտի արարական երկրների բաժնի վարիչ Ն. Հովհաննիսյանը և ուրիշներ, որոնք մշակույթի և գիտության ապարեզում հայ-արարական համագործակցությունը զարգացնելու հնարավորությունների շուրջ գործարար շփումներ են ունեցել սիրիացի գիտնականներ և մշակութային գործիչներ Մալա՛ Օմար Բաշայի, պրոֆ. Ազել Աուայի, Ասադ Գատկաուրի, Նու-

¹⁷ «Մովհանական Հայաստան», 1963, № 8, էջ 12:

¹⁸ № 73 — 71 թ. 11 հունիսի 1963 — 74 — 79 թ. 1963 — 9 հունիսի:

¹⁹ «Մեր նշանարան» է հատար, 26.5.1963:

²⁰ № 86 — 73 թ. 1963 — 7 հունիսի, 1963:

րեզզին ետթումի, Զաւալ Մլլա՛հի և ե. Հինգաուիի, Լիբանանի ազգային համալսարանի դասախոս պրոֆ. Մրուհի և այլոց հետ¹¹։

4

Ավելի քան մի տասնամյակի կշանք ասեն Սովետական Հասարակական գեղարվեստական անսամբլների կուպերը Միրիայի և Լիբանանի հետ։

1956 թ. սեպտեմբերին, Գամակոսի Միջազգային տեսաձայնային Սովետական Միության մասնակցության գալլը ավելացնելու և սովետա-արարական մշակութային հարաբերությունները սերտացնելու նպատակով Միրիա և այնուհետև Լիբանան ուղևորվեց ՀՍՍՀ կուլտուրայի մինիստր Ա. Ծահինյանի գլխավորած սովետական արվեստագետների խումբը, որին Հայաստանից մաս էին կազմում ՍՍՀՄ ժողովրդական արտիստուհի Տաթևիկ Սազանդարյանը, ՍՍՀՄ ժողովրդական արտիստ նար Հովհաննիսյանը և ուրիշներ։

Հայ արտիստների ելույթները Գամակոսում և Հալեպում առանձին շեքմուսյամբ են ընդունվել։ Սակայն արար աշխատափորների, մտավորականության և քաղաքական գործիչների համայն այդ ելույթները ունեցել են և ուրիշ իմաստ՝ եղել են Սովետական Միության և Միրիայի ամրապնդվող բարեկամության գրտերում, լՄենք մեր այցը շնք դիտում միայն որպես լոկ կուլտուրական միջոցառում, — ասել է Միրիայի վարչապետը — Վերջին տարիներք մեր և Սովետական Միության բարեկամությունը գնալով ամքանում է։ Ընդլայնվում են մեր տեսնական, առնարական, կուլտուրական կապերը և ահա մեր խմբի այցը մեր երկիրը մենք դիտում ենք հենց այդ տեսանկյունից, մեր երկու երկրների համագործակցությունն էլ ավելի ընդլայնելու ցանկությունից¹²։

Սովետա-արարական բարեկամությունն է ընդգծվել Միրիայում մեր արվեստագետների յուրաքանչյուր ելույթի ժամանակ։ Ե՛վ Գամակոսում՝ որտեղ Տ. Սազանդարյանը ամբողջ զահլիէի ընկերակցությամբ երգել է արարական լՄենլիմ, սելլիմա և լԱլ-լոմառ քաղցրահնչուն երգերը, և՛ սահմանապահ զորամասերի հետ հանդիպման ընթացքում, և՛ Հալեպում, որտեղ արարական տասերյակ պատվիրակություններ ծաղկեկեցերով են դիմավորել հայ

¹¹ Ե՛ն՝ հոտկապե՝ լՀալեպի լայն, 5.2.1967։

¹² Ա. Եսմերան, 30 որ Միրիայում և Լիբանանում, Երևան, 1957, էջ 20։

երգիչներին, և՛ պետական մարդկանց հետ շփումների ժամանակ, և՛ արարական գյուղում, ամեն տեղ մարդիկ չեն թերացել շնչահելու-
եԱրար և Սովետական ժողովուրդները հզրայրներ են»¹⁰։

Միևնույն բարեկամական-տանական միջուկում է ընկերակ-
ցել հայ արվեստագետների հիւյժներին նաև Թեյրուբում։

1958 թ. նոյեմբերին, Սիրիայում և Լիբանանում հիւյժներով հանդես եկավ հայկական երգի և պարի անսամբլը։ Ուշադրության արժանի հանգամանք է, որ անսամբլի զեղարվեստական ղեկավար, ՍՍՀՄ ժողովրդական արտիստ Ք. Ալթունյանը արարական շրջա-
պտույտի առիթով վերամշակման է ենթարկել երկու լիբանանյան ժողովրդական երգեր՝ «Գաթալ ալ-Յուսուբի հակիբա» և «Եա զըզալալ», որոնց կատարումը անօրինակ խանգավառություն է առաջացրել արար ժողովրդի մոտ։ Եզիպական ԷԱԼ-Մուսաուրա թերթի հրա-
ժըշտական տեսաբանի կարծիքով, Ք. Ալթունյանի փորձից արար երաժշտասերները ստացել են «կարևոր դաս մը», որից պետք է ոգավեն՝ հրաժարվելով արարական երգերի «ձանձրացուցիչ կրթ-
կրթություններից»։ Քայքայ ոչ միայն այդ ևրարական ժողովրդական երգերի մշակումն ու զործադրումը հայ արվեստագետների կողմից, հողվածագրի գնահատմամբ, հայ ժողովրդից արար ժողովրդի հան-
գեպ մի տպելով մետ է, որն արժանի է փոխհատուցման¹¹։

Այդ միայք ավելի ցայտուն է արտահայտված լիբանանյան մամուլի կողմից։ Լիբանանցի գրող Մուհամմեդ Գահրուբը ԷԱԼ-Ախբարը շարաթաթերթում շատ բարձր գնահատական տալով ան-
սամբլի հիւյժին, գրել է, որ արարական երգերի մշակումն ու կա-
տարումը «ոչ միայն մի լավ նախաձեռնություն է, սիրո և համա-
կրանքի հրաշալի մի արտահայտություն», այլև «արվեստի մի գործ, որ հավատարիմ մնալով հանգերձ արարական քնազրին, հանդեսանում է իսկական նորություն»։ Մ. Գահրուբի կարծիքով, հայ արվեստագետները արար ժողովրդի նկատմամբ իրենց զգաց-
մունքները գրեւորել են լավագույն կերպով, միաժամանակ ցու-
ցարիւրելով արարական արվեստի նկատմամբ բարձր գնահատանք և
հրազարգացման գործին իրենց ստեղծագործական նիզը բերելու
ենանց։ ԷՆենց դրա մեղ է կայանում բարեկամության բարախուն և
իրական իմաստը, — շնչաել է Գահրուբը, — բարեկամություն, որ հա-
րուսացնում է ժողովուրդների նոխ գանձերը, նրանց նոր փայլ

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 27։

¹¹ «Ե՛կը նշանարուն է հասցը, 22.11.1958»։

տալով և զարգացման նոր աստիճանի բարձրացնելով, լրավարար-
վելով շոր ու ցամաք սոսկական փոխանակությամբ: Լիբանանցի
գրողը երախտագիտությամբ արձանագրել է այն սգուար, որ երկ-
րի արվեստագետներն ստանալու են Հայաստանի երգի ու պարի
անսամբլից, հղկելու համար արարական ժողովրդական արվեստը,
որ Հեռուհեռ է դուրս է գալիս համաշխարհային ընտ²⁶: «Երբեք
թերթի երաժշտական քննադատ Մալահ Մթեթիին ևս իր ուշադրով
հոգվածը եզրափակել է այսպես. «Պետք է շեղումներ լինել հայ-
կական ժողովրդական խմբին այն փափկանկատ ուշադրության հա-
մար, որ մեր նկատմամբ ցուցաբերից: Մեզ վերապահել էր մի իս-
կական անակնկալ՝ Հայաստանում ընդգրկելով լիբանանյան երկու
երգեր, որոնք հուլիշ հավասարմության վերամշակման էին են-
թարկվել²⁷: Հայաստանից արարներին փոխանցված լավագույն
ոգրույնն էին այդ երգերը.— գրել է իր հերթին «Ան-Նիդա» թերթը:
— Դրանք սիրտ արտահայտությունն էին ոչ միայն լիբանանյան ժո-
ղովրդի, այլև արարական արվեստի նկատմամբ²⁸»:

Պետք է ասել, որ արար ժողովուրդը լիուլի փոխհատուցել է իր
նկատմամբ սովետահայ արվեստագետների բարեկամական ծես-
ար: Լիբանանի վարչապետը ամենաշերտ ընդունելությունն է ցույց
ափել Ք. Ալթունյանին և նրա արվեստակիցներին²⁹: Է՛նք սերունդ
մշակութային միության հոգմից կազմակերպված ընդունելության
ժամանակ հայ արվեստագետների պատվին ելույթ են ունեցել լի-
բանանյան ֆուլկլորի խմբի պարողները, իսկ «Գրական շրջանակի»
հավաքում, որտեղ «ՄՄՀՄ-Լիբանան բարեկամության ընկերու-
թյան» քարտուղար Նահլի Մութրանը շեշտել է անսամբլի գերը եր-
կու երկրների բարեկամական կապերի ամրապնդման գործում,
անսամբլի ղեկավարներին նվիրել են արարական բակալ և կա-
ֆիա³⁰: Հայ արվեստագետները այցելել են հայտնի երգչուհի Ծնյ-
րուզին և երգահան Ռահբանիին, որոնք հիացմունքով են արտա-
հայտվել Ք. Ալթունյանի մշակած արարական երգերի մասին և
կարծիքներ փոխանակել հայ և արարական երգերի առանձնահատ-
կությունների շուրջ³¹:

²⁶ «الأيام», 11/10/1959.

²⁷ «L'Orient», 25.11.1959.

²⁸ «الأيام», 11/7/1959.

²⁹ «Մեր նշանարանն է Հատար», 12.12.1959.

³⁰ Նույն տեղում, 6.12.1959.

³¹ Նույն տեղում, 14.2.1960.

Լիբանանի կրթութեան մինիստր Փ. Զամբաթը ազգային երաժշտանոցում մեծ երաժիշտի պատմին կազմակերպված ընդունելութեան ժամանակ հայտարարել է. «Ենչապարսկերէր երաժշտութեան զեւայանն է Լիբանանի մէջ: Քոզ իր հետ սովեանական ժողովուրդներին տանի ողջույնները լիբանանցիներին, որոնք բարձր են գնահատում Սովետական Միութեան բարեկամութիւնը»⁶⁸: Լիբանան-ՍՍՀՄ բարեկամութեան ընկերութեան նախագահ Փ. Լանեան ընդգրծել է, որ լիբանանցիները հպարտ են նախարարանի այցով, որովհետեւ նա Սովետական Միութեան բժշկույթի առաջալսն էր⁶⁹:

1964 թ. մայիսին, կարճատև այցելութեամբ Եգիպտոսից հետո Լիբանանում է եղել ՍՍՀՄ ժողովրդական արտիստուհի Գաւար Գասպարյանը: Հայ երգչուհու համերգը լիբանանեան մամուլի կողմից շատ բարձր գնահատականի է արժանացել⁷⁰, Քեյրութի ազգային երաժշտանոցի վարիչ Տալի հեաւելալ հակիրճ խոսքերը շատ օգերճախոս են լիբանանեան երաժշտասերներին տպավորութիւնը բացահայտելու տեսակետից. «Է՛տյակապ է պարզապէս, սքանչելի, կատարյալ է ամեն ինչ»⁷¹, Քեյրութում միայն մի օր մնալով, Գասպարյանը հանգիպումներ է ունեցել Լիբանանի զեղարվեստական կյանքի տկանավոր զմբերի՝ պրոֆ. Տալի, պրոֆ. Իսահայի, Ռաիֆ Արիյամայի, երգչուհի Սամիա Սանդրիի և ուրիշներին հետ:

1960 թ. ապրիլին մի քանի օրով Լիբանանի և Սիրիայի հյուրն է եղել կոմպոզիտոր Ալ. Լաբրութեանը, Ժանօթացի պատմական հուշարձաններին, շփվել լիբանանահայութեան հետ⁷²: Նա իր հայտնի «Է՛տյ ժողովրդի լեզենզըզ գործի երրորդ մաս»՝ «Էպիտավորի երգի» ներշնչանքը, ինչպես նշել է ինքը, բերել է իր արարական շրջապատույթից: Նրա վրա խոր տպավորութիւն են թողել արարական երկրներն ընդհանրապէս և մասնավորաբար «արարներուն ու հայերուն միջև գոյութիւն ունեցող սիրալիր կապերը»⁷³:

Կարճատև այցելութեամբ Սիրիայում և Լիբանանում են եղել նաև սովետահայ ուրիշ արվեստագետներ, իրենց համեօտ քաժիներ ներդնելով արարական երկրներին հետ Սովետական Հայաստանի մշակութային հարաբերութիւններին սերտացման գործում:

⁶⁸ 1971/0/1. «الجمهورية»

⁶⁹ «Մէր Ելանթրանն է հասար», 21.5.1961:

⁷⁰ «Le Soir», 18.5.1962.

⁷¹ «Մէր Ելանթրանն է հասար», 27.5.1962:

⁷² Ետյն տեղում, 18.4.1963:

⁷³ Ետյն տեղում, 22.4.1963:

1965 թ. Բնյրուժ այցելեց ամուսնի զարպետ Սուրեն Փուշարյանը՝ Երասկան շրջանակի և Էնուր սերունդ մշակութային միության Կողմից կազմակերպված ընդունելության ժամանակ, հանուն արար ժառանգականության ողջույնի շնորհ խոսքով հանդես է կելել գրող Սարգ Աթլը և ընդգծել, ԵԱԿտեղ, Լիբանանի հողի վրա, սիրելի արվեստագետ, կոմպոզիտոր մեր ասեր մեջ և մարդ երբ իր ատենը կմտեն, պետք չունի շնորհակալություն հայտնելու: Հայերը մեր եզրայրեններն են և զուր մեր եզրայրը, իմ եզրայրն եք⁷²:

1960 թ. Բնյրուժ են այցելել սովետահայ նկարիչները Տ. Քոչմաչյանը և Հր. Ռուխիյանը: Վերջինս Եզրպոստում, Իրաքում և հասկնապես Լիբանանում հզացած դիմանկարների, քնանկարների և կենցաղային պատկերների շարքով Երևանում բացել է ԵՐԿու շտաբ Մերձավոր Արևելքում ցուցահանդես⁷³:

1965 թ. Սիրիա այցելեց նկարչուհի Ա. Կալենցը, որին շնորհով է ընդունել Սիրիայի մշակութի միևիտարը: Նրա նկարների ցուցահանդեսը բացվեց Հալեպի ԵԱԿտեղի և մշակութային կենտրոնում, Եահանգապետ Խայր Մահրուտի հովանավորությամբ⁷⁴:

Սիրիայի և Լիբանանի հետ Սովետական Հայաստանի մշակութային կապերի զարգացման գործում կարևոր ներդրում հանդիսացան Սուհուրույանի անվան ակադեմիական թատրոնի հյուրախաղերը 1966 թ. աշնանը: ՀՍՍՀ կուլտուրայի մինիստր. Հ. Բաղդասարյանի գլխավորած խմբին մաս էին կազմում ՍՍՀՄ ժողովրդական արտիստներ՝ թատրոնի գլխավոր ռեժիսոր Վ. Անեմյանը, Վ. Փափաղյանը, Ա. Ավնայանը և Գ. Զանիբեկյանը, ՀՍՍՀ ժողովրդական արտիստներ Մ. Սիմոնյանը, Ք. Գիլլաբյանը, Մ. Մկրտչյանը և ուրիշներ:

Նոյեմբերի 30-ից մինչև դեկտեմբերի 18-ը թատրոնը 25 ներկայացում ավեց Բնյրուժում, իսկ դեկտեմբերի 20—30-ը 12 ներկայացում՝ Հալեպում և մեկ ներկայացում՝ Գամահուում, բն հանելով Հ. Պարոնյանի ԵՊաղոսաար աղբար, Վ. Փափաղյանի Եթալոս, Ա. Միրզանգազի Ենամուս, Վ. Սարոյանի ԵԻմ սիրաը լեռներում էս և Ն. Զարյանի ԵԱրա զեղեցիկս պիեսները:

Տեղական մամուլի թատերական քննադատները և արվեստի գործիչները շտաբի անդամները բարձր գնահատական են ավել թատրոնի

⁷² Ելեք գրականության և արվեստի, Բնյրուժ, 1965 զեկտեմբեր, էջ 96:

⁷³ ԵԱԿ Ելանաբան է հասար, 17.6.1960:

⁷⁴ Ա. Կալենց, Գրա ամի Սիրիայում, Ելանաբան, 16.1.1966:

զեկավրաների զեզարգենտական վարպետությանը և դերասանների աաղանդին⁷⁶, ԵՊրեանի թատրոնի Հյուրախաղերի հանդիսավոր բացումը հրավի հաղթական էր,—գրել է Էլը Սուարս թերթը: — Հասարակությունը միանգամայն դյուրված է ինչպես դերասանների խաղով, այնպես էլ հոյակապ բեմադրությունը: Գ. Սունդուկյանի անվան թատրոնի խումբը իրեն զրանորեց որպես երկհաղարամյա թատերական ավանդույթների շատ արժանավոր ժառանգորդ: Ե՛լ. Օրիանա թերթը հայ արտիստների էլույթը անվանել է Եռյակայ⁷⁶:

Հյուրախաղերից բացի, թատրոնի արվեստագետները բարեկամական հանդիպումներ են ունեցել Սիրիայի և Լիբանանի արվեստի գործիչների, մշակութային ու հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների հետ, ամրապնդելով արար և հայ ժողովուրդների կուլտուրական համագործակցությունը:

Լիբանանի լուսավորության մինիստր Սլիման Ջեյնը, ընդունելով ՀՄՍՆ կուլտուրայի մինիստր Լ. Բաղդասարյանին, իր ժողովրդի և կառավարության անունից մեծ գոհունակություն հայտնելով Սովետական Հայաստանի մշակութային գործիչների այցի առիթով, հայտարարել է. «Հայաստանի Սունդուկյանի անվան պետական ակադեմիական թատրոնի Հյուրախաղերը խոշոր իրազարժույթուն են Լիբանանի մշակութային կյանքում: Մենք բարձր ենք գնահատում աշխարհի հնագույն թատրոններից մեկի էլույթներ մեր երկրում: Ես որպես եզրակացություն վստահությամբ է հայտնել, որ Օրիանի թատրոնի Հյուրախաղերը կծառայեն Էլիբանանի և բարեկամ Սովետական Միության մշակութային կապերի հետագա ամրապնդմանը»:

Լիբանանում հրատեղյաի հանդիսություն ժամանակ հայ արվեստագետների ներկայացուցիչը հայտարարել է. «Մեր ժողովուրդը բազմազարյան բարեկամությամբ կապված է արտերկան ժողովրդի հետ: Սովետական Հայաստանի աշխատավորները ցանկանում են, որ էլ ազնիւ ամրապնդվեն Սովետական Միության ու Լիբանանի բարեկամությունն ու մշակութային կապերը»:

⁷⁶ «Սովետական Հայաստան», 21.12.1966:

⁷⁶ Նույն տեղում, 2.12.1966:

⁷⁷ Նույն տեղում, 18.12.1966:

⁷⁸ Նույն տեղում, 21.12.1966: Սիրիայում և Լիբանանում մի շարք ընկերական խաղերով հանդես են եկել ետև Սովետական Հայաստանի մարզական խմբերը, առաջին հերթին «Սպարտակ» (ԵԱրարատ) և «Երբազ» ֆուտբոլային թի-

Սիրիայի ու Լիբանանի հետ Սովետական Հայաստանի բարեկամական և մշակութային հարաբերությունները խթանող շատ կարևոր ազդակ հանդիսացած արար պետական մի շարք գործիչների և գիտական ու մշակութային պատվիրակությունների Սովետական Հայաստան այցելությունը:

Վերջին ատենամայեղում Երևանում հյուրընկալվել են սիրիական խորհրդարանական պատվիրակության անդամներ Եուկրի Ռահմեն և Արզելհամիզ Դուհյահին, արար կանանց պատվիրակության անդամ՝ լիբանանցի հայտնի բժշկուհի Անտուանետ Մալուֆը, Աֆրիկայի և Ասիայի երկրների հետ միասնության լիբանանյան կոմիտեի պատվիրակությունը, որին մաս էին կազմում Աուարդիմական սոցիալիստական կուսակցության նախագահ Քամալ Ճամբլաֆը, երեսփոխան Զարիզ Ջիրրանը, իրավաբան Շեքիր Ջարերը, Մահամմեդ Աբրաս Յազին, Յազիս Արի Հալաբը, Աբրաս Խալաֆը, Մահամմեդ Իրրահիմը և Նահլե Մուբրանը, գրող և ազգային գործիչ Ժորժ Հաննան, Հաննա Մինան, Քարզմանիչներ Նիզար Խալիֆին, Նիկոլա Քաուիլը ու ասանյակ արիշներ:

Սովետական Հայաստանում, այցելելով գործարաններն ու նորակառույցները, կուլտնեծություններն ու մշակույթի օջախերը, շփվելով աշխատավորների, պետական գործիչների, գիտնականների ու զրոյների հետ, Սիրիայից ու Լիբանանից եկած հյուրերը մի անգամ լէ, որ հաստատել են սոցիալիզմի նվաճումների վիթխարիությունը և հայ ժողովրդի կյանքում սեղի ունեցած փոփոխությունները:

ԵՄՆԵՐ մեր այցերով տեսանք հայ ժողովրդի իրագործումները, որոնք մի անգամ ևս կազացուցանեն, թե հարաբերաբար փոքրաթիվ այս ժողովուրդը հեղափոխութենեն ևսք նման նվաճումներ արձանագրած է շնորհիվ սոցիալիստական վարչաձևին, — ասել է սիրիացի երեսփոխան Ռահմեն, Սեանի ստորերկրյա հիզրոէլեկտրոկայանը, Երևանի մետաքսի գործարանը և մի շարք կուլտնեծություններ այցելելուց հետո⁷⁵: 1920-ն առաջ երկրագործական

մերը նրանց իրենց Հաղթական Հաղթանակներով ու միայն բարձր են պահել սովետական սպորտի գրոչը, այլև հիմք դրել Սովետական Հայաստանի՝ Սիրիայի ու Լիբանանի հետ մտրզական կապերին և մի բար ազնւացրել հայ սորարական անբազկողոյ բորկոմոթյան շենքում (տե՛ս ԵՄՆԵՐ Եղանարան է Հասար, 2 և 12.10.1968, 13.11.1969):

⁷⁵ ԵՄՆԵՐ Եղանարան է Հասար, 23.8.1967:

երկիր նանաչված Հայաստանը այսօր, սոցիալիստական իրավա-
կարգի տակ դարձած է արդյունաբերական երկիրը,—Քննություն
ժամույթի ասույթի ընթացքում այսպես է արտահայտվել Ասիայի
և Աֆրիկայի համերաշխության լիբանանյան կոմիտեի ընդհանուր
քարտուղար Ե. Զարեբը⁸⁰։ Սովետական Հայաստանից իր արտա-
կարգորին գրական ազատությունները հուզմունքով է արտա-
հայտել Ժ. Հաննան, Նշելով, որ բայն երեք օրերուն, զորս Սովե-
տական Հայաստանի մեջ անցուցի, ես տեսա, թե հայ ժողովուրդը
ինչպես կկերտե իր լուսավոր կյանքը⁸¹։

Արար քաղաքական և մտավորական գործիչները Սովետական
Հայաստան այցելությամբ հնարավորություն են ստացել անձամբ
համոզվելու, որ հայ ժողովուրդը անկեղծ բարեկամություն է առ-
ծում արարների նկատմամբ և մեծ հեռացրբություն է հետևում
արարական երկրների, առանձնապես Միբիայի և Լիբանանի ազ-
գային պայքարին։ Ե՛ս մեկ վայրկյան իսկ ինքզինքս օտար չզգա-
ցի հոնս,—գրել է Ժ. Հաննան⁸², Ք. Ճումրյաթը Ծրեանից բաժանվե-
լիս ընդգծել է. «Մեր կարճատե այցը մեզ համոզեց այն մասին,
որ Խորհրդային Հայաստանի ժողովուրդը անկեղծ բարեկամություն
մը ունի լիբանանցիներուն նկատմամբ»⁸³, Ե. Զարեբի համոզմուն-
քով «Լիբանանը մեծ տեղ ունի հայաստանցիներու և խորհրդային-
ներու սրտերուն մեջ։ Հայերը մտեն կհետևին Լիբանանի վերա-
բերյալ լուրերուն և այնպես կզգան, թե Լիբանանը՝ Հայաստանի
մեկ մասն է, որովհետե ան իր հովանիին տակ ստած է հայերու
հույլ մը»⁸⁴։

Հայաստան այցելությունը արարներին համոզել է այն քա-
նում ես, որ հակառակ արևմտյան հետադիմության և նրա կամա-
կատար գաշնակների ազմկարարության, սովետական իշխանու-
թյունը ի վիճակի է բարձր կյանք ապահովելու արարական և
մյուս երկրներից հայրենազարնող հայերին։ Քժշկուհի Ա. Մա-
լուֆը զարմացել էր ի տես Լիբանանից հայրենազարնված հայերի
բարզավան կյանքին, հասկապես երիտասարդների՝ ուսման և աշ-
խատանքի գծով առաջընթացի հոյակապ հնարավորություններին⁸⁵,

⁸⁰ «Արարատ», 10.12.1964: «Երեկոյան Ծրեան», 15.11.1964:

⁸¹ «Մեր կյանքանն է Հոտաք», 13.12.1960:

⁸² Եսյն տեղում, 29.12.1964:

⁸³ «Արարատ», 18.11.1964:

⁸⁴ Եսյն տեղում, 11.11.1964:

⁸⁵ 1971/4/7, «Նվաճի»

խակ Ք. Ճումրլաթը հայտարարել է. «Ենթերդային Հայաստանի կառավարության շանքերուն շնորհիվ կարելի պիտի ըլլա մայր հայրենիքի մեջ համախմբել արտասահմանի ցիրուցան հայերը»⁶⁶.

Արարական երկրների դեմ խրաշիջյան սազմամուլների կողմից 1967 թ. հունիսին սանձազերծված պատերազմն ու Մերձավոր Արևելքում ստեղծված լարված մթնոլորտը լիարողացան արգելակել Միրիալի ու Լիբանանի հետ Սովետական Հայաստանի մշակութային կապերի աստիճանական ամրապնդումը:

Քշեամու ուսնկաութիւնների դեմ լարված միջոցառումներ անցկացնող Գամակոսում, միշազգային 14-րդ տոնավաճառի շրջանակներում, 1967 թ. սոստոս և սեպտեմբեր ամիսներին տոսնձին հետաքրքրութիւն արժանացա՞մ սովետական տաղավարի հայկական բաժինը, որտեղ ազգային նաշակով ձևավորված ցուցանմուշները աշցելուներին հետաքրքրութիւն տվեցին համոզվելու, որ սոցիալիզմի շնորհիվ Հայաստանը Թուսաստանի հետամնաց ծայրամասից վեր է անվել բարձր զարգացած արդյունաբերութիւն ու գյուղատնտեսութիւն, գիտութիւն ու մշակութիւն առաջատար հանրապետութիւն⁶⁷. Հայրենի քաղաքի պաշտպանութիւն հոգանրով տարված դամասկոսցիները ժամանակ գտան հետաքրքրվելու հայ գրքի պատմութիւնը և Հայաստանում գիտութիւն, ժողովրդական կրթութիւն և առողջապահութիւն զարգացման հարցերով, գիտելու Հայկական կինոֆիլմեր և ունկնգրելու հայ արվեստագետներին:

Միևնույնը պետք է ասել նաև Թելուրի մասին, որտեղ շարունակում էր գործել դեռ տարեսկզբում բացված ցուցահանդեսը՝ նվիրված Հայաստանում ժողովրդական կրթութիւն նվաճումներին և արարների շրջանում լայն տարածում էր գտնում «Ենթերդային հերձ մամուլի գործակալութիւն կողմից պատրաստված և Հայաստանի անցյալը, ներկան ու գալիքը ուրվագծող նկարագորդ զըրքույկը»⁶⁸:

Արարական Արևելքի համար դժգորին գործութիւնների ժամանակաշրջանում Սովետական Հայաստանի աշխատավորութիւն

⁶⁶ «Արարտ», 18.11.1964.
⁶⁷ «Սովետական Հայաստան», 21.8.1967.
⁶⁸ «Հայրենիքի մայն», 22.1.1967.

վերաբերմունքին հաղորդվելու հրաշալի առիթ ընձեռնվեց արար երիտասարդությունը, որի բազմամարդ մի պատվիրակություն, հիմնականում Արրիայից, Լիրանանից և Լորդանանից, Լիրանանի Առաջադիմական սոցիալիստական կուսակցության ղեկավարներից նազիհ Յամմինի գլխավորությամբ, 1968 թ. այցելեց Երևան: Այցելությունը առիթ դարձավ, որ պատվիրակությունը անդրազանա հայերի և արարների անցյալ բախակցությունն ու Հայաստանի պայծառ ներկային և խորը շնորհակալություն հայտնի սովետական ժողովուրդներին՝ արարական ազգային արգարացի պայքարին ցույց արվող շնորհակալության համար: Արար երիտասարդության պատվիրակները ընդգծեցին, որ հիացած են արարական երկիրներու մեջ տասնյակամյա շնորհակալություն զատած ու մեծ վարկ վայելող աշխատասեր ու շինարար հայ ժողովրդի մայր հայրենիքովս, մանավանդ որ բարեավառ Երևանի մեջ, Քելլութի նման, կարճեք հարգատեներու հետ էինք⁹⁹:

Հայ-արարական բարեկամական ու մշակութային կապերի ամրապնդման շնորհակալությունն և որ հանգրվան հանդիսացավ 1969 թ. հուլիսին սիրիական մշակույթի որերի անցկացումը Հայաստանում: Երևան ժամանեցին սիրիական քաղաքական գործիչներ Համադ Քուտանը, Նեզիմ Զարրը, Գուրեյդ Լեհամը, Յասին Շուքրը և Արգալլա ալ-Հաուրանին, բժիշկ նազմի Զալուհը, ճարտարապետ Մուլեյման Մուկտաաը, դերասաններ Մելիմ Մարրին, Մահմուդ Համմադը և Մոմթազ ալ-Քահրան, գրողներ Հաննա Մինան և Ալի Կանաանը:

Պատվիրակությունը այցելեց Մատենադարան, էրերունի ամբոցը և պատմության թանգարան, ծանոթացավ ժողովրդային տնտեսության նվաճումների ցուցաշանգեսի ցուցանմունքների հետ, դիակց եղեմների զոհերի հուշարձանը և Մարդարապատի հուշակոթողը, եղավ Սեանա լնում, Գիլիլանում, Կիրովականում և Ապարանում: Երևանի Մուսկովյանի անվան թատրոնում և Արագած կինոթատրոնում, ինչպես նաև Կիրովականում, Գիլիլանում, Ապարանում և Հոկտեմբերյանում կազմակերպվեցին հայ-սիրիական բարեկամության երեկոներ, որոնց ընթացքում հայ և արար արվեստագետների համատեղ ուժերով համերգներ արվեցին¹⁰⁰:

Բարեկամության երեկոների ժամանակ հայ ժողովրդի ներկայացուցիչները ընդգծեցին, որ Հայաստանի աշխատավորները

⁹⁹ «Արարատ», 12 և 13.3.1968:

¹⁰⁰ «Մովսեսական Հայաստան», 20, 22, և 24.7.1969:

ինչպիսի խոր համակրանքով են հետևում իմպերիալիզմի գեմ արտաբանան ժողովուրդների պայքարին, ինչպես են ուրախանում տեսնականն ու մշակութային շինարարության քնազավառում Մի-րիայի մեծք բերած հաշտությունների համար։ Միրիայի պատմի-րակները, կանգ առնելով այն մեծ սգնություն վրա, որ Սովետա-կան Միությունը ջուլջ է ապիս իրենց՝ տեսնական զարգացման սուպարեզում, խոսնցին նաև այն մասին, որ Միրիայում ապրող հայերը արարների հետ ուս-ուսի անցյալում պայքարել են կրկրի ազատության ու անկախության համար և այսպիսի զործուն մաս-նակցություն են բերում հակաիմպերիալիստական մարտերին⁹¹։

Միրիական մշակույթի որերից պատմիքականության տպավորու-թյունը ամփոփելով, Միրիայի ռազիո-հետուստատեսության կոմի-տեի ղեկավարներից Արզալլա ալ-Հաուրանին ասել է. «Մեր տեսա-ծը գերազանցեց մեր բոլոր պատկերացումները։ Մենք շոշափե-լով համոզվեցինք, թե սովետական իշխանությունն ինչպես է կա-րողացել հրաշքներ գործել՝ փրկելու համար բազմաշարշար հայ ժողովրդին, որը զարերի ընթացքում շատ բռնություններ և տեսր-զարություններ է տեսել։ Սովետական իշխանությունն է բերել խա-զազություն և ապահովություն շինարար ու գործունյա այդ ժող-վրդին, որը ախտանական շանքերով սպառագործել է իր լեռնային հողի ամեն մի թիղը և ամեն մի կաթիլը իր շերի։ Մշակույթի ա-պարեզում ես մենք տեսանք այն բոլոր եզմանումները, որոնց հա-սել է իր պատմությանը, թատրոնով, ֆուլկլորով, ժողովրդային ժառանգությանը և հարտարապետությանը իրավամբ հպարտացող հայ ժողովուրդը⁹²։

«Երբ ես ինքնաթիռից իշա և տեսա մեզ դիմավորող պաշտո-նական մարզկանց և բազմությունը,—Երևանից մեկնելուց հետո պատմել է թատերազեա Մաբաին,—զգացի, որ ես Երևան եմ ժա-մանել ոչ թե բարեկամություն ստեղծելու կամ ստեղծված բարե-կամությունը խորացնելու, այլ այցի եմ եկել իմ եղբայրներին և բարեկամներին։ Հալ-արարական բարեկամությունը պատմական խոր արմատներ ունի և ստեղծվել է համատեղ կյանքի ու պայքա-րի ճանապարհին⁹³։

⁹¹ «Սովետական Հայաստան», 19 և 22.7.1969: «Հայրենիքի ձայն», 23.7. 1969.

⁹² 1971 + 19 ձևում «انباي موكو»

⁹³ Նույն տեղում։

Ինչ որ ավելի կարեւոր է, սիրիական մշակույթի գործիչները Երեւանից մեկնել են Սիրիայի և Սովետական Հայաստանի կուլտուրական կապերի հետագա ամրապնդման անհրաժեշտութեան համոզմունքով:

1969 թ. է. գարնայի, որ Երեւանում հյուրընկալվեցին լիբանանցի քաղաքական ու հասարակական գործիչներ, լրագրողներ, բժիշկներ: Լիբանանի ազգային ինֆորմացիոն գործակալության անորեն Թադուան Մաուլաուին իրավամբ է ընդգծել, որ ասրնցաւորի զարգանում և ամրապնդում են արաբական երկրներին, առաջին հերթին Լիբանանի ու Սովետական Հայաստանի բարեկամական կապերը և որ լիբանանյան ժողովուրդը մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերում դեպի հայոց հայրենիքը, շորի հնազարյան մշակույթը և ժամանակակից բարձր քաղաքակրթությունը հանրահայտ են²⁴:

1969 թ. աշնանը Հայաստանում Լ. Քումանյանի ժենդան հարյուրամյակի նշումը հայ և արաբ ժողովուրդների ամրապնդված բարեկամության փայլուն մի դրսևորումը հանդիսացավ: Հորեյլանական հանդիսությունների հյուրերի թվում էին Քեյրուսի համալսարանի արաբական լեզվի ու գրականության ամբիոնի վարիչ, ԷԱՔ-Քարիկա ամսագրի գլխավոր խմբագիր, գրող Լ. Մրուեն, Քեյրուսի արաբական մշակույթի կենտրոնի նախագահ և ԷԱՍ-Մակաֆա ալ-Ուաթանիյա հանդեսի խմբագիր Փոզեֆ Մուկայզեյը, լիբանանյան ԷԱԼ-Ուլումա հանդեսի խմբագիր Մուսիր Բաալքակին, ԷԱՔ-Քարիկիս խմբագրության անգամ գրող, Մ. Դակրուրը, եգիպտացի գրականագետ, Կահիրեի համալսարանի պրոֆեսոր Լաթիֆա ազ-Ջալաթը, սիրիացի գրող և թարգմանիչ Ն. Խալիլին, լիբանանցի գրող Մոհամմեդ Ցուսեֆ Նաշմը և ուրիշներ:

Լ. Քումանյանի ասու-Քանգարանում էլույթ ունենալով և հայ ժողովրդի աշխատասիրության ու հոգևոր հարատւության մասին խոսելով, Լ. Մրուեն ասաց. «Հինավուրց այս հողը, ուր մենք սերող կեանք, ծնել է մի ժողովուրդ, որը ստեղծագործում, բարիքներ է կերտում ոչ միայն հարազատ հարկի տակ, այլև արտասահմանում, ամբողջ աշխարհում: Հայերը ակտիվ մասնակցում են մեր ժողովրդի պայքարին ու նրա երջանիկ ապագայի կառուցմանը»²⁵:

²⁴ «Հայրենիքի ձայն», 27.5.1969:

²⁵ «Սովետական Հայաստան», 23.5.1969:

Հայ-արաբական մշակութային կապերի զույգ անդամատանները՝ արաբահայ գաղթօջախների անընթացումները բնիկ ժողովրդի հետ և Մովհաական Հայաստանի փոխհարաբերությունները արաբական երկրների (սվյալ դեպքում Սիրիայի ու Լիբանանի) հետ, յրաջեղում են մեկը մյուսին և որպես մի ամբողջություն՝ մեծապես նպաստում հայ և արաբ ժողովուրդների, հետևաբար նաև սովետա-արաբական բարեկամության ամրապնդմանը:

Е. О. НАДЖАРЯН

**АРМЯНО-АРАБСКИЕ КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ
(СИРИЯ И ЛИВАН) 1945—1970 гг.**

Р е з ю м е

Настоящая работа является первой попыткой освещения истории культурных связей армян и арабов в Сирии и Ливане, а также культурных связей между этими странами и Советской Арменией.

В предисловии обосновываются научное значение и политическая актуальность рассматриваемого вопроса, дан также обзор литературы.

В первой главе—«Предпосылки развития армяно-арабских культурных связей» подвергается всестороннему анализу обстановка в 20—30-х годах, царившая в Сирии и Ливане, что позволило раскрыть и разъяснить те национальные и культурные факторы, которые препятствовали развитию армяно-арабских связей.

Со второй половины тридцатых годов, когда выявилось сочувственное отношение армянских трудящихся к стремлению сирийского и ливанского народов приобрести независимость и были созданы условия для образования единого фронта против активизировавшихся фашистских элементов, в армяно-арабских взаимоотношениях произошел определенный перелом. Значительный вклад в это внесли «народные фронты» сирийских и ливанских армян.

Армяно-арабские взаимоотношения стали еще более тес-

ными в годы второй мировой войны, когда по инициативе демократических организаций стало частым сотрудничество арабских и армянских трудящихся и интеллигентов в рамках Антифашистской лиги, общества друзей Советского Союза, лиг защиты Советской Армении и других прогрессивных организаций, где особенно крупную роль сыграли известные арабские культурные и политические деятели О. Фахури, А. Табет, Ж. Ханна, Ф. Хелу, Х. Бекдаш, Н. Шаун, Р. Хури и другие.

Во второй главе работы—«Армяно-арабские литературные связи» одно из центральных мест занимает отражение антимпериалистической борьбы арабских народов Сирии и Ливана в литературных произведениях армянских писателей. Разработка этой темы и выступление армянских писателей и всей демократической интеллигенции в защиту национальных интересов арабов свидетельствовали о новой ступени дружбы между армянами и арабами. Помимо этого, в работе подробно освещается деятельность армянских писателей, которые посредством переводов и специальных исследований популяризировали арабскую литературу в армянских колониях. Большое место уделено истории переводов на арабский язык произведений армянской литературы. При рассмотрении арабских переводов обстоятельно освещаются связи известных арабских писателей О. Фахури, М. Аббуда, М. Наиме, О. Абу Риша, С. Акля, А. Аль-Сагира, Р. Хури и других с армянскими писателями, приводятся их высказывания об армянской литературе, анализируются статьи в арабской периодической печати, посвященные истории армянской культуры.

Сирия и Ливан сумели совершить серьезные шаги по пути культурного развития только после завоевания национальной независимости. В культурный прогресс обеих стран внесли свой вклад и ряд национальных меньшинств, которые по воле исторической судьбы нашли в Леванте свою вторую родину; в первом ряду их находятся армяне Сирии и Ливана.

В третьей главе—«Армяно-арабские связи в области искусства и науки» отдельные разделы посвящены участию армян в здравоохранении и медицине, высшем образовании и печати, музыке и живописи, театре и кино, технических науках, строительстве и т. д. в обеих странах.

За последнее десятилетие приобрели новый размах культурные связи Советского Союза со странами Азии и Африки. Заметное участие в развитии культурных связей с указанными странами принимает Армянская ССР, которая поддерживает оживленные отношения с арабскими странами, в частности с Сирией и Ливаном. В четвертой главе работы—«Культурные связи Советской Армении с Сирией и Ливаном» обстоятельно освещается деятельность армянского отделения общества дружбы и культурных связей с арабскими странами, а также та роль, которую сыграли в деле укрепления и развития этих связей с арабскими странами Институт востоковедения АН Арм. ССР, факультет востоковедения Ереванского государственного университета и т. д.

В монографии обстоятельно освещаются также те непосредственные контакты, которые установились между советскими армянскими и арабскими государственными и политическими деятелями, писателями и учеными, рассматриваются связи художественных групп, творческих коллективов и отдельных художников Советской Армении с Сирией и Ливаном

يغيا . نجاريان

روابط ثقافية بين الارمن و العرب في سوريا
و لبنان خلال سنوات ١٩٤٥ - ١٩٧٠

(ملخص)

تعتبر هذه الدراسة محاولة اولية في بابها : هدفها انشاء الضوء على الروابط الثقافية بين الارمن و العرب في سوريا و لبنان ، و اضاءة علاقات ارمنية سوفياتية ثقافية مع ذات البلدين .
لقد قدمت مقدمة دراسة اهمية المواضيع و الابحاث من الناحية العلمية ، و اظهرت سياسة العصر الراهن ، و استعرضت المراجع التي طرقتها المؤلف في عمله .

يشمل الفصل الاول (مقدمات تطور الروابط الثقافية - العربية) بوضع مقال في سوريا و لبنان خلال العشرينيات و الثلاثينيات تحليلا مفصلا ، و يكشف انقلاب من المؤثرات القيمية و الثقافية التي اعاققت تطور الروابط الثقافية بين الارمن و العرب .

في النصف الثاني من ثلاثينيات هذا القرن، تجتعت مشاهير
العارة و الصافقة في صدور العمال الأرمن تجاء حركة تصور شعبين
سوري و اللبناني، و ظهرت الحاجة الملحة لتأسيس جبهة وطنية
موحدة ضد العناصر النامية من الفاشية. في هذه الحقبة التاريخية
بالذات، وقع التحول الكبير في مجرى العلاقات الأرمنية - العربية،
حيث لعبت "جبهة الشعبية" لأرمن سوريا و لبنان دوراً بارزاً
ومسيرياً في ذلك الاتجاه.

وجاءت الحرب العالمية الثانية فزادت العلاقات الأرمنية - العربية
قوة و متانة، و شهدت المنظمات الديمقراطية، النامية كلاً و الكاملة تنظيمياً،
باعداد التقات المتكررة بين العمال و المثقفين الأرمن و العرب في
أوساط "عصبة مكافحة الفاشية"، "جمعية صدقاء الاتحاد السوفييتي"،
و "منظمة الدفاع عن أرمينيا السوفييتية"، و غيرها من المنظمات
و الجمعيات التقدمية، التي برز في صفوفها العديد من المفكرين و ناسخ
العرب من أمثال: عمر فاخوري و أنطون ثابت و جورج حنا و فرج الله
ععلو و خالد بكداش و نقولا شاوي و رثيف خوري و غيرهم كثيرين.

في الفصل الثاني للدراسة ("روابط الأدبية بين الأرمن و العرب")،
يعالج الكاتب أحد أهم مواضيع مؤلفه و هو موضوع انعكاس النضال
المعادي للاستعمار في ادب الكتاب الأرمن بسوريا و لبنان. ان العكس
هذا الكفاح و مواقف المفكرين الأرمن المشرفة في الدفاع عن قضايا
عرب القومية، يشهدان بسطوع على الأخوة الأرمنية - العربية. و لقد
بحث الكاتب كذلك، نشاط الكتاب الأرمن لرفع شعبية الادب العربي في
أوساط النخبة الأرمنية لسوريا و لبنان عن طريق الترجمات و التأليف
العديدة، كما و انه اعد باباً خاصاً لتاريخ الترجمات المنقولة من الادب
الأرمني بالأقلام أبناء الضاد الغسهم، و ابن المؤلف في موضعه مرابطة
الصينية بين كتاب الأرمن و بعض اقراءهم العرب من أمثال: عمر
فاخوري و مارون عبود و ميخائيل نعيمة و عمر أبو ريشة و سعيد عقل
و الاخطل الصغير و غيرهم، شارحاً مواقفهم المشرفة و آرائهم الصافقة عن
الادب الأرمني، و محللاً مقالاتهم و رسائلهم الخاصة بالثقافة الأرمنية.

لقد تمكنت سوريا و لبنان من احراز تقدم ثقافي عظيم بعد
ثيلهما للاستقلال الوطني فقط، و قد ساهم في ذلك التقدم الحضاري
العديد من الاقليات القومية التي انضمت من البلدين مولداً ثانياً لها،
نتيجة لها حل بها من الأقدار التاريخية المفاجئة. و قد خصص الكاتب في
الفصل الثالث ("روابط الأرمنية - العربية في ميادين الفنون
و العلوم") فقرات خاصة للمشاركة الأرمنية في تطوير الفن التشكيلي
و الموسيقى، و المسرح و السينما، و الطب و الصحة العامة، و في العارة
و التكنولوجيا في كل من سوريا و لبنان.

في العقد الأخير نالت روابط الاتحاد السوفييتي الثقافية مع بلدان
آسيا و إفريقيا أهمية جديدة، و قد ساهمت أرمينيا السوفييتية

مساهمة نشيطة وفعالة في تطوير تلك الروابط الثقافية مع البلدان العربية عامة، ومع سوريا ولبنان خاصة، وفي الفصل الرابع (" الروابط الثقافية بين ارمينيا السوفيتية وسوريا ولبنان.) يشرح المؤلف بالتفصيل دور جمعية صداقة والعلاقات الثقافية مع البلدان العربية، و الدور الذي يضطلع به كل من معهد الاستشراق لدى ااكاديمية العلوم في ارمينيا السوفيتية، وكلية الآداب الشرقية بجامعة يريفان الحكومية لتطوير الروابط الثقافية مع تلك البلدان. وقد اشار الكاتب ايضا الى الصلات القائمة بين رجال الدولة والسياسة، و الكتاب والعلماء الارمن السوفيت مع اخوانهم العرب، و اوضح الروابط والصلات الفنية التي تجمع بين فرق ارمينيا الفنية والعديد من كبار الفنانين الارمن مع سوريا ولبنان.

PERSONALIA

ВЛАДИМИР БОРИСОВИЧ ЛУЦКИЙ

Одним из основателей советской школы арабистов-историков нового и новейшего периода является Владимир Борисович Луцкий.

О некоторых арабских поэтах говорят: «Певец арабских народов», именно таким вдохновенным певцом и был Владимир Луцкий. Любое, даже самое маленькое его произведение было написано кровью сердца, с жаром и темпераментом.

По трудам ученого можно проследить не только историю его жизни, но и историю арабских стран, так как одна была органически связана и неотделима от другой. Вне работы он не мыслил себе жизни, даже прикованный к постели, после тяжелого заболевания сердца, он продолжал работать.

Владимир Борисович Луцкий родился 28 июня 1906 г. в городе Бердянске, в семье банковского служащего.

В 1923 г. он окончил среднюю школу в городе Ростове-на-Дону и поступил на факультет общественных наук Донского Государственного университета. В 1924 г. он провел 8 месяцев в Палестине, откуда вернулся в мае 1925 г. и до 1926 г. работал в Ростове-на-Дону.

В 1926 г. В. Б. Луцкий переехал в Москву и поступил в Московский институт востоковедения, на арабский сектор дипломатического факультета, который закончил в 1930 г. По окончании учебы, благодаря незаурядным способностям, он был оставлен в аспирантуре института. С мая 1931 г. одновременно с занятиями в аспирантуре он начал вести преподавательскую работу в Институте востоковедения, читая раз-

работанные им самим впервые курсы географии и экономики арабских стран, а с 1936 г.—по истории арабских стран. Кроме того, он подготовил специальные курсы по аграрному и национальному вопросу, истории революционного движения в арабских странах и др. Одновременно молодой специалист вел в том же институте научно-организационную работу—в качестве ученого секретаря Научно-исследовательской ассоциации (1930—1932 гг.), заведующего арабским сектором (1931 г.) и заведующего кабинетом востоковедения (1931—1932 гг.).

В апреле 1932 г. Владимир Борисович перешел на работу в Красный Интернационал Профсоюзов (Профинтерн) референтом по арабским странам, а осенью того же года—в Международный аграрный институт при Крестьянском Интернационале, где проработал старшим научным сотрудником до начала 1936 г., разрабатывая проблемы аграрного строя и национально-освободительного движения арабских стран и Эфиопии. Работа в Международном аграрном институте была хорошей школой для молодого ученого. Замечательный коллектив сотрудников, страстные научные споры и творческая обстановка в секторе способствовали завершению его формирования как ученого-марксиста.

Одновременно с работой в научно-исследовательском институте В. В. Луцкий продолжал педагогическую деятельность в Московском институте востоковедения (МИВ). В августе 1932 г. он был назначен заведующим Арабской страноведческой кафедрой этого института.

Живо интересуясь проблемами советской арабистики, он принимал активное участие в обеих довоенных сессиях арабистов (в 1935 и 1937 гг.), организованных академиком И. Ю. Крачковским при Институте востоковедения АН СССР, выступая с научными докладами.

В январе 1939 г. В. В. Луцкий поступил на работу в Институт истории АН СССР старшим научным сотрудником сектора истории колониальных и зависимых стран, где участвовал в работе по составлению учебника «Новая история колониальных и зависимых стран». Работу над этим учебником он всегда вспоминал с большой душевной теплотой и говорил, что это были лучшие годы его научной деятельности.

Осенью 1939 г. он защитил кандидатскую диссертацию и был принят в докторантуру Института истории АН СССР. Однако, вместо работы над диссертацией, он продолжал заниматься в основном заданиями сектора, написав ряд глав для учебника по новейшей истории колониальных и зависимых стран и ряд монографических очерков для Всемирной истории. Не оставил он также и своей любимой педагогической деятельности, работая в 1939—1941 гг. на кафедре истории колониальных и зависимых стран МГУ.

После начала Великой Отечественной войны, в июле 1941 г., В. Б. Луцкий записался добровольцем в народное ополчение и в августе 1941 г. был направлен как боец рабочего батальона на строительство оборонительных сооружений в прифронтовую полосу, где находился до 15 октября 1941 г., когда батальон, вышедший из окружения, был расформирован и находившиеся в нем научные сотрудники откомандированы в распоряжение Президиума АН СССР.

В ноябре 1941 г. Президиум АН СССР получил В. Б. Луцкому выехать в Ташкент, куда был эвакуирован Институт истории, чтобы вывезти туда архив и уникальные издания институтской и фундаментальной библиотек.

Несмотря на большую изучную и лекторскую работу, ученый во время пребывания в Ташкенте сумел подготовить книгу «Провал фашистских планов в Африке и на Ближнем Востоке», изданную в 1943 г. Тогда же он написал и вторую книгу о Северной Африке, но по условиям военного времени ее не удалось издать, лишь отрывок из нее был напечатан в «Историческом журнале», а также статью о колониальной политике германского империализма. В то же время В. Б. Луцкий продолжал собирать материалы для докторской диссертации.

В январе 1943 г. В. Б. Луцкий вместе с институтом вернулся в Москву, а с осени 1944 г. возобновил постоянную преподавательскую деятельность в Московском государственном университете и в МИВ. В 1945—1946 гг. ученого наградили медалями «За оборону Москвы» и «За доблестный труд в Великой Отечественной войне», а также почетной грамотой Президиума АН СССР.

В 1946 г. Министерство обороны СССР обратилось к В. Б. Луцкому с просьбой написать книгу об арабских странах, которая и была подготовлена им в течение года.

До 1948 г. ученый работал старшим научным сотрудником Института истории АН СССР. За это время к его помощи и консультации прибегал ряд институтов АН СССР.

Несмотря на то, что подобные консультации отбирали много времени, ученый никогда и никому не отказывал в них.

С 1948 по 1956 г. В. Б. Луцкий преподавал на историческом факультете МГУ, а с августа 1956 г. он перешел на работу в Институт этнографии АН СССР. С организацией в феврале 1960 г. Института Африки он, вместе с группой африканистов Института этнографии, был переведен в этот институт. В последние годы жизни ученый работал над проблемой арабо-африканских связей.

17 декабря 1962 г. Владимир Борисович Луцкий скончался.

Такова основная канва биографии ученого.

Роль В. Б. Луцкого как ученого—исследователя новой и новейшей истории арабских стран трудно переоценить. Его по праву считают основателем новой отрасли исторической науки—истории национально-освободительных движений в арабских странах.

Победа Великой Октябрьской социалистической революции и создание новой марксистской науки потребовали подготовки таких кадров историков-исследователей, которые были бы вооружены марксистско-ленинской методологией.

Помимо этого, поскольку Великая Октябрьская социалистическая революция положила также начало кризису колониальной системы, то возникла необходимость в совершенно новой постановке изучения новой и новейшей истории колониальных и зависимых стран, в том числе истории национально-освободительных движений. Иными словами, надо было подготовить советского востоковеда-историка.

В первые годы советской власти проблемами арабских стран занимались большей частью публицисты-международники. В 1920—1930-х годах на страницах востоковедческих и

политических журналов¹ печатались статьи М. П. Павловича, П. В. Китайгородского, В. А. Гурко-Кряжина, А. Шамя, В. Б. Абузяма, К. М. Троицкого, М. М. Аксельрода, В. Т. Кроткова и др.² Эти работы, написанные, в лучшем случае, на изучении западноевропейских источников, а чаще всего западноевропейской прессы, не ставили перед собой задачи глубокого, систематического изучения затрагиваемой авторами проблемы. В своем большинстве они были призваны удовлетворять запросы текущего момента. Эти произведения, как правило, носили боевой, ярко выраженный журналистский характер, где серьезное исследование зачастую заменялось хлесткой, бьющей по врагам угнетенных народов фразой. Заслуги их авторов неопределимы хотя бы потому, что они обратили внимание общественности на борющийся Восток.

И только после первых, послереволюционных выпусков Московского института востоковедения в науку пришли люди, знающие восточные языки, прошедшие курс советской высшей школы, владеющие марксистско-ленинской методологией.

В. Б. Луцкий был первым из советских историков, который начал систематически изучать новую и новейшую историю арабских стран. По справедливым словам Б. Г. Сейрамяна, «он относится к числу тех исследователей, которые являются основателями нового направления в определенной области науки»³.

В предисловии к «Очеркам по истории арабских стран» В. Б. Луцкий так определял существо арабистики: «...Чувства братства и дружбы по отношению к арабским народам, понимание их освободительных чаяний, глубокое уважение к их

¹ «Новый Восток» (1922—1930), «Революционный Восток» (1927—1937), «Коммунистический Интернационал» (1919—1943), «Бюллетень Народного комиссариата иностранных дел» (1920—1922), в дальнейшем переименованный в «Международную жизнь» (1922—1930) и др.

² Исключение составлял М. М. Аксельрод, арабист, окончивший в 1924 г. МИВ, знавший хорошо арабский язык. Однако он, в основном, занимался практической деятельностью и научно-исследовательской работе уделял меньше времени.

³ Б. Г. Сейрамян, В. Б. Луцкий как историк-арабист, сб. «Арабские страны. История, Экономика», М., 1966, стр. 5.

национальной культуре лежат в основе развития советской арабистики»⁴. Этой науке он посвятил всю жизнь.

В рамках новой и новейшей истории арабских стран ученый изучал проблемы национально-освободительного движения, национальных меньшинств в Османской империи, колониальной политики держав в странах Арабского Востока, социально-экономических преобразований, антиимпериалистического и антифеодалного движений, арабского просветительства, межарабских отношений, арабско-африканских связей. Он занимался аграрными и дипломатическими отношениями, вопросами культуры, этнографии, историкографии, истории русской и советской арабистики.

Изучению арабского национального движения он, по существу, посвятил большую часть своей жизни, это была главная тема его исследований.

В 1935 г. на сессии Ассоциации арабистов при Институте востоковедения АН СССР в Ленинграде, выступая с докладом «Национальная революция 1925—1927 гг. в Сирии», ученый, говоря об изучении национальных движений в новое время, подчеркнул: «Мне кажется, что советские арабисты могли бы дать очень много для изучения истории национально-освободительной борьбы арабского народа, но дали еще очень мало. Изучены ли нами многочисленные восстания XIX в. в Алжире—национально-освободительная война, возглавленная Абд аль-Кадром (1832—1847), ряд восстаний в 50-х и 60-х годах—в Зааче, Лагуате, Большой Кабилии, Оране, на марокканской границе? Изучена ли нами гражданская война 1858—1860 гг. в Ливане, ряд друзских восстаний, продолжавшихся на протяжении 60-х и 70-х годов XIX в.? Изучены ли фигуры вождей этих восстаний— Тануса Шехина и Шебли Атраша? Изучена ли революция Араби-паши в Египте или восстание, возглавленное Махди Ахмедом в Судане? Изучены ли те течения общественной мысли, которые были связаны с этими движениями в Египте, влияние таких писателей, как Джемаль ад-Дин аль-Афгани и Мухаммед Абдо на египетскую революцию (а для более позднего периода влияние

⁴ «Очерки по истории Арабских стран», М., 1959, стр. 3.

Казакиби на программу Лиги арабской родины Наджиба Азури, на партию децентрализации и Аль-Ахд)? Изучено ли египетское национальное движение в период Мустафы Камилля?»⁶.

Касаясь проблем новейшего времени, он отметил: «Новейший период в истории арабского национального движения еще более богат объектами исследования. Друзские восстания в начале XX в., арабское национальное движение в Сирии, возникшее в период русской революции 1905 г., наложившей неизгладимый отпечаток на всю новейшую историю арабов; национально-освободительная борьба в период мировой войны, волна послевоенных национальных революций; египетская революция 1919 г., иракское восстание 1920 г., сирийская революция 1925—1927 гг., палестинские восстания 1920, 1929 и 1933 гг.; восстание Абд аль-Керима в Марокко—таковы основные темы, изученные пока еще в очень слабой степени»⁷.

И как бы подводя итог всему вышеназложенному, ученый говорил: «Я привел беглый, далеко не полный перечень объектов исследования, стоящих перед новой отраслью арабистики. Но и этот краткий перечень свидетельствует о том, как богата и как насыщена историческим опытом новейшая история арабских стран. Бесчисленные национально-освободительные и классовые войны, революционные восстания, мощные общественные движения, развитие национальных идеологий—такова одна сторона этой истории. И в то же время исключительный интерес представляет другая ее сторона—наступление империалистов всех видов и типов на арабские страны, борьба между империалистами за экономическое, политическое и культурное порабощение арабских народов. Если брать масштабы прежних эпох, то за последние 50—100 лет арабские страны пережили по интенсивности и богатству своего исторического опыта много веков»⁷.

Обеим этим сторонам истории арабских стран В. Б. Луц-

⁶ «Труды первой сессии арабистов», М.—Л., 1937, стр. 63—64. Стенограмма доклада, прочитанного на сессии Ассоциации арабистов при Институте востоковедения АН СССР на заседании 15 июня 1935 г.

⁷ Там же, стр. 64.

⁸ Там же.

кий уделял большое внимание. Его статьи: «Аграрный кризис и классовые противоречия в Египте» («Аграрные проблемы», кн. 4—6, 1933), «Империалистические противоречия и подготовка войны на Ближнем Востоке» (сборник «Война и крестьянство», М., 1934), «Английский империализм и октябрьское восстание в Палестине» («Аграрные проблемы», кн. 1—2, 1934) и многие другие анализировали причины народных выступлений, вскрывали грабительскую политику империалистических держав. Фундаментальное изучение национально-освободительного движения в Сирии в 1925—1927 гг. ученый вел, практически, на протяжении десятков лет. Им была проделана без преувеличения титаническая работа по обработке всей имеющейся в Советском Союзе зарубежной прессы 1920—1927 гг., а также по изучению источников и литературы не только непосредственно по исследуемому автором вопросу, но и по ряду сопредельных проблем. Начав работать над этой темой в начале 30-х годов, В. Б. Луцкий в 1946 г. в основном завершил свой труд. Но появление после окончания второй мировой войны новых работ зарубежных, главным образом арабских авторов, не позволило ему считать работу оконченной, без детального изучения новых материалов. В результате монография так и осталась незавершенной и увидела свет уже после кончины ученого.

Ценность этого произведения прежде всего в том, что это первое серьезное исследование данного периода сирийской истории не только в советской, но и в мировой истории. Вместе с тем значение для арабских народов национально-освободительного движения марокканского народа расшатало устои частичной стабилизации капитализма, трудно переоценить.

В первой части монографии автор дает детальную картину Сирии и Ливана накануне французского завоевания. Он знакомит читателя с аграрным строем Сирии, с сирийским городом, а также повествует об истории национально-освободительного движения в этих странах. Вторая часть посвящена анализу положения страны, попавшей под французский колониальный гнет, причем автор отдельно рассматривает экономический и отдельно политический гнет французского им-

перикализма и обосновывает законность национально-освободительного движения в Сирии и Ливане в 1920—1924 гг.

И, наконец, третья часть рассказывает уже непосредственно о национально-освободительной войне 1925—1927 гг. К сожалению, последней главы, обобщающей всю работу, автору не удалось написать. В какой-то мере ее может заменить статья «Национально-освободительная борьба 1925—1927 гг. в Сирии», опубликованная В. Б. Луцким в 1959 г. в сборнике «Очерки по истории арабских стран»⁸, в которой он попытался кратко изложить итоги исследования этого периода сирийской истории.

В монографии поднято много вопросов, на которые даны исчерпывающие ответы. Так, например, разоблачая миф о цивилизаторской миссии Франции в подмандатных странах, автор доказывает, что колониальный грабёж и искусственное консервирование средневекового аграрного строя привели к тому, что уровень сельского хозяйства стал ниже, чем он был при османском господстве⁹.

Большой заслугой ученого является также установление периодизации национально-освободительной борьбы в новое и новейшее время для каждой крупной арабской страны в отдельности и для арабских стран в целом.

Кроме того, в «трудах В. Б. Луцкого большое внимание уделяется зарождению буржуазного национализма, выяснению степени революционности национальной буржуазии, образованию и деятельности политических партий национальной буржуазии и их роли в освободительном движении»¹⁰.

Можно только удивляться как один человек сумел на протяжении сравнительно короткого отрезка времени проделать такую огромную работу, исследовать основные исторические процессы ряда арабских стран. Не следует забывать, что

⁸ «Очерки по истории арабских стран», М., 1959, стр. 139—184.

⁹ В. Б. Луцкий, Национально-освободительная война в Сирии (1925—1927 гг.), М., 1964, стр. 86—93.

¹⁰ М. Ацамба, В. Б. Луцкий как исследователь национально-освободительных движений арабских народов, в сб. тезисов «Международная научная конференция по вопросам истории стран Азии и Африки в советской историографии (20—22 декабря 1966 г.)», МГУ, 1966, стр. 47.

до второй мировой войны получение нужных источников и литературы было крайне затруднено, не говоря о том, что никаких прямых контактов с объектами исследования, находящимися под гнетом колонизаторов, не было. И тем не менее В. Б. Луцкий написал «Очерки по истории арабских стран» (новейший период). В этих очерках дана подробная картина национально-освободительного движения в наиболее крупных арабских странах. В дальнейшем ученый мечтал дополнить «Очерки» разделами о всех арабских странах.

Общее число статей, написанных В. Б. Луцким, достигает 400. Правда, не все они носили научный характер, но каждая была написана на высоком теоретическом уровне.

Расцвет исторической науки после второй мировой войны благотворно повлиял на творчество В. Б. Луцкого. Возможность получения необходимой книжной продукции, увеличение поступлений источников и литературы в библиотечные фонды Москвы способствовали его дальнейшему научному росту.

Из его многочисленных послевоенных работ хочется остановиться на одной—на статье «Июльская революция 1952 г. в Египте»¹¹. В этой не очень большой по объему статье автор не только дал блестящий анализ предреволюционного Египта, но и доказал закономерность июльской революции.

Уже в 1957 г. он подчеркивал, что после победы июльской революции «в борьбе со случайными элементами выкристаллизовывалась программа антиимпериалистической, антифеодальной революции и вместе с тем усиливалась роль народных масс в революционном развитии страны»¹².

Он указывал также, что «эта революция не закончилась 26 июля, в день свержения Фарука; она открыла новую эпоху в жизни древней страны—эпоху независимого развития»¹³.

«Сейчас еще рано,—писал он,—подводить итоги революции; ей предстоит еще большая работа, направленная к окончательной ликвидации тяжелого наследия колониализма и

¹¹ «Советское востоковедение», 1957, № 2, стр. 31—48.

¹² Там же, стр. 45.

¹³ Там же, стр. 46.

феодализма—вековой нищеты трудящихся масс, болезней, неграмотности, экономической отсталости, засилья иностранного капитала в экономике страны. Но успехи, достигнутые в этом направлении за эти годы, внушают уверенность в том, что свободный египетский народ справится с этой большой исторической задачей»¹⁴.

Тема влияния Великой Октябрьской социалистической революции также была очень близка В. Б. Луцкому, к ней он неоднократно возвращался в своих работах. К 40-летней годовщине Октября он написал статью «Октябрьская революция и арабские страны», в которой показал, что русская революция изменила коренным образом весь ход исторического развития человечества в целом и арабских стран, в частности¹⁵. Он детально проанализировал первые шаги молодой советской власти и их отзвук в арабских странах. Но ученый не ограничился только исследованием начального периода, а проследил историю арабо-советских отношений в течение всего сорокалетия.

И, наконец, еще об одной любимой теме. Это проблема арабского единства¹⁶. В. Б. Луцкий последовательно отстаивал идею арабского единства, доказывая ее правомерность и необходимость всем ходом исторического развития арабских стран.

Отнюдь не закрывая глаза на трудности достижения этого единства, ученый выявлял те факторы, которые способствуют консолидации межарабских сил.

Разбирая предпосылки для складывания единой арабской нации, ученый отмечал, что «несомненно, и проблема становления единой арабской нации будет решаться не учеными за письменным столом, но самими арабскими народами в процессе их общественной практики»¹⁷. Свой же долг он видел в том, чтобы «совместно с учеными арабских стран

¹⁴ Там же, стр. 46—47.

¹⁵ «Советское востоковедение», 1967, № 5, стр. 88—99.

¹⁶ В. Б. Луцкий. Проблема арабского единства, «Советская этнография», 1967, № 1, стр. 106—117.

¹⁷ Там же стр. 117.

оказать теоретическую помощь арабским народам в их справедливой борьбе за единство, национальную независимость и свободу арабского мира»¹⁸.

Большое количество времени уделял В. Б. Луцкий рецензированию работ. Им было опубликовано около 50 рецензий в журналах «Книга и революция», «Новый Восток», «Революционный Восток», «Аграрные проблемы», «Вестник Коммунистической академии», «Советская библиография», «Иностранная книга», «Библиографический бюллетень ФБОН АН СССР», «Вопросы истории», «Ат-Тарих» и в газетах «Известия» и «La Liberté» (орган ЦК Алжирской коммунистической партии).

В. Б. Луцкий был тесно связан с энциклопедическими редакциями Москвы. Он был у них и автором, и редактором, и консультантом. I и II издания Большой Советской Энциклопедии, Дипломатический словарь (оба издания), Энциклопедический справочник «Африка», Историческая энциклопедия и другие издания, в которых сотрудничал ученый, получили от него десятки статей.

В. Б. Луцкий придавал огромное значение этой работе благодаря ее просветительскому характеру.

Обладая энциклопедическими знаниями, он умел насыщать небольшие по объему статьи богатейшим фактическим материалом. Образцом такой работы является его статья «Арабистика» для Советской исторической энциклопедии (т. I, М., 1961, филология написана Г. Ш. Шарбатовым).

Только для Дипломатического словаря он написал 76 статей (в т. I, М., 1948—40 статей и в т. II, М., 1950—36 статей). А сколько написано для Большой Энциклопедии и других изданий! Теперь этого не учесть.

В I издании БСЭ В. Б. Луцким были написаны статьи: Ливия, Марокко, Неджд, Нигерия, Оман, Палестина, Риф, Саудовская Аравия, Сирия, Судан (раздел «История») и др.

Во II издании опубликовано около 30 статей. Среди них—Арабская культура («Введение» и «Арабская наука»), т. II; Египет («История XIX—XX вв.»), т. IV; Ливан (исторический

¹⁸ Там же.

очерк), т. XXV; Марокко (исторический очерк), т. XXVI и др. Дружба В. Б. Луцкого с издательством Советская энциклопедия продолжалась до его кончины.

В научной деятельности В. Б. Луцкого большое место занимало редактирование. Под его научной редакцией были опубликованы такие произведения, как «Абиссиния» Г. Крейтшера (М., 1931); «Современный Египет» Л. Н. Ватолиной (М., 1949); «Страны арабского Востока» И. А. Генина (М., 1948); «Турция и проблемы проливов», А. Ф. Миллера, «Восстание махдистов в Судане» С. Смирнова (М., 1950) и др.

В. Б. Луцкий редактировал тщательно и скрупулезно. Я не ошибусь, если скажу, что для него редактирование было своего рода соавторством, потому что он остро чувствовал ответственность за редактируемую работу.

Несколько слов хочется сказать о том, как работал В. Б. Луцкий, вернее, о его картотеке. В продолжение всей своей научной деятельности ученый вел картотеку (в настоящее время она находится в Государственной публичной исторической библиотеке в Москве), поистине уникальную. В ней собраны карточки по истории, экономике, политическим партиям, библиографии и т. д. всех арабских стран. Здесь имеются краткие выписки из прочитанных В. Б. Луцким книг, вырезки из газет и журналов и записи сообщений радио. Тысячи карточек, десятки тысяч сведений разного характера. Таков был масштаб работы ученого, стремившегося к систематизации всего проработанного материала.

Владимир Борисович Луцкий был прирожденным педагогом. Он очень любил преподавательскую деятельность и уделял ей много внимания. Он разработал ряд курсов по истории и экономике арабских стран, Азии и Африки. В. Б. Луцкий автор глав по истории арабских стран университетских учебников «Новая история стран зарубежного Востока» (М., 1952) и «Новейшая история стран зарубежного Востока» (М., 1954). Его лекции по новой истории арабских стран были изданы стеклографированным изданием Ленинградским государственным университетом в 1938 г.

Стенограммы его лекций по новой истории, а также конспекты лекций, прочитанных ученым позднее в МГУ, и легли

в основу книги «Новая история арабских стран»¹⁹, которую подготовили к печати его ученики после его смерти. По существу это первый опыт систематического изложения новой истории арабских стран в их совокупности и взаимосвязи, где дано общее представление об исторических судьбах и развитии арабского мира, его месте и роли в истории нового времени.

В предисловии к этой книге главный редактор Н. А. Иванов дает ей следующую оценку: «Работа В. Б. Луцкого написана с позиций марксистско-ленинской методологии. Она исходит из стремления осмыслить новую историю арабских стран в свете учения Маркса—Энгельса—Ленина. В. Б. Луцкий глубоко верил в торжество коммунистических принципов решения национального и колониального вопросов, в революционную энергию и творчество масс. В своей книге он резко выступает против колониальной политики европейских держав, рассматривает их присутствие на Востоке, как абсолютное зло...

Книга В. Б. Луцкого,—продолжает редактор,—пропитана горячей и страстной симпатией к народам арабских стран, к их борьбе за национальное освобождение от гнета турецких пашей и европейских колонизаторов. В. Б. Луцкий глубоко сочувствует борцам против иностранного угнетения, всем тем, кто с оружием в руках отстаивал независимость родины. Он неизменно верил в будущее арабских народов и в их способность самим решать свои собственные судьбы»²⁰.

Книга В. Б. Луцкого получила достойное признание; позднее она была переведена на английский язык издательством Иностранной литературы²¹. Она вышла также на арабском языке.

Как уже было сказано выше, В. Б. Луцкий много лет работал в Московском институте востоковедения и в Московском государственном университете. Кроме того, он преподавал в Ленинградском восточном институте (1932—1937), в Коммунистическом университете трудящихся Востока (1933—

¹⁹ В. Б. Луцкий, Новая история арабских стран, М., 1965, М., 1966 (2-е изд.).

²⁰ Там же, стр. 3—4.

²¹ V. Lutsky, Modern History of the Arab Countries, M., 1969.

1935) и в Ленинградском государственном университете (1938—1939).

С чувством большой ответственности он относился к каждой лекции, набрасывая предварительно ее конспект, внося в него то новое, что удалось ему найти в процессе научной работы.

Очень большое значение придавал В. В. Луцкий введению в научный оборот произведений арабских авторов. Он рекомендовал своим студентам изучать источники и литературу на арабском языке. В Московском государственном университете, на восточном отделении исторического факультета, он вел семинары, на которых заставлял слушателей читать арабские источники.

Он стремился привить студентам навыки самостоятельного научного мышления, критического подхода к прочитанному, стремление к творческим находкам и дерзанию. Любой студент был у него желанным гостем, и он предоставлял ему возможность пользоваться своей библиотекой и картотекой. Искренне любя избранную им специальность, он принимал эту любовь и студенческой молодежи.

Большое значение придавал В. В. Луцкий также лекционной пропаганде. Во время войны в г. Ташкенте он читал публичные лекции в окружном доме Советской Армии и в горкоме ВКП(б). В 1945—1948 гг. он активно работал во Всесоюзном лекционном бюро, а затем, с момента организации Всесоюзного общества по распространению политических и научных знаний—в этом обществе.

Выступая с публичными лекциями в различных городах страны, он рассказывал широкой аудитории о наиболее выдающихся событиях в истории арабских стран. Он был глубоко убежден, что истинный долг ученого заключается в беззаветном служении народу, в приобщении его к сокровищнице знаний.

Его публичные лекции пользовались неизменным успехом и собирали всегда большую аудиторию. В 1945—1947 гг. он прочел целый цикл лекций по проблемам Ближнего Востока, которые впоследствии были изданы отдельными брошюрами в издательстве «Знание». Это «Сирия и Ливан» (М., 1945);

«Проблема Сирии и Ливана» (М., 1946), «Лига Арабских государств» (М., 1946); «Палестинская проблема»²² (М., 1946); «Англия и Египет» (М., 1947); «Англо-египетский конфликт в Совете Безопасности» (М., 1947).

В. Б. Луцкий всегда тщательно готовился к лекциям. Он не был «прирожденным» оратором с хорошо поставленным актерским голосом, но сила его убежденности в правоте арабских народов невольно увлекала слушателей.

В этих публичных лекциях он касался различных аспектов политики империализма на Ближнем Востоке, вскрывал отрицательную роль сионизма как инструмента в руках империалистических держав в осуществлении их захватнической политики в этом регионе. Он научно обосновал законные права арабских народов на свободное, независимое существование, на суверенность их государств.

Помимо вышеперечисленного, заметную роль в жизни В. Б. Луцкого играла журналистика, как одна из отраслей широкой пропаганды политических и научных знаний. Им было опубликовано свыше 200 статей по темам научной специальности в газетах «Известия», «Труд», «Красная звезда», «На страже», «Заря Востока» (Тбилиси), «Правда Востока» (Ташкент), «La Liberté» (Алжир) и в журналах «Новое время», «За рубежом», «Интернационал молодежи», «Советские новости» (орган Совинформбюро СССР, издаваемый в Бейруте), «Ат-Тарик» (Ливан) и др.

В период второй мировой войны он писал многочисленные статьи специально для ближневосточной, эфиопской и французской печати. Эту работу он считал научно-политическим заданием Родины.

С главным редактором журнала «Ат-Тарик» Антуаном Табитом его связывала большая личная дружба. После кончины ученого Антуан Табит прислал мне письмо, в котором отмечал, что Владимир Луцкий был для него «не только другом, но и живым примером человека и советского ученого, который посвятил большую часть своей жизни изучению и

²² «Палестинская проблема» издана также в болгарском переводе в издательстве ЦК Болгарской компартии.

поддержке борьбы арабских народов за их независимость и свободу, широкому ознакомлению с их культурой большой дружеской страны—Советского Союза».

Ознакомление арабского читателя с достижениями советской науки В. Б. Луцкий считал своим почетным долгом. И он честно служил как советскому, так и арабскому народам.

Хочется коснуться еще одной стороны многогранной деятельности В. Б. Луцкого. Это его работа в Обществе дружбы и культурной связи с арабскими странами. С момента основания общества он был членом его правления, регулярно посещал все заседания и торжественные собрания, посвященные знаменательным датам арабских стран, неоднократно выступал с докладами.

21 ноября 1962 г., меньше чем за месяц до кончины, он, делая доклад на вечере ливано-советской дружбы, говорил: «Небольшой, но смелый и мужественный ливанский народ пронес через всю свою многовековую историю страстную любовь к независимости и свободе.

На протяжении тысячелетий орды разных завоевателей—от Александра Македонского до британского фельдмаршала Алленби—топтали своими сапогами соседние страны Ближнего Востока. Но седые вершины Ливана высились над ними, как неприступный бастион свободы.»

Это было последнее публичное выступление ученого.

Когда В. Б. Луцкий начинал свою трудовую деятельность, в Советском Союзе не было историков-арабистов. Сейчас их насчитывается не один десяток. Многие из них прошли школу В. Б. Луцкого или учились у его учеников.

Пожалуй, не многие востоковеды оставили после себя такое количество учеников и последователей, какое оставил В. Б. Луцкий: Ф. М. Адамба, И. П. Беллев, Н. Г. Калинин, Ш. Н. Курдгелашвили, Е. М. Примаков, Б. Г. Сейранян, Л. А. Фридман, работающие в области истории и экономики Египта, Н. А. Иванов, Р. Г. Ланда, Н. С. Луцкая, Н. Г. Хмелева, занимающиеся историей Магриба, И. М. Смиланская, изучающая новую историю Ливана, Л. Н. Котлов и Е. А. Лебедев, специализирующиеся по истории Ирака и Иордании, Э. И.

Левки, посвятивший свои труды философским проблемам арабистики, Л. И. Надирадзе, избравший своей специальностью изучение средних веков, и многие другие. В числе его учеников был также польский арабист Эдвард Шиманский, писавший под его руководством докторскую диссертацию. Не у всех перечисленных выше В. Б. Луцкий был официальным научным руководителем, но всем им он оказывал помощь и давал консультации.

В. Б. Луцкий был очень строг и требователен к себе, очень добр и снисходителен к своим ученикам. Но там, где дело доходило до принципиальных вопросов, он не шел на компромиссы. По несколько раз заставлял он переделывать главы, почему-либо не удовлетворявшие его. Много внимания он уделял также стилю работы. Надо сказать, что язык его собственных произведений—красочный и яркий, сочный и выразительный, был в то же время предельно прост и доступен. Прост той интеллигентной простотой, которая достигается путем упорного, многолетнего труда и позволяет даже самое серьезное научное исследование читать с неослабевающим интересом.

Благодаря школе В. Б. Луцкого многие из проблем, намеченных ученым для исследования в 1935 г., были разработаны его учениками. Наука, которой он беззаветно посвятил свою жизнь, получила воспитанное им поколение. В. Луцкий передал эстафету в верные руки. И это является лучшим памятником настоящему ученому.

Будучи формально беспартийным В. Б. Луцкий был глубоко партиен по своему существу. И эту партийность в науке он прививал и своим ученикам. Человек мягкий, он люто ненавидел равнодушие и апатичность в науке. Однажды, прочитав книгу одного из своих коллег, умную, но бездушную, он шутя сказал мне: «Знаешь, через 10—15 лет такие книги будет выпускать электронная машина».

Сам он отдавал работе и своим ученикам не только все свои силы, но и большое щедрое сердце.

СПИСОК ОСНОВНЫХ НАУЧНЫХ ТРУДОВ В. Б. ЛУЦКОГО

1. Аграрный кризис и классовые противоречия в Египте, «Аграрные проблемы», 1933, кн. 4—5.

2. Узбекистан и Египет. Итоги двух систем, М., изд. Международного аграрного института, 1934.

3. Сирия, справочник «Страны Востока», т. I, 1934.

4. Империалистические противоречия и подготовка войны на Ближнем Востоке, в сб.: «Война и крестьянство», М., 1934.

5. Английский империализм и Октябрьское восстание в Палестине, «Аграрные проблемы», 1934, кн. 1—2.

6. Японский империализм на Ближнем Востоке, «Аграрные проблемы», 1934, кн. 11—12.

7. Колониальная война в Абиссинии, «Аграрные проблемы», 1935, № 1—2.

8. Абиссинская проблема, «Вестник коммунистической академии», 1935, № 8.

9. Национальная революция 1925—1927 гг. в Сирии, в сб.: «Труды первой сессии арабистов», М.—Л., 1937.

10. Статьи: Египет, Сирия, Ирак, справочник «Аграрный вопрос и крестьянское движение», т. IV, М., 1937.

11. Новая история арабских стран. Стенограммы лекций, читанных на историческом факультете ЛГУ. Стеклографированное издание ЛГУ, Л., 1938.

12. Большая Советская Энциклопедия, 1-е изд. Статьи: Ливия, Марокко, Наджа, Нигерия, Оман, Палестина, Раф, Саудовская Аравия, Сирия, Судан (раздел «История») и др.

13. Новая история колониальных и зависимых стран. Учебник для вузов, т. I (гл.: VI, X, XI, XXI, XXII), 1940.

14. Предисловие к книге Амана Санда «Великая арабская революция», М., изд. МИВ, 1940.

15. Арабские страны во второй мировой войне, «Труды Московского института востоковедения», сборник 3.

16. Сирия. Историческая справка, «Исторический журнал», 1941, № 7—8.

17. Крах гитлеровских планов на Ближнем Востоке и в Африке, Ташкент, 1943.

18. Германский и итальянский империализм в Северной Африке, «Исторический журнал», 1943, № 5—6.

19. Сирия и Ливан, стенограмма публичной лекции, М., 1945.

20. Проблема Сирии и Ливана, стенограмма публичной лекции, М., 1946.

21. Лига Арабских государств, стенограмма публичной лекции, М., 1946.

22. Палестинская проблема, стенограмма публичной лекции, М., 1946.

23. Англия и Египет, стенограмма публичной лекции, М., 1947.

24. Англо-египетский конфликт в Совете Безопасности, стенограмма публичной лекции, М., 1947.

25. Арабские страны, М., изд. Министерства вооруженных сил, 1947.

26. Положение на Ближнем Востоке, стеклографированное издание лекторского отдела ЦК ВКП(б), М., 1947.

27. Английский и американский империализм на Ближнем Востоке, стенограмма публичной лекции, М., 1948 (издана также в венгерском переводе).

28. Дипломатический словарь, под ред. акад. А. Я. Вышивского, т. I, М., 1948. Наиболее крупные статьи: Англо-египетский договор 1936 г., Англо-иракские договоры, Англо-йеменский договор, Англо-французские соглашения и декларации о Сирии и Ливане, Багдадская железная дорога, Египетские кризисы, Египетский государственный долг, Кувейтский конфликт и др. Всего 40 статей.

29. Дипломатический словарь, т. II, М., 1950. Наиболее крупные статьи: Мандатная система (Мандат на Сирию и Ливан, Мандат на Палестину), ООН (Палестинский вопрос), Сайкс-Пико соглашение, Сирия и Ливан конфликт с Францией и Англией и др. Всего 36 статей.

30. Национально-освободительное движение на Ближнем Востоке. Доклад на Объединенной сессии Ин-та экономики и Тихоокеанского ин-та, подробное изложение опубликовано в журнале «Вопросы экономики», 1949, № 10.

31. Национально-освободительная борьба в арабских странах, «Вопросы экономики», 1952, № 5.

32. Новая история стран зарубежного Востока, М., 1932, т. I—II, главы по арабским странам (в 1954 г., т. I вышел в украинском и польском переводах).

33. Новейшая история стран зарубежного Востока, вып. I, (главы «Египет» и «Сирия»), М., 1954.

34. Народы северной Африки, в соавторстве с Д. А. Ольдеропе и И. И. Потехиным, в сб.: «Народы Африки», М., 1954.

35. Большая Советская Энциклопедия, 2-е изд. Наиболее крупные статьи: Арабская культура («Введение» и «Арабская наука»), т. 2; Египет («История XIX—XX вв.»), т. 4; Ливан (исторический очерк), т. 25; Ливия (исторический очерк), т. 25; Марокко (исторический очерк), т. 26; всего около 30 статей.

36. Новейшая история стран зарубежного Востока, вып. II, (главы «Египет», «Сирия и Ливан»), М., 1955.

37. Подъем национально-освободительного движения в арабских странах в период первой русской революции 1905—1907 гг., в сб.: «Первая русская революция и международное революционное движение», М., 1956.

38. Советская арабистика. Бюллетень ВООС, М., 1956, № 2.

39. Июльская революция 1952 г. в Египте, «Советское востоковедение», 1957, № 2.

40. Проблема арабского единства, «Советская этнография», 1957, № 1.

41. Октябрьская революция и арабские страны, «Советское востоковедение», 1957, № 5.

42. Народы Передней Азии (главы «Арабы Сирии», «Арабы Ливана»), М., 1957.

43. Новейшая история стран зарубежного Востока, вып. III (главы «Египет», «Сирия и Ливан»), М., 1957.

44. Национально-освободительная война в Сирии в 1925—1927 гг. в Сирии, в сб.: «Очерки по истории арабских стран», М., 1959.
45. Новейшая история стран зарубежного Востока, вып. IV (глава «ОАР» в соавторстве с Ф. М. Аланба), М., 1960.
46. Великий Октябрь и арабские страны, в сб.: «Советско-арабские дружественные отношения», М., 1961.
47. Африка 1956—1961, разделы «Королевство Марокко» и «Тунисская республика», М., 1961.
48. Историческая энциклопедия, М., 1961. Статьи: Арабы, Арабистика, Арабский конгресс 1913 г. и др.
49. Историческая энциклопедия, М., 1962.
50. Историческая энциклопедия, М., 1963.
51. Национально-освободительная война в Сирии (1925—1927 гг.), М., 1964.
52. Новая история арабских стран, М., 1965; 2-е изд. М., 1966.
53. История Африки в XIX—начале XX вв., главы «Страны Северной Африки» (ч. I и II, исключая разделы «Алжир» и «Ливия») — Ю. М. Кошманов по материалам В. Б. Луцкого; разделы «Египет» (ч. I и II) — К. И. Грашечки по материалам В. Б. Луцкого.
54. V. Lutsky, Modern History of the Arab Countries, М., 1969.
55. Арабский вопрос и державы-победительницы в период Парижской мирной конференции, в сб.: «Арабские страны. История, Экономика», М., 1966.

НЕОПУБЛИКОВАННЫЕ РАБОТЫ

1. Арабские страны накануне французской буржуазной революции.
2. Арабские страны в 1914—1918 гг.
3. Арабские страны в 1918—1941 гг.
4. Монография «Вагдалская железная дорога и начало германского проникновения на Ближний Восток», 3 п. л.
5. Монография «Арабский вопрос и державы в период Парижской мирной конференции» — 5 п. л.
6. Северная Африка. Научно-популярный очерк, 8 п. л.
7. Монография «Очерки новейшей истории арабских стран, 1918—1939 гг.», 30 п. л.
8. Монография «Сирия в Ливан во второй мировой войне», 8 п. л.
9. Монография «Великая Октябрьская социалистическая революция и арабские страны», 7 п. л.
10. Взаимодействие бизнеса и надстройки в колониальных странах в эпоху империализма, 4,5 п. л.
11. Статья «Арабские страны Азии», 3 п. л.
12. Монография «Борьба рабочего класса Северной Африки за гегемонию в национально-освободительном движении», 4 п. л.

ՎԱԿԻՄԻՐ ԲՈՐԻՍՈՎՆԻ ԼՈՒՑԿՆԵ

Ա մ փ ո փ ու մ

Հայրենական արեւելագիտության մեջ արարական երկրների նոր և նորագույն պատմության գիտական ուսումնասիրումն անխրճելիորեն կապված է Վ. Բ. Լուցկու անվան հետ:

Մրկար տարիների ջրտնաշան աշխատանքով ևս մշակել է արարական մի շարք երկրների պատմության հանգուցային և համեմատարար թիշ ուսումնասիրված հարցերը և նոր խոսք ասել այդ բնագավառում: Նրա գրչին են պատկանում մի քանի տասնյակ մեծ ու փոքր աշխատություններ, այդ թվում Եվրասիական երկրների նոր պատմությունը, Եվրասիական-ազատագրական պատերազմը Միջինասիայում 1925—1927 թթ. և ֆունդամենտալ աշխատությունները և այլն:

Հոգվածում մեծ տեղ է հատկացված նաև Վ. Բ. Լուցկու մանկավարժական ու հասարակական գործունեության լուսարանմանը: Նա զաստիարակել է երիտասարդ գիտնականների մի ամբողջ սերունդ և ստեղծել արարականների դպրոց: Նրա աշակերտներից շատ-շատերն այսօր հաջողությամբ աշխատում են երկրի տարբեր գիտա-հետազոտական հիմնարկներում:

Վ. Բ. Լուցկին տեսական մեծ պատրաստակետություն և գիտելիքների անսպառ պաշար ունեցող, խստապահանջ և սկզբունքային գիտնական էր:

ناتاليا م. لوتسكايا

فلاديمير بوريسوفيتش لوتسكى

(ملخص)

Իր շատ անունով Լուցկու արժեքները և նրա գիտական և հասարակական գործունեության լուսարանմանը: Նա զաստիարակել է երիտասարդ գիտնականների մի ամբողջ սերունդ և ստեղծել արարականների դպրոց: Նրա աշակերտներից շատ-շատերն այսօր հաջողությամբ աշխատում են երկրի տարբեր գիտա-հետազոտական հիմնարկներում:

Иртібіт асм фладимир лотскай артібапа лайтфамм балдрасіа ағліміяіа лтаріх аبلادан ағрїбіяіа ағдіт ۋ ағасар фі ала аластшарак асофіімііа хлал сануат ман аамл амшар: аһтм лотскай ідрасіа ітқуаіа амәқдә ۋ амдрусіа амаа фі таріх ағдід ман аبلادан ағрїбіяіа ۋ қал қамә ідрасіа фі лал амжал, тәуд аі қалм лотскай ағшарат ман ідрасіат амшамә ۋ амтауасә ләкүр мнһа амалғін амарзін: * таріх аبلادан ағрїбіяіа ағдіт. ۋ * ағрїб алуғнїяіа атһррїдіа фі суруа ман ама 1925

يخصر المقال موضعا كبيرا التوضيح نشاط لوسكسي الشريوى و
الاجتماعى . فهو قد ربي جيلا كاملا من العنماء الشباب و أوجد مدرسة
للمستعربين . ان العديدين من قدامتقه يعملون بنجاح اليوم فى الكثير
من مؤسسات البعث العلمى فى بلادنا .
يعتبر فلاديمير لوسكسي نظريا كبيرا و صاحب معين لا ينضب
من المعاني و القدرات و عالما زريفا و مبدعيا .

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՅՂՎԱԾՆԵՐ

Ն. Հ. Հովհաննիսյան—Պատեմի կառավարության արտաքին քաղաքական քայլերը Երասի Հանրապետության անկախության ամրապնդման ուղղությամբ	7
Ա. Մ. Գոյգոսյան—Նմանում 1957 թ. վերջերին Հանրապետական սեփմի ամրապնդման պատմությունից	61
Հ. Յ. Սարգսյան—Մոզեսա-սիրիական անառնական ու տեխնիկական Համագործակցությունը (1955—1970 թթ.)	64
Ե. Խ. ՄՇԱԿ—Ազգայնաշին բարեփոխությունները Երասի Հանրապետության ջրգնդան շրջաններում	150
Ծ. Հ. Նաչարյան—Հայ-արաբական փոխհարաբերությունները Սիրիայում (1918—1919 թթ.)	124
Ե. Չ. Աշխրյան—Երասի կոմունիստական կառավարության զինքը ջրգնդան Հարցում	170

ՀՐԱՊԱՐԱՆՈՒՄՆԵՐ

Ա. Ն. Տեր-Ղևանդյան—Ֆարկի շեփոհարսի պատմությունը (ժժ գար) Հյուսիսային Հայաստանի գնդերի մասին	125
Արարական մի շարք փաստաթղթեր արարա-Քարազան Հարաբերությունների մասին (կազմողներ Հ. Ս. Սարգսյան և Ա. Հ. Քափայան)	213

ՄՆԱԿՐԱԿԱՆ ՌԵՍՈՒՐՍԱՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ծ. Հ. Նաչարյան—Հայ-արաբական ժշակութային կապերը (Սիրիա, Իրան) 1945—1970 թթ.	
Առաջաբան	235
Դրվա առաջին—Մշակութային կապերի զարգացման նախադրյալները	242
Դրվա երկրորդ—Հայ-արաբական գրական կապերը	264
Դրվա երրորդ—Հայ-արաբական կապերը արվեստի և գիտության ընկալմանում	317
Դրվա չորրորդ—Մոզեսական Հայաստանի մշակութային կապերը Սիրիայի և Իրանների հետ	378

PERSONALIA

Ն. Ս. Լուսինյան—Վարդանի Բարեպետի Լուսին	413
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Н. О. Оганесян—Внешнеполитические акты правительства Касема по укреплению независимости Иракской республики.	7
А. М. Голдобин—Из истории борьбы за республику в Пемене в конце 1967 г.	61
А. С. Саркисян—Советско-сирийское экономическое и техническое сотрудничество (1955—1970)	84
Ш. Х. Мгон—Аграрные преобразования в курдских районах Иракской республики	100
Е. О. Наджарян—Армяно-арабские взаимоотношения в Сирии (1918—1919)	128
Ш. Ч. Аширян—Позиция Иракской коммунистической партии в курдском вопросе	170

ПУБЛИКАЦИИ

А. Н. Тер-Гевондян—«История Мийафаракина» Фарнаа (XII в.) о событиях в Северной Армении	195
Некоторые арабские документы об арабо-турецких отношениях (составители А. С. Саркисян, А. Г. Топалян)	213

МОНОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Е. О. Наджарян—Армяно-арабские культурные связи (Сирия, Ливан), 1945—1970 гг.	235
Предисловие	243
Глава первая—Предпосылки развития культурных связей	254
Глава вторая—Армяно-арабские литературные связи	317
Глава третья—Армяно-арабские связи в области искусства и науки	376
Глава четвертая—Культурные связи Советской Армении с Сирией и Ливаном	376

PERSONALIA

Н. С. Луцкян—Владимир Борисович Луцкий	413
--	-----

Տպագրվում է Հայկական ՄԱԸ 90
տեխնոլոգիայի և ինտիմալի
գիտական խորհրդի առջնամբ

Հրատարակչական խմբակներ
Լ. ՍՄՐԱՅՑՄԱՆ, Գ. Ս. ՍՄՐԱՅՑՄԱՆ

Լեզուի և Գ. ՍՄՐԱՅՑՄԱՆ

Տեխնոլոգիական խմբակի Մ. Ս. ՍՄՐԱՅՑՄԱՆ

Արտատպիչներ

Լ. Ա. ՍՄՐԱՅՑՄԱՆ, Մ. Ս. ՍՄՐԱՅՑՄԱՆ

№ 03880 Կ-Ն 1420 Հրատ. 3731 Գրառվի 726 Տպագրվելի 2500

Հանձնված է արժանի 25.X.1973 թ. տպագրված է տպագրության 27.III.1974 թ.,
տպագր. 27,5 մանուկ, հրատ. 23,2 մանուկ, քաղաք № 1, 60X90/112 Գրեց 2 ս. 10 կ.

Հայկական ՄԱԸ 90 հրատարակչության էջիմանի տպարան

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Н. О. Оганесян—Внешнеполитические акты правительства Касема по укреплению независимости Иракской республики.	7
А. М. Голдобин—Из истории борьбы за республику в Пемене в конце 1967 г.	61
А. С. Саркисян—Советско-сирийское экономическое и техническое сотрудничество (1955—1970)	84
Ш. Х. Мгон—Аграрные преобразования в курдских районах Иракской республики	100
Е. О. Наджарян—Армяно-арабские взаимоотношения в Сирии (1918—1919)	128
Ш. Ч. Аширян—Позиция Иракской коммунистической партии в курдском вопросе	170

ПУБЛИКАЦИИ

А. Н. Тер-Гевондян—«История Мийафаракина» Фарнаа (XII в.) о событиях в Северной Армении	195
Некоторые арабские документы об арабо-турецких отношениях (составители А. С. Саркисян, А. Г. Топалян)	213

МОНОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Е. О. Наджарян—Армяно-арабские культурные связи (Сирия, Ливан), 1945—1970 гг.	235
Предисловие	243
Глава первая—Предпосылки развития культурных связей	254
Глава вторая—Армяно-арабские литературные связи	317
Глава третья—Армяно-арабские связи в области искусства и науки	376
Глава четвертая—Культурные связи Советской Армении с Сирией и Ливаном	376

PERSONALIA

Н. С. Луцкян—Владимир Борисович Луцкий	413
--	-----

Տպագրվում է Հայկական ՄԱԸ 90
տեխնոլոգիայի և ինտիմալի
գիտական խորհրդի առջնամբ

Հրատարակչական խմբակներ
Լ. ՍՄՐԱՅՑՄԱՆ, Գ. Ս. ՍՄՐԱՅՑՄԱՆ

Լեզուի և Գ. ԳՆԱՄԴՆՑՄԱՆ

Տեխնոլոգիական խմբակի Մ. Ս. ԳՆԱՄԴՆՑՄԱՆ

Արտատպիչներ

Լ. Կ. ԱՄՐՈՒՅՑՄՈՒՄԱՆ, Մ. Ե. ԳՆԱՄԴՆՑՄԱՆ

ՎՏ 03880 Կ-Ն 1420 Հրատ. 3731 Գրառվի 726 Տպագրվելի 2500

Հանձնված է արժանի 25.X.1973 թ. տպագրված է տպագրության 27.III.1974 թ.
տպագր. 27,5 մանուկ, հրատ. 23,2 մանուկ, քույր Ն 1, 60X90^{1/2} Գրոց 2 ս. 10 կ.

Հայկական ՄԱԸ 90 հրատարակչության էջիմանի տպարան